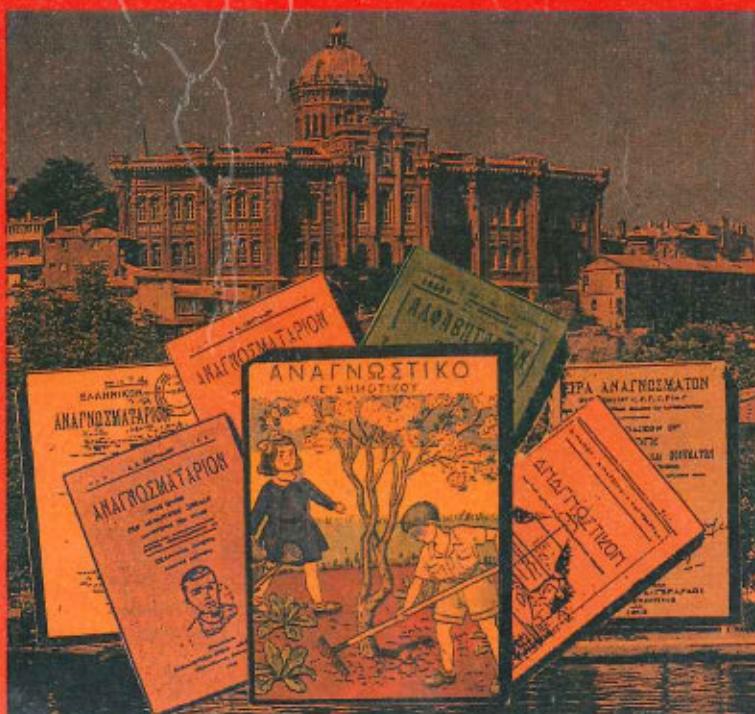

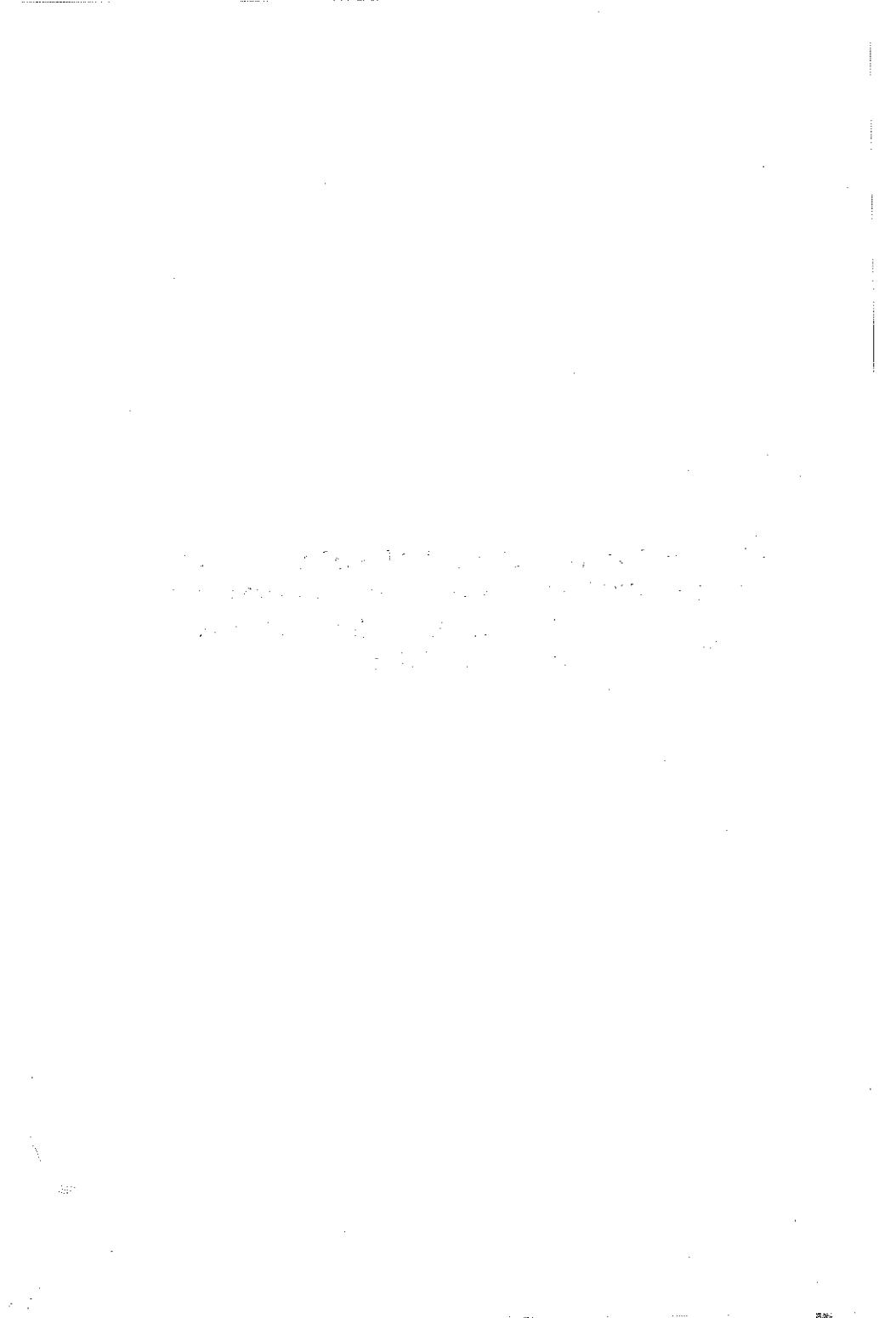
ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΔΗΜΑΣΗ

**ΤΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ**

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Α.Ε.
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1996**

**ΤΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ**

ΜΑΡΙΑΣ Γ. ΔΗΜΑΣΗ

**ΤΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΚΑΙ Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΠΑΙΔΩΝ**

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Α.Ε.
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1996**

**ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ: ΙΩΑΝΝΗΣ Β. ΚΟΓΚΟΥΛΗΣ 7**

**STUDIES AND RESEARCH ON CHRISTIAN EDUCATION
DEPARTMENT DIRECTOR: Dr. IOANNIS V. KOGOULIS..... 7**

Συγγραφέας και τίτλος βιβλίου:

Μαρία Γ. Δημάση, Τα Ελληνόγλωσσα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η θρησκευτική και Εθνική Ταυτότητα των ελληνοπαίδων..

Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1996

Έκδοση 1996

ISBN 960-343-336-5

Αρ. Εκτύπωσης: 103

Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε.
Κων. Μελενίκου 5 και 9
Τηλ. 031/208.540 και 210.360, FAX 210.067
546.35 Θεσσαλονίκη

*Αφιερωμένο στους ανά τον κόσμο
«ΦΑΡΟΥΣ» του ελληνισμού.*

Προλεγόμενα

Η εκπαιδευτική έρευνα περιλαμβάνει πολλούς τομείς. Στο πλαίσιο της μελετούνται θέματα που έχουν σχέση με την εκπαιδευτική νομοθεσία, την οργάνωση και τη λειτουργία των σχολείων, τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές, τα μορφωτικά αγαθά, τα αναλυτικά προγράμματα και τα σχολικά βιβλία.

Η διεθνής έρευνα των σχολικών εγχειριδίων ανάγεται ιστορικά στην Κίνηση για την Ειρήνη του 19ου αιώνα και γνώρισε μια πρώτη δημιουργική έκρηξη μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο. Αφορμή γι' αυτό αποτέλεσε η διαπίστωση πως τα σχολικά βιβλία των εχθρευόμενων λαών - εθνών καλλιεργούσαν με το περιεχόμενό τους το αμοιβαίο μίσος.

Από τότε και στο εξής συνεχίστηκε η έρευνα των διδακτικών βιβλίων. Το ενδιαφέρον των μελετητών - ερευνητών εστιάζεται στην επιστημονική και τη διδακτική εγκυρότητα, στην ελευθερία των προκαταλήψεων, στη διαφάνεια και την κατάλληλη εικονογράφηση. (KARL-PETER-FRITZSCHE: Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων (μτφ. Α. Καψάλη Παιδαγωγική Επιθεώρηση, 17/92, σ.173 - 181).

Το Ινστιντούτο GEORG ECKERT για διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων είναι εξεπέραστο στο χώρο αυτό, αν και προσπάθειες αυτού του είδους αιδάνουν συνεχώς, όπως λ.χ. είναι το Ινστιντούτο Παιδαγωγικής Ανάλυσης κειμένων στο HARNOESAND της Σουηδίας. (ό.π.)

Τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ερευνητική προσέγγιση και η ανάλυση των περιεχομένων των σχολικών βιβλίων. Το μεγαλύτερο μέρος των συγκεκριμένων μελετών επικεντρώνεται στην αναζήτηση στοιχείων που εμπίπτουν στην ιδεολογική λειτουργία του σχολείου.

Αφετερία για την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής υπήρξε η ενασχόληση με τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής μου εργασίας, που είχε

θέμα: «Το ηθικό και θρησκευτικό περιεχόμενο των αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου της Ελλάδας κατά την περίοδο 1932 - 1982».

Η ιδεολογική διάσταση των σχολικών βιβλίων, όπως τεκμηριώνεται όχι μόνο θεωρητικά αλλά και εμπειρικά, σε συνδιασμό με την επικαιρότητα του θέματος των Ελληνοτουρκικών σχέσεων και των μειονοτικών προβλημάτων στη σύγχρονη εποχή με παρακίνησαν, ώστε να συνεχίσω να ενδιαφέρομαι για τη μελέτη των σχολικών βιβλίων και να ασχολήθω με τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου της Κωνσταντινούπολης.

Η συγκεκριμένη μελέτη αποτελείται από δύο μέρη. Στο Α' μέρος γίνεται μια συνοπτική παρουσίαση των ιστορικούνων και εκπαιδευτικών δεδομένων της περιόδου που καλύπτει η έρευνα. Καθορίζονται οι στόχοι και η μεθοδολογία της.

Στο Β' μέρος παρατίθενται τα ευρήματα της έρευνας ποσοτικά και ποιοτικά και η συναγωγή των συμπερασμάτων.

Τέλος θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον καθηγητή μου κ. Ι. Κογκούλη, καθηγητή του Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής, τον π. Αν. Νανάκη, επίκουρο καθηγητή του ιδίου Τμήματος της Θεολογικής Σχολής και τον κ. Σπ. Ράση, αναπληρωτή καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ. και προς τον κ. Ν. Άχλη, καθηγητή του Πειραιατικού Σχολείου του Α.Π.Θ. Με την καθοδήγησή τους, τις πολύτιμες συμβουλές και την εμπειρία τους συνέβαλαν καθοριστικά στην ολοκλήρωση της έρευνας.

Ευχαριστώ επίσης την κ. Ελένη Παπαδοπούλου, φιλόλογο, για την ορθογραφική και εκφραστική επιμέλεια του κειμένου.

Ιανουάριος 1996.

Μαρία Δημάση

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα	7
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	9
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	17
Α' Μέρος: Η εκπαίδευση και το Οικουμενικό Πατριαρχείο	
ως προϋπόθεση κατανόησης του θρησκευτικού	
και εθνικού περιεχομένου των αναγνωστικών βι-	
βλίων των Δημοτικών Σχολείων	19
Κεφάλαιο Α': Ιστορική και παιδαγωγική θεώρηση	21
1. Ιστορική προσέγγιση της χρονικής περιόδου: 19ος αι.	
1955	21
2. Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη ΙΘ' - Κ' αι.	39
3. Εκπαιδευτικά ζητήματα	55
α. Εκπαιδευτικά ζητήματα μέχρι το τέλος του 19ου αι.	55
β. Εκπαιδευτικά ζητήματα στο τέλος του 19ου αι. και	
στον 20ό	66
γ. Αναγνωστικά βιβλία τα οποία εγκρίθηκαν στην πε-	
ρίδο της έρευνας	74
Κεφάλαιο Β': Στόχος της έρευνας - μεθοδολογία	81
1. Στόχος της έρευνας	81
1.1. Το σχολείο και τα διδακτικά βιβλία ως φορείς κοι-	
νωνικοποίησης	82
2. Μεθοδολογία - Θεωρητικό πλαίσιο - διεξαγωγή	85
2.1. Εφαρμογή της μεθόδου στην παρούσα μελέτη	87
Α. Υπόθεση	87
Β. Πηγές - δειγματοληψία	87
Γ. Αποδελτίωση - μοναδοποίηση	92
Δ. Επιλογή κατηγοριών	93
Ε. Κριτήρια για τον καθορισμό δελτίων - θεμάτων	95
Β' Μέρος: Παρουσίαση ευρημάτων.....	105

Κεφάλαιο Α' Θρησκευτική ταυτότητα

Στοιχεία τα οποία συμβάλλουν στη διαμόρφωση και στη διατήρηση της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων	107
1. Δογματικές θέσεις	109
1.1. Διδασκαλία - θέσεις - ανθρώπινη συμπεριφορά	109
Α. Θεός	109
Α' Περίοδος	109
Δημιουργία - ιδιότητες - ονόματα - δογματικές θέσεις	109
Η φύση και ο Δημιουργός	112
Η θεία Πρόνοια	113
Θεός και άνθρωπος στα αναγνωστικά	116
Β' Περίοδος	118
Δημιουργία - ιδιότητες - Ονόματα - Δογματικές θέσεις	118
Η φύση και ο Δημιουργός	120
Η θεία Πρόνοια	121
Θεός και άνθρωπος στα αναγνωστικά	122
Γ' Περίοδος	124
Ονόματα - ενέργειες - ιδιότητες	124
Θεία Πρόνοια	126
Θεός και άνθρωπος στα αναγνωστικά	128
Β. Χριστός	129
Α' Περίοδος	129
Γέννηση - Βίος - Θάνατος - Ανάσταση	129
Η διδασκαλία Του	132
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	134
Γέννηση - Βίος - Θάνατος - Ανάσταση	134
Η διδασκαλία Του	135
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	135
Γέννηση - Βίος - Θάνατος - Ανάσταση	135
Η διδασκαλία Του	138
Γ. Παναγία	139

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	139
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	140
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	140
Δ. Άγγελοι	140
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	141
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	142
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	143
1.2 Θαύματα.....	144
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	145
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	146
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	146
1.3 Θάνατος	148
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	148
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	151
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	152
1.4 Ψυχή.....	153
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	154
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	154
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	156
1.5 Αιρέσεις - άλλα θρησκεύματα	157
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	157
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	158
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	158
1.6 Αντιορθόδοξες απόψεις	159
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	159
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	161
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	163
2. Προσευχή	164
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	165
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	169
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	171
3. Λατρεία	173
3.1. Ναός	173
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	174
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	175

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	176
3.2. Εκκλησιασμός	177
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	177
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	178
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	179
3.3. Θεία Λειτουργία - τελετές	180
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	181
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	182
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	182
3.4. Μυστήρια	183
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	183
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	186
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	187
3.5. Ψαλμοί - Ιερά βιβλία	188
3.6. Ιερές εικόνες	192
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	193
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	194
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	194
3.7. Τάματα - αφιερώματα	195
3.8. Γιορτές	196
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	197
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	198
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	199
3.9. Εθιμα	200
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	201
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	202
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	203
4. Οργάνωση της Εκκλησίας - Έργο των λειτουργών.	
Μοναχισμός.	205
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	205
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	206
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	207
5. Άγιοι - Μάρτυρες	209
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	209
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	210

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	211
6. Γεγονότα - πρόσωπα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας - Διηγήσεις.....	211
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	211
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	212
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	213
7. Προλήψεις - Δεισιδαιμονίες.....	213
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	214
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	216
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	217
8. Παράγοντες διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης	218
α. Οικογένεια.....	218
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	219
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	220
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	220
β. Σχολείο.....	222
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	222
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	223
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	223
γ. Εικονογράφηση - Εικόνα.....	224
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	225
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	226
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	226
Κεφάλαιο Β' Εθνική ταυτότητα	
Στοιχεία τα οποία συμβάλλουν στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων	229
1. Πολιτιστική - Πολιτισμική κληρονομιά.....	231
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	232
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	234
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	234
2. Ήθη - έθιμα - γνωμικά - λαϊκοί μύθοι (λαϊκός πολιτισμός)	235
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	236

Β' Περίοδος (1924 - 1955)	238
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	240
3. Μυθολογία	241
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	242
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	244
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	246
4. Έθνος - Έλληνες - Ελλάδα - Τούρκοι - Τουρκία. Χρέη - καθήκοντα - αρετές - χαρακτηριστικά γνωρίσματα α- ξιολογικές κρίσεις	249
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	250
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	254
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	255
5. Πατρίδα - Σύμβολα	257
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	258
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	261
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	263
6. Ελληνική - τουρκική ιστορία. (Προσωπικότητες - γε- γονότα - στρατός - επιχειρήσεις)	265
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	266
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	271
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	272
7. Πόλεις - χώρα - γεωγραφικοί όροι	274
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	274
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	276
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	277
8. Πολίτευμα - κράτος - δράση πολιτών - Ελληνικοί και τουρκικοί οργανισμοί	277
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	278
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	279
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	280
9. Ιδανικά Ελλήνων - Τούρκων	281
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	281
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	282
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	283
10. Εθνικές γιορτές - τρόπος συμμετοχής	284

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	285
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	285
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	286
11. Σχέσεις υποδούλων - κατακτητών.....	286
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	286
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	288
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	289
12. Παιδεία υποδούλων	290
13. Παράγοντες διαμόρφωσις της εθνικής συνείδησης	291
α. Η οικογένεια ως παράγοντας διαμόρφωσης	
της εθνικής συνείδησης	292
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	292
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	292
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	293
β. Η γλώσσα	293
γ. Το σχολείο	294
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	294
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	294
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	295
δ. Εικονογράφηση	296
Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)	296
Β' Περίοδος (1924 - 1955)	296
Γ' Περίοδος (1955 και εξής)	296
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	299
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	303
ΠΙΝΑΚΕΣ ΜΕ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ.....	303
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	307
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	319

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

E.A.	Εκκλησιαστική Αλήθεια.
M.I.	Μεγάλη Ιδέα.
Θ.Η.Ε.	Θρησκευτική, Ήθική Εγκυκλοπαίδεια.
Λ.Β.Θ.	Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας.
M.E.E.	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια.
M.P.E.	Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια.
E.F.S.K.	Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πολης.
E.E.	Εκπαιδευτική Επιτροπή.
I.S.	Ιερά Σύνοδος.
Δ.Μ.Ε.Σ.	Διαρκές Μικτό Εθνικό Συμβούλιο.
Π.Κ.Ε.Ε.	Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή.
Δ.Ε.Ο.	Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου.
A.P.	Αναλυτικά Προγράμματα.
Γ.Γ.	Γενικός Γραμματέας.
A.Y.E.	Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών.

Α' Μέρος

Η εκπαίδευση και το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως προϋπόθεση κατανόησης του θρησκευτικού και εθνικού περιεχομένου των αναγνωστικών βιβλίων των Δημοτικών Σχολείων

Κεφάλαιο Α'

Ιστορική και παιδαγωγική θεώρηση

1. Ιστορική προσέγγιση της χρονικής περιόδου: 19ος αι. 1955

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να κάνουμε μια συνοπτική καταγραφή των ιστορικών γεγονότων τα οποία οδήγησαν στη μορφοποίηση των κοινωνικών, εκπαιδευτικών, πολιτικών και πολιτιστικών εξελίξεων.

Όσο η Αθήνα προσανατολίζοταν πάντα στην ελληνική αρχαιότητα, τόσο η Πόλη έκλεινε την ιδέα της Ρωμανίας - Βυζαντίου. Η πρώτη, γέννημα της αρχαιολατρίας του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού¹ και με σύμβολο τον Παρθενώνα θεώρησε εαυτήν κληρονόμο του κλασικού αρχαίου κόσμου². Η Πόλη με σύμβολό της την Α. Σοφία συνδέθηκε κατ' ευθείαν με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και οι οραματισμοί της συνοψίζονταν στην επιβίωσή της³.

Οι δύο εθνικοί πόλοι συμβόλισαν με τη συνύπαρξή τους μετά τη δημιουργία του Ελληνικού κράτους, τη διαδικασία της αλλαγής της Ιδεολογίας του Ελληνισμού απ' τον οικουμενισμό των θεοκρατικών αυτοκρατοριών στην εθνική αποκλειστικότητα του νεότερου Ευρωπαϊκού έθνους - κράτους.

Η ζωή του ελληνισμού ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την ορθοδοξία, η οποία απέκτησε την εγκόσμια προσωπικότητά της μέσα από την ήπαρξη και τη δράση του Πατριαρχείου, του οποίου ο ρόλος έγινε κυρίως εθνικός στα χρόνια της δουλείας.

Ο Πατριάρχης υπήρξε θρησκευτικός και εθνικός αρχηγός του σκλαβωμένου γένους, δημιουργώντας το θεσμό της εθναρχίας⁴. Γύρω του διαμορφώθηκε η θρησκευτική και εκπαιδευτική δράση των ομογενών, αλλά και οι πολιτιστικές και εθνικές αναζητήσεις τους,

1 Ν. Ζαχαρόπουλον, Γρηγόριος Ε. Σαφής έκφρασις της Εκκλησιαστικής Πολιτικής επί Τουρκοκρατίας, Θεσ/νίκη 1974, σ. 38 - 56.

2 Στ. Νανάκη, Η χηρεία του Οικουμενικού Θρόνου και η εκλογή του Μ. Μεταξάκη, Θεσ/νίκη, 1988, σ. 35.

3 δ.π., σ. 35. Βλ. και Γ. Β. Λεονταρίτη Εθνικισμός και Διεθνισμός: Πολιτική Ιδεολογία, Ελλ. Κοινωνία I, Αθήνα, 1983, σ. 28.

4 Α. Βακαλόπουλον, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τ. Β' Τουρκοκρατία 1453 - 1669. Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Θεσ/νίκη 1964, σ. 176.

που οδήγησαν στη συσπείρωσή τους και τη διατήρηση της αμιγούς σύνθετης της ελληνικής κοινότητας.⁵

Η Εθναρχία της εκκλησίας σε σχέση με την τουρκική εξουσία εξασφάλισε το πλαίσιο ανάπτυξης της προσωπικότητας του Έλληνα, έγινε χώρος πραγμάτωσης της ύπαρξής τους⁶, αλλά και κοιτίδα της πολιτικής δραστηριοποίησης του Έθνους.

Παράλληλα παρουσίασε μια τάση ηγεμονίας προς τους άλλους βαλκανικούς λαούς. (Κατάργηση αυτόνομων σλαβικών αρχιεπισκοπών Ιπεκίου και Αχρίδας, 1766 υπό την ενίσχυση της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή 10 - 21/7/1774)⁷

Απ' την εποχή της άλωσης μέχρι την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, που το 1828 στο πολιτικό επίπεδο έφερε το ρήγμα στον ενιαία διατηρημένο ελληνισμό στην κιβωτό της ορθοδοξίας⁸, αναπτύσσεται η Μεγάλη Ιδέα. Η επιδιώξη της ανασύστασης του «ρωμαϊκού» γεννήθηκε ήδη από την άλωση της Πόλης από τους Φράγκους (1204) και γιγαντώθηκε στα χρόνια της δουλείας. Μήτρα της η Βυζαντινή αυτοκρατορία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το μόνο διάδοχο κέντρο της, και η Κων/πόλη, σημείο αναφοράς του μεγαλοίδεατισμού, συνέθεταν το όραμα της αναβίωσης του κράτους της Μακεδονικής δυναστείας, που αποτελούσε για τη Μ.Ι. το εδαφικό πρότυπο της εδαφικής επέκτασης⁹.

Η Μ.Ι. ήταν η δυναμική πλευρά της αναζήτησης της εθνικής ολοκλήρωσης και όπως βιώθηκε στη λαϊκή ιδεολογία¹⁰ δεν άφησε ανεπτρέαστες τις κυριαρχείς κοινωνικές δυνάμεις στο νεοσύντατο Ελληνικό κράτος¹¹, που προχώρησαν στην αποκατάσταση του Βυ-

5 G. Chassiotiss, L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours Paris, 1881, σ. 356 - 358. Bλ. P. SHERRARD Δοκίμια για τον νέο Ελληνισμό, Αθήνα, 1971, σ. 41.(Ο Πατριάρχης αρχηγός κράτους εν κράτει) - Καλλινίκοι μητρ. Κυζίκου. Τα δίκαια του Οικ. Πατριαρχείου .. E. A 42 (1922, σ. 197 - 206 - 210 - 218).

6 Γ. Μεταλληνού. Τουρκοκρατία - Οι Έλληνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Αθήνα, 1988, σ. 105.

7 Χρ. Καρυκοπούλου, Το διεθνές καθεστώς του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Αθήνα, 1979, σ. 35.

8 Π. Κιτρομηλίδη, Το Ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο, σ. 148. Ελλ. Κοινωνία I, Αθήνα, 1983

9 Π. Κιτρομηλίδη. Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα. Ελληνική Κοινωνία 2, Αθήνα 1984, σ. 33. Σ. Ράνσμαν, Η μεγάλη εκκλησία εν αιγαλωσίᾳ, τ. B, Αθήνα, 1979, σ. 361.

10 Γ. Μεταλληνού δ.π., σ. 110 - 111. Ν. Γ. Πολίτου Εκλογαί από τα τραγούδια του Ελληνικού λαού, Αθήναι 1914.

11 Α. Καραθανάστη. Η τρίσημη ενότητα του Ελληνισμού, Θεσ/νίκη 1985, σ. 23 - 27.

ζαντίου, το οποίο θεωρούνταν - νεκρή ζώνη ανάμεσα στην αρχαία Ελλάδα και το σήμερα (Ζαμπέλιος).

Η τάξη των Φαναριώτων από τα τέλη του 17ου αιώνα, ήταν το πρωταρχικό πολιτικό στοιχείο του έθνους καταλαμβάνοντας σταθερή θέση στην τουρκική διοίκηση. Μέλη της αναλάμβαναν τα αξιώματα του διερμηνέα της Υψηλής Πύλης, του ηγεμόνα των Παραδουνάβιων περιοχών, των προστελνίκων, των εξ απορρήτων και όλων περιοχών βαθμούχων δημιουργώντας μια στέρεη διοικητική ιεραρχία¹². Ο Δραγούμανος της Πύλης απέκτησε σπουδαιότητα ίση σχεδόν προς το αξίωμα του Υπουργού Εξωτερικών της Αυτοκρατορίας. Δημιουργήθηκε μια κλειστή κάστα διοικητικής αριστοκρατίας, που κληροδοτούνταν από γενιά σε γενιά και στην οποία οφείλεται ένας σημαντικός αριθμός φιρμανίων που εκδόθηκαν προς όφελος των ελληνικών κοινοτήτων.

Η όλη δραστηριοποίηση ανήκε στην προσπάθεια του Έθνους για επιβίωση, που ανάλογα με τις συνθήκες εξελίσσονταν από την απλή προσαρμογή με προοπτική διείσδυσης στους πολιτικοκοινωνικούς μηχανισμούς της κατάκτησης και τη μετατροπή τους σε όργανα συντήρησης με την εκκλησία, τις κοινότητες και τους αρματολούς και έφτανε ως την παθητική ή ένοπλη αντίσταση¹³.

Μέχρι τα τέλη του ΙΙ^o αιώνα οι Φαναριώτες κατεύθυναν και την πνευματική κίνηση των Ελλήνων. Σε συνεργασία με δραστήριους Πατριάρχες ενήργησαν για την ίδρυση σχολείων, τυπογραφείων και για την έκδοση ελληνικών βιβλίων.

Κ. Δημαρά, Ελληνικός ρομαντισμός, Αθήνα 1982, σ. 405 - 418. Βλ. και για τη Μ.Ι.

E. Driault, M. Lheritier, Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 - 1862, Paris 1925, 6.

Anthony Bryer, The Great idea, History today xx, 3, 1965, σ. 156 - 168.

Κ. Δημαρά «της Μεγάλης ταύτης Ιδέας», Αθήνα 1970.

Δ. Ζακυνθηνός Η Ιδεολογία του Μεγαλοδεστισμού, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Αθήνα 1965, σ. 47 - 65.

βλ. K. N. Βαβύνσκου Η M. I. ως ιδέα και πραγματικότης, Θεσσαλονίκη 1970. Turk Yordu, Smyrne au point de vue géographique, économique, de l'instruction publique, historique et politique, Lozzane 1918.

12.6. Μοσχόπουλου Νικηφόρωνος, Διευθυντού Γραφείου Τύπου Μ. Ε. Ε, τ. 5, Εκδ. Οργ. Ο ΦΟΙΝΙΞ ΕΠΕ, σ. 630. Βλ. N.. Βλάχου Ιστορία των κρατών της χερσονήσου του Αίμου, Αθήνα, 1954, σ. 43... Παρά το ηθικόν κύρος και την επιρροήν των πλησίου των ομοεθνών και των Τούρκων δεν είχαν... . Επίσημον θέστιν... ιδιότητα μεταξύ των λειτουργών του κράτους... .

13. N. Γ. Σβορώνου. Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, 1986, σ. 12 - 13.

Για να υπηρετήσουν το φαναριώτικο ιδεώδες, που κυρίως απαιτούσε την απόκτηση γνώσεων για την κατάκτηση των αξιωμάτων του Πατριαρχείου και της Πόλης, στράφηκαν προς τη δύση, μελέτησαν φυσικές επιστήμες και ιατρική, αλλά έμειναν ξένοι προς την ευρωπαϊκή αναγέννηση. Μια μερίδα όμως Ελλήνων διανοούμενων ασπάσθηκε την ορθολογική αντίληψη της εποχής, αντιμετωπίζοντας την κλασική αρχαιότητα και την ορθόδοξη παράδοση με κριτικό πνεύμα.

Η εθνική αλληλεγγύη του προηγούμενου αιώνα διασπάστηκε από την *de facto* και *de Jure* αναγνώριση της προνομιούχας κοινωνικής ομάδας από τους Τούρκους.

Ορισμένοι Φαναριώτες, πρίγκιπες βέβαια, ανέχτηκαν και ως ένα βαθμό στήριξαν μετριοπαθείς εκπαιδευτικούς, επιτρέποντας την επιτυχημένη δραστηριοποίηση των σημαντικών πρώτων θεωρητικών του δημοτικισμού σε σχολεία των ηγεμονιών. (Καταρτζής 1720 - 1807, Μοισιόδακας 1730 - 1800).

Η σύγκρουση προοδευτικών και συντηρητικών δυνάμεων του Γένους κάποιες φορές δεν παρέμενε αθέατη, αλλά ξέσπαγε βίαιη ανάμεσά τους παρασύροντας σε πρωταγωνιστικούς ρόλους και τις κοινωνικές τάξεις, οι οποίες συγκρούστηκαν με το πρόσχημα εκπαιδευτικών προβλημάτων.

Στη Σμύρνη, για παράδειγμα, το 1819 ξέσπασε κρίση που συγκλόνισε την ελληνική κοινωνία εξ αιτίας της πάλης για την κατάκτηση της εξουσίας στον κοινοτικό χώρο ανάμεσα στην αστική τάξη, τα κατώτερα λαϊκά στρώματα και την Εκκλησία. Αφορμή υπήρξε ο ιδεολογικός ανταγωνισμός οπαδών και πολεμίων του Διαφωτισμού στο χώρο της εκπαίδευσης^{14,15}.

Στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου παρατηρείται η αλλαγή στο κοινοτικό καθεστώς, που στην τουρκοκρατία ήταν ένα είδος υποεξουσίας με δημοσιονομική αρμοδιότητα, αλλά και αρμοδιότητες στο χώρο της εκπαίδευσης και της ίδρυσης και λειτουργίας κοινωφελών έργων¹⁶. Στην πρώτη περίοδο κεντρικό ρόλο

14. Βλ. Κωστή N. K. X. «Ανέκδοτοι επιστολαί Κοραή και προς Κοραήν». Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας, τ. Ε, 1897.

15 Φ. Ηλιού. Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης 1819. EMNE, MNHMΩΝ, 1981 σ. 33. Βλ. Για τον Ελληνικό Διαφωτισμό G. DIMARAS, La Grèce au temps des Lumières, Génève 1969 και του ίδιου Νεολαϊνικός Διαφωτισμός, Αθήνα, 1980.

16 H. Νικολόπουλον. Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία, Αθήνα, 1988, σ. 37, 42, 50 κ.α. Για την προέλευση και τη φύση του κοινοτικού θεσμού. Βλ. N. Πανταζόπουλον, Ελλήνων συσσωμάτωσεις κατά την Τουρκοκρατία σ. 14 - 16 Κ.

διαδραμάτιζε ο κλήρος, και η εκκλησία απορρόφησε σε μεγάλο βαθμό τις αυτόνομες λειτουργίες της κοινότητας. Η απεμπλοκή των κοινοτικών οργάνων και των εξουσιών τους σε σχέση με τις τουρκικές αρχές και το Οικουμενικό Πατριαρχείο έγινε μετά την ψήφιση των εθνικών κανονισμών, που μετέφεραν την εξουσιαστική δύναμη στα κοινοτικά συμβούλια, τις εφορείες ή τις επιτροπές.

Μετά την ελληνική επανάσταση, τη θέση της Φαναριώτικης αριστοκρατίας κατέλαβε η τάξη των λογάδων από την οποία προήλθαν υπουργοί, πρεσβευτές, πρίγκιπες της Σάμου, μέλη του συμβουλίου της επικρατείας, αρχιάτροι του Σουλτάνου, καθηγητές σε σχολές του Πανεπιστημίου, της Στρατιωτικής ιατρικής Ακαδημίας κ.ά.¹⁷. Μέχρι τα μέσα του ΙΙ^ο αι. η τάξη των λογάδων κατοικούσε στο Φανάρι και έκτοτε στο Πέραν και τα προάστια του Βοστόρου δημιουργώντας το «νεοφαναριωτισμό», από τις τάξεις του οποίου εκλέγονταν συνήθως τα μέλη του Εθνικού Μικτού Συμβουλίου.

Κοντά στο φαναριώτικο πνεύμα διαμορφώθηκε το «Πολίτικο», στο σημείο που σταδιακά η ονομασία του «Πολίτου» αντικατέστησε εκείνη του Φαναριώτη¹⁸.

Στον τομέα της εξέλιξης του προνομιακού καθεστώτος κατά το 19ο αιώνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επήλθαν ριζικές μεταβολές με την έκδοση των δύο θεμελιώδων φιρμανιών: του Γκουλχανέ Χάττι Σερίφ και του Χάττι Χονμαγιούν.

Με το Χάττι Σερίφ του 1839 νομιμοποιήθηκαν τα δικαιώματα του Οθωμανού πολίτη σ' όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας χωρίς τις διακρίσεις φυλής και θρησκεύματος. Κατά την περίοδο του Τανζιμάτ, της κριτιμότερης ίσως μεταρρυθμιστικής περιόδου της Τουρκίας, δόθηκαν υποσχέσεις για σεβασμό της ζωής, της τιμής και της περιουσίας, για μεταρρύθμιση στο χώρο της δικαιοσύνης και ταυτόχρονα επιβλήθηκε η στράτευση στους μη μουσουλμάνους πολίτες στο πλαίσιο ενός πλέγματος ίσων δικαιωμάτων, αλλά

Παπαρρηγόπουλος, Ιστορία του Ελληνικού Εθνουντος, Βλ. ΙΔ', Αθήνα 1971, σ. 129 - 130 και Γ. Κοντογιώργη, Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκησης Οι Ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας σ. 68 - 71.

17 Μοσχόπουλος Νικηφόρονος, Μ. Ε. ΕΤ. 5, σ. 630.

18 Η N. Βασιλειάδη, Εικόνες Κων/πόλεως και Αθηνών, Αθήναι, Τυπογραφείον «Εστία», Ν. Μάισνερ και Ν. Καργαδούρη 1910/Εικόνες από το Φανάρι χ. χ., σ. 65. Γ. Παπακώστα, Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου, ΑΘΗΝΑ, 1980, σ. 30.

και υποχρεώσεων¹⁹. Διατάξεις οι οποίες παρέμειναν νεκρό γράμμα εξαιτίας της αντίδρασης των συντηρητικών της Πύλης.

Το 1856 εκδόθηκε το Χάtti Χουμαγιούν, το οποίο επικυρώσεις ιδιαίτερα προνόμια για τους χριστιανούς, όπως ελευθερία συνειδησης και ισότητα έναντι των νόμων²⁰.

Η ζωή των κατοίκων της Πόλης άλλαξε αισθητά, αφού λίγο ή πολύ οι ξένοι λαοί απέκτησαν ίσα δικαιώματα με τους Τούρκους. Παρά τις κατά καιρούς υπονομεύσεις των δικαιών της M. Εκκλησίας²¹, το ελληνικό στοιχείο περί τα τέλη του ΙΘ' αιώνα κατείχε ζηλευτή θέση σε όλους τους τομείς, στο εμπόριο, στις τέχνες, στην εκπαίδευση²². Η ομογένεια ξεπερνούσε τις 250.000 μέλη με αξιόλογη δράση²³.

Αρθρα του Χάtti Χουμαγιούν, που έχουν άμεση σχέση με την πορεία της ελληνικής μειονότητας προς το τέλος του 19ου αιώνα ήταν τα εξής: Το άρθρο Γ', σύμφωνα με το οποίο οι εθνικές υποθέσεις χριστιανικών και μη μουσουλμανικών κοινοτήτων τέθηκαν υπό την προστασία και τη δικαιοδοσία συμβουλίου, του οποίου τα μέλη εξέλεγαν ο κλήρος και οι λαϊκοί κάθε κοινότητας. Το άρθρο Δ', το οποίο επέτρεπε την ανοικοδόμηση ή την επισκευή κατά το αρχικό σχέδιο σχολείων, ναόν, νεκροταφείων, νοσοκομείων σε πόλεις, κωμοπόλεις ή χωριά αμιγούς πληθυσμού ως προς το θρήσκευμα. Για την ανέγερση νέων κτιρίων η έγκριση δινόταν από τον Πατριάρχη ή το κοινοτικό Συμβούλιο και επικυρωνόταν από την Υψηλή Πύλη.

Το άρθρο ΙΔ' όριζε πως τα δημοτικά σχολεία ως προς τον τρόπο διδασκαλίας και την εκλογή του διδακτικού προσωπικού ελέγχοταν από το μικτό συμβούλιο της δημόσιας εκπαίδευσης, του οποίου τα μέλη διόριζε η τουρκική αρχή.²⁴

19 Αν. Κ. Ιορδάνογλου. Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον Κων/πόλεως, 1882 - 1988 σ. 21, Θεσ/νίκη, 1991. Κ. Α. Βακαλόπουλον, Κείμενα εθνικής αυτογνωσίας, Θεσ/νίκη 1990, σ. 73. Y. Abadan, Tanzimat Fermaninin Tahlili, Tanzimat I, İstanbul 1940, σ. 31 - 58. M. Λάσκαρη. Το ανατολικόν ζήτημα 1800 - 1923, τ. A, 1948 σ. 130 - 132, στο N. Βλάχου δ.π., σ. 44 κ.ε.

20. Βλ. R. H. Davison, Reform in the Ottoman Empire 1856 - 1876, Princeton 1963, - E. Z. Karal, Osmanlı Tarihi, τ. 5, Ankara 1970, σ. 248 - 252.

21 Κ. Δελικάνη. Τα δίκαια και τα πρόνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Κων/πόλη, 1909.

22 Ε. Τ. Παπαδόπουλου, Αναμνήσεις από την Πόλη, Αθήναι 1978, σ. 31 - 40.

23 Πίνακες στατιστικοί των εν Κων/πόλει και κατά τα προάστια Σχολείων των Ορθοδόξων, Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, Κ/πόλις 1902, σ. 63. - Θ. Σαλτέλη «Εκθεσις Εκπαίδ. Επιτροπής», Περιοδ. ΕΦΣΚ τ. 13 (1878 - 79) σ. 83.

24 Χρ. Καρυκοπούλου, δ.π. σ. 43.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι άνοιξε πλέον ο δρόμος για την εκπαιδευτική δραστηριοποίηση των αλύτρωτων Ελλήνων, αλλά ταυτόχρονα ότι τέθηκαν οι βάσεις της τουρκικής επέμβασης στο χώρο.

Με βάση το περιεχόμενο του Χάττι Χουμαγιούν το 1860 συντάχτηκαν οι Γενικοί Κανονισμοί, οι οποίοι ήταν νόμοι του κράτους και αναγνώριζαν το Πατριαρχείο υπό την ύψιστη ιδιότητα της κορυφής της Ορθοδοξίας²⁵.

Η συνέλευση κλήρου και λαϊκών αντιπροσώπων του πολίτικου λαού και των επαρχιών, που ήταν εξαρτημένες από το Πατριαρχείο, επεξεργάστηκε τους νέους κανονισμούς Εκκλησίας και Θηνους. Η Πύλη τους επικύρωσε το 1861²⁶. Η εφαρμογή των Γενικών Κανονισμών διήρκεσε από το 1862 - ως το 1923. Μερικά άρθρα εφαρμόζονται μέχρι σήμερα.

Η ψήφισή τους αποτέλεσε σημαντικό βήμα για τη δημοκρατική διοίκηση της Εκκλησίας, παρά την αντίδραση της Ιεράς Συνόδου και της περί αυτήν ομάδας. Από τα βασικότερα σημεία του περιεχομένου τους ήταν εκείνα που όριζαν ότι με τις πνευματικές υποθέσεις του Γένους ασχολούνταν η Ι.Σ.Σ' αυτές περιλαμβάνονταν και τα θέματα των χριστιανικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων.

Παράλληλα, μέχρι το 1923, λειτούργησε το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο (Δ.Ε.Μ.Σ.) στο οποίο μετείχαν 4 συνοδικοί μητροπολίτες και 8 λαϊκοί και αποφάσιζε για ζητήματα που αφορούσαν πολιτικές και εξωτερικές υποθέσεις²⁷.

Η πολιτική του ελληνικού κράτους, ιδιαίτερα μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και την Κρητική Επανάσταση (1866-69), μέσω της διπλωματίας απέβλεπε εκτός από την καλλιέργεια αγαθών σχέσεων με την οθωμανική αυτοκρατορία και στην τόνωση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας του ορθοδόξου ελληνισμού²⁸. Έφερε την πολιτιστική άνθιση του 1878 - 1912²⁹.

25 Ν. Σβορώνου δ.π. σ. 94.

26 Ν. Σβορώνου δ.π. σ. 94.

27. Β. Θ. Σταυρίδου, Ιστορία του Οικομενικού Πατριαρχείου. 1453 - σήμερον Θεσ/νίκη 1987, σ.- 74. Χαρ. Κ. Παπαστάθη έκδοση, επιμέλεια. Οι κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς, Τόμος Α, Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί της Μακεδονίας Εκδ. Οικ. Αφ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1984, σ. 80 - 100.

28 Κ. Βακαλόπουλον, Νεοελληνική Ιστορία, δ.π. σ. 463.

29 Κ. Βακαλόπουλον, Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908 - 1912) Θεσ/νίκη 1988, σ. 155.

Στο μεταξύ το 1875 στο περί μεταρρυθμίσεων Χάtti (30 - 9 - 1875), ο Σουλτάνος επιβεβαίωσε την ισχύ των προηγούμενων ρυθμίσεων³⁰.

Στο Οθωμανικό Σύνταγμα του 1876, Αρθρο 11, αναγνωρίστηκαν τα προνόμια των μη μουσουλμάνων.³¹ Ο Σουλτάνος συνέβαλε στη συντήρηση και τη βελτίωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων «... παρείχε πάσαν την απαιτούμενην προστασίαν προς διάδοσιν της παιδείας»³². Την εποχή αυτή κτίστηκαν περιώνυμα εκπαιδευτήρια, όπως η Ι. Θ. Σχολή, το Ζάππειο, και η Μεγάλη του Γένους Σχολή³³.

Το 1877 τα θρησκευτικά θέματα τα οποία αποτελούσαν αρμοδιότητα του Υπουργείου Εξωτερικών, υπήχθησαν στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και Παιδείας.

Παρά τη νομοθετική κατοχύρωση των προνομίων, η αμφισβήτησή τους συνεχίστηκε εξελισσόμενη σε τρεις φάσεις: 1883/84. Πρώτη Πατριαρχεία Ιωακείμ του Γ'. 1887/91. Πατριαρχεία Διονυσίου Ε'. 1908/14. Πατριαρχεία Γερμανού Ε'. Το τέλος συνέπεσε με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο³⁴.

Μετά το ρωσοτούρκικό πόλεμο και τη Συνθήκη του Βερολίνου, η Οθωμανική κυβέρνηση με τεσκερέ (26-5-83) επιχείρησε ν' αναθεωρήσει το καθεστώς των προνομίων και των δικαιωμάτων του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Θεώρησε ασυμβίβαστα αυτά τα πρόνομια προς τους γενικούς νόμους και το διοικητικό δίκαιο και διατύπωσε την άποψη ότι επιτρέπεται η τροποποίησή τους κατά την περίσταση. Στις 19/12/1883 η κρίση φαινομενικά εκτονώθηκε με την επίσημη κυβερνητική ανακοίνωση, η οποία υποστήριξε την τήρηση του προνομιακού καθεστώτος. Η υποχώρηση αποδείχτηκε καιροσκοπική. Η καταστρατήγηση των Γ. Κ. έφτασε μέχρι του σημείου το Ε.Μ.Σ. Να θεωρηθεί ως συμβουλευτικό σώμα του Πατριάρχη και οι αποφάσεις του να χαρακτηρισθούν ως γνωμοδοτήσεις. Η αντιδικία εξελίχθηκε σε διωγμό της ελληνικής μειονότητας και έφτασε μέχρι το σταμάτημα της τέλεσης της θείας λατρείας στους ορθόδοξους ναούς³⁵.

30 Χρ. Καρυκοπούλου, δ.π. σ. 46.

31 Ε.Α. 1880 - 81, τ. 16 Πατριαρχική Εγκύλιος περί Σχολών «Εύνοια της Α. Α. Μεγαλειότητας του Σουλτάνου Χαμήτ Χαν του. Β' προς τους Έλληνας υπηκόους αυτού», Ξενοφάνης (1904) σ. 35 - 36.

32 δ.π.

33 Ν. Δάμιτσα. Η αγωνία της Κων/λεως, Αθήναι, 1982, σ. 9-10.

34. Β. Θ. Στευρίδου, δ.π. σ. 49 - 50

35. Β. Θ. Στευρίδου, δ.π. σ. 19.

Στις 22-1891 με βεζυρική εγκύκλιο του Κιαμήλ Πασά προς τις νομαρχίες διευκρινίστηκαν οι αμφισβητήσεις του προνομιακού καθεστώτος και καταγράφηκαν σ' ένα τόμο με τον τίτλο «έγγραφα μεταξύ Υψηλής Πύλης και Οικουμενικού Πατριαρχείου, αφορώντα εις την λύσιν των δύο εκκλησιαστικών ζητημάτων, του τε προνομιακού και του Βουλγαρικού»³⁶.

Οι παραβιάσεις συνεχίστηκαν και μέσω των επεμβάσεων στη διοίκηση των μειονοτικών σχολείων και των μακροχρόνιων αναβολών στην έκδοση κυβερνητικών αδειών για την ανέγερση ναών, σχολείων και φίλανθρωπικών καταστημάτων.

Ο υποβόσκων απολυταρχισμός της βασιλείας του Αβδούλ Χαμήτ εκδηλώθηκε με τους διωγμούς των προοδευτικών ομοθρήσκων του και τις σφαγές των χριστιανών Αρμενίων (1894-96).

Ο άτυχος πόλεμος του 1897 σκλήρυνε την τουρκική στάση προς την ομογένεια και δοκίμασε τα μεγαλοϊδεατικά οράματα³⁷.

Το λυκανγές του ΙΘ' αιώνα βρήκε τις σχέσεις Τουρκίας και Ελλάδος να διέρχονται περιόδους κρίσεων οι οποίες έφταναν μέχρι τη στρατιωτική αναμέτρηση. Η εθνική έξαρση ανάχθηκε σε κύριο στοιχείο της νεοελληνικής ιδεολογίας, εκφρασμένη διαμέσου της αλυτρωτικής πολιτικής (Εθνική Εταιρεία). Προς αυτήν την κατεύθυνση συνέβαλε και η τέλεση των Ολυμπιακών αγώνων του 1896 στην Ελλάδα³⁸ και ο ευρωπαϊκός εθνικισμός, που ήταν πρωταρχική κινητήρια δύναμη της εποχής. Στο ελληνικό κράτος το ενδιαφέρον για τα εθνικά προβλήματα και τον αλύτρωτο ελληνισμό κινητοποιούνται τις λαϊκές μάζες.

Ο ελληνισμός της Πόλης συσπειρώθηκε γύρω από την Εκκλησία, η οποία με το σύστημα των προνομίων ασκούσε θρησκευτική και πολιτική εξουσία στον κορμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³⁹. Η πρωτοπόρα τάξη των εμπόρων οδήγησε τη μειονότητα στη διαμόρφωση ισχυρής εθνικής συνείδησης σε σχέση με την Εκκλησία, το αναγνωρισμένο από την Πύλη νομικό πρόσωπο, το Πατριαρχείο και μέσα από τον πρωσωποιτημένο μεσάζοντα, που ήταν οι αρχαίοι πρόγονοι⁴⁰.

36 ί.π.

37 Γ. Παπακόστα, Ο. Φ. Φωτιάδης ί.π., σ. 14. Γ. Ασπρέα, Πολιτική Ιστορία της νεώτερης Ελλάδος, τ. Α' - Β', σ. 251 - 271.

38 Κ. Βακαλόπουλον, ί.π., σ. 424.

39 Χαρ. Κ. Παπαστάθη, Κανονισμοί των Ελληνικών Ορθοδόξων Κοινοτήτων, Κυριακίδης, Θεο/ίκη, 1984, Πρόλογος.

40 Α. Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση, Αθήνα, 1987, σ. 19.

Στο ελεύθερο Βασίλειο η Μ.Ι. αποτελούσε και παράγοντα μόνιμης κυβερνητικής αστάθειας και επιβράδυνσης των διαδικασιών πολιτικής ωρίμανσης και καθυστερούσε την εσωτερική αναδιοργάνωση. Ως μηχανισμός ψυχολογικής υπεραναπλήρωσης ωθούσε ηγεσία και λαό σε διεθνείς σχέσεις, διπλωματικές ή στρατιωτικές αναμετρήσεις και οδηγούσε στην αγνόηση των κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων⁴¹. Περιέκλειε ταυτόχρονα τους κοινούς σκοπούς, τους οποίους επιδίωκε να εκπληρώσει ο οικονομικά και πολιτισμικά ενοποιημένος ελληνισμός. Μετά το Γουδί το 1909 και την εμφάνιση του Ε. Βενιζέλου, οι επιδιώξεις του μεγαλοϊδεατισμού μπήκαν στην τροχιά της ενσάρκωσης⁴². Κύριος στόχος του η απελευθέρωση του αλύτρωτου Ελληνισμού. Το 1910 έξω απ' τα όρια του Ελληνικού κράτους ήταν το 60% των έθνους⁴³.

Στη γερασμένη Αυτοκρατορία δρομολογήθηκαν κοσμογονικές αλλαγές. Το κίνημα των Νεοτούρκων, κινούμενο υπό την ιδεολογική σημαία του Παντουρκισμού⁴⁴, επέβαλε εθνικιστικές τάσεις. Επιδίωκε την επιβολή του τουρκικού στοιχείου με ένα σύστημα κεντρικής και συγκεντρωτικής εξουσίας και την εξάλειψη των μειονήτων.

Αρχικά στράφηκε εναντίον των οπισθοδρομικών θεσμών του ισχυντος συστήματος, άρα και εναντίον της μουσουλμανικής θρησκείας, για να πετύχει τελικά τη σύζευξη της ιδιότητας του πιστού στο Ισλάμ με την εθνικιστική ταυτότητα του Τούρκου, συνταγή επικίνδυνη για την επιβίωση των αλλοεθνών⁴⁵.

Στο διάστημα που προετοιμαζόταν η κυβερνητική αλλαγή στην Τουρκία, οι Έλληνες αντιμετώπισαν το διογκούμενο πρόβλημα της φοίτησης Ελληνόπουλων σε ξένα σχολεία, όπου διενεργούνταν θρησκευτικός προσηλυτισμός. Ο Ιωακείμ ο Γ' το 1902 κοινοποίησε απαγορευτική εγκύκλιο⁴⁶. Ταυτόχρονα επισημοποίησε την αντίθεσή του προς το δημοτικισμό⁴⁷.

41 Αθ. Βερέμη. Το κίνημα των Νεοτούρκων. Ι.Ε. Ε., τ. ΙΔ' σ. 254.

42 Στ. Νονάκη ό.π. σ. 36.

43 D. Pentzopoulos, The Balkan Exchange of Minorities. σ. 26 - 27.

44 K. Βακαλόπουλου Νεότουρκοι..ό.π. I. LANDAU, Παντουρκισμός, Αθήνα 1985, σ. 54 - 105.

45. Β. Θ. Σταυρίδου ό.π. σ. 35.

46. Β. Θ. Σταυρίδου ό.π. σ. 35.

47 Ε.Α. 21/12/1901, αρ. 5 σ. 498 - 512 Πατριαρχική και Συνοδική Εγκύκλιος περί των εις νεώτερον ελληνικόν ιδίωμα μεταφράσεων της τε Αγίας Γραφής καθόλου και του Ιερού Ευαγγελίου ιδία. Γ. Μιστριάτου, Ρητορικοί λόγοι, Μετά διατρι-

Το ίδιο έτος εκδόθηκε ο θεμελιώδης κανονισμός της εκλογής και των καθηκόντων των εν τω κλίματι του Οικουμενικού Θρόνου Ενοριακών Κοινοτικών και επαρχιακών αρχών, όπου διευκρινίστηκαν σημεία της λειτουργίας και της διοίκησης των σχολείων και επαναβεβαιώθηκε ο ρόλος της Εκκλησίας⁴⁸.

Η γλωσσική διαμάχη μετατράπηκε σιγά σιγά και σε κοινωνική. Το γνωστό ψυχαρικό σύνθημα που καλούσε τους δημοτικιστές στον κοινό αγώνα⁴⁹, μεταλλάχτηκε σε κάλεσμα για κοινωνικούς αγώνες. Προβλήθηκαν στις σελίδες του Νουμά σοσιαλιστικές ιδέες, οι οποίες δυσαρέστησαν τον πυρήνα των δημοτικιστών (Ψυχάρη, Βλαστό, Δέλτα) και οδήγησαν στη διακοπή της έκδοσης το Μάιο του 1909⁵⁰.

Παρά την επιδείνωση των ελληνουρκικών σχέσεων και πάρα την αναμέτρηση στο χώρο της γλώσσας, το ελληνικό στοιχείο άκμαζε. Στις παραμονές του Κινήματος των Νεοτούρκων λειτουργούσαν στην Πόλη 8 ανώτερες και 64 κατώτερες σχολές⁵¹.

Ο Πατριάρχης τηρούσε στάση αγαθής υπακοής προς το Σουλτάνο, ο οποίος «... αφιέρωσεν εις διηνεκείς και νυχθημέρους σκέψεις και μερίμνας υπέρ ευτυχίας των υπό το κραταιόν Αυτού σκήπτρον λαών, υπέρ διαδόσεως των φώτων της επιστήμης, υπέρ υλικής προόδου του Κράτους, υπέρ ηθικής ευεξίας αυτού...»⁵².

Η έκρηξη του κινήματος το 1908 ανάγκασε το Σουλτάνο να αναγνωρίσει την ισχύ του Συντάγματος του 1876. «Η μεταβολή του πολιτεύματος από της παρελθούσης Παρασκευής 11 Ιουλίου, πανηγυρίζεται μετά χαράς αληθούς και απροσποιήτου υπό των το πλήρωμα της οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελουσάν εθνικοτήτων»⁵³. Παρά τις προσδοκίες, η θέση των χριστιανών βαθμιαία επιδεινώθηκε⁵⁴. Η εφημερίδα «Λαός» κατήγγειλε διοικητικές αυθαιρεσίες και κατονόμαζε νομικές παραβιάσεις. Ο Γ. Βαμβακίδης με μια σειρά άρθρων επισήμανε την ανάγκη να γίνουν σεβαστά τα δικαιώματα των πολιτών και να κατοχυρωθούν οι ατομικές ελευθερί-

βών εθνικής υποθέσεως. Τόμος πέμπτος, εκ του Τυπογρ. Π. Δ. Σακελλαρίου Εν Αθήναις, 1911, σ. 71 - 74, 135 - 139, 148 - 149.

48 Χ. Κ. Παπαστάθη δ.π. σ. 137 - 138.

49 Νουμάς, 23/1/1905, αρ. 132, σ. 1.

50 Γ. Παπακώστα Ο.Φ. Φωτιάδης δ.π., σ.103.

51 Ε.Α. 27/1/1906, ΕΤΟΣ ΚΣΤ', αρ. 6, σ. 43 Κεντρ. Εκπ. Επ.

52 Ε.Α. 21/9. 1906, ΕΤΟΣ ΚΣΤ', αρ. 40, σ. 465.

53 Ε.Α. 15/7/1908, ΕΤΟΣ ΚΗ', αρ. 28, σ. 331.

54 Ν. Βλάχου δ.π., σ. 120 κ. Ε στην εκπαίδευση το πλήγμα καταφέρθηκε με το νόμο «περί προκαταρκτικής Εκπαίδευσεως» του 1910.

εξ. Να σταματήσουν οι προσπάθειες στραγγαλισμού της εθνικής συνείδησης των μειονοτήτων⁵⁵.

Η ελληνική πολιτική δεν ήταν αντίθετη με τη συνεργασία των Νεότουρκων, στην προσπάθειά της να ενισχύει τις δυνάμεις του ελληνισμού της Αυτοκρατορίας. Η «Οργάνωσις Κων/πόλεως», ανεπίσημος σύνδεσμος Ελλήνων και Νεότουρκων στην Κων/πόλη, με επικεφαλείς τους Ι. Δραγούμη και Αθ. Σουλιώτη - Νικολαΐδη, αφοσιώθηκε στο ευφάνταστο έργο της μεταμόρφωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε πολυεθνικό κράτος ισότητας και αδελφότητας, που υπαγόρευαν οι κοινοί πολιτιστικοί δεσμοί και το κοινό πεπρωμένο των λαών της Ανατολής⁵⁶.

Στην Πόλη η Ε.Α. ενημέρωνε τη μειονότητα για τα επερχόμενα δεινά. «... 10 και 12 αι. νοήμονες μωαμεθανοί σεβάστηκαν τη χριστιανική θρησκεία... και ουδείς, εν τη αναγνωρίσει των δικαίων και προνομίων ημών των ορθοδόξων και των άλλων Εκκλησιών και Θρησκειών, ετόλμησε να προβάλη και ν' αναγράψῃ ως όρον διατηρήσεως των θρησκευτικών τούτων προνομίων «να μη προσβάλλωνται η δημοσία τάξις και τα χρηστά ήθη». Κατά τον 20' αι. «... πλειοψηφία μωαμεθανών, εις την αριθμητικήν αυτής στη ριζομένη δύναμιν, αθετεί το παρελθόν του Τουρκικού κράτους, παραγράφει τα διδάγματα της ιδίας ιστορίας και δίδει αφορμήν εις διάρεσιν, ωσεί μη ήρκουν αι υπάρχουνσαι.»⁵⁷

Ο Μ. Βεζύρης Χουσεΐν Χιλμή πασάς, στην εφημερίδα Τανήν επανέφερε το ζήτημα των προνομίων με αφορμή Πρωθυπουργική δήλωση, σύμφωνα με την οποία το Πατριαρχείο δεν είχε το δικαίωμα να εκπροσωπεί στην Κυβέρνηση τις υποθέσεις κοινοτήτων και ατόμων τα οποία πνευματικά ανήκαν στη δικαιοδοσία του.

55 Ο Λαός αρ. 15, σ. 2, 22/2/1909, Τα Σήμαντρα, αρ. 18, σ. 1, 8/3/1909.

56 Αθ. Βερέμη, δ.π., σ. 255 Απ' την άποψη του Δραγούμη για τη συνύπαρξη Ελλήνων - Τούρκων με σκοπό την ίντη μιας ανατολικής αυτοκρατορίας όπου θα συνυπήρχαν όλα τα έθνη και με τη διοίκηση στα χέρια των Ελλήνων (Β. Λαούρδα, ο Ι. Δραγούμης και η εποχή του, τετράδια ευθύνης 7, σ. 39-53, ως τη γραφική πρωτοβουλία του Πολίτη τραπεζίτη Γ. Ζαρίφη που το 1878 οριματίστηκε την ελληνοθωμανική αυτοκρατορία (Ε. Κωφού Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869 - 1881 σ. 56 - 57) η δίνη του εθνικισμού δεν επέτρεπε την πραγμάτωση τέτοιων στόχων. Έτσι νέα κρατική πολιτική γίνεται η βελτίωση των όρων ζωής των αλύτρωτων και όχι η άμεση απελευθέρωσή τους. (Αρχείο Αθ. Σουλιώτη - Νικολαΐδη Γεωνάδειος. Βιβλιοθήκη Φ. Γράμματα προς τον Ιωνα. Επιστολή Ιανουαρίου 1910).

57 Ε/Α/ αρ. 24, ΕΤΟΣ ΚΘ', 17/6/1909. Αι τελευταία αποφάσεις του Οθωμανικού Κοινοβουλίου.

«Εάν Ρωμαίος τις έχη παράπονα, αποτείνεται προς το αρμόδιον Υπουργείον, ουχί δε εις το Πατριαρχείον. Εις αυτό δε επ' ουδενί λόγω αναγνωρίζει δικαίωμα αναμείξεως εν υποθέσεσιν αλλοτρίαις προς ζητήματα θρησκευτικά».

Η Ε.Α. απάντησε: «... Επί 1270 έτη ο μωαμεθανικός κόσμος και οι κυβερνώντες αυτόν απέδιδον εις το Πατριαρχείον σημασίαν όχι πρεσβείας ή προξενείου, αλλά αρχής τινός υπερτέρας εκείνων». Στο ίδιο τεύχος δόθηκε η απάντηση στην τουρκική Ικδάμ, η οποία ζητούσε αναθεώρηση του προνομιακού καθεστώτος με την αιτιολογία της καλλιέργειας εθνικιστικών τάσεων υπό την προστασία του. Η Ε.Α. δήλωσε ότι η εξέγερση της εθνικής συνείδησης έπρεπε ν' αναζητηθεί στις ύβρεις κατά του ελληνικού έθνους και του Πατριάρχη από ανθρώπους της Κυβέρνησης ή της «Ενώσεως και Προόδου», στους ξυλοδαρμούς των iερέων, των προκρίτων και των εμπόρων. Στα δεινά των Ελλήνων των οποίων μοναδικός πόθος, σκέψη και επιδίωξη ήταν η προφύλαξη «... των δύο iερωτάτων δια πάντα τα έθνη, της θρησκείας, και του εθνισμού αυτών⁵⁸.

Από το 1910 οι Νεότουρκοι απέκτησαν εκείνα τα χαρακτηριστικά που οδήγησαν στο διωγμό των εθνοτήτων του 1914 - 15⁵⁹.

Κάθε αντικειμενικός παρατηρητής οφείλει να αναγνωρίσει την προφητική διορατικότητα του Πατριαρχείου, το οποίο έγκαιρα επισήμανε τον κίνδυνο του εθνικού αφανισμού και την ανάγκη για συσπείρωση των μειονοτήτων σ' έναν αγώνα επιβίωσης. Αγώνα στον οποίο μετείχε όλος ο ελληνισμός της Τουρκίας διαπιστώνοντας την καταστρατήγηση των εξαγγελιών των Νεότουρκων, οι οποίοι με την τυραννία πίστευαν πως θ' απορροφήσουν έθνη πνευματικά και οικονομικά θαλερά.

Η Ε.Α. δήλωνε πως Έλληνες, Σέρβοι και Βούλγαροι αναγνώρισαν την ανάγκη παραμερισμού των παλιών τους αντιπαραθέσεων και συνεργασίας με τους Αρμενίους για την υπεράσπιση της εθνικής τους αυθυπαρξίας⁶⁰.

Οι ιδεολογικές τάσεις των κινηματιών οδήγησαν στη διαμόρφωση όλης αντιμετώπισης και των πνευματικών ζητημάτων της

58 Ε.Α. Αρ. 34. ΕΤΟΣ ΚΘ', 26/8/1909, σ. 264 - 267. Χάριν υπουργικών δηλώσεων.

59 Θ. Βερέμη - Κατερίνας Μπούρα. Εισαγωγή στον τόμο: Αθ. Σουλιώτη - Νικολάϊδη, Οργάνωσις Κων/λεως, Αθήνα, 1984, σ. 13, Αθ. Βερέμη: Το Κίνημα των Νεότουρκων δ. π. σ. 255, Τ. Σταύρου. Ο εν Κων/πόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, Αθήνα, 1967, σ. 265.

60 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΛΑ, αρ. 36, 10/9/1911, σ. 281 - 282. ΣΤΩΜΕΝ ΚΑΛΩΣ.

ελληνικής μειονότητας κατά τη διάρκεια της βασιλείας των δύο τελευταίων Σουλτάνων - Μωάμεθ Ε' (1909 - 1918) και Μωάμεθ ΣΤ' (1918 - 1922).

Το 1915 ψηφίστηκε ο νόμος περί σχολών, σύμφωνα με τον οποίο τα σχολεία των χριστιανικών κοινοτήτων υπήχθησαν στη δικαιοδοσία του Τουρκικού Υπουργείου Παιδείας⁶¹.

Το 1916 με βεζυρική εγκύλιο «περί κοινοτήτων» καταργήθηκε η «καθ' ομάδας και εθνικότητα εμφάνισις των χριστιανικών κοινοτήτων»⁶².

Το Πατριαρχείο απώλεσε σταδιακά τα δικαιώματά του στη ρύθμιση θεμάτων που αφορούσαν το ορθόδοξο πλήρωμα. Η αποκατάσταση του προνομιακού καθεστώτος έγινε στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1918 και με την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών το 1920, που θεωρητικά κατοχύρωσε τις μεγαλοϊδεατικές διεκδικήσεις του Ελληνισμού⁶³. Σ' όλο αυτό το διάστημα καταπιέσεις, απειλές και εκβιασμοί καταπόνησαν το Έθνος, προερχόμενα αρχικά από τα τοπικά κομιτάτα.

Μετά την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου τα μέσα εκδίωξης των Ελλήνων, οι οποίοι κυριαρχούσαν σε πολλούς τομείς της κοινωνικής ζωής, έγιναν σχεδόν απάνθρωπα. Στόχευαν στην οικονομική τους εξασθένηση με την ανέξηση της φορολογίας, στη σωματική καταπόνηση με την επιβολή της υποχρεωτικής στρατολόγησης και στην εθνολογική αλλοίωση εκτεταμένων μικρασιατικών περιοχών από τις οποίες εκτοπιζόταν ο ελληνικός πληθυσμός και ακολουθούσε η αντικατάστασή του από μουσουλμάνους⁶⁴.

Στην Κων/πολη, μητρόπολη του αλύτρωτου ελληνισμού, το 1914 ζούσαν 280.000 Έλληνες και το 1919, 400.000 επί συνόλου 1.200.000 κατοίκων.

Οι τράπεζες στην πλειοψηφία τους ήταν ελληνικές. Ακμάζουσα πνευματική και πολιτιστική ζωή οργανώθηκε με τις χορηγίες πλούσιων ευεργετών και αδελφοτήτων που είχαν συσταθεί σ' όλη την Τουρκία.

61 Β. Σταυρίδη, ΘΗΕ, τ. 9, σ. 750.

62 ί.π.

63 D. DAKIN, Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 - 1923, Αθήνα 1984, σ. 339 - 347.

64 K. A. Βακαλόπουλον, Νεοελληνική Ιστορία ί.π., σ. 425.

Στον εκπαιδευτικό τομέα η προσπάθεια ήταν έντονη αποσκοπώντας στη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας των Ελληνόπουλων. Ο τύπος πρόσφερε πολύτιμες υπηρεσίες⁶⁵.

Με την έναρξη του μεγάλου πολέμου, Πατριαρχείο και λαός τάχτηκαν στο πλευρό των αγωνιζόμενων Ελλήνων του ελεύθερου Βασιλείου. Η εκκλησιαστική αρχή, ενωτική δύναμη του αλύτρωτου ελληνισμού, ήλθε σε διάσταση με την οθωμανική αρχή και ανέπτυξε πρωτοβουλίες οι οποίες απέβλεπαν στη δικαίωση των υπόδουλων⁶⁶.

Η ομογένεια με κάθε τρόπο επιδίωξε την ηθική και υλική ενίσχυση του μικρασιατικού μετώπου στην πάλη για δικαίωση για τα δεινά, τους εξευτελισμούς και τους διωγμούς του μικρασιατικού και του θρακικού ελληνισμού⁶⁷.

Ο Ε. Βενιζέλος έγινε ο εκφραστής των προαιώνιων εθνικών πόθων, ενσαρκωτής της Μ.Ι. και το Δεκέμβριο του 1918 ανακηρύχτηκε ισόβιος πρόεδρος του Ε.Φ.Σ.Κ.⁶⁸

Η απόβαση στη Σμύρνη το 1919, βρήκε το Μητροπολίτη Χρυσότομο επικεφαλή των iερού κλήρου και των χιλιάδων Ελλήνων να ζητωκραυγάζουν την απελευθέρωση⁶⁹.

Η εκλογική ήττα των φιλελευθέρων το 1920 στέρησε το ελληνικό στοιχείο της Τουρκίας από έναν ηγέτη - σύμβολο. Στην Πόλη συστάθηκε η «Εθνική Αμυνα» από βενιζελικούς αξιωματικούς, πολιτικούς και εξέχοντες Κων/λίτες. Στον Οικουμενικό Θρόνο ανήλθε ο Μελέτιος Μεταξάκης, αφοσιωμένος στο κόμμα των φιλελευθέρων και τόνωσε το έργο της Αμυνας. Ο Ε.Φ.Σ.Κ. εκφράζοντας το λαϊκό αίσθημα, κοινοποίησε τη θλίψη του για τη βενιζελική ήττα «επί τω ακατονομάστω παραγκωνισμώ του»⁷⁰. Τα δύο

65 Γ. Ν. Λαμπίδη, Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας, Θεσ/νίκη 1989, σ. 17 - 21.

66 Αλέξης Αλεξανδρή, Ο Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, 1850 - 1922, Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Έταιρείας της Ελλάδος, (1980) σ. 399 - 400. Για τους διωγμούς, προιόντα του Τουρκικού εθνικισμού και των Γερμανικών συμφερόντων στον οικονομικό τομέα., Βλέπε: Ε. Αλλαμανή, Κ. Παναγιωτόπουλος Ο ελληνισμός της Μ. Α σε διωγμό, Ι.Ε.Ε, τ. ΙΕ', σ. 89 - 130 και Μαύρη Βίβλος διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914 - 1918). Εν Κων/λίτει, εις του Πατ. Τυπογ. 1919.

67 Κ. Μαμώνη δ.π., σ. 292.

68 Τ. Σταύρου δ.π., σ. 294 - 295.

69 Αγ. Τσουλούφη, Η ανταλλαγή Ελληνικού και Τουρκικού πληθυσμού και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθησών περιουσιών, Αθήνα, 1989, σ. 28.

70 Κ. Μαμώνη, δ.π., σ. 38. Ι. Γιαννουλόπουλος, Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κων/νου, Ι.Ε.Ε, τ. ΙΕ', σελ. 154 - 156.

Πατρ. Σώματα εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των αλύτρωτων προς το Βενιζέλο⁷¹. Στην ονομαστική του γιορτή έγιναν δοξολογίες⁷².

Στο μεταξύ ο παντούρκισμός προσανατολίστηκε προς έναν τουρκισμό, ο οποίος ήθελε την Τουρκία να κατοικείται αποκλειστικά από Τούρκους. Ο Κεμάλ αγωνιζόταν για ένα κράτος μικρότερο αλλά εθνικά ομοιογενές⁷³.

Το 1921 από το βήμα του Ε.Φ.Σ.Κ. ο Κ. Μισαηλίδης παρουσίασε τις νίκες του ελληνικού στρατού. Στην προηγηθείσα διάλεξη του Γ. Γ. Οδ. Ανδρεάδη αποσιωπήθηκε το όνομα του Ε. Βενιζέλου. Παρ' όλες τις διευκρινίσεις που ακολούθησαν, ο θόρυβος συνεχίστηκε. «Το έργο του Βενιζέλου δια την Μ.Ι. βροντοφωνούν οι πέτρες του δρόμου και ο κ. Ανδρεάδης τα παρεστάπησε, δια να ικανοποιήσει μωράν αδυναμίαν του προς τους φέροντας τίτλους και αξιώματα»⁷⁴. Στη διάλεξη του Συνδέσμου Ελληνίδων Κων/πόλεως με θέμα: «Η εποποιία των μαχών του Σαγγαρίου» στις 2/1/1922 ο κ. Μισαηλίδης ανακοίνωσε πως του αφαιρέθηκε το δικαίωμα της χρήσης του βήματος του Ε.Φ.Σ.Κ⁷⁵.

Ο συντηρητικός Νεολόγος εκφράστηκε με μειωτικούς υπαινιγμούς για τον Κ. Μισαηλίδη.⁷⁶

Η ουσία ήταν βαθύτερη από το συγκεκριμένο επεισόδιο. Το ξέσπασμα της επανάστασης του Κεμάλ και η επάνοδος του Κωσταντίνου στην εξουσία, που απομάκρυνε τις Μεγάλες δυνάμεις απ' το πλευρό των Ελλήνων, προδιέγραφαν ένα σκοτεινό μέλλον όσον αφορά τα εθνικά ζητήματα. Η Κων/πόλη αναθεώρησε τη στάση εμπιστοσύνης προς την Αθήνα. Τα δύο εθνικά κέντρα αναμετρήθηκαν στο χώρο των πολιτικών αποφάσεων⁷⁷.

Η είσοδος των κεμαλικών στρατευμάτων στη Σμύρνη στις 27/8/1922 σήμανε το τέλος του ελληνισμού της Μ. Ασίας. Το θέμα του Πατριαρχείου έγινε διαπραγματεύσιμο και αμφισβητήσιμο μετά την ε-

71 Έκθεσις πεπραγμένων του Δ. Ε. Μ. Σ. από της 23 Δεκεμβ. 1919 - 22/11/1920, σε Κων/πόλει 1920 σ. 6

72 Ε.Α., 41 (1921) σ. 398.

73 Αγ. Τσουλούφη, δ.π., σ. 38.

74 Πρόοδος, 28/12/1921.

75 Πρόσια, 4/1/1922, Χρόνος, 3/1/1922.

76 Νεολόγος 4/1/1992.

77 Βλ. Στ. Νανάκη, Εκλογή Μ. Μεταξάκη, δ.π. Μετά το διχασμό του Α' Παγκ. Πολέμου (Κ. Τσουκαλά, Η Ελληνική τραγωδία, σ. 21 - 23, Φ. Γρηγοριάδη Διχασμός - Μ. Ασία, σ. 123 - 124) ο παραμερισμός του Βενιζέλου έφερε τη σύγκρουση Πόλης - Αθήνας.

θνική καταστροφή⁷⁸. Δεν μπορούσε όμως να λυθεί με βίαιο τρόπο όπως η έξοδος των Ελλήνων της Μικρασίας, επειδή είχε διεθνή αντίκτυπο και επιπτώσεις όπως και το ζήτημα του ελληνισμού της Πόλης, όπου η στρατιωτική κατοχή των Συμμάχων καθιστούσε αδύνατη τη συνολική εκδίωξη των Ελλήνων⁷⁹. Στο διπλωματικό τραπέζι, το μεγάλο παιχνίδι αφορούσε την τύχη τους. Οι Τούρκοι απαιτούσαν την άμεση απέλασή τους. «Δεν θα επιτρέψουμε στους Αρμένιους και Έλληνες να παραμείνουν στη χώρα μας, για να πάνουν πια να σπέρνουν τη διαφθορά και την κακοπιστία στην Τουρκία»⁸⁰. Εφτασαν στο σημείο να προτείνουν την απομάκρυνση δύλων των ελληνικών σωματείων και συλλόγων, οι οποίοι υιοθέτησαν εχθρική στάση προς την Τουρκία κατά τη διάρκεια της ελληνοτουρκικής σύρραξης (1919 - 1920) αλλά και του ίδιου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με το πρόσχημα της επίτευξης πληθυσμιακής εξισορόπησης μουσουλμάνων της Δ. Θράκης και Ελλήνων της Πόλης⁸¹.

Η εχθρική στάση του Φαναρίου και του Πατριάρχη προς το Κεμαλικό εθνικό κίνημα ενίσχυσε την τουρκική αποφασιστικότητα για απαλλαγή απ' την κεφαλή της Ορθοδοξίας. Το επιχείρημα ήταν πως το Πατριαρχείο δε νομιμοποιούσε πλέον την ύπαρξή του, αφού απώλεσε τα πολιτικά του προνόμια, τα οποία υπαγόρευαν την λειτουργία του ως πολιτικού οργάνου⁸².

Με την παρέμβαση των συμμαχικών αντιπροσωπειών και του αγώνα της ελληνικής, ο İsmet İnönü δέχτηκε εκ μέρους της Τουρκίας την παραμονή του Πατριαρχείου στην Πόλη, υπό την προϋπόθεση να μη μετέχει πλέον «... καθ' οιονδήποτε τρόπον εις υποθέσεις πολιτικού και διοικητικού χαρακτήρος και θα περιώριζεν εαυτόν εντός των ορίων των καθαρών θρησκευτικών ζητημάτων»⁸³. Έτσι προσδιορίστηκε ο νέος ρόλος του Θρόνου για τα μειονοτικά ζητήματα.

78 Χρ. Καρυκοπούλου, δ.π., σ. 54.

79 Αλ. Αλεξανδρή. Η συνδιάσκεψη της Λαζάνης, 1922, 1923: Η διευθέτηση του θέματος του Οικ. Πατριαρχείου και των Ελλήνων της Κων/πόλης. Δελτίο της Ιστορικής και εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος, τ. 4ος, 1981 σ. 303. Τηλεγρ. Κανελλόπουλου προς ΥΠΕΞ, Κων/πόλη, 22 Νοεμβρίου 1922 και 7 Δεκεμβρίου 1922, ΥΠΕΞ (Αθήνα A/VI).

80 R. Washbourne Child, A.Diplomat Looks at Europe, N.Y. 1925, p.47.

81 Βλ. A. Miniority Without a Future: The Greek Community of Istanbul, 1918 to the Present, Αθήνα 1981 του Αλ. Αλεξανδρή.

82 Χρ. Καρυκοπούλου, δ.π. σ. 79 - 87 και H.J. Psomiades, The Eastern Question: «The Last Phase», Θεσ/νίκη, 1968, σ. 87.

83 Αλ. Αλεξανδρή. Η συνδιάσκεψη της Λαζάνης, δ.π.σ. 320.

Παράλληλα, οι Έλληνες, οι οποίοι επαναπατρίσθηκαν ήταν 1.104.000· 826.000 από τη Μ. Ασία, 236.000 από τη Θράκη, 182.000 από τον Πόντο και 34.000 απ' την Πόλη⁸⁴.

Απ' τη διαδικασία της υποχρεωτικής ανταλλαγής εξαιρέθηκαν οι μουσουλμάνοι της Δ. Θράκης και οι Έλληνες της Πόλης, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί εκεί, πριν τις 30/10/1918⁸⁵, όπως ορίζε η συμφωνία της Αγκυρας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας (21/6/1925) και οι Έλληνες της Ιμβρου και της Τενέδου.

Η μικρασιατική καταστροφή πραγμάτωσε με τον οδυνηρότερο τρόπο το θεμελιώδες αίτημα της εθνικής πολιτικής στο διάστημα 1821 - 1923, τη σύμπτωση των εδαφικών ορίων του έθνους και του κράτους⁸⁶. Η Μ.Ι. αποεδαφικοποιήθηκε⁸⁷. Το έθνος συμβιβάστηκε με το «αναμορφωμένο κράτος» στη 2η δεκαετία της ελληνικής ενοποίησης των βαλκανικών πολέμων⁸⁸. Αρκέστηκε σε μια συμβίωση χωρίς δρόμους διαφυγής⁸⁹.

Η ελπίδα της αποκατάστασης των αλύτρωτων διατυπώθηκε στη βάση της ειρηνικής συνδιαλλαγής και της πολιτικής διαπραγμάτευσης.

Οι Τούρκοι βέβαια, μετά την ανάληψη του ελέγχου της Κων/πολης στις 2/10/1923, περιόρισαν τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα των Ελλήνων παραβιάζοντας το άρθρο 39 της Συνθήκης της Λωζάνης. Ο Ε.Φ.Σ.Κ. έκλεισε το 1925 και οι παραβιάσεις των άρθρων 40 και 41 που αφορούν το χώρο της εκπαίδευσης σηματοδότησαν τη μελλοντική πορεία. Το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930 αποδείκνυε τη στάση του πολιτικού ρεαλισμού την ο-

84 Αγ. Τσουλούφη, δ.π. σ. 48

85 δ.π., σ.42.

86 Δ. Γ. Τσαούση, Μορφολογία της Νεοελληνικής Κοινωνίας. Αθήνα, 1971, σ. 15 - 16. N.C. Alivizatos, Les institutions politiques de la Grèce à travers les années, 1922 - 1974, Paris 1979. Π. Κιτρομηλίδη, Προβλήματα εθνικής ολοκλήρωσης, Φιλολογική Καθημερινή, 14 και 21 Αυγούστου 1980.

87 Campbell και Sherrard ph. Modern Greece, New York: Praeger, 1968, 4, The New State and the Great Idea, όπου η ανάλυση της περιόδου. Για την τεκμηρίωση των ελληνικών επιδιώξεων για την απελευθέρωση των αλύτρωτων της Μ.Α βλ: R. Puaux, Le deportation et le repatriement de Grecs en Turquie, Paris 1919. L. Macca, L' Hellenisme de l' Asie Mineure, Paris 1919. A. Alaux et R. Puaux, Les Persecutions antihelléniques en Turquie, Lozzane, 1918.

88 Στ. Νανάκη, δ.π., σ. 14.

89 Θ. Βερέμη, Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο δ.π. σ. 67.

ποία διαμόρφωσε ο Βενιζέλος απέναντι στον εξωελλαδικό ελληνισμό⁹⁰.

Οι Τούρκοι όμως πορεύτηκαν με βάση την πεποίθησή τους για την ανάγκη αφομοίωσης όλων των ξένων εθνικοτήτων προς το κυρίαρχο Τουρκικό έθνος κατά τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη και τη συνείδηση⁹¹. Από τις 245.000 χριστιανών κατοίκων της Κων/πολης κατά την υπογραφή της σύμβασης για την ανταλλαγή, το Σεπτέμβριο του 1985 απέμεναν μόνον 4.500.

2. Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη ΙΘ' - Κ' αι.

Οι εθνικοί λόγοι, οι οποίοι υπέβοσκαν κάτω από την επιφάνεια της γλωσσικής διαμάχης, αποκαλύφθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες του ΙΗ' αιώνα και σκιαγράφησαν τη θεωρία της⁹².

Το γλωσσικό ζήτημα πιστοποιήθηκε ως θέμα πρώτιστα εθνικό και κατόπιν εκπαιδευτικό⁹³, αν και η γλώσσα δεν αποτελεί απαραίτητο γνώρισμα εθνικής ενότητας. Όταν όμως αυτή υπάρχει, τότε είναι «μεγάλο απόχτημα για κάθε λαό νάχη μια κοινή γραφτή εθνική γλώσσα»⁹⁴. Μια γνήσια γλώσσα αυτόπλαστη κι όχι «αυτόβλαστη» ενός λαού σύμφωνα με τη φιλοσοφία του ρομαντισμού, όπου ο λαϊκός πολιτισμός ταυτίστηκε με το γνήσιο πολιτισμό⁹⁵.

Η γλώσσα είναι το σώμα της σκέψης και με τη βιωμένη γλώσσα τρέφεται το πνεύμα του λαού και ευδόνονται η γλωσσική του ανάπτυξη και η πολιτιστική του ενέργεια⁹⁶. Κι αφού «Διανοητικός και γλωσσικός πλούτος εξισούνται προς αλλήλους» κατά τον Γ. Χατζιδάκη⁹⁷ και η γλώσσα ως ενέργεια διαμορφώνει το κοινωνικό γίγνεσθαι και ως αποτέλεσμα εμφανίζει την πορεία των κοινωνικών

90 Ιφ. Αναστασιάδου, Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930. Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα 1980, σ. 309 - 426.

91 Εμ. Εμμανουηλίδη, Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Αθήνα 1924. σ.

92 Ν. Ι. Σβοράνου, Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας, Αθήνα, 1986, σ. 133.

93 Γ. Παπακώστα. Ο Φ. Φωτιάδης..., σ. 35, 6.π.

94 Δ. Φωτεινού, 'Έθνος και γλώσσα ... ΔΕΟ, 1922, σ. 54.

95 Κ. Δεσποτόπουλου. Η Δημοτική γλώσσα και η παιδεία του έθνους, «Νέα Εστία» 100 (1976) σ. 105 - 106.

96 Χ. Τσολάκη, Λεξίπενία και λεξικράτεια, Τα Νέα 14/8/1991.

97 Χ. Τσολάκη. Τα αρχαία και η άγλωσσος νεότης, Εφημ. Τα Νέα 14/8/1991.

γεγονότων στον ίδιο της τον εαυτό⁹⁸, η ζωντανή γλώσσα αποτελεί θεμέλιο της νεοελληνικής αυτοσυνειδησίας. Γλώσσα και σκέψη στη σύνθεσή τους εκφράζουν την ποιοτική δύναμη της πνευματικής παρουσίας ενός έθνους⁹⁹.

Το να διαθέτει ακόμα σήμερα - ίσως κυρίως σήμερα - και ο ελάχιστα μορφωμένος Έλληνας την ικανότητα και τη δυνατότητα - την αυτόδοτη από τη γλώσσα του - να εκφράζει με πυκνότητα, σαφήνεια και ακρίβεια τα πιο δυσέκφραστα νοήματα που δημιουργεί και χρειάζεται ο σύγχρονος συμφυρματικός πολιτισμός, είναι απαίτηση της εθνικής επιβίωσης¹⁰⁰.

Ο χώρος της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής αυτοσυνειδησίας αποτέλεσε πεδίο διεκδίκησης των αντιμαχόμενων παρατάξεων. Η διασφάλιση της ελληνικής ιδιαιτερότητας μέσα από την ιστορική συνέχεια ήταν το επιχείρημα, στο οποίο επένδυαν ιδεολογικά οι αντίπαλοι. Ο εθνικισμός και ο σωβινισμός βρήκαν πρόσφορο έδαφος, για να συνδεθούν με το γλωσσικό αγώνα στο χώρο των ιδεών.

Το κίνημα του δημοτικισμού, που κλόνισε τα θεμέλια του συντηρητισμού εμφανίστηκε, όπως προαναφέρθηκε, στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αι. και ήταν κεντρικό πρόβλημα της ελληνικής πνευματικής ζωής, ως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στο χώρο της ελεύθερης Ελλάδας το ενδιαφέρον για τη γλώσσα διατηρείται έντονο μέχρι σήμερα, όχι τόσο απασχολούμενο με το εξωτερικό στοιχείο της μορφής, το οποίο διευθετήθηκε οριστικά με τη μεταρρύθμιση Ράλλη, όσο με την ποιοτική της δομή. Για τον αλύτρωτο ελληνισμό οι γλωσσικές μονομαχίες έληξαν με τη Συνθήκη της Λωζάνης.

Η διαμάχη η οποία μετατρεπόταν σε πολυπρόσωπο δράμα στις προηγούμενες δεκαετίες στους κόλπους του ελληνισμού, μεταβλήθηκε σε μονόπρακτο μονολόγου, όπου ο κατακτητής συρρίκνωσε όλο και περισσότερο την ελευθερία του νου και της σκέψης και η γλώσσα ακολούθησε πειθήνια την καταπάτηση της εθνικής υπερφάνειας.

Τους τελευταίους αιώνες της δουλείας - για να κάνουμε μια σύντομη ιστορική αναδρομή - στις πόλεις είχε διαμορφωθεί μια κοινή λαϊκή γλώσσα, η οποία αποτέλεσε τη βάση των γραπτών των

98 Γ. Βέλτου. Η κοινωνική δύναμη της γλώσσας, Κοινωνία και Γλώσσα, Αθήνα 1976, σ. 22 - 28.

99 Στ. Πάνου, Γλώσσα και ιδεολογία, Εφημ. Το Βήμα 25/5/1976.

100 Κ. Δεσποτόπουλου, δ.π.

δημοτικιστών του 19ου αι., οι οποίοι προπαγάνδιζαν υπέρ αυτής της κοινής γλώσσας (Βηλαράς, Κωνσταντάς, Καταρτζής, Φιλιππίδης, Ψαλλίδας)¹⁰¹.

Από τα τέλη του ΙΗ' αι. διαφάνηκε το γλωσσικό πρόβλημα. Ο Πάριος Αθανάσιος έγραψε: «... ευκταίον τοις Ελλήνων παισί την πάτριον σώζεσθαι γλώσσαν, και ελληνιστί τον Έλληνας φθέγγεσθαι και γράφειν αλλά μη χυδαΐζειν τα πλείστα μνησιβαρβαρίζοντας»¹⁰².

Η διαπίστωση του Μ. Γεδεών ότι στις αρχές του ΙΘ' αι. μερίδα λογίων θέλησε να δημιουργήσει τρίτη γλώσσα μετά την αρχαία και τη νέα¹⁰³, προδίκαζε τις εξελίξεις.

Το 1810 στη 2η συνεδρίαση της «Φιλολογικής Εταιρίας» στο Βουκουρέστι, αποφασίστηκε η καλλιέργεια της «παλαιάς κοινής γλώσσας». Υπήρξαν διαφωνούντες και η Εταιρία «... είδεν εαυτήν ηναγκασμένην να επιτρέψῃ εκάστω να γράφη ως είχεν ασκήσεως, έθους και σπουδής»¹⁰⁴.

Με την απελευθέρωση, η επίσημη γλώσσα του κράτους ήταν η καθαρεύουσα. Επίσημα έγγραφα, τα βιβλία που είχαν γραφτεί, οι μεταφράσεις ξένων έργων και τα σχολικά βιβλία ακολουθούσαν την επίσημη κρατική θέση στο ζήτημα της γλώσσας¹⁰⁵.

Ο Μ. Γεδεών αναφέρει πως η γραπτή έκφραση σε προσωπικό επίπεδο έδινε το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής, αλλά τα περισσότερα διδακτικά βιβλία γράφτηκαν στην ομιλούμενη γλώσσα διορθωμένη¹⁰⁶. Αυτή η μετοχή περικλείει όλο το μέγεθος της ιδεολογικής τριβής γύρω από την εθνική γλώσσα «που συνηθίεται από το γένος»¹⁰⁷.

Οι σημαντικότεροι από τους πρωτοπόρους του δημοτικισμού ήταν: Δ. Μαυροφύρδης, ο οποίος στο έργο του «Δοκίμιον της Ιστορίας της ελληνικής γλώσσης» προσπάθησε να αποδείξει τη φυσική διαδοχή της αρχαίας γλώσσας από τη δημοτική και Μ. Βεργωτής, συγγραφέας του έργου «Δοκίμιον περί της διδασκαλίας της

101 Γιάννη Κορδάτου, Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος, Αθήνα 1973, σ. 259.

102 Ρητορική Πραγματεία ήτοι της Ερμογένους του Ταρσέως ρητορικής τέχνης εξήγησις, συνομισθείσα υπό Αθανασίου Παρίου, δαπάνη αδρά Μισέρ Μικέ Καράλη, Ενετίση 1799, σ. 7.

103 Μ. Γεδεών, Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αι. Αθήνα, 1976, σ. 148.

104 Λόγιος Ερμής, 1811, σ. 87.

105 Γ. Κορδάτου ό.π. σ. 108.

106 ό.π. σ. 150.

107 Ι. Βηλαρά, Απαντα εκδ. Ζακύνθου 1871, σ. 218.

ελληνικής γλώσσης», όπου το 1873 μετέφερε το εφτανησιακό πνεύμα, το οποίο προσπαθούσε να δώσει ταυτότητα σ' ένα νεοελληνικό πολιτισμό μακριά απ' το λογιοτατισμό και το θεοκρατικό Βυζαντινισμό¹⁰⁸.

Νέοι παιδαγωγοί στηλίτευσαν τη διγλωσσία στο χώρο του σχολείου, όπου η νεκρή γλώσσα κυριαρχούσε στο πρόγραμμα και ο ψευτοκλασικισμός του εκπαιδευτικού καθαρευουσιανισμού στερούσε χρήσιμες γνώσεις από τα Ελληνόπουλα.

Ο Κ. Σ. Ξανθόπουλος, μετέπειτα διευθυντής της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης, σε μελέτες και άρθρα του μίλησε για το μεθοδολογικό και γλωσσικό αδιέξοδο των αλφαβηταρίων και των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου, προπαγανδίζοντας πρώιμα τις θέσεις των μεταρρυθμιστών του 1917¹⁰⁹.

Από το 1880, στον πυρετό του νεοελληνικού εθνικισμού και της Μ.Ι., έμμεσα ήρθε στο προσκήνιο το γλωσσικό ζήτημα.

Ο αγώνας του Ψυχάρη χτύπησε τις γλωσσικές φεουδαρχικές προλήψεις μέσα από την επαναστατική του διαμαρτυρία, με το ύφος και το ήθος ενός εθνικιστή.

Το σχολείο, η θρησκεία και ο τύπος, θεωρήθηκαν χώροι προπαρασκευής επίλεκτων πολιτών συναισθανόμενων τις ανάγκες του έθνους¹¹⁰. Είναι οι χώροι, όπου ο γλωσσικός αγώνας εντάθηκε, αποτελώντας τα τρόπαια για την κυριαρχούσα παράταξη.

Στην Πόλη ο Φ. Φωτιάδης με σειρά άρθρων του στον «Ταχυδρόμο», στο διάστημα 1899 - 1901, γνωστοποίησε το ζήτημα στους ομιγενείς, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στο χώρο του σχολείου, της διδασκόμενης και της διδακτέας γλώσσας, στον προφορικό και γραπτό λόγο. Το σύνολο των άρθρων δημοσιεύτηκε στην Αθήνα το 1902 στη μελέτη «Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννηση», αποδεικνύοντας την κοινή πορεία των Ελλήνων δημοτικιστών εντός και εκτός της Ελλάδας. Απέδειξε ότι ο δημοτικισμός ήταν συλλογικό έργο γενεών και περιέκλειε «δυνάμειν όλες τις τάσεις της νεοελληνικής σκέψης, με σημείο εκκίνησης το εθνικό πρόβλημα. Μετά το 1897, μια γενιά Ελλήνων προσπάθησε να διαλύσει τη φενάκη της Μ.Ι. και να την υποκαταστήσει με έναν δημιουργικό - υγιή πατριωτισμό άμεσα συνδεδεμένο

108 Γ. Κορδάτου, δ.π., σ. 114.

109 Φιλίστορας, 1861, σ. 231. Γ. Κορδάτου, Δύο ξεχασμένοι δημοτικιστές, περιοδ. «Νέα Εστία», 1929, σ. 788 - 791.

110 Αλ. Πάλλη, Ακρόπολη 2/10/1901, ψευδώνυμο Επίλεκτος.

με την κυριαρχία της χρήσης της δημοτικής¹¹¹, ανάγοντάς την σε κυρίαρχο στοιχείο της ιδεολογικής συγκρότησης του Ελλαδικού χώρου.

Η στροφή προς τη δημοτική έδινε τη δυνατότητα για ανασκευή της θεωρίας του Fallmerayer. Απεδείκνυε ότι οι διάλεκτοί της ήταν η εξέλιξη των διαλέκτων της κλασικής Ελλάδας¹¹².

Η Φιλολογική Ήχω, περιοδικό το οποίο διηγύθυνε ο Ν. Φεληρέας Μπέης, από το 1895 έδωσε στέγη στις δημοτικιστικές αναζητήσεις και γύρω της συσπειρώθηκαν λογοτέχνες, όχι μόνο της Πόλης, αλλά και της Αθήνας όπως οι: Γ. Ψυχάρης, Αρ. Εφταλιώτης, Κ. Παλαμάς. Έτσι έγινε το μπόλιασμα του πολίτικου πνεύματος με τη λογοτεχνική πρωτοπορία της Αθήνας¹¹³. Υπήρξε το «επίσημον όργανον της δημόσιους» και «ο σύνδεσμος των νέων λογοτεχνικών κατευθύνσεων μεταξύ Αθηνών και Βασιλευούσης»¹¹⁴. Στις σελίδες της αδερφώθηκαν οι συγγραφείς του ελεύθερου κράτους και του αλυτρωτού ελληνισμού και βρήκαν βήμα οι υπέρμαχοι της νεοελληνικής γλώσσας¹¹⁵.

Η έκδοση του περιοδικού σταμάτησε με την παραγραφή της αδείας του επί Αβδούλ Χαμήτ. Ο σπόρος όμως του δημοτικισμού βλάστησε και συντηρήθηκε μέσα από συζητήσεις - αναζητήσεις και στις σελίδες λευκωμάτων ή ημερολογίων, που μερικές φορές έβλεπαν το φως της δημοσιότητας, όπως το Ημερολόγιο του Ι. Ζερτζόγλου 1899, ο Χρυσούς Αιών 1900 Φ. Στεφανίδη κ.ά.¹¹⁶

Η υποβόσκουνσα αντίθεση ξέσπασε, όταν δημοσιεύτηκε το διήγημα «Αρετή και Κακία» της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου στον «Ταχυδρόμο» και αμφισβήθηκε η δημοτική του γλώσσα¹¹⁷. Η Π.Κ.Ε.Ε. την απέκλεισε από όλα τα εκπαιδευτήρια, «τα επίσημα, κ' εναγή εκπαιδευτικά καθιδρύματα», αναγκάζοντάς την ν' αναχωρήσει για το Βουκουρέστι¹¹⁸. Ο Φ. Φωτιάδης την υπερασπί-

111 Ν. Σβορώνου, Επισκόπηση της νεοελληνικής ..., δ.π. σ. 134.

112 Κ. Α. Βακαλόπουλον. Νεοελληνική Ιστορία, Θεα/νίκη, 1990, σ. 424.

113 Ν. Α. Βέη, «Γρυπαρικών» περιοδ. «Νέα Εστία» τ. 32 (1942) σ. 608.

114 Καλλιρόης Παρρέν, «Φιλολογική Ήχω», εφ. «Εφημερίς των Κυριών», 24 Μαρτίου 1896, σ. 8, αρ. 436.

115 Ν. Α. Βέη: Απανθίσματα από την «Φιλολογική Ήχω», εφ. Πρωία, 26 Ιουλίου 1942, σ. 1.

116 Α. Γιαλούρη, Το Γλωσσοσικό ζήτημα στην Πόλη, ΔΕΟ τ. 8 (1920) σ. 134.

117 Ταχυδρόμος 4/8/1899, αρ. 392, σ. 3.

118 Γ. Χασιώτου, Η Γλώσσα του Έλληνος, Ο πτωχοκρόδρομος και οι οπαδοί αυτού, Εν Κων/λει, 1909, σ. 343 κ.ε.

στηκε με την αρθρογραφία του στον Ταχυδρόμο, όπως ήδη σημειώθηκε.

Ο Τριανταφυλλίδης μερικές δεκαετίες αργότερα εκτίμησε την προσφορά του Πολίτη γιατρού: «Αν με την πνοή του δημοτικισμού συντελέστηκε στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας το ξύπνημα της λογοτεχνίας, με το κήρυγμα του Φωτιάδη εγκαινιάστηκε η ζύμωση που ζήτησε να χαρίσει στο νέο ελληνισμό μαζί με τη γλώσσα την αληθινή παιδεία»¹¹⁹.

Στο διάστημα 1900 - 1912 η δημοτικιστική φάλαγγα απέκτησε πολλούς οπαδούς και στις τάξεις των δασκάλων, οι οποίοι μετέφεραν στα σχολεία το νέο κήρυγμα¹²⁰.

Η αντίδραση επίσης γιγαντώθηκε. Ο «Ταχυδρόμος» προσχώρησε στις τάξεις των λογίων. Δημοσίεψε αφορισμούς κατά των δημοτικιστών¹²¹.

Ο Πατριάρχης αποκάλυψε τις προθέσεις του στις εξετάσεις της Εμπορικής Σχολής της Χάλκης, τον Ιούνιο του 1901. Τάχθηκε υπέρ της χρήσης της καθαρεύουσας. Η «Κων/πολιξ» και ο «Ταχυδρόμος» θριαμβολόγησαν: «... ανεπέτασε την ρακώδη των μαλλιαρών σημαίαν»¹²².

Ο Φ. Φωτιάδης αιτιολόγησε τη στροφή των Ελλήνων προς τα ξένα σχολεία - βασικό πρόβλημα της εποχής, με τη χρήση της καθαρεύουσας και απηνύθυνε έκκληση - νουθεσία προς τον Ιωακείμ Γ': «Ας μην του γεμίζουν τ' αφτιά των εφημερίδων τα εγκώμια, πως τάχα «η Πατριαρχία Ιωακείμ του Γ' θ' αποβεί κ' εποχή εκπαιδευτικής αναγεννήσεως». Των εφημερίδων τα εγκώμια, όπως κ' οι κατηγορίες, είναι μέγα θάμα τρεις ημέρες, το πολύ σαράντα μέρες»¹²³.

Το 1905 ιδρύθηκε το πρώτο στην Ιστορία των νεοελληνικών γραμμάτων οργανωμένο σωματείο «η Ανάσταση» με κάθε μυστικότητα, η οποία εξασφάλισε την αοριστία ως προς την σύσταση και τη δράση¹²⁴.

Την ίδια εποχή στην Αθήνα «Η Εθνική Γλώσσα», επηρεασμένη από το κήρυγμα του Φ. Φωτιάδη, έκανε έκκληση στο ελληνικό έθνος μέσα από τα λόγια του Ζ. Παπαντωνίου: «...Διγλωσσία βα-

119 Ψυχάρης, Πάλλης, Φωτιάδης, Μνημόσυνα, Αθήνα 1939/1946 σ. 110.

120 Α. Γιαλούρη, δ.π., σ. 136.

121 Γ. Παπακώστα, Ο Φ. Φωτιάδης, δ.π., σ. 30.

122 δ.π., σ. 31.

123 δ.π., σ. 52.

124 Α. Γιαλούρη, δ.π. σ. 136 - 137 και Αθ. Γαϊτάνου - Γιαννού Φιλολογικά σαλόνια, περιοδ. «Νέα Εστία» 1948, αρ. 44, σ. 838 - 839.

σανίζει το Έθνος. Η ζωντανή εθνική μας γλώσσα πρέπει να γίνει ο γραφτός λόγος του ελληνικού γένους»¹²⁵.

Στο διάστημα 1904 - 1910 στην Κων/πόλη, η οποία ενδιαφέρει την παρούσα μελέτη, αναπτύχθηκε αξιόλογη δημοτικιστική κίνηση, με πρωτοστάτες τους : Γ. Ροντάκη, συγγραφέα της πρώτης «Γραμματικής της δημοτικής» που εκδόθηκε το 1904 στην Αθήνα, Αντ. Μελαχρινό, Αντ. Γιαλούρη, Γ. Σταματιάδη (Ελισαίο Γιαννίδη), συγγραφέα του έργου «Γλώσσα και ζωή», που εκδόθηκε επίσης στην Αθήνα το 1910, Μ. Φιλήντα, Φ. Φωτιάδη, Σ. Σπανούδη, Στ. Παπαδόπουλο και άλλους¹²⁶.

Το 1905 ίδρυθηκε και το «Αδελφάτο της Εθνικής γλώσσας». Ιδρυτικά του μέλη υπήρξαν αξιόλογοι άνθρωποι του κοινωνικο - εκπαιδευτικού χώρου όχι μόνο της Πόλης, αλλά και της Αθήνας, όπως οι: Π. Δέλτα, Ψυχάρης, Παλαμάς, Πάλλης, Εφταλιώτης, Φωτιάδης, Σιώτης, Τανταλίδης, Πετροκόκκινος κ.α.¹²⁷ Οι σκοποί και το έργο του παρέμειναν άγνωστοι, μέχρι τη δημοσίευση της αλληλογραφίας της Π. Δέλτα, οπότε αποκαλύφθηκαν πολλές πτυχές της δράσης του¹²⁸.

Το 1908 με την επανάσταση των Νεότουρκων τυπώθηκε το καταστατικό, σύμφωνα με το οποίο σκοπός του ΑΔΕΛΦΑΤΟΥ ορίστηκε να είναι η προσπάθεια να πεισθούν όλοι ότι γλώσσα τους είναι η δημοτική, πως αυτήν πρέπει να γράφουν και μ' αυτήν θα προκύψει «η παιδεία κ' η μόρφωση στο έθνος»¹²⁹.

Κατά την τριετία, η οποία μεσολάβησε απ' την ίδρυση ως την επισημοποίηση της δράσης του, ορισμένα γεγονότα διαδραματίστηκαν και αξίζει να μνημονευτούν.

Το Πατριαρχείο προπαγάνδιζε υπέρ του θεσμού της Εθναρχίας στον οποίο - εκτός των άλλων - οφειλόταν και η χρήση ανάμεσα σ' όλους τους Έλληνες της ελληνικής γλώσσας, ως γλώσσας της παι-

125 Γ. Κορδάτου; δ.π., σ. 159.

126 Γ. Κορδάτου, δ.π.σ. 151.

127 Αλληλογραφία της Π. Δέλτα 1906 - 1940, Αθήνα, 1957, σ. 60.

128 δ. π. σ. 10, 60, 86, 87 κ.α. Το αποτύπωμα της στρογγυλής σφραγίδας με τα στοιχεία: ΤΟ ΑΔΕΛΦΑΤΟ - ΠΟΛΗ και τη χρονολογική ένδειξη 1905, σώζονται σε μια επιστολή του Φωτιάδη προς τη Δέλτα στις 26/12/1908. Βλ. και Αλληλογραφία δ.π. σ. 89 - και Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου: Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, Αθήνα, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 1976, σ. Κ', ΚΕ' - Αθ. Γαϊτάνου - Γιαννιών, Ένας αξέχαστος της Πόλης (Ν. Βασιλειάδη) περ. Ν. Εστία 1946, τ. 32, σ. 330 - 342.

129 Γ. Παπακώστα, Ο Φ. Φωτιάδης δ.π., σ. 74.

δείας, χωρίς βέβαια να εμποδίζεται και η χρήση των άλλων τοπικών γλωσσών (σερβικά, βουλγαρικά, βλάχικα)¹³⁰.

Η σύνδεση της γλώσσας με τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας των μειονοτικών ομάδων, σύνδεση που αποτέλεσε την κονίστρα για την ιδεολογικο - γλωσσική πάλη, αναγνωρίστηκε και απ' την τουρκική εξουσία, όπως φαίνεται από την κοινοποίηση του Υπουργείου της δικαιοσύνης και των θρησκευμάτων προς την Α.Π.. τον Πατριάρχη των Ρωμαίων: «Οι Βλάχοι Οθωμανοί υπήκοοι καίτησαν να προφυλάξουν τον εθνισμό τους «δια της ιδίας αυτών γλώσσης, και λειτουργούντες εν ταῖς εκκλησίαις αυτών δ' ιδίων αυτῶν iερέων και εν τῇ εθνικῇ επίσης γλώσσῃ...»¹³¹.

Η μεταφορά του προβλήματος της γλώσσας στο χώρο της παιδείας και κατ' επέκταση των διδακτικών βιβλίων του Δημοτικού σχολείου, έγινε με την προσπάθεια του Νουμά το 1905 να συλλέξει υλικό για τη συγγραφή του Ρωμαϊκού Αναγνωσματάριου (Αλφαβηταρίου) και η οποία στην Πόλη το 1907 αποτέλεσε κύριο σκοπό του Αδελφάτου.

Την ίδια εποχή στο ελεύθερο Βασίλειο, η κραυγή της αγωνίας ήταν οδυνηρή: «Η Παιδεία μας χρειάζεται να κοιταχτή και να παρακοιταχτή... και το Άλφα είναι το γλωσσικό μας σύστημα. Και το σύστημα αυτό χρειάζεται ρίζική μεταβολή»¹³².

Ο Κ. Παλαμάς πρωτοστράτηγος της Ιδέας χαρακτήρισε τους εκπρόσωπους του δημοτικισμού, συνδέοντας το γλωσσικό ζήτημα με τα εθνικά¹³³.

Το Αδελφάτο της Εθνικής Γλώσσας έδωσε προβάδισμα στα επίμαχα θέματα της ίδρυσης σχολείων, της συγγραφής αναγνωσματάριων και άλλων μορφωτικών βιβλίων για παιδιά, της διοργάνωσης ομιλιών και άλλων εκδηλώσεων, της έκδοσης λογοτεχνικών βιβλίων και περιοδικών.

Η έκδοση του έργου «Γλώσσα και Ζωή» του Ελιστσαίου Γιαννίδη, «Τα είδωλα - λογιστατισμός και τα επακόλουθά του» του Εμ. Ροΐδη¹³⁴, οι προμήθειες βιβλίων όπως: «Μαρτύρων και Ηρώων αί-

130 π. Γ. Γεωργίου, Δ. Μεταλληνού, Τουρκοκρατία - Οι Έλληνες στην Οθωμανική αυτοκρατορία, Αθήνα, 1988, σ. 133.

131 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΚΕ', αρ. 26, 1/7/1905, σ. 316.

132 Κ. Παλαμά, ΜΙΑ ΑΛΗΘΕΙΑ, Νουμάς, Χρόνος Ε', αρ. 229, 7/1/1907.

133 Άλλη λογαραία (Κ. Παλαμά τ. Α', 1875 - 1915, εισ. Φιλολογική επιμέλεια Κ. Γ. Κασίνη, 2, Αθήνα, 1975 σ. 106.

134 Εμ. Κριαρά, Πρόσωπα και θέματα από την Ιστορία του δημοτικισμού τ. Α', Αθήνα, 1986, σ. 27.

μω» του Ι. Δραγούμη, «Η Σαλώμη» του Ν. Ποριάτη κ.α ανήκουν στη δράση του Σωματείου.

Στο ίδιο πλαίσιο δράσης εντάσσεται και η χρηματοδότηση του Νουμά μέχρι την έκδοση της δικής του εφημερίδας με τον τίτλο «Λαός», η οποία ακολούθησε τον «Εργάτη του Βόλου» (Ιανουάριος 1908) και τον «Εργάτη της Σμύρνης» (Αύγουστος 1908).

Μεγάλο μέρος της αρθρογραφίας της εποχής αναφερόταν στις σχέσεις ελληνισμού της Πόλης και Νεοτούρκων και σκοπούς στην απόκτηση της εμπιστοσύνης των Τούρκων, αφού η απόφαση του Κομιτάτου να δεχθεί ισότιμα όλες τις εθνότητες οδήγησε τους Έλληνες δημοτικιστές στη διακήρυξη πως η Μ.Ι. δεν αποτελεί πλέον εθνική επιδίωξη και η ομογένεια έπαψε να επηρεάζεται στο θέμα από την Ελλάδα¹³⁵.

Το Τουρκικό Σύνταγμα του 1908 έδωσε την ευκαιρία στους δημοτικιστές να εκφραστούν και μέσα από τον περιοδικό τύπο. Ο κρυφός αγώνας φανερώθηκε. Δημοτικιστές συμμετείχαν στη σύνταξη εφημερίδων. Η «Πρόοδος» τάχτηκε στο πλευρό τους. Με εράνους της ιδρύθηκε η σχολή «Γλωσσών και Εμπορίου», με σκοπό της την ουσιαστική αντίδραση στην προσηλυτιστική εκπαιδευτική δράση των καθολικών. Ο Σ. Σταματιάδης (Ε. Γιαννίδης) έγινε καθηγητής της το 1908.

Τα περιοδικά «Χρονικά» του Αχ. Γεωργιάδη (1909 - 1912), και «Ζωή» του ποιητή Απ. Μελαχρινού (1902 - 1922 με διακοπές) επωμίστηκαν για τρία χρόνια τον αγώνα¹³⁶.

Το 1912 οι διάσπαρτες δυνάμεις ενώθηκαν και δημιούργησαν το «Προοδευτικό Κέντρο» (1912 - 1914) και ανέλαβαν τη γλωσσική κίνηση στην Τουρκία με την οργάνωση ομιλιών, βιβλιοθηκών και αναγνωστηρίων, υπό την αιγίδα γνωστών Κων/λιτών μεντόρων της Κίνησης: Φ. Φωτιάδης, Απ. Μελαχρινός, Π. Μπέκες, Στ. Σταματιάδης, πρωταγωνίστησαν.

Την ίδια εποχή τα «Φιλολογικά σαλόνια» των Ν. Φαληρέα, Φ. Φωτιάδη, Εύας Θεοδωρίδη, Α. Γιαλούρη και άλλων προσπαθούσαν να εδραιώσουν τις θέσεις του δημοτικισμού¹³⁷.

Στον ιδεολογικό χώρο, η νεοελληνική γλώσσα για τα μέλη του αδελφάτου ήταν συνεχιστής της αρχαίας και της βυζαντινής, αλλά

135 Γ. Παπακώστα, Φ. Φωτιάδης δ. π. σ. 97.

136 Κυρ. Μαμάνη. Ο Ε.Φ.Σ.Κ., δ.π. σ. 295.

137 Αθ. Γαϊτάνου - Γιαννιού, Τα φιλολογικά σαλόνια της Πόλης, περ. Νέα Εστία, ΜΑ', 1984, σ. 838 - 41, 917 - 20.

κύρια ο συνδετικός δεσμός όλων των κοινωνικών τάξεων, σε μια προσπάθεια για δημιουργία κοινής εθνικής πνευματικής ζωής¹³⁸.

Η Π. Δέλτα τόνιζε πως η γλώσσα δεν είναι σκοπός, αλλά μέσο, για να πραγματοποιηθούν πλατύτερα όνειρα, επιδιώξεις οι οποίες θα υλοποιηθούν με τη σε βάθος καλλιέργεια του θρησκευτικού και πατριωτικού συναισθήματος του παιδιού¹³⁹.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται - αν όχι η αντίφαση - η διαφορετική θεώρηση των πραγμάτων. Οι δημοτικιστικές της Πόλης δήλωσαν την υπακοή τους στις απαιτήσεις του Τουρκικού Συντάγματος αναγνωρίζοντας το «άκαρο» της φιλοσοφίας του Μεγαλοϊδεατισμού και αφ' ετέρου κάλεσαν την ελληνική μειονότητα να συμπαραταχθεί στον αγώνα τους για τη δημιουργία εθνικής πνευματικής ζωής - άρα και συνείδησης - με την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας.

Μια μικρή αναφορά στη στάση του «Αδελφάτου» σε θέματα παιδείας αφορά την έρευνα αυτή. Η ίδρυση σχολείων στην περιοχή της Πόλης παρέμεινε στο χώρο της στοχοθεσίας. Η προσπάθεια του συλλόγου στράφηκε προς την συγγραφή νέων διδακτικών βιβλίων, γραμμένων στη νεοελληνική, τα οποία δε θα παγιδεύονταν στη φενάκη του εξωτερικού τυπικού, αλλά θα ήταν εκσυγχρονισμένα ως προς το περιεχόμενο. Τον Ιανουάριο του 1907 στο Νουμά δημοσιεύτηκε η προκήρυξη: «Διαγωνισμός γι' ανταγωνιστικά». «Σκοπός μας είναι να ετοιμάσουμε τα βιβλία, όσα χρειάζονται για μια ακέρια παιδική αγωγή»¹⁴⁰. Τα βιβλία αυτά θα απευθύνονταν σύμφωνα με τα λόγια των συντακτών προς τα Ρωμόπουλα που δε φοιτούσαν σε Ελληνικά σχολεία, είτε λόγω της ανυπαρξίας τους σε αρκετές κοινότητες ολιγοπληθείς, είτε επειδή οι γονείς τους προτιμούσαν να πάρουν την πρώτη μόρφωση «κατ' οίκον», είτε σε ξένα σχολεία, στα Ρωμόπουλα, που ποτίστηκαν χρόνια με το «φαρμάκι» της καθαρεύοντας, αλλά, και στα αλλόγλωσσα Ελληνόπουλα.

Η προσπάθεια χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό¹⁴¹. Ο Φωτιάδης το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου ζήτησε με επιστολή του τη συνδρομή των: Βλαστού, Πάλλη, Ψυχάρη, Δελμούζου, Δέλτα. Η απάντησή τους ήταν κατ' αρχήν θετική. Στις θέσεις τους όμως προέβησαν σε

138 Γ. Παπακώστα, ο Φ. Φωτιάδης ό.π., σ. 110.

139 ό.π., σ. 111.

140 ό.π., σ. 79.

141 Νουμάς 28/1/1907 αρ. 223, σ. 6. Χαρ. Ανδρεάδη. Ο διαγωνισμός του Φωτιάδη, περιοδ. Νουμάς, 4/2/1907, αρ. 224, σ. 1.

μια διαφορετική ιεράρχηση προτεραιοτήτων. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Αλ. Δελμούζου: «Τα αναγνωστικά θα τα φέρει η ανάγκη», θεωρώντας πως το σχολείο πάντα ακολουθεί και ποτέ δεν είναι στην πρώτη γραμμή των εκπαιδευτικών αγώνων και εξαρτάται από την κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη.

Εικάσεται πως συγκεντρώθηκε κάποιο υλικό, αλλά είναι άγνωστο αν έφτασε στην Αθήνα, όπως ζητούσε ο Πετροκόκκινος. Η έλλειψη οργάνωσης, αλλά και οι αναφυόμενες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις στις τάξεις των δημοτικιστών οδήγησαν την προσπάθεια σε ναυάγιο¹⁴².

Ο νόμος της δράσης και της αντίδρασης εφαρμόστηκε στην προκείμενη περίπτωση. Η αυξανόμενη δραστηριοποίηση των οπαδών της δημοτικής έφερε την αντιπαράθεση προς τους λόγιους κατ' αρχήν, αλλά και τους Τούρκους, οι οποίοι ενδεχομένως θεώρησαν ασφαλέστερο για τα συμφέροντά τους τον έλεγχο του χώρου της Εκπαίδευσης απ' το συντηρητικό Πατριαρχείο, παρ' όλη την καλλιέργεια εθνικιστικής τάσεως στους κόλπους του. Η αναδυόμενη δύναμη του νεοτουρκισμού θεώρησε δεδομένη την ιστορική συνειδητοποίηση της ματαιότητας των οραμάτων της Μ.Ι.

Ο Πατριάρχης με επιστολή του, την παραμονή της τέλεσης φιλολογικού μνημοσύνου για τον Παπαδιαμάντη από το Αδελφάτο, απαγόρευε ρητά την τελετή «Επί ποινή επιτιμίω και αφορισμού ακόμη».

Ο Ιωακείμ ο Γ' δήλωνε ταυτόχρονα την παραδοχή από μέρους του των δικαίων του αγώνα, αλλά εκλιπαρούσε για τη ματαίωση «εν ονόματι του Γένουνç», επειδή κινδύνευε να εκραγεί αληθινή επανάσταση «έξω από την αίθουσα, να επέμβη η Τουρκική αστυνομία και «να μας φυλακίσει όλουνç»¹⁴³.

Είναι προφανές ότι η Διοικούσα Εκκλησία εμφανίστηκε σ' αυτή τη φάση ως παράγοντας ενοποίησης των αντιμαχόμενων παρατάξεων και εξομάλυνσης της τριβής προτάσσοντας το ζήτημα της εθνικής επιβίωσης.

Παρ' όλα αυτά καμία πλευρά δεν υποχώρησε. Η «Πρωία» δημοσίευσε εν είδει προγραφών ονόματα εκπαιδευτικών δημοτικιστών¹⁴⁴.

142 Γ. Παπακώστα, σ. Φ. Φωτιάδης ό.π. σ. 92.

143 Γ. Παπακώστα, δ.π., σ. 69. Σ. Σπανούδη Οι «μαλλιαροί» της Πόλης, εφ. Τα Νέα 22/4/1948.

144 Αλληλογραφία Π. Δέλτα ό.π.σ. 93. Ψυχάρη, Ρόδα και Μήλα. τ. Δ', σ. 38.

Το 1909 ο «εμφύλιος» αγώνας είχε κορυφωθεί. Η Εκκλησία αντιμετώπιζε το οξύτατο πρόβλημα της φοίτησης των Ελλήνων σε ξένες σχολές και ειδικότερα στην περιοχή της Σμύρνης και του ευρύτερου Μικρασιατικού χώρου¹⁴⁵.

Στις σελίδες της Ε.Α. φιλοξενήθηκαν άρθρα - τοποθετήσεις για τις εξελίξεις του γλωσσικού αγώνα στην Ελλάδα. Η διάλυση του «Σολωμού» στην Κρήτη αποδόθηκε στην έλλειψη ανταπόκρισης του λαού και στο ότι η εκτελεστική εξουσία απέλυσε τους δημοτικιστές δημόσιους υπάλληλους¹⁴⁶. Η δημοσιοποίηση τέτοιων θέσεων προδιέγραφε το μέλλον, τουλάχιστον όσον αφορά το πεδίο των προθέσεων.

Προϊόντος του χρόνου, η γλώσσα του εντύπου σκλήρυνε: «Η Λύμη του χυδαϊσμού». Τα μέσα των «χυδαίων» για τη μετάδοση της νόσου κατά το συγγραφέα ήταν ανάλογα μ' εκείνα των Ιησουϊτών και των άλλων προστηλυτιστών. Μέσα ανόσια και ύπουλα, ανθελληνικά και απάνθρωπα. «... Τοιουτοτρόπως κατωρθώθη η εξοστράκισις σχεδόν της αρχαίας ημών γλώσσης από των αστικών σχολών, η εισπήδηση της νέας αυτής μορφής και εις σχολάς μέσης παιδεύσεως...» Μόνος σκοπός των «λογοκλόπων» ήταν «ο εκχυδαϊσμός της γλώσσης, η εκβαρβάρωσις αυτής»¹⁴⁷.

Ταυτόχρονα διατυπώθηκαν τα επιχειρήματα υπέρ της καθαρεύουσας. Ως πρώτη απόδειξη της αξίας της καταχωρίστηκε το κήρυγμα, η γραφή και η διατήρηση του Λόγου του Ιησού σ' αυτήν¹⁴⁸.

Το 1911 με μια σειρά δημοσιευμάτων με τίτλο «Υπέρ Πατρίων αγώνων» το Πατριαρχείο οχυρώθηκε στις θέσεις του. Ο δημοτικισμός χαρακτηρίστηκε νεωτερισμός «περί την πάτριον γλώσσαν, τείνων προς δημιουργίαν γλωσσικού τινός ιδιώματος χυδαίου, υπ' ουδενός μεν των Ελλήνων λαλουμένου, μετά δυσκολίας δ' αναγινωσκομένου και υπ' αυτού του όχλου»¹⁴⁹.

Στην Αθήνα τρεις εβδομάδες πριν την δημοσίευση του προηγούμενου άρθρου είχε πραγματοποιηθεί συνάθροιση ομογενών, η οποία εξέλεξε επιτροπή επιστημόνων, εμπόρων, βιομηχάνων με σκοπό την παρέμβαση προς την ελληνική κυβέρνηση και τα μέλη της εθνοσυνέλευσης για την εισαγωγή άρθρου υπέρ της προστασί-

145 Ε.Α. αρ. 49, ΕΤΟΣ Λ', 9/12/1909, σ. 387.

146 Ε. Α 3/6/1909, ΕΤΟΣ ΚΘ', αρ. 22.

147 Αρχ. Σωφρονίου, Πατριαρχικού επόπτη των Σχολών, Ε.Α. αρ. 37, ΕΤΟΣ ΛΑ' 9/10/1910, σ. 301.

148 δ.π.

149 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΛΑ', 12/2/1911, αρ. 6.

ας της εθνικής γλώσσας στο αναθεωρούμενο σύνταγμα (Α' Κυβέρνησης Βενιζέλου 1911)¹⁵⁰.

Οι υπέρμαχοι λόγιοι, η Εκκλησία και η πολιτική αρχή πρέσβευαν ότι η απομάκρυνση από τη γλώσσα των προγόνων θα ήταν εθνικά επιβλαβής και θα επέφερε θρησκευτική, γλωσσική και εθνική διάσπαση.

Η συνάθροιση, η οποία προαναφέρθηκε με επίτιμο πρόδεδρο τον Οικουμενικό Πατριάρχη, κυκλοφόρησε φυλλάδιο «Περί εννόμου αμύνης της εθνικής γλώσσης» στο οποίο περιλαμβανόταν ο λόγος του Μιστριώτη στο εθνικό Πανεπιστήμιο και δηλώσεις επιστημόνων, βιομηχάνων, τεχνοεργατών του Μεσολογγίου, της Λαμίας, της Καρδίτσας¹⁵¹.

Ο Πατριάρχης απάντησε σε ενημερωτική επιστολή του Γ. Μιστριώτη, εκφράζοντας την ευαρέσκειά του για τα τεκταινόμενα στην Αθήνα, γιατί η δημοτική μπορεί να επιφέρει καταστροφές στον Εθνικό οργανισμό «εν τοις παρούσι μάλιστα καιροίς»¹⁵².

Φυσικό επακόλουθο υπήρξε η απαγόρευση κάθε απόπειρας για διάδοση «ανελληνίου ελληνικής γλώσσης» από δημόσια θέση και σχολείο¹⁵³. Η δημοτική θεωρήθηκε πως υπονόμευε και το εκκλησιαστικό καθεστώς, «εθνολέτειρα νόσος», την οποία μερικοί νέοι και «ημιμαθείς» προωθούσαν.

Τα δύο Διοικητικά Σώματα, Ι.Σ. και Εθνικό Συμβούλιο, εξέδωσαν συνοδική εγκύκλιο, η οποία έκανε σαφές «εις πάντας», προκρίτους, δημογέροντες, εφόρους και λογάδες του Γένους, πατέρες και μητέρες, ότι «έχουσι καθήκον να πράξωσι ό, τι κρίνουσι συμφέρον, προλαμβάνοντες τον βέβαιον εκφυλισμόν της παρ' ημίν νέας των Ελλήνων γενεάς».

Προειδοποιήθηκαν οι ασκούντες δημόσιο λειτούργημα και όσοι δίδασκαν σε ελληνικά σχολεία ότι εκκλησία και Έθνος «κατακρίνουσι τας επιβλαβείς, εθνικάς τε και εκκλησιαστικάς ιδέας και σπερμολογίας»¹⁵⁴. Πατριαρχική εγκύκλιος (αρ. πρωτ. 2600/διεκ. 1530) καταδίκασε τη μετάφραση του Ιερού Ευαγγελίου από τον Αλ. Πάλλη.

150 Ο Βενιζέλος με την υποχώρηση στο γλωσσικό άσκησε συμβιβαστική πολιτική άμβλωνσης της ιδεολογικής σύγκρουσης που εμπεριείχε η γλ. διαμάχη, με στόχο τη διατάξικη συμμαχία στον πόλεμο. Α. Φραγκουδάκη. Ο εκπ. δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός, Ιωάννινα, 1977, σ. 115 - 124.

151 Ε.Α., ΕΤΟΣ ΛΑ', αρ. 7, 19/2/1911.

152 ό.π.

153 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΛΑ', αρ. 10, 11/2/1911, σ. 76.

154 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΛΑ', αρ. 11, 19/3/1911, σ. 81.

Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσ/νίκης αποδοκίμασε με τη σειρά του τις αντεθνικές ιδέες των μαλλιαρών με επιστολή προς τον Προκαθήμενο της Ορθοδοξίας. «... Ήμείς οι Μακεδόνες, αμυνόμενοι και τα πάντα πάσχοντες επί σειράν ήδη ετών υπέρ της διατηρήσεως των πατρίων και των εθνικών παραδόσεων, μετά την αγίαν θρησκείαν του Σωτήρος Χριστού, ετιμήσαμεν και ηγαπήσαμεν δι' όλης της ψυχής και καρδίας το έθνος, εις ο ανήκομεν και την γλώσσαν, ην από αιώνων διδασκόμεθα εν τοις ημετέροις σχολείοις». Εν Θεσ/νίκη 5/3/1911. Το Διοικητικό Συμβούλιο ο Πρόεδρος Δ. Ι. Ρίζος¹⁵⁵.

Η εκκλησία βάσισε την επιχειρηματολογία της στο παρελθόν εθελοτυφλώντας στην εξάπλωση του δημοτικιστικού κινήματος. Προσπάθησε ασκώντας τις νόμιμες εξουσίες της να επιβάλει την εθνική ενότητα. Συμπαρατάχτηκε με την επίσημη γλωσσική πολιτική του Ελληνικού κράτους και αγνόησε το φιλελευθερισμό της πολίτικης αστικής τάξης.

Δάσκαλοι απολογήθηκαν στο Μικτό Εθνικό Συμβούλιο. Ο Ε.Φ.Σ.Κ. αρνήθηκε την ίδρυση τμήματος νεοελληνικής λογοτεχνίας, επειδή η πλειοψηφία των λογίων και των λογοτεχνών της Πόλης ήταν οπαδοί του δημοτικισμού. Δικηγόροι, γιατροί, καθηγητές συκοφαντήθηκαν, έφοροι, όπως ο γιατρός Λυμπωσάκης παύτηκαν¹⁵⁶. Η Αθηναϊκή εφεύρεση των ρουμπλίων μετανάστευσε στην Πόλη¹⁵⁷.

Για να είμαστε όμως αντικειμενικοί, δεν μπορούμε ν' αγνοήσουμε την προαναφερθείσα στάση των μελών του Αδερφάτου της Εθνικής Γλώσσας και τις απόψεις τους για τη σχέση ελληνισμού της Πόλης και Νεότουρκων. Η εφεύρεση λοιπόν των ρουμπλίων, που στην Αθήνα ήταν το κύριο όπλο των λογίων, στην Πόλη μάλλον μεταλλάχτηκε σε αγώνα της Εκκλησίας να διατηρήσει τα δικαιώματά της έναντι της Πύλης, αποφεύγοντας τη λαϊκή διαίρεση, την οποία προκαλούνσε το γλωσσικό ζήτημα.

Το ότι αναμείχτηκε το Πατριαρχείο στο θέμα ήταν θέσει και φύσει αναμενόμενο. Το ότι όμως η επιχειρηματολογία των καθαρευουσιάνων βασίστηκε και προπαγάνδισε θέσεις που αφορούσαν τη γλώσσα των ακολουθιών, της τελετουργίας και των Ι. βιβλίων ήταν μια έξυπνη επιλογή, αφού στη συνείδηση του λαού η Εκκλησία και το Εθνος ήταν έννοιες αλληλοπεριχωρούμενες. Δεν ήταν άλ-

155 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΛΑ', αρ. 15, 16/4/1911, σ. 115.

156 Α. Γιαλούρη ό.π. σ. 137.

157 ό.π. σ. 136.

λωστε η πρώτη φορά που η Εκκλησία έγινε χώρος εκμετάλλευσης από μια μερίδα διανοούμενων¹⁵⁸.

Ο Γληνός ανασκεύασε ένα προς ένα τα επιχειρήματα των οπαδών της καθαρεύουσας. Οι θέσεις του καλύπτουν και τους ομοϊδεάτες του της Πόλης και γι' αυτό τις καταγράφουμε επιγραμματικά.

Η καθαρεύουσα απέτυχε στη λογοτεχνία, στο σχολείο και στην αφομοίωση των ξενόφωνων Ελλήνων. Απέδειξε πως είναι ουτοπία η άποψη ότι η χρήση της οδηγεί σε εθνική ενότητα και στη διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης με την άμεση σχέση της με τον αρχαίο κόσμο.

Η γλώσσα που μιλάει ο λαός, οι παραδόσεις, τα παραμύθια, τα ήθη συμβάλλουν πολύ περισσότερο «απ' τη γραφτή γλώσσα και τη λόγια παράδοση και τη γλώσσα της εκκλησίας»¹⁵⁹, που χωρίς τα άλλα στοιχεία της εθνικής συνείδησης δεν οδηγεί πουθενά.

Η δημοτική είναι το «ιστορικά εξελιγμένο και δημιουργούμενο ψυχικό παρόν της φυλής μας εμπειρέχοντας τα ζωντανά στοιχεία της επιβίωσης του παρελθόντος». Ορίζει το πεδίο της ιδανικής έννοσης ιστορισμού και συγχρονισμού, προσδιορίζοντας το χώρο της ως βασική προϋπόθεση για κάθε σωστό κλασικισμό, πέρα από κάθε στείρα μίμηση¹⁶⁰.

Το ζήτημα της επίσημης εκκλησιαστικής γλώσσας είναι καθαρά εκκλησιαστική υπόθεση. Απεικονίζει τον τρόπο με τον οποίο η εκκλησία αντιμετωπίζει την αποστολή της. Αν ο φόβος για διαχωρισμό Έθνους - Εκκλησίας με τη χρήση διαφορετικής γλώσσας αποδειχθεί βάσιμος, «δεν είναι το έθνος που πρέπει ν' αυτοκτονήσει πνευματικά για χάρη μιανής γλωσσικής μορφής άσχετης με την ουσία της θρησκείας»¹⁶¹.

Στις σελίδες του Δ.Ε.Ο φιλοξενήθηκαν την ίδια εποχή άρθρα, στα οποία αναφέρονταν τα προβλήματα που δημιουργούντες η χρήση της καθαρεύουσας στο χώρο του Δημοτικού σχολείου. «Η εκπαίδευση των Ελληνόπουλων γίνεται όχι με τη δική τους γλώσσα (τη δημοτική), αλλά μια ξένη (την καθαρεύουσα) κι έτσι γίνεται αναστροφή των ψυχολογικών νόμων...»¹⁶²

158 Δ. Γληνού, Έθνος και Γλώσσα. ΜΑ' ΔΕΟ 5, 1915, σ. 88.

159 ί. π. σ. 73.

160 Δ. Γληνού. Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, περ. εργασία, 1924, σ. 112.

161 Δ. Γληνού, Έθνος και γλώσσα. ί. π., σ. 93 και Δ. Φωτεινού, Έθνος και γλώσσα, ΔΕΟ, 1922..

162 Ευθ. Γρηγορίου, Η καλύτερη γλώσσα για το δημοτικό σχολείο, ΔΕΟ, 1915, σ. 64.

Ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος σήμανε στην ουσία το τέλος του δημοτικιστικού κινήματος στην Πόλη. Το «Προοδευτικό Κέντρο» διαλύθηκε. Μέλη του στρατολογήθηκαν ή διώχτηκαν. Αναχώρησαν για την Ελλάδα. Διακόπηκε η έκδοση του περιοδικού «Πάτυρος», όργανο του Κέντρου¹⁶³.

Οι Έλληνες αλύτρωτοι με την ευνοϊκή λύση των εθνικών ζητημάτων που περίμεναν μετά τη νίκη των συμμάχων, έλπιζαν να πέσουν όλες οι γλωσσικές προλήψεις και να επικρατήσει τελικά τέλεια η δημοτική, που την αναγνώριζε και η ελληνική κυβέρνηση την εποχή της μεταρρύθμισης του 1917.

Μετά το τέλος του πολέμου δημιουργήθηκαν δύο δημοτικιστικά ρεύματα, από τα οποία το ένα πρέσβευε ένα είδος λατρείας του ελληνισμού, ενός «ολοκληρωμένου εθνικισμού» επηρεασμένο από την πατριωτική υπερβολή των πρώτων δημοτικιστών και το άλλο ήθελε να δημιουργήσει ένα πολιτισμό ουσιαστικά εθνικό, θεμελιωμένο πριν απ' όλα στη λαϊκή τέχνη κι έκφραση¹⁶⁴.

Προϊόντος του χρόνου, ο ελληνικός δημοτικισμός οδηγήθηκε σε διαπιστώσεις πικρίας. Τα περισσότερα στελέχη του Βενιζελικού κόμματος δεν ήθελαν με ειλικρίνεια τη γλωσσοεκπαίδευτική μεταρρύθμιση¹⁶⁵.

Η Εφορεία της Σμύρνης αντέδρασε στην επιβολή της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία της Α' θμιας εκπαίδευσης ακολουθώντας την πορεία των ελληνικών πεπραγμένων.

Το Πατριαρχείο τήρησε την ίδια στάση. Η ελληνική Αρμοστεία, επειδή ο δημοτικισμός ανάμεσα στους δασκάλους είχε δυνατά ερείσματα, καθιέρωσε τη δημοτική στις 4 πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου¹⁶⁶. Ο Ταχυδρόμος (7/1/1920) πρότεινε να μην εφαρμοστεί η απόφαση, εν αναμονή των αποτελεσμάτων του ελληνικού πειραματισμού. Ο Σμύρνης Χρυσόστομος ζήτησε την εισαγωγή των αναγνωστικών του επίσημου Βασιλείου το 1920, όταν οι καθαρευούσιάνοι έφτασαν στο «να καώσι». Η καταστροφή του 1922

163 Α. Γιαλούρη, δ.π., σ. 139.

164 Ν. Ι. Σβορώνου, δ.π., σ. 136.

165 Γ. Κορδάτου, δ.π., σ. 197. Και ο πρότος Βενιζελισμός συμβιβάστηκε ψηφίζοντας το άρθρο για τη γλώσσα στο Σύνταγμα του 1911, για να αφορά σε ένα μεγάλο μέρος απ' τις αντίπαλες στην αστική εθνική πολιτική τάσεις. Α. Φραγκούδακη, Ο εκπαιδ. δημοτικισμός και ο γλ. συμβιβασμός του 1911, Ιωάννινα 1977, σ. 115 - 124.

166 Πρωία Πόλης 5/1/1920.

και η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, έθεσαν οριστικά το πρόβλημα στο περιθώριο¹⁶⁷.

3. Εκπαιδευτικά ζητήματα

Στόχος αυτής της προσέγγισης είναι ο εντοπισμός των σημαντικότερων σταθμών κατά την εξεταζόμενη ιστορική περίοδο, που αφορούν την εκπαίδευση των Ελλήνων. Σταθμών σε επίπεδο νομοθετικών ρυθμίσεων, κρατικής αντιμετώπισης, Εκκλησιαστικής διοίκησης και λαϊκής αποδοχής.

a. Εκπαιδευτικά ζητήματα μέχρι το τέλος του 19ου αι.

Οι Έλληνες, έγραφε ο Έλληνας γεωγράφος Μελέτιος το 1728, αδυνατώντας ν' ανακαταλάβουν με το ξίφος τους μια χιμαιρική πα αυτοκρατορία, κληρονόμοι των Ρωμαίων της Ανατολής οι Ρωμιοί των Τούρκων, προσπάθησαν να διατηρήσουν την παλιά τους επικράτεια επιστρατεύοντας «παντού δασκάλους και δασκάλες». Επί αιώνες η τακτική τους ήταν να διατηρούν την παράδοση του ελληνισμού και την επίδια της αναγέννησης μέσα από το χώρο της σταδιακά διαμορφούμενης «πατριωτικής εκπαίδευσης»¹⁶⁸.

Είτε δεχτούμε τη δράση του «Κρυφού Σχολειού» ως ιστορικό γεγονός, όπως το παρουσιάζει η συγκινησιακή ιστορική γνώση και οι «ρομαντικοί» ιστορικοί¹⁶⁹, είτε ακολουθήσουμε τον ιστορικό θετικισμό¹⁷⁰ δισπιστώντας στις μαρτυρίες του λαϊκού πολιτισμού, η αλήθεια είναι μία: αμέσως μετά την Άλωση της Πόλης και στο πλαίσιο του ειδικού προνομιακού καθεστώτος, το οποίο εγκαινιάστηκε μεταξύ του Πατριάρχη και του Κατακτητή, άρχισε η παλινόρθωση της ελληνικής παιδείας.

Το 1454 ιδρύθηκε η Πατριαρχική Σχολή, η μετέπειτα Μεγάλη του Γένους Σχολή, για ν' ακολουθήσουν τον επόμενο αιώνα πλήθος

167 Γ. Κορδάτου, δ.π., σ. 197.

168 G. Deschamps. Στους δρόμους της Μικρασίας. Οδοιπορικό 1890. Μετάφραση Σ. Κασενιάν. Πρόλογος - Σχόλια Γ. Γιανακόπουλος Αθήνα, 1990, σ. 164. Στη βιβλιογραφία παρατίθενται έργα Ελλήνων και ξένων συγγραφέων που ασχολήθηκαν με την παιδεία στην Τουρκοκρατία.

169 Τζάννου Τσαγκιά, Επετηρίς Δημ. Εκπαίδευσεως 1932, ΕΤΟΣ Α', Εκδ. οικ. Δημητράκου - Αθήνα σ. 360 (Κρυφό Σχολειό) Αυγ. Μπαγιώνα, Κριτήρια αντικειμενικότητας της ιστορικής γνώσης Π.Ε.Φ., 1988, σ. 23.

170 Guy Bourdet and Hevre Martin, Les écoles historiques. Παρίσι 1983, κεφ. 6 (Θετικισμός).

Σχολείων, Λυκείων, Μουσείων, Φροντιστηρίων κ.τ.λ. επί της εποχής των Πατριαρχών Ιωάσαφ (1550), Ιερεμίου Β' (1570) και Κυρίλλου Λουκάρεως (1572 - 1630).

Δικαίωμα ίδρυσης σχολείων σε διάφορες περιοχές δόθηκε επί διερμηνείας Αλεξάνδρου του Μαυροκορδάτου, «του εξ απορρήτων καλουμένου», ως αμοιβή της τουρκικής Κυβέρνησης προς τις προσφερόμενες υπηρεσίες του.

Στα τέλη του 17ου αιώνα υπήρχαν 40 ελληνικά σχολεία (βλ. Νουσαίου Αναστασίου. Περιήγησις της Ευρώπης) και ο Σουλτάνος Σελήμ ο Γ' (1750 - 1807) αναγνώρισε επίσημα της Ελληνικές Σχολές και τα Γυμνάσια.

Πίσω όμως απ' τα περιώνυμα ιδρύματα της εποχής, την Εναγγελική Σχολή της Σμύρνης (1723), το Φιλολογικό της Γυμναστιού (1809), τη Σχολή Κυδωνιών (1780), την Αθωνιάδα Ακαδημία (1753) κ.ά: «... εις ταπεινούς και πενιχρούς οικίσκους, εις τρώγλας ενεκλείοντο ἄλλοτε τα σχολεία του έθνους ημών, υπήρξε δε εποχή καθ' ην ουδέ υπήρχαν σχολεία και τα πρώτα γράμματα εδιδάσκοντο εν τοις νάρθηξι των ιερών ναών»¹⁷¹.

Ανάμεσα στο παραμύθι και τις απαιτήσεις μιας εμπειρικοαναλυτικής θεώρησης του παρελθόντος βρίσκεται ο σπόρος της αλήθειας.

Ορόσημο στην εξέλιξη της ελληνικής παιδείας αποτέλεσε η απόφαση της Συνόδου υπό τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιερεμία Β' τον Τρανό το 1593, με την οποία ορίστηκε η δικαιοδοσία και η ευθύνη των Μητροπολιτών για την ίδρυση σχολείων και γενικά για την υποστήριξη της εκπαίδευσης των Ελλήνων στις επαρχίες τους. Είναι η πρώτη επίσημη πράξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία αφορούσε εκπαιδευτικά ζητήματα¹⁷².

Η όλη προσπάθεια μπορεί να ταξινομηθεί χρονικά σε δύο περιόδους, όσον αφορά την εξέλιξη των γραμμάτων και του εκκλησιαστικού πολιτισμού.

171 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΙΗ', αρ. 28, 30/6/1898, σ. 226 Ανάγκη αναθερμάνσεως του θρησκευτικού αισθήματος. Κ. Σάθα, Βιογραφικό σχεδίασμα... Θεσ/νίκη, 1972, σ. 91. Κοινά σχολεία, όπου διδασκόταν γραφή, ανάγνωση, ή ναρθηκοσχολεία ή γραμματοδιδασκαλεία υπήρχαν από τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Martini Crussii σ. 205 - 206, ST. M. BOURLOTOS, σ. 16, HELLADII, ALEXANDRI, σ. 21, N. Τσιρπανλή, Οι Μακεδόνες σπουδαστές... σ. 25, Xρ. Παντρινέλη, Από την άλωση... IEE, τ. I, σ. 366 - 370.

172 Γ. Μεταλληνός; δ.π., σ. 134 - 135.

Α' Περίοδος: Μέχρι και τον ΙΗ' αιώνα.

Η Ορθόδοξη εκκλησία στο πρόσωπο του Οικουμενικού Πατριάρχη είχε στη δικαιοδοσία της την εκπαίδευση, τη συγγραφική παραγωγή και γενικά την πνευματική ζωή του υπόδουλου ελληνισμού.

Β' Περίοδος: ΙΘ' αιώνας και εξής

Υπήρξε η περίοδος των εθνικοτήτων. Ο Δυτικός Διαφωτισμός χτύπησε την πόρτα της Ορθόδοξης Ανατολής. Η ίδρυση Πανεπιστημίου στην ελεύθερη Ελλάδα κοσμικοποίησε την εκπαίδευση, η οποία έγινε ανθρωπιστική. Περιόρισε τη δράση της Εκκλησίας σε πνευματικά πλαίσια¹⁷³.

Το ρεύμα των δυτικόφερτων νέων ιδεών απείλησε με κατακλυσμό τα «πατρώα ήθη και την πατρώα διδασκαλία και η εκκλησία είδεν ευτήν τηναγκασμένην να προσενεχθή μετά τίνος αυστηρότητος»¹⁷⁴. Ο Γρηγόριος ο Ε' αντέδρασε με εγκυκλίους, οι οποίες κατά τον Μ. Γεδεών δε σήμαιναν δυσφορία «επί τη διαδόσει των γραμμάτων και των υγιών επιστημονικών γνώσεων».

Με το συνοδικό τόμο του 1819 προτρέπονταν οι ορθόδοξοι στη σπουδή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η στροφή προς τις θετικές επιστήμες αποδοκιμάστηκε, επειδή οδηγούσε στην υποτίμηση της αναγκαιότητας για την τήρηση του λατρευτικού τυπικού. Κρίθηκε αναγκαία λοιπόν η άσκηση των νέων κατ' αρχήν «εις τα γραμματικά και τας λογικάς και ρητορικάς τέχνας», για να θεωρηθούν έτοιμοι να εισαχθούν απ' τους δασκάλους «εις τας επιστήμας και την φιλοσοφίαν»¹⁷⁵. Έτσι η αρχαία ελληνική γραμματεία ανάχθηκε σε απόλυτη αξία, η οποία εξάγνιζε τις «θύραθεν επιστήμες».

Τα σχολεία όλων των βαθμίδων μετά τις αρχές του 19ου αι. οργανώθηκαν συστηματικότερα. Η παιδεία βέβαια παρουσίαζε τις ατέλειες οι οποίες χαρακτήριζαν την κατάσταση και στα άλλα τμήματα του ελληνισμού: Εφαρμοζόταν η αλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας. Τα σχολεία προσαρμοσμένα στους ναούς κτιριακά, διοικούμενα απ' τις σχολικές επιτροπές, διακρίνονταν σε Αρρεναγωγεία (εξέλιξη των γραμματοδιδασκαλείων) και Παρθεναγωγεία,

173 Βασ. Θ. Σταυρίδου Ιστορία του Οικ. Πατριαρχείου 1453 - ΣΗΜΕΡΟΝ, Θεσ/νίκη, 1987, σ. 127.

174 Μ. Γεδεών, Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αι. Αθήνα, 1976, σ. 120.

175 δ.π. σ. 123.

ενώ αργότερα προστέθηκε το νηπιαγωγείο¹⁷⁶. Ήταν τα Κοινοτικά σχολεία της Α' θυμιας εκπαίδευσης.

Την ίδια εποχή στη Μ. Ασία λειτουργούσαν και μικτά σχολεία σε κοινότητες περιορισμένης οικονομικής εμβέλειας ή μικτού πληθυσμού.

Οι απόφοιτοι των αλληλοδιδακτικών σχολείων είχαν τη δυνατότητα να συνεχίσουν στα Ελληνικά σχολεία, αντίστοιχα των παλιότερων σχολαρχείων¹⁷⁷. Τα κοινοτικά σχολεία όλων των βαθμίδων δεν ήταν υποχρεωτικά.

Αργότερα οι Αστικές σχολές αντικατέστησαν τις αλληλοδιδακτικές και συνήθως ήταν επτατάξιες. Περιλάμβαναν 4/ξιο δημοτικό σχολείο - συνήθως Αρρεναγωγείο - και 3/τες Ελληνικό. Τα προγράμματά τους, όπως θα δούμε, συντάσσονταν απ' την Πατριαρχική Παιδαγωγική Επιτροπεία¹⁷⁸ ή, όπως αναφέρεται για την Αρχιεπισκοπή της Κων/πόλης, απ' την Π.Κ.Ε.Ε.

Μια ταξινόμηση των σχολείων σε κατακόρυφο επίπεδο, όσον αφορά τις κατά βαθμίδα παρεχόμενες γνώσεις, τα διακρίνει σε: α. Κατώτερα ή Κοινά, τα οποία παρείχαν γνώσεις προκαταρκτικές και προετοίμαζαν τους μέλλοντες κληρικούς. Μέχρι τις αρχές του ΙΗ' αι. δίδασκαν ανάγνωση των γραφών, μελέτη εκκλησιαστικών βιβλίων, του ωρολογίου, οκτωήχου, ψαλτηρίου¹⁷⁹. Ακολούθησε η εποχή της Λαγκάστρειας μεθόδου ή της αμοιβαίας αλληλοδιδακτικής, συνοδευόμενη με την εμφάνιση και τη χρήση των αλφαριθμητίων.

«Βιβλία ολίγιστα υπήρχαν, δια δε τα πρώτα γράμματα βιβλία ήσαν οι Κόκκινειοι πίνακες, και γραφικά αξιώματα και παραγγέλματα, ο Δεκάλογος, τα γνωμικά και αποφθέγματα, άτινα μεγάλοις και κεφαλαίοις γράμμασιν επί των τεσσάρων πλευρών του σχολείου...»¹⁸⁰.

Στα τέλη του ΙΘ' αι. χρησιμοποιήθηκαν τα αναγνωστικά, όπως ο Γεροστάθης του Λ. Μελά¹⁸¹. Τα συνδιδακτικά σχολεία και η μέθοδος Μοντεσόρι οριοθέτησαν την είσοδο στον Κ' αιώνα.

176 Ν. Α. Ζωηρού Πασά, Παιδεία στην Κων/πόλη, Μ.Ε.Ε. τ. ΙΕ' σ. 632.

177 Χρ. Σολδάτου, Η εκπαίδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας 1880 - 1922, Αθήνα 1989, σ. 15.

178 δ.π., σ. 16, 17.

179 Β. Θ. Σταυρίδου, δ.π. σ. 128.

180 Ε.Α. αρ. 28, ΕΤΟΣ ΙΗ' 30 - 6 - 1898, Ανάγκη αναθερμάνσεως του θρησκευτικού αισθήματος, Γ' Σχολείον και Οίκος σ. 226.

181 Χρ. Σολτάδου, δ.π., σ. 39.

β. Τα ανώτερα σχολεία - γυμνάσια, φροντιστήρια, διδασκαλεία, ακαδημίες, μουσεία, σχολεία Ελληνικά ή φιλολογικά, τα οποία παρείχαν τις γνώσεις της φιλοσοφίας, της θεολογίας και των άλλων επιστημών¹⁸².

‘Οπως μαρτυρεί ο Μ. Γεδεών, τα ελληνικά σχολεία ευτύχησαν ν’ αποτελέσουν το κέντρο του ενδιαφέροντος για όλο το γένος: οι σοφοί και σπουδαίοι συγγράφοντας, οι πλούσιοι και οι έμποροι συντηρώντας σχολεία, η ιερή ομήγυρη των αρχιερέων υπερασπίζοντας τη λειτουργία τους και αναλαμβάνοντας τη διοίκησή τους¹⁸³... όλο το έθνος στήριξε την ιστορική του συνέχεια στα γερά θεμέλια της Παιδείας.

«Η διορθόδοξη γραικική κοινότης της Κων/πόλεως, διατηρούσε πολλά σχολεία ενοριακά και τυπογραφείον, εδαπάνα τοσάντα και προς συντήρησιν καθιδρυμάτων κοινής φερελείας»¹⁸⁴.

Η εκπαίδευση των νέων ήταν για την ελληνική μειονότητα η σπουδαιότερη παράμετρος της κοινωνικής της οργάνωσης και ακολουθούσαν τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, τα οποία δημιούργησαν ένα ιδιαίτερο καθεστώς πρόνοιας.

Επί Γρηγορίου του ΣΤ' συγκεκριμενοποιήθηκε, νομιμοποιήθηκε και θεσμοθετήθηκε η εκκλησιαστική εποπτεία στο χώρο της Παιδείας με την ίδρυση της Κεντρικής Εκκλησιαστικής και Πνευματικής Επιτροπής το 1836. Η Επιτροπή αυτή φιλοδοξούσε να γίνει ο πνευματικός μέντορας των υπόδουλου Ελληνισμού. Είχε υπό τον έλεγχο της σχολεία και βιβλία. Τυπώνονταν όσα με το περιεχόμενό τους δεν προπαγάνδιζαν θέσεις αντίθετες προς τη θρησκευτική και την ηθική δεοντολογία και προς τις διατάξεις της εξουσίας. Ο τρόπος διορισμού ή απόλυτης των δασκάλων ανήκε επίσης στις δικαιοδοσίες της.

Η Ι.Σ. αναλάμβανε τις ευθύνες της τελικής απόφασης σε περιπτώσεις διχογνωμίας των μελών της Επιτροπής για τις κρίσεις των βιβλίων¹⁸⁵.

Ο μητροπολίτης κάθε περιοχής ήταν ο ανώτερος πνευματικός ηγέτης και ο υπεύθυνος απέναντι στην τουρκική διοίκηση. Η σχέση αυτή περιγράφεται στο διοριστήριο αυτοκρατορικό φιρμάνι:

182 Τα «μαθηματάρια» είναι πολύτιμη πηγή για την εκτίμηση των παιδευτικών μας πραγμάτων περιέχοντας κείμενα, σχόλια, χρονολογίες και σημειώσεις, που αφορούν πρόσωπα, τόπους, γεγονότα.

183 Μ. Γεδεών, θ.π., σ. 127.

184 Ε.Α. 8, 1888, Φιλόνθρωποι διατάξεις εν τη Εκκλησίᾳ των κάτω χρόνων, σ. 248.

185 Μ. Γεδεών, θ.π., 219.

«Ο μητροπολίτης είναι αυτοδίκαιως ο επίτιμος πρόεδρος όλων των εν τη επαρχίᾳ του Σχολών και συνεπώς ο μόνος δι' αυτάς υπεύθυνος εις την Κυβέρνησιν»¹⁸⁶.

Από τα αρχεία, τα οποία δημοσιεύτηκαν, προκύπτει ότι ο έλεγχος της λειτουργίας των μεγάλων Σχολών κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΙ^ο αιώνα ήταν ασφυκτικός. «Οι μαθηταί υποβάλλουντι τα μη διδακτικά των βιβλίων υπό την εξέτασιν του Σχολάρχου, μήποτε απάδοντα τη iερά θρησκεία ή τη ηθική, των τοιούτων η χρήσις απαγορεύεται»¹⁸⁷.

Ο Πατριάρχης με συχνές παρουσίες, ενόψει των εξετάσεων ζητούσε έγγραφη πληροφόρηση «περί των εξετασθησόμενων μαθημάτων» και για το πρόγραμμα των μαθημάτων. Η πειθαρχία αποτελούσε πρώτο σκοπό και στόχο, νομοθετούμενη στους κανονισμούς των σχολών. Ο Προκαθήμενος της Ορθοδοξίας εισηγήθηκε αρκετές φορές την παραδειγματική τιμωρία των απειθούντων «... ίνα μη και άλλοις διαδόσμοις γένηται η αυθάδεια...»¹⁸⁸.

Το Πατριαρχείο με υψηλή συναίσθηση του χρέους του, υποστήριξε την κίνηση των σχολείων, παρακολούθησε την εξέλιξή τους και είχε το συντονισμό προγραμμάτων, βιβλίων, μεθόδων διδασκαλίας και γενικά όλης της λειτουργίας τους. Υπό την αιγίδα της Εκκλησίας το σχολείο είναι ο δεύτερος τύπος μηχανισμών μέσα από τους οποίους πέρασαν ιδεολογικά στοιχεία διασφάλισης της σχετικής συνέχειας μιας εθνικής συνείδησης στη δουλεία. (Κ. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Αθήνα, 1987, σ. 449).

Η όλη εκπαιδευτική δραστηριότητα από το 1865 (Χάρτι Χουμαγιούν) ως τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου πολέμου, υπαγορευόταν από την έξαρση της πολιτικής της Μ.Ι, εξαιρετικά δημοφιλούς στα λαϊκά στρώματα, και σημείο οναφοράς των Ελληνικών Κυβερνήσεων, ιδεολογία σωτηρίας των αλύτρωτων.

Εκτός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μεγάλος αριθμός Συλλόγων, Αδελφάτων, Λεσχών και σωματείων αποτέλεσε πνευματικό φυτώριο της ομογένειας με βιβλιοθήκες, αναγνωστήρια αλλά και με δημόσια μαθήματα, τα οποία οδήγησαν στη διαμόρφωση της πολιτικοπνευματικής στάθμης της ελληνικής κοινωνίας. «Εις τας εφημερίδας, εις τους Συλλόγους, εις τα αναγνωστήρια, και μάλιστα εις

186 Χρ. Σολδάτου, δ.π., σ. 155.

187 Αριστείδη Πασαδαίου, Ι. Θ. Σχ. Χάλκης, Αθήνα, 1897 σ. 260

188 Γ. Δ. Μεταλληνόν - Βαρ. Γ. Μεταλληνόν Αρχείον της Θεολογικής Σχολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Ι. Θ. Σχ. Χάλκης, Τ. Α', Αθήνα, 1985, σ. 53, 71.

τα δημόσια μαθήματα αυτών οφείλει την πνευματικήν αυτής ανάπτυξιν» - με τα πολλά σχολεία η ελληνική κοινωνία¹⁸⁹. Τα βιβλιοπωλεία Δεπάστα, Νοτάρη, Γεράρδη κ.α. ήταν επίσης κύτταρα λόγου και σκέψης των «λογίμων Ελλήνων»¹⁹⁰. Το 1873 25 Σύλλογοι, Αδελφότητες και Λέσχες λειτουργούσαν στην Πόλη¹⁹¹ με πρωτοπόρο τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κων/πόλης (1861).

Στην προσπάθεια μεταλαμπάδευσης των αξιών του νεοελληνικού πολιτισμού προς τους ελληνικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο Ε.Φ.Σ.Κ. κατεύθυνε τις δραστηριότητές του προς την Ανατολή, ενώ ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (Αθήνα 1869) κυρίως προς τη Μακεδονία, ανάγοντας Αθήνα και Πόλη σε φάρους του πνεύματος.

Στα πλαίσια της λειτουργίας του Ε.Φ.Σ.Κ. έδρασαν επιτροπές μεταξύ των οποίων και η Εκπαιδευτική, η οποία ασχολήθηκε με ζητήματα διάδοσης των γραμμάτων, λειτουργίας των σχολείων, εκπαιδευτικών μεθόδων και συγγραφής καλών διδακτικών βιβλίων¹⁹².

Την έρευνα ενδιαφέρουν οι διαγωνισμοί: «Ζωγράφειον», ο «Καραπάνειος» και ο «Βουτσιναίος», οι οποίοι ονομάστηκαν έτσι απ' τους αγωνοθέτες. Ο «Καραπάνειος αγών» αφορούσε τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων, άρα και αναγνωστικών, ενώ ο Βουτσιναίος την εκπόνηση των προγραμμάτων των σχολείων της Α' θμιας εκπαίδευσης¹⁹³.

Η αστική οπτική γωνία για το σχολείο συγκεκριμενοποιήθηκε στην ελληνική κοινωνία το 1880, σηματοδοτώντας την αρχή του «νέου διαφωτισμού» αυτής της γενιάς¹⁹⁴ αλληλοπεριχωρούμενη με την ιδεολογία του νέου ελληνικού εθνικισμού, ο οποίος διαμορφώθηκε μετά το 1880, δεν επιδίωκε την απλή αναβίωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά τη δημιουργία ενός μεγάλου νεοελληνικού κράτους με επίκεντρο το χώρο του Αιγαίου¹⁹⁵.

189 Μ. I. Γεδεών, Αποστημέωματα Χρονογράφου, 1870 - 1800 1869, 1913, Αθήνα, 1932, σ. 199, Mamoni Kyriaki, «Les associations pour la propagation de l'instruction grecque a Constantinople (1861 - 1992) περ. Balkan Studies, τ. 16, 1975. Θεσ/νίκη σ. 103 - 112 Γ. Παπακώστα, Αλ. Παπαδόπουλου, Αθήνα, 1980, σ. 32.

190 Μ. Γεδεών, «Μνεία των προ εμού» 1880 - 1912, Αθήνα, 1936 σ. 387.

191 Γ. Χασιώτου, «Η πάρ' ημίν δημοτική εκπαίδευσης από της αλώσεως της Κων/πόλεως μέχρι σήμερον», περ. Ε.Φ.Σ.Κ., τ. 8 (1878), σ. 117.

192 Ε.Φ.Σ.Κ. τ. Α', 1866 - 67, Κε. Ε', άρθρο 42 του Κανονισμού.

193 Ε.Φ.Σ.Κ. τ. 18, 1883 - 1884, σ. 108 - 109 και τ. 25 (1893 - 1894), σ. 169.

194 Α. Φραγκούδακη, Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση . . . , δ.π., σ. 12.

195 I.E.E. τ. ΙΔ', σ.56.

Η Μ.Ι. κυριαρχούσε περικλείοντας όλα τα ζητούμενα του ελληνικού κόσμου: την εθνική ενότητα, την απελευθέρωση, την παιδεία, την πρόοδο, μετατράπηκε σ' ένα ακόμη στοιχείο μοναδικότητας της ταυτότητας του Έθνους¹⁹⁶.

Τα οράματα και οι επιδιώξεις στο χώρο της Παιδείας ευοδώθηκαν με την ίδρυση και τη λειτουργία περιώνυμων Σχολών. Το 1874 συστάθηκε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρία «Παλλάς», η οποία ίδρυσε το ομώνυμο εκπαιδευτήριο. Η μόρφωση της γυναικάς ανάχθηκε σε πρωταρχικό σκοπό. Ο «Σύλλογος υπέρ της γυναικείας παιδείας» ίδρυσε το 1875 το Ζάππειο σχολείο Θηλέων και το 1878 λειτούργησε το Ιωακείμιο Παρθεναγωγείο. Τα σχολεία αυτά προορίζοταν για τη φοίτηση των εύπορων κοριτσιών, τα οποία διδάσκονταν μαθήματα κατά το πρότυπο των αντιστοιχών παριστινών Διδασκαλείων. Το «Παρθεναγωγείον των απόρων Κορασίδων», το οποίο μετονομάστηκε σε «Κεντρικό Παρθεναγωγείο», συγκέντρωσε μεγάλο αριθμό μαθητριών από τη μεσαία και την κατώτερη τάξη¹⁹⁷.

Το 1870 υπήρχαν συνολικά εννιά «Ανάτερα Κεντρικά Εκπαιδευτήρια στην Κων/πόλη»¹⁹⁸ σε σύνολο 104 σχολείων. Στις 250.000 Ελλήνων αντιστοιχούσε ποσοστό 4,25% μαθητιώσας νεολαίας¹⁹⁹, το οποίο διπλασιάστηκε στο τέλος της δεκαετίας. Ο Θ. Σαλτέλης, εισιγητής της Εκ. Επιτροπής του Ε.Φ.Σ., διαπίστωνε: «... μετά πλείστης ευχαριστήσεως, ότι εν τη τελευταίᾳ οκταετία το φιλόμουσον των κατοίκων ικανώς ημέχήθη»²⁰⁰. Το 1904 - 5 στην Αρχιεπισκοπή Κων/πόλεως λειτουργούσαν 176 σχολεία και 398 εκπαιδευτήρια²⁰¹.

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα κάλυψε την πηγαία έφεση των Ελλήνων της Πόλης για γράμματα και ευοδώθηκε μετά την έκδοση του Χ. Χουμαγιούν²⁰² και την κατοχύρωση της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας στο χώρο.

196 Έλλης Σκοπετέα: Το «Πρότυπο Βασίλειο και Μ.Ι.», Αθήνα, 1988, σ. 269.

197 Γ. Ν. Λαμπίδη, Οι πρόσφυγες του 1922, Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας, Θεσ/νίκη, 1989, σ. 20.

198 Πίνακες στατιστικοί των εν Κων/πόλει και κατά τα προάστεια Σχολείων των Ορθοδόξων, Κ/πόλει, Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1902, σ. 7.

199 Γ. Παπακώστα, Η Αλεξάνδρα Παπαδόπουλου, δ.π., σ. 30.

200 Θ. Σαλτέλη, «Εκθεσις Ε. Ε' Περ. Ε.Φ.Σ.Κ., τ. 13 (1878 - 79) σ. 190.

201 Αλ. Καρανικόλα: Τα Παρθεναγωγεία της Κων/πόλεως, περιοδ. Παρνασσός, τ. 17 (1975), σ. 173 κ.ε.

202 ΑΘ. Βερέμη: δ.π. Ι.Ε.Ε., τ. 14, σ. 16 Μεταρρυθμίσεις τανζιμάτ. Στεφ. Παπαδόπουλον: Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αι. της Τουρκοκρατίας, Θεσ/νίκη, 1970, σ. 12.

Στην περιοχή της Μακεδονίας διαμορφώθηκε η ίδια κατάσταση. Το 1886 η ελληνική εκπαίδευση της περιοχής αποτελούσε τα 5/6 της όλης εκπ. κίνησης²⁰³. Οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι συντέλεσαν πέρα απ' τη διάδοση της ελληνικής παιδείας, στην εθνική αφύπνιση και στην ιδεολογική προετοιμασία του μακεδονικού αγώνα²⁰⁴.

Στη Μ. Ασία με κέντρο τη Σμύρνη η κίνηση ήταν ανάλογη. Η συγγραφή και η κρίση των διδακτικών βιβλίων γινόταν στην Πόλη, στη Σμύρνη ή σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα. Ωστόσο παρατηρήθηκε η είσοδος και η διδασκαλία διδακτικών και εγκυκλοπαιδικών βιβλίων και από την Ελλάδα²⁰⁵.

Η εξέλιξη των σχολείων μέχρις ενός σημείου κατευθυνόταν από την Κων/πολη. Η απόσταση όμως των επαρχιών και οι οικονομικές αντιξοότητες, τις οποίες οι κοινότητες αντιμετώπιζαν, επέβαλαν μια ιδιόρρυθμη κατάσταση στα σχολικά πράγματα με ποικιλίες σχολείων, εκπαιδευτικές μονάδες, επαγγελματικές σχολές και λαϊκά κέντρα παροχής χρήσιμων γνώσεων και αναγκαίων για την επιβίωση και την αναβίωση της εθνικής ιδέας²⁰⁶.

Στο μικρασιατικό Ελληνισμό δάσκαλοι και καθηγητές προμηθεύονταν από τα εκπαιδευτήρια της Πόλης και της Αθήνας.

Το Ελληνικό κράτος ενεργοποιήθηκε υπό την πίεση του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού, ο οποίος εκδηλωνόταν με τη μορφή προπαγάνδας των δυτικών δογμάτων και υπό το βάρος της αφύπνισης του τουρκικού εθνισμού²⁰⁷.

Το Εθνικό Πανεπιστήμιο συνέβαλε προς την κατεύθυνση μιας ελληνικής παιδείας στις υπόδουλες περιοχές. Εξήγαγε εκπαιδευτικά στελέχη, αλλά και εκπαίδευσε ηγετικά στοιχεία του αλύτρωτου και του παροικιακού ελληνισμού²⁰⁸.

Η εκπαιδευτική διείσδυση αποτέλεσε πραγματικό εγχείρημα κατάκτησης, το οποίο διήθυναν οι εκκλησιαστικές αρχές και το Φανάρι και διευκόλυναν οι μηχανισμοί προπαγάνδας του ελληνικού

203 I. Καλοστύπη, Μακεδονία..., σ. 59, Δ. Γούναρη, Οι Ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί..., σ. 152 - 153.

204 Κ. Βακαλόπουλου, Νεότουρκοι και Μακεδονία, σ. 156, του ίδιου Μακ. Αγάνας σ. 340.

205 Χρ. Σολδάτου, δ.π., σ. 48, 136.

206 Χρ. Σολδάτου δ.π., σ. 15.

207 G. Deschamps δ.π., σ. 20.

208 Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, «Το Ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο». Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας, Ελλ. Κοινωνία I, Αθήνα, 1983 σ. 152 - 153.

κράτους. Οι αστικές τάξεις της Πόλης και της Σμύρνης χρηματοδοτούσαν την προσπάθεια, και το ρεύμα των κάθε προέλευσης Ελλήνων μεταναστών τη ζωογονούσε και την τροφοδοτούσε²⁰⁹.

Ο μικρασιατικός ελληνισμός ανέλαβε την πρωτοβουλία για τον «εξελληνισμό» των τουρκοφώνων Χριστιανικών πληθυσμών, έτσι που ν' αναζωπυρώθει η ελάχιστα αποκρυσταλλωμένη εθνική συνείδηση και να ενσωματωθούν στο γλωσσικό και πολιτιστικό σώμα του Έθνους. Οι μαρτυρίες των ξένων περιηγητών συνηγορούν στη διαπίστωση της επιτυχίας του σκοπού. Οι Έλληνες «...έχουν χτίσει πλάι στο τζαμί και το κονάκι τα δύο εθνικά τους σύμβολα: μια εικκλησία και ένα σχολείο»²¹⁰ και κατάφεραν να μετουσιώσουν την αρχαιότερη των φυλών στο νεότερο των εθνών, χωρίς να μετατραπεί ο πυρήνας του εθνικού τους χαρακτήρα²¹¹.

Με την είσοδο στο τελευταίο τέταρτο του ΙΘ' αιώνα, η παιδεία συνέχισε την πορεία της, ακολουθώντας το οδοιπορικό ενός έντονου θρησκευτικού, πατριωτικού και ηθικού αγώνα²¹².

Ο σκοπός του Ιωακείμειου Παρθεναγωγείου αποδεικνύει τα προηγούμενα και ήταν όχι μόνο η παροχή αναγκαίων επιστημονικών γνώσεων για την ανάπτυξη και τον καταρτισμό στελεχών της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και ο εφοδιασμός των ψυχών με σταθερές χριστιανικές αρετές, ώστε να μπορέσουν να σχηματίσουν αρμονικές και ηθικές οικογένειες²¹³. Εξ' άλλου και μόνη η προσωνυμία Εθνικό Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο, δήλωνε το σκοπό της λειτουργίας του, αλλά και ότι ανήκε σ' όλο το έθνος και όχι σε συγκεκριμένη ενορία²¹⁴. Τον ίδιο ορισμό για τα Διδασκαλεία διατύπωνε και ο Ε.Φ.Σ.Κ²¹⁵.

209 K. Τσουκαλά, Εξάρτηση και αναπαραγωγή, Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830 - 1922, Αθήνα 1987, σ. 455 - 456.

210 G. Deschamps δ.π., σ. 301.

211 δ.π., σ. 28 Βλ. και Χρ. Σολομωνίδη. Η παιδεία στη Σμύρνη. Αθήνα, 1962, σ. 365: Gharches de Schevrel, Περί Σμύρνης και της εν γένει Μικρασίας 1873, Elisee Relcuc 1844 κ.λ.π. - TZANNOY ΤΣΑΓΚΙΑ, Η εκπαιδευτική 100ετηρίς εν M. Ασίσ και λοιπαὶ αλιντράτοις χώραις του Ελληνισμού, Επετηρίς Δημ. Εκπ. 1932, σ. 366 - 375.

212 K. Βακαλόπουλον, Νεοελληνική Ιστορία (1204 - 1940), δ.π., σ. 424.

213 Av. Ιορδάνογλου, Το Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον. Κων/πόλεως 1882 - 1988. Θεσ/νίκη 1991, σ. 71.

214 E.A., τ. 48, 1882 - 83, Ειδήσεις.

215 Ε.Φ.Σ.Κ. τ. Η' 1873, σ. 212. Σκοπός των Διδασκαλείων ήταν «... η σκόπιμος και χριστιανική εκπαίδευσης και μόρφωσις διδασκάλων της εθνικής ή δημοτικής καλούμενης παιδεύσεως».

Απ' ό, τι σημειώθηκε ήδη η εκπαίδευση των αλύτρωτων Ελλήνων αποτέλεσε επίκεντρο του εθνικού ενδιαφέροντος και ταυτόχρονα σημείο υπερηφάνειας για την πληρότητα της οργάνωσης και της λειτουργίας των σχολείων όλων των βαθμίδων. Παρ' όλα αυτά, προσκόμιατα και εναντιώσεις της τουρκικής διοίκησης δεν έλειψαν και κατά τον ΙΘ' αιώνα.

Το 1883 η Τουρκική εφημερίδα, ΧΑΛΗΚΑΤ στο υπ' αριθμόν 1445 φύλλο της σημείωνε την απαίτηση του Υπουργείου της Παιδείας για την υποβολή πλήρους προγράμματος μαθημάτων, του αριθμού των σχολών και ανατύπων των διδασκομένων βιβλίων απ' το Οικουμενικό και το Αρμενικό Πατριαρχείο. Κατέληγε στην ύποπτη διαπίστωση, πως μόνο ανάμεσα στους Έλληνες κυκλοφορούν επιλήψιμα βιβλία. Αμφισβητούσε το δίκαιο της Πατριαρχικής επιμονής για τη διατήρηση των προνομίων, σύμφωνα με τα οποία το υπουργείο δεν έχει δικαίωμα επέμβασης σε υποθέσεις, οι οποίες αφορούσαν τη θρησκεία και την παιδεία του Έθνους.

Το Ελληνικό Πατριαρχείο αντιλαμβανόμενο τη σοβαρότητα του θέματος έσπευσε ν' απαντήσει ότι: «Η βάσις του παρ' ημίν εκπαιδευτικού συστήματος είνε απόρροια της θρησκευτικής ημών ανατροφής, ανδρωθέντος υπό το κράτος της υγιούς αρχής του να ειρηνεύωμεν μετά πάντων και υπερεχούσαις αρχαίς υποτασσώμεθα». Δήλωνε επίσης ότι στο εμπόριο ίσως να περιέχονται στα διατιθέμενα βιβλία επιλήψιμες σελίδες, αλλά πριν την εισαγωγή τους στα σχολεία διενεργείται έλεγχος. Για το σκοπό αυτό προχώρησε στην ανασύσταση της Κ.Ε.Ε το 1881 - που φαίνεται πως αδρανοποιήθηκε από την ίδρυση της - και μέριμνα της Εκκλησίας ήταν: «... η παντελής απαγόρευσις από των σχολείων αρρένων τε και θηλέων παντός βιβλίου και πάσης διδασκαλίας αντιθέτου είτε προς την ορθόδοξον πίστιν και τα χρηστά ήθη, είτε προς τα καθήκοντα της προς την αυτοκρατορικήν κυβέρνησιν υπηκοότητος».

Τον έλεγχο αναλάμβαναν ειδικοί επόπτες στα σχολεία της Πόλης και στην επαρχία οι κατά τόπους αρχιερείς. Η κυβέρνηση με δικούς της υπαλλήλους ολοκλήρωνε την εποπτεία στα τελωνεία και στα βιβλιοπωλεία²¹⁶.

Θα περίμενε λοιπόν κανείς την ευτυχή κατάληξη του ζητήματος. Το Υπουργείο Παιδείας όμως επανήλθε με αφορμή την κυκλοφορία της Γεωγραφίας του Αντωνιάδου, «προϊόν του αθηναϊκού τύπου». Έκανε γνωστή την πρόθεσή του να εφαρμοσθούν και στα ελ-

216 Ε.Α., ΕΤΟΣ Γ' τ. ΚΣ', 30 - 5 - 1883, σ. 407 - 409.

ληνικά σχολεία οι νομοθετικές διατάξεις, που αφορούσαν τη λειτουργία των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων και συνεπαγόταν την αναγκαιότητα εφοδιασμού των διδασκόντων με πιστοποιητικό του (Υπ. Παιδείας) και την επικύρωση διδακτικών βιβλίων και προγραμμάτων από την ίδια αρχή²¹⁷.

Το θέμα διευθετήθηκε με την Υψηλή Βεζυρική Εγκύλιο της 22ας-1-1891, με την οποία κατοχυρώθηκε το δικαίωμα της σύνταξης και της επικύρωσης των σχολικών προγραμμάτων από το Πατριαρχείο και τις Μητροπόλεις.

Παράλληλα δηλώθηκε ρητά ότι στην περίπτωση που ο επιθεωρητής (μουφετή) ή ο διευθυντής (μουδίρ) της Δημόσιας Εκπαίδευσης παρατηρήσουν μάθημα ή διδασκαλία ή δάσκαλο να μην τηρούν τις προϋποθέσεις ισχύος των προνομίων στην Κων/πολη, το Υπουργείο της Παιδείας συνεννοείται με το Πατριαρχείο για τη διευθέτηση του προβλήματος. Στις άλλες περιοχές η τοπική Αρχή με τους Μητροπολίτες δρουν ανάλογα²¹⁸.

Παρά το γεγονός της ραγδαίας αύξησης του αριθμού των ελληνικών σχολείων στη Θράκη και την Ανατολική Ρουμελία και την τελειοποίηση της λειτουργίας των υπόλοιπων ιδρυμάτων όλου του αλύτρωτου ελληνισμού - παρά τα εμπόδια που προέβαλε η τουρκική εξουσία - διαπιστώνεται μια ουσιαστική μείωση των χορηγιών του Ελληνικού κράτους, γεγονός το οποίο προέκυψε από τη διαρκή επιδείνωση των σχέσεων του Πατριαρχείου και των ελληνικών κυβερνήσεων γύρω απ' την εκπαιδευτική πολιτική όσον αφορούσε τους υπόδουλους Έλληνες και στη μόνιμη οικονομική δυσπραγία και την πολιτική αστάθεια της ελληνικής Μητρόπολης²¹⁹.

β. Εκπαιδευτικά ζητήματα στο τέλος του 19ου αιώνα και στον 20ο.

Το σοβαρότερο πρόβλημα στον εκπαιδευτικό χώρο εντοπίζεται στις αρχές του ΙΘ' αι. και γιγαντώνεται στις πρώτες δεκαετίες του Κ'.

Προσηλυτιστικές εταιρίες δρούσαν στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας, κάνοντας αισθητή την ανάγκη για ενημέρωση του κλήρου κατ' αρχήν για την αντιμετώπισή τους. Προτάθηκε η ίδρυση «εκπαιδευτικών φυτωρίων», όπου τα εκκλησιαστικά μαθήματα

217 Ε.Α., ΕΤΟΣ Γ' τ. ΠΖ', 21 - 6 - 1883, σ. 583 - 585, 18 Οκτωβρίου 1208 (1882) αρ. πρωτ. 4684.

218 Χρ. Καρυκοπούλου, δ.π., σ.

219 Κ. Βακαλόπουλου, Νεοελληνική Ιστορία (1204 - 1940), δ.π., σ. 465.

θα κατείχαν πρωτεύοντα θέση²²⁰, ή ιδιαιτέρων Εκκλησιαστικών Σχολών, Εκκλησιαστικής Ακαδημίας, όπου θα λειτουργούσαν θεολογικά τμήματα²²¹.

Η προσπάθεια για εθνική διάσπαση διαμέσου του θρησκευτικού εμφανιζόμενου προσηλυτισμού έλαβε τρομακτικές διαστάσεις κατά τον Κ' αιώνα.

Η διαπίστωση για την ανάγκη μόρφωσης των κληρικών των κατώτερων βαθμίδων, οι οποίοι υπηρετούσαν σε απομακρυσμένες περιοχές, παρέμεινε στην περιοχή της πρόθεσης.

Στα τέλη του ΙΘ' αι. στις περιοχές της Μ. Ασίας ο εκπαιδευτικός προσηλυτισμός των Ορθοδόξων είχε πάρει τη μορφή παιδομαζώματος με το πρόσχημα της δωρεάν παιδείας. Οι πολυάριθμοι τεραπόστολοι και κληρικοί των ταγμάτων της παπικής και της προτεσταντικής Εκκλησίας δέσμευαν τους γονείς με την υπογραφή συμβολαίων, τα οποία απαιτούσαν την καταβολή αποζημιώσης, στην περίπτωση κατά την οποία μετά το πέρας των σπουδών τα παιδιά δεν εγκατέλειπαν την Ορθοδοξία. Το πρόβλημα ήταν σοβαρότερο στις περιοχές των τουρκόφωνων Ορθοδόξων²²². Αιτία ήταν η μέτρια κατάσταση των ελληνικών σχολείων και η ακόμα μετριότερη των ιερέων, οι οποίοι αδυνατούσαν ν' αντιπαρατεθούν στο διογκούμενο κύμα της δυτικής θρησκευτικής προπαγάνδας²²³.

Λίγα χρόνια αργότερα ο σχολάρχης Σινασού Κ. Γεωργαντάς εξέφρασε τις αμφιβολίες για την καταλληλότητα των Α.Π. των σχολείων για ελληνόφωνους μαθητές, τα οποία εφαρμόζονταν και για τους τουρκόφωνους. Η αίτησή του για σύνταξη ειδικών προγραμμάτων συζητήθηκε σε ειδική συνεδρίαση του Ε.Φ.Σ.Κ. στις 27/12/1908²²⁴.

Την άψογη εμφάνιση της ελληνικής παιδείας των υπόδουλων στα μάτια των ξένων περιηγητών συνόδευε η επισήμανση των κακώς κειμένων από φωτισμένους Έλληνες εκπαιδευτικούς. Ο Μικρασιάτης καθηγητής του Εθνικού Πανεπιστημίου, Μαργαρίτης Ευαγγελίδης, διαπίστωσε την επιτυχία του θρησκευτικού προση-

220 Κούμα - Μ. Γεδεών: Η πνευματική κίνησις του Γένους ημών κατά τα πρώτα του ΙΘ' αι. έτη, Ε.Α., 1889, τ. 3, σ. 372.

221 Κ. Οικονόμου, Τα σωζόμενα Εκκλησιαστικά συγγράμματα. Αθήνα, 1862, τ. Α', σ. 134.

222 Ε.Α., αρ. 39, 17 - 9 - 1899, σ. 346 - 347.

223 δ.π.

224 Ξενοφάνης τ. ΣΤ' σ. 105 - 110, Πορίσματα Ε.Φ.Σ.Κ. Χ. Σολδάτου, δ.π., σ. 36.

λυτισμού στις Αρμενικές κοινότητες και προσπάθησε να αποκαλύψει την ίδια κατάσταση και στις ορθόδοξες²²⁵.

Η υπόθεση δημοσιοποιήθηκε και ο τύπος κατέγραψε την οργή και την ένταση.

Η γαλλική εφημερίδα «*Temps*» δημοσίευσε την παρέμβαση του Υπουργού της Αστυνομίας, την οποία έθεσε η Γαλλική πρεσβεία για την προστασία των Ελληνορθοδόξων που επιθυμούσαν να φοιτήσουν σε ξένα σχολεία.

Η Ε.Α. έδωσε την απάντηση αναδημοσιεύοντας την αναφορά του Marcel Charlot, γενικού επιθεωρητή της δημόσιας εκπαίδευσης και διευθυντή του Υπουργείου των εξωτερικών, ο οποίος επισκέφτηκε τις σχολές της Ανατολής κατ' εντολή του Υπουργού της Παιδείας και του Εμπορίου. Η έκθεση δημοσιεύτηκε κατ' αρχήν στην επίσημη εφημερίδα της γαλλικής κυβέρνησης στο φύλλο 26/10/1906 και αποκάλυπτε πως ο προσηλυτισμός διενεργούνταν: α. μέσα από το σύστημα οργάνωσης της εκπαίδευσης στις σχολές των μοναχικών ταγμάτων και τον κανονισμό της λειτουργίας τους. β. με ατομική προπαγάνδα. Οι Ιησουνίτες είχαν αναγάγει την επιτυχία του στόχου σε αξία και σκοπό. «...Αλλ' ο προσηλυτισμός αποτελεί ακριβώς την δόξα των, τον λόγον της υπάρξεώς των, την οντότητά των, το καθήκον των εκείνο όπερ εξυψοί αυτούς ενώπιον των ιδίων οφθαλμών των, ενώπιον των ομοθρήσκων των»²²⁶.

Με πρωτοβουλία του Ε.Φ.Σ.Κ. και Πατριαρχική απόφαση ιδρύθηκε η Πατριαρχική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου. Συγχρόνως το Ελληνογαλλικό λύκειο Χατζηχρήστου μετονομάστηκε και μετατράπηκε σε «Εθνικόν Ελληνογαλλικόν Λύκειον». (1911) Σκοπός των ενεργειών αυτών ήταν ο περιορισμός της φοίτησης των ελληνοπαίδων σε ξένα σχολεία²²⁷. Στην ίδια προσπάθεια συστηματικής αντίστασης στη δυτική προπαγάνδα πρέπει να ενταχθεί και η απόφαση της Π.Κ.Ε.Ε, η οποία μελετήθηκε και εγκρίθηκε από τα δύο σώματα - Ι. Σ και Δ.Μ.Σ - και πρόβλεπε τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας στα 4 πρώτα χρόνια της φοίτησης στο σχολείο. Στις ανώτερες τάξεις «πλειστων ένεκα λόγων» η διδασκαλία θα περιλάμβανε τα Γαλλικά και την Τουρκική γλώσσα²²⁸.

225 Ε.Α. 6.π.

226 Ε.Α. αρ. 12, ΕΤΟΣ ΚΘ' 27 - 3 - 1909, σ. 92 - 94 Ανακριβειών έλεγχος.

227 Κ. Βακαλόπουλον, Η Ελληνική Παιδεία στη Θράκη κατά τον 19ο και 20ο αι, Θεσ/νίκη, 1990, σ. 334.

228 Ε.Α., ΕΤΟΣ Κ' αρ. 46, 17 - 11 - 1900, σ. 501.

Αλλά και η ανάγκη της χρήσης της απλής γλώσσας, της ελληνικής δημοτικής, στη συγγραφή των αναγνωστικών κατ' αρχήν, εντοπίστηκε περί τα τέλη του ΙΘ' αι. Ο υποπρόξενος του Δεδέαγατς I. Δραγούμης τόνιζε: «... Τα εν χρήσει αναγνωστικά βιβλία είναι σπανίως καλώς εκλεγμένα, περιέχουσι δε συνήθως ύλην όλως άχρηστον ή βαρείον δια παιδία χωρίων ή κωμοπόλεων και είναι συντεταγμένα εις γλώσσαν δύνσληπτον και σχολαστικήν...»²²⁹.

Ο πρωτεργάτης του πολίτικου δημοτικισμού Φ. Φωτιάδης διαπίστωνε λίγα χρόνια μετά: «... ανάγκη πάσα νάχουμε σειρά βιβλία δικά μας - σύστημα ολάκερο για δημοτική Εκπαίδευση. Αναγνωστικό - Αριθμητική - Γεωγραφία - Ιστορία»²³⁰.

Ο Πέτρος Βλαστός απ' το Karachi και η Πην. Δέλτα απ' τη Φραγκφούρτη συμφώνησαν. Η Δέλτα μάλιστα ανήγαγε τη συγγραφή αναγνωστικών της δημοτικής σε ζήτημα εθνικό και όχι γλωσσικό²³¹.

Ο Φωτιάδης προσανατολίζοταν προς μια θεματική διάρθρωση της ύλης: «... λέγω να γράψω ένα κεφάλαιο για τ' αναγνωστικά να πάρω ένα θέμα λ.χ το νερό και να γράψω 3 ή 4 άρθρα για τα 3 ή 4 αναγνωστικά του Ιου, 2ου, 3ου χρόνου... Το χειμώνα λέμε να μελετήσωμε το ζήτημα όλοι μαζί συγκρίνοντας τ' αναγνωστικά των Αγγλων, Γάλλων, Γερμανών και Ιταλών...»²³².

Κι ενώ οι δημοτικιστές οργάνωναν τη δράση τους με την ίδρυση σωματείων, η Π.Κ.Ε.Ε. αντέδρασε ελέγχοντας την εκλογή και το διορισμό των δασκάλων, ειδικά στις επαρχίες, επειδή παρατηρήθηκε δράση «κακατάλληλων προσώπων». Η Ι.Σ. ενημέρωσε τις κατά τόπους σχολικές εφορείες ότι πρέπει επ' αυτού να συνεργάζονται με την πνευματική αρχή. «Εντεύθεν και διδασκαλία ηθική και γραμματική διάστροφος εγίνετο και πόλεμος υπό τινών διδασκάλων κατ' αυτής της μητρικής ημών γλώσσης. Εκηρύττετο μεταξύ παιδίων και μεταξύ των απλουστέρων»²³³.

Η ανάγκη ηθικοποίησης της διδασκαλίας στα σχολεία, η οποία τονίστηκε πολύ νωρίτερα²³⁴, μάλλον πρέπει να θεωρηθεί ως το θεωρητικό έρεισμα της εκκλησιαστικής συντήρησης όσον αφορά

229 Κ. Βακαλόπουλον, δ.π., σ. 331.

230 Γ. Παπακώστα, ο Φ. Φωτιάδης, δ.π., σ. 154.

231 δ.π., σ. 169, 184.

232 δ.π., σ. 172.

233 Ε.Α. αρ. 22, ΕΤΟΣ ΚΘ', 3 - 6 - 1909, σ. 171.

234 Ε.Α. αρ. 33, ΕΤΟΣ ΙΗ', 31 - 7 - 1898, σ. 265, Ι. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Οι ηθικοί καρποί της παρ' ημίν εκπαίδευσεως.

το γλωσσικό ζήτημα, θέμα που απασχολεί άλλο κεφάλαιο της μελέτης.

Στις αρχές του Κ' αιώνα παρατηρήθηκε δραστηριοποίηση στο χώρο της εκπαίδευσης. Στην Πόλη συγκλήθηκε Εκπαιδευτικό Συνέδριο το οποίο ασχολήθηκε με τα προβλήματα της παιδείας των αλύτρωτων. Έκρινε τα ισχύοντα Α.Π., την παιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων²³⁵ και εκπόνησε νέο πρόγραμμα, που μπορούσε να τροποποιηθεί σε θέματα τοπικών διαφοροποιήσεων κατόπιν γνωμοδοτήσεώς του²³⁶. Τα πορίσματα αυτά των συζητήσεων δημοσιεύτηκαν σε σειρά άρθρων με τον τίτλο «Εκπαιδευτικαί μεταρρυθμίσεις». Σ' ένα καθαρά θεωρητικό πλαίσιο παιδαγωγικών ιδεών και επιδιώξεων διατυπώθηκε η ανάγκη βελτίωσης των παιδαγωγών, των μεθόδων και των σχολείων. Η εξωτερική οργάνωση θ' αποτελούσε την απαρχή της εσωτερικής μεταρρύθμισης. «Το Εκπαιδευτικό ζήτημα είναι ζωτικό τούτον και μάλιστα κατεπείγον, διότι τα σχολεία είναι το μέλλον της Εκκλησίας και του Γένους»²³⁷.

Ο δογματικός αφορισμός, ο οποίος συνδέει Εκκλησία - Γένος και Παιδεία μ' αυτήν ακριβώς τη σειρά, προδιέγραψε τα μελλούμενα. Η Π.Κ.Ε.Ε διατήρησε τις αρμοδιότητές της αποκηρύσσοντας επίσημα μη ορθόδοξες σχολές²³⁸ και εγκρίνοντας τα ισχύοντα Α.Π. Ήταν ένα είδος Υπουργείου Παιδείας των ομογενών, «το Κέντρο, που ολόγυρα του... στρεφόταν κάθε εκπαιδευτικό σωματείο»²³⁹.

Δεν υπήρχε χώρος για ανάπτυξη επίσημης δράσης από άλλο φορέα. Ο Φ.Σ. δύσες φορές προσπάθησε να πάρει στα χέρια του την εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων της Πόλης συνάντησε τη σθεναρή αντίδραση του Πατριαρχείου²⁴⁰. Αυθεντικές μαρτυρίες για τη σύγκρουση αυτή περιέχονται στον υπ' αρ. Γ' (1040) σ. 288 Κώδικα του Οικουμενικού Πατριαρχείου²⁴¹.

Η μεταρρύθμιση που πρετοιμάστηκε το 1900 έμεινε ουτοπία. Το 1905 η Π.Κ.Ε.Ε. με ανακοίνωση της ανανέωσε την ισχύ των Α.Π. του 1894 για τα 4/τάξια σχολεία των κοινοτήτων ή τα 3/τάξια.

235 Ε.Α. αρ. 43, ΕΤΟΣ Κ', 27 - 10 - 1900, σ. 469 - 471.

236 Ε.Α. αρ. 46, ΕΤΟΣ Κ', σ. 500 - 504.

237 Ε.Α. αρ. 31, ΕΤΟΣ ΚΑ', 3 - 8 - 1901, σ. 307 - 309 Α. Μαζαράκη καθ. της εν Χάλκη Θεολογικής Σχολής.

238 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΚΒ', αρ. α', 1 - 3 - 1902, σ. 97.

239 Α. Γιαλούρη, «Γεωργίος Βιζηνός. Ο άνθρωπος και το έργο του», περ. Ρυθμός, Πειραιάς, τ. 2 (1933), σ. 58.

240 Γ. Παπακώστα, Η ζωή και το έργο της Αλ. Παπαδοπούλου, Αθήνα, 1980, σ. 36.

241 ό.π.

Για τα 7/τάξια σχολεία, όπου συνέχιζαν σπουδές οι απόφοιτοι των προηγούμενων, ήσχαν τα προγράμματα του 1897²⁴².

Με Πατριαρχικό τακρίριο προς το Υπουργείο της Δικαιοσύνης και των Θρησκευμάτων ορίστηκε ο διορισμός «διδασκάλων και διδασκαλισσών» να γίνεται από τις κοινότητες και η επικύρωση ν' αποτελεί πολιτική ευθύνη του Υπουργείου Παιδείας²⁴³.

Η λειτουργία των σχολείων τελούσε υπό την εποπτεία και του Υπουργείου. Ο επιθεωρητής (μουφεττή) ή ο διευθυντής της δημόσιας εκπαίδευσης (μουδίρ) είχαν τον έλεγχο των μαθημάτων και των ενδεικτικών των δασκάλων από κοινού με τον οικείο Μητροπόλιτη²⁴⁴.

Ο ρόλος της Εκκλησιαστικής αρχής υποβαθμίστηκε με τους τεσκερέδες της Πύλης του 1909 - 1910, οι οποίοι είχαν οδυνηρές συνέπειες για τη μελλοντική λειτουργία των κοινοτικών - μη κυβερνητικών - σχολείων²⁴⁵.

Πρώτη μαρτυρία για τη διδασκαλία μαθημάτων στην τουρκική γλώσσα υπάρχει στο απολυτήριο υπ' αρ. 359/23. 5. 1916 (κατά πληροφορία της Σ. Γεδεών)²⁴⁶. Αποτελεί φυσική συνέπεια της υπαγωγής των Ελληνικών σχολείων στη δικαιοδοσία του Τουρκικού Υπουργείου Παιδείας το 1915²⁴⁷.

Το πιναγίδιο του Ιωακειμείου υπ' αρ. 386/28. 9. 1917 είναι γραμμένο κατά το ήμισυ στα τουρκικά με οθωμανική γραφή²⁴⁸. Η λειτουργία των σχολείων και η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας ακολουθούν τα ιστορικά γεγονότα. Μετά την ανακωχή του Ιανουαρίου του 1919 το μάθημα της τουρκικής γλώσσας, της οθωμανικής ιστορίας και γεωγραφίας διαγράφηκαν από το πρόγραμμα όλων των Ελληνικών σχολείων της Πόλης με απόφαση των δύο Πατριαρχικών Σωμάτων²⁴⁹.

Η τελετή της απονομής των απολυτηρίων, κύρια κοινωνική εκδήλωση, δεν πραγματοποιήθηκε τα δύσκολα χρόνια του Α' Πα-

242 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΚΕ', αρ. 3, 21 - 1 - 1905, σ. 28.

243 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΚΕ', αρ. 26, 1 - 7 - 1905, σ. 319.

244 Ξενοφάνης τ. Ε' 1908, σ. 505 - 509.

245 Κ. Βακαλόπουλον, Νεοελληνική Ιστορία (1204 - 1940), ό.π., σ. 83 βλ. Ν. Β. Βλόχου, Ιστορία των κρατών της χερσονήσου του Αίμου 1908 - 1914 τ. Α', Εν Αθήναις 1954, σ. 120 κ.ε.

246 Αν. Ιορδάνογλου, «Το Εθνικόν Ιωακείμειου Παρθεναγωγείον» ό.π., σ. 55.

247 Β. Σταυρίδη, Εκκλ. Ιστορία από της Αλώσεως έως του 1923, Θ.Η.Ε. τ. 9, Αθήνα, 1966.

248 Α. Ιορδάνογλου, ό.π., σ. 70.

249 Ε.Α. (1919) τ. 35, Εγκύλιος της Μ. Εκκλησίας.

γκοσμίου Πολέμου²⁵⁰. Επαναλήφθηκε σε ατμόσφαιρα εθνικής έχαρσης μετά τη λήξη²⁵¹.

Με την συνθήκη της Λωζάνης επιβλήθηκε η συστηματική διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας, σ' όλα τα σχολεία της Πόλης²⁵². Ο κύκλος έκλεισε το 1927, όταν η Διεύθυνση Παιδείας με εγκύριο της προς όλα τα Ελληνικά σχολεία, όρισε να διδάσκονται τα τουρκικά δύο ώρες την ημέρα και κάθε έγγραφο εξερχόμενο να εκδίδεται στην τουρκική²⁵³.

Όσον αφορά τα της διοικήσεως των σχολείων της Ελληνικής εθνότητας με την εμφάνιση του τουρκικού εθνισμού και την καθιέρωση της Συνταγματικής Μοναρχίας εμφανίστηκε πλήθος προβλημάτων.

Μετά την ανακήρυξη του νέου πολιτεύματος το Υπουργείο έστειλε προς το Πατριαρχείο τους τεσκερέδες: 1164, 4-3-1910 με τον οποίο ζητούσε την αντικατάσταση των Ελλήνων υπηκόων, που ήταν έφοροι κοινοτικών σχολείων και 1392, 23-5-1910 με τον οποίο απαιτούσε την αποστολή στατιστικών πληροφοριών «περί των Ελληνορθοδόξων σχολείων».

Η πρόθεση διαγράφεται στην περιοχή της στρατολόγησης των Ελλήνων και η τουρκική διοίκηση συγκέντρωσε στοιχεία ακριβώς για τον αριθμό των στρατολογητέων.

Το Πατριαρχείο με αγωνία πληροφορούσε κάθε αρμόδιο Έλληνα, εντός και εκτός της Οθωμανικής επικράτειας, ότι οι κατά τόπους εκπαιδευτικές και αστυνομικές αρχές προέβησαν στη σύσταση επιτροπών παιδείας μουσουλμανικής πλειοψηφίας, οι οποίες πολλές φορές υποκατέστησαν τις κοινοτικές εφορίες. Διόριζαν δασκάλους της τουρκικής γλώσσας στα κοινοτικά σχολεία και αξιώναν την επικύρωση των διπλωμάτων των δασκάλων υπό την απειλή του κλεισμάτος της σχολής. Το συμπέρασμα είναι αυτονόητο. Στο βωμό της εξυπηρέτησης του τουρκικού σωβινισμού επιδιώχθηκε η άμεση εξάρτηση εφοριών και δασκάλων από τους κατά τόπους διευθυντές της Παιδείας και η αποξένωσή τους από τους ομογενείς προϊσταμένους.

Το Πατριαρχείο ζήτησε τη συνέχιση του καθεστώτος της Βεζυρικής Εγκυκλίου το 1891 ώστε «... το Ρωμαϊκόν Γένος εν αφο-

250 Ε.Α.(1920) τ. 6, σ. 206.

251 Εφ. Πρόοδος 25 - 6 - 1920 / 14 - 6 - 1922 Εθν. Ιωακ. Παρθεναγωγείο.

252 Αν. Ιορδάνογλου, δ.π., σ. 55.

253 Φ. Κων/νίδη, Ζητήματα Εκπαίδευσης των Ελλήνων στην Τουρκία από τη συνθήκη της Λωζάνης ως σήμερα. Θρακική Επετηρίδα 5 - 1984, σ. 182.

σιώσει προς το Κράτος εξακολουθεί ανενόχλητον να θεραπεύση την παιδείαν αυτού»²⁵⁴. Το 1911 Πατριαρχικό τακρίριο δήλωνε τη διαπίστωση της ανατροπής της εξαγγελθείσας ισοπολιτείας στο σύνταγμα. Γνωστοποίησε αίτηση σεβασμού σε θέματα παιδείας, τα οποία σχετίζονταν άμεσα με τη συνείδηση του Εθνους και σε θέματα στρατιωτικά, του αφορούσαν τη ζωή και την ευτυχία των ελληνικών οικογενειών. Προτάθηκε και η συνέχιση του καθεστώτος σύνταξης και επικύρωσης των προγραμμάτων των σχολών²⁵⁵.

Έτσι πορεύηκε η εθνική ελληνική εκπαίδευση στην Πόλη και αναλογικά σ' όλες τις περιοχές του υπόδουλου ελληνισμού. Η Τουρκική Δημοκρατία αναγνώρισε δικαιώματα στον εκπαιδευτικό τομέα στην κοινότητα και όχι την εκκλησιαστική αρχή.

Στα ομογενειακά σχολεία τα μαθήματα της γλώσσας, της Ιστορίας, της γεωγραφίας, της πατριδογραφίας, της κοινωνιολογίας και το στρατιωτικό διδάσκονταν στα τουρκικά. Η χρήση της ελληνικής γλώσσας συρρικνώθηκε στα υπόλοιπα²⁵⁶.

Με την κατάργηση του Δ.Ε.Μ.Σ. και του δικαιώματος της συμμετοχής της Μεγάλης Εκκλησίας στη διοίκηση των Σχολών, μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης, οι λαϊκοί ανέλαβαν τη διαχείριση. Η εκλογή των μελών της εφορίας των «Μειζόνων Ιδρυμάτων» της Ομογένειας γινόταν ανάμεσα από τους εκπροσώπους όλων των ενοριών της Πόλης.

Το νέο καθεστώς προέβλεπε εκτός της Εφορίας των Σχολών - παράδειγμα του Ιωακειμείου - και έναν υπεύθυνο απέναντι στο Υπουργείο της Παιδείας με τον τίτλο «ιδρυτής», ο οποίος διορίζόταν ανάμεσα απ' όσους πρότεινε η Εφορία²⁵⁷. Τα κοινοτικά σχολεία έγιναν ιδιωτικά. Η φθίνουσα πορεία της «πατριωτικής εκπαίδευσης» των προηγούμενων δεκαετιών είναι προφανής²⁵⁸.

Η αλλαγή στο καθεστώς διοίκησης των εκπαιδευτηρίων είχε επιπτώσεις στη συγγραφή των αναγνωστικών βιβλίων επίσης. Μετά τη συνθήκη της Λωζάνης εκδοτικοί οίκοι και κυρίως του Σεργιάδη μετά το 1935, ανέλαβαν την έκδοσή τους. Ο τουρκικός εθνικισμός επέβαλε τον εθνικό αποχρωματισμό των βιβλίων. Ο θρησκευτικός

254 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΛΑ' αρ. 48, 11 - 12 - 1910, σ. 381 - 382. Το ζήτημα της στρατολογίας των Χριστιανών - Το ζήτημα της εκπαίδευσεως.

255 Ε.Α., ΕΤΟΣ ΛΑ' αρ. 19, 14 - 5 - 1911, σ. 115 βλ. κ. Ν. Βλάχου δ.π.

256 Β. Θ. Σταυρίδου, δ.π., σ. 180.

257 Α. Καρανικόλα, Τα Παρθεναγωγεία της Κων/πόλεως, Παρνασσός, 17, (1975) σ. 188.

258 βλ. Α. Αλεξανδρή, Το ιστορικό πλαίσιο..., δ.π., και Φ. Κων/νίδη Ζητήματα Εκπαίδευσης ..., δ.π., σ. 183, 188 και AVE B/33 1925 - 26, 1928 - 1929.

αποχρωματισμός των Νεοτούρκων έφερε τη θρησκευτική αποψίλωση του περιεχομένου των ελληνικών Αναγνωστικών.

Μετά τη διακρατική σύμβαση του 1952 επικράτησε η διδασκαλία των βιβλίων της ελληνικής Επικράτειας, από τα οποία αφαιρούνται τα κείμενα εθνικού περιεχομένου²⁵⁹.

Σήμερα οι μερικές χιλιάδες Ελλήνων της Πόλης έχουν ανάγκη εθνικής και πολιτιστικής παιδείας, μέσα από την οποία να μετουσιώνονται οι αξίες της λαϊκής μας παράδοσης, για να ικανοποιούνται οι ανάγκες του παρόντος και όχι η μουσειακή διατήρηση του παρελθόντος. Έχουν ανάγκη από μια παιδεία, η οποία να οδηγεί στη διαμόρφωση στέρεης εθνικής ταυτότητας και στη συνειδητοποίηση της μοναδικότητας του να είσαι Έλληνας²⁶⁰.

Το κήρυγμα του Γληνού για δημιουργικό συγχρονισμό και το δημιουργικό μελλοντισμό αποδεικνύεται σήμερα παρά ποτέ προφητικό και επίκαιρο²⁶¹.

γ. Αναγνωστικά βιβλία τα οποία εγκρίθηκαν στη χρονική περίοδο της έρευνας

Το παλιότερο βιβλίο της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ενδεικτικά και συγκριτικά στην έρευνα είναι το εξής:

Λεοντίου Εριθαλούς. Εν Κων/πόλει 1848.

Παιδαγωγός κατά την ταχυμαθητικήν της αναγνώσεως μέθοδον.

Αναγνωστικά βιβλία με την κυριολεκτική έννοια όρου συναντώνται μετά το 1880, οπότε σταμάτησε και η εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής. Η Π.Κ.Ε.Ε το 1883²⁶² δημοσίευσε τα βασικά όρθρα του κανονισμού της, τα οποία αφορούσαν την κυκλοφορία και τη

259 Ετ. Κ. τ. Α' αρ. Φ. 103, 23 - 4 - 1952, σ. 637 - 640.

260 Παν. Κοτσιώνη. Η Εθνική και πολιτιστική ταυτότητα των Ελλήνων μεταναστών, Νεοελληνική Παιδεία, Αθήνα ΕΤΟΣ 1, τ. 3 Δεκέμβριος 1985, σ. 135.

261 Δ. Γληνού. Σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας περιοδ. Εργασία 1924, σ. 107.

262 Ε.Α. τ. ΛΣ', 14 - 6 - 1883, σ. 570. Άρθρο 17. Πρώτιστον και κυριώτατον μέλλομα έχει η επιτροπή την παντελή απαγόρευσιν... παντός βιβλίου και πάσης διδασκαλίας αντιθέτου είτε προς την ορθόδοξον πίστιν και τα χρηστά ήθη, είτε προς τα καθήκοντα της προς την αυτοκρατορικήν κυβέρνησιν υπηκοότητας. Άρθρο 18. Ουδέν βιβλίον διδακτικόν εισύγεται προς χρήσιν των σχολείων, μη φέρον την σφραγίδα και έγκρισιν της επιτροπής.

διδασκαλία των διδακτικών βιβλίων. Το ίδιο έτος δημοσιεύτηκαν τα πρώτα εγκεκριμένα βιβλία²⁶³. Ανάμεσά τους και Αναγνωστικά:

Α. Αργυρού. Κλείς της αναγνώσεως Κων/πολις 1881

Α. Αργυρού. Αλφαβητάριον Αθήνα 1881

Γ. Κωσταντινίδου. Αλφαβητάριον κατά την νέαν μέθοδον. Α-θήνα 1882.

Γ. Κωσταντινίδου. Αναγνωσματάριον Κ/πολις 1879.

Κ. Γ. Γεωργαλά - Δ. Γ. Μοστράτου - Γ. Ι. Κούζου - Ι. Α. Ιλλίδου - Ι. Γ. Πολυβίου. Αναγνωστικά έτους Β' Γ' Δ' και Ε'.

Κ/πολις 1883

Κ. Ι. Μαυρουδή. Αλφαβητάριον τ. Α' και Β'. Αθήνα 1882

Δ. Κορομηλά. Αλφαβητάριον τ. Α' και Β'. Αθήνα 1874

Στην εφημερίδα του Ε.Φ.Σ. κατά το επόμενο έτος δημοσιεύτηκε η κρίση της εκπαιδευτικής του επιτροπής για το αναγνωστικό των Κ. Γεωργαλά, Δ. Γ. Μοστράτου κ.ά., το οποίο ήδη η Π.Κ.Ε.Ε είχε εγκρίνει. Η ειδική γνωμοδοτική επιτροπή κατέληξε σε συμπέρασμα θετικό ως προς την ύλη και το βαθμό δυσκολίας σχετικά με την πνευματική ωφιμότητα των μαθητών προς τους οποίους απευθύνοταν, έθεσε όμως προβληματισμούς για τη γλώσσα, την οποία οι συγγραφείς «... πάσαν προσπάθειαν κατέβαλαν όπως καταστήσωσιν αυτήν καθαρεύονταν...»²⁶⁴. «Ζήτημα όμως καθ' ημάς υπάρχει, αν πάσας και ποίας των λέξεων της αρχαίας δυνάμεθα να εισαγάγωμεν εις διδακτικά βιβλία, αν πάντας και ποίους τύπους αυτής δέον να παραδεχθώμεν εις την νεοελληνικήν»²⁶⁵.

Ο Ε.Φ.Σ.Κ. συνέβαλε ουσιαστικά στη βελτίωση της εκπαίδευσης των Ελλήνων. Σ' αυτή την προσπάθεια εντάσσεται και η δημοσίευση διαγωνισμών για τη συγγραφή διδακτικών βιβλίων.

Στο «Γενικό Πρόγραμμα του Καραπανείου αγώνος», το οποίο κοινοποιήθηκε το 1884, είναι σημαντική η επισήμωνση των γενικών οδηγιών: «3. Η γλώσσα πρέπει να η όσον το δυνατόν απλή, καθαρά και σαφής, το δε ύφος του λόγου ανάλογον τη ηλικία, δι' ην το βιβλίον γράφεται»²⁶⁶.

Στο ειδικό πρόγραμμα διαγωνίσματος «Προς σύνταξιν Χρηστομαθείας της νέας Ελληνικής γλώσσης»²⁶⁷ ως αιτία της αναζήτησης ενός τέτοιου εγχειριδίου θεωρήθηκε η χρήση διαφόρων ανα-

263 Ε.Α. τ. ΜΗ', 8 - 9 - 1883, σ. 744 κ.ε.

264 Ο εν Κ/πόλει Ε.Φ.Σ. Συνεδρίασης ΨΛΒ', αλληλογραφία, 27 - 2 - 1884, σ. 56.

265 ό.π., σ. 57.

266 ό.π., σ. 109.

267 ό.π., σ. 116.

γνωστικών «τα μεν εκ των ξένων γλωσσών μεταπεφρασμένα, ολίγα δε και πρωτότυπα ἀνευ μεθόδου και ἀνευ μέτρου ως εκάστω δοκεῖ».

Η διάσταση απόψεων με τις αποφάσεις της Π.Κ.Ε.Ε. είναι προφανής. Κι ενώ η Ε.Ε. του Ε.Φ.Σ.Κ. συνέχιζε το επίπονο έργο της επιλογής κατάλληλων διδακτικών βιβλίων και της διαμόρφωσης ομοιόμορφου προγράμματος στις αστικές σχολές²⁶⁸, τα εγκεκριμένα βιβλία διδάσκονταν στα Ελληνικά σχολεία. Ανάμεσα τους τα: Σειρά αναγνωσμάτων των Κ.Γ. Γεωργαλά και Ι. Ι. Πολύβιου (1884), η οποία επανεκδόθηκε τουλάχιστον 7 φορές (μέχρι το 1894) «Ἀδεία του Υπουργείου της Παιδείας υπ' αριθ. 1007, 27» «Ρβιούλ αχήρ 1301» και Το σχολείον των παίδων, Ἐτος σχ. τέταρτον. Ήτοι ευμέθοδον αναγνωσματάριον προς χρήσιν των δημοτικών και αστικών σχολείων αρρένων και θηλέων. Εκ. Α.Κ. ΣΦΥΡΑ. 1889.

Η ανταπόκριση στα ζητούμενα του Βουτσιναίου αγώνος (1881)²⁶⁹ ήταν ανύπαρκτη. Ο διαγωνισμός για τη σύνταξη «Οδηγού της πρώτης παιδεύσεως αμφοτέρων των φύλων» προκηρύχτηκε και πάλι το 1890.

Το 1891 η Ε.Ε. του Συλλόγου ενέκρινε τα έργα: Μανασσείδειον αλφάβητον, εις δύο τεύχη, ων το ἔτερον επιγράφεται μέθοδος του Μανασσείδειου αλφαβήτου και Γ. Μαργαριτίδου, εγχειρίδιον γεωργίας και κηπουρικής²⁷⁰.

Η Π.Κ.Ε.Ε. ενέκρινε τα δικά της βιβλία, τα οποία δημοσίευσε η Ε.Α. Εκτός από τις επανεκδόσεις παλιότερων εγκεκριμένων βιβλίων, πρωτοεμφανίστηκαν τα εξής:

- I. A. Βρετού. Αλφαβητάριον
- I. A. Βρετού. Ο καλός Πατέρ
- I. A. Βρετού. Η καλή Μήτηρ
- I. A. Βρετού. Η μικρά Σοφία

Χρηστομάθειες: Καλλίφρονος, Οικονομίδου, Ραγκαβή,

Α. Κωσταντινίδου, Γ. Ζηκίδου, Παπαβασιλείου²⁷¹.

Ελληνικά Αναγνώσματα Χρ. Πανταζίδου, Χρηστομάθεια Δέφνερ και Πουλίου²⁷², Αλφαβητάριον Λαμπουσιάδου, Κουρτίδου και ΚΘν/δου²⁷³.

268 Ε.Φ.Σ. Συνεδρίασις ΙΕ' έκτακτος, 20 - 4 - 1889, σ. 253 - 254.

269 Ε.Φ.Σ. Συνεδρίασις ΑΞΕ', τακτική 3 - 12 - 1890, σ. 89 κ.ε.

270 Ε.Φ.Σ. Συνεδρίασις ΑΠ, 17 - 4 - 1891 σ. 116.

271 Ε.Α., ΕΤΟΣ ΙΑ' αρ. 27, 30 - 8 - 1891, σ. 215.

272 Ε.Α., ΕΤΟΣ ΙΑ', αρ. 29, 13 - 9 - 1891, σ. 232.

273 Ε.Α., ΕΤΟΣ ΙΑ', αρ. 30, 20 - 9 - 1891, σ. 239.

Το 1893 ο Ε.Φ.Σ.Κ. ανακοίνωσε τις απογοητευτικές κρίσεις της Ε.Ε. του για τα χειρόγραφα, τα οποία υποβλήθηκαν για το διαγωνισμό συγγραφής αναγνωστικών Β', Γ', Δ' τάξης των «Δημοτικών σχολών».

«Το ζήτημα της γλώσσης ακριβώς είνε ο φοβερός εκείνος σκόπελος, προς ον πάντες σχεδόν οι εις τον αγόνα κατελθόντες προσέκρουσαν»²⁷⁴. Από τα 14 υποβληθέντα έργα ένα βραβεύτηκε και δύο επαινέθηκαν. Τα υπόλοιπα απορρίφθηκαν²⁷⁵.

Η Ε.Α. επισήμανε την ανάγκη «Θεραπείας των κακώς εχόντων» το σχολικό έργο. Καινούρια αναγνωστικά εκδόθηκαν: Ελληνικόν Αλφαβητάριον Χαρισίου Παπαμάρκου, Αθήνα 1891, εκ του τυπ. Αν. Κων/νίδου²⁷⁶.

Ελληνικόν Αλφαβητάριον Χ. Παπαμάρκου, μέρ. α' και β' εν Κων/πολει, τυπογ. Κεφαλίδου.

Αλφαβητάριον Μέγα Ι. Α. Βρετού έτ. α', εκδ. 7η Εν Κων/λει 1890, εκδ. Α. Σφύρα.

Μέγα Αλφαβητάριον Δ. Θεανοπούλου, εν Αθήναις τυπ. «Προόδου».

Αλφαβητάριον Θ. Τσακμάκη εκδ. 2α, εν Θεσ/νίκη 1890, τυπ. Ηρακλείδου και Σ/ας.

Αναγνωσματάριον του ιδίου 1890, 1891 και 1892.

Νέον αναγνωσματάριον Σ. Αθανασίδου έτος σχ. α' Θεσ/νίκη 1891, τυπ. Μουρατόρη. Δια την β' τάξιν εκδ. 2, 1891, δια την γ' τάξιν, 1890, δια την δ' τάξιν 1892 (του ίδιου εκδότη)²⁷⁷.

Μέγα Αλφαβητάριον Θ. Τσακμάκη εκδ. 3 Θεσ/νίκη 1891.

Μικρόν Αλφαβητάριον Θ. Τσακμάκη τυπ. Ηρακλείδου.

Γεροστάθης Λ. Μελά εκδ. νεωτάτη. Κων/πόλει τυπ. Κορομηλά²⁷⁸.

Νέα αναγνώσματα Θ. Σ. Κώτσιου και Ι. Πετρίδου, έτος σχ.β', εν Σμύρνη εκδ. Βρετός Κοντολέων, τυπ. Αμαλθείας²⁷⁹.

Αναγνωστικόν Γ. Κούζου και Ι. Ιλλίδου έτος σχ.α', τεύχ.α' και β' έκδ. 5. Έτος σχ.β', εκδ. 6. Έτος σχ.γ', εκδ. 3, Έτος σχ.δ', έκδ. 4 Εν Κων/πόλει τυπ. Κεφαλίδου.

Συλλογή αναγνωσμάτων Α. Αθανασίδου, Ι. Αρβανιτάκη και Ι. Δημητριάδου, Έτος σχ.α' και β' εν Κων/λει, τυπ. Κορομηλά²⁸⁰.

274 Ε.Φ.Σ. Συνεδρίασις ΑΡΜΣ' 15 - 5 - 1893. Κρίσις επί του Καραπανείου αγώνος, σ. 99.

275 δ.π., σ. 100.

276 Ε.Α., αρ. 20, 16 - 7 - 1893, σ. 160.

277 Ε.Α., αρ. 21, ΕΤΟΣ ΙΙ' 23 - 7 - 1893, σ. 167 - 168.

278 Ε.Α.αρ. 3 ΕΤΟΣ ΙΙ', 30 - 7 - 1893, σ. 172 - 173.

279 Ε.Α., αρ. 22 ΕΤΟΣ ΙΙ', 7 - 8 - 1893, σ. 184.

Ελληνικόν αναγνωσματάριον Χ. Παπαμάρκου και Φ. Δ. Γεωργαντά, έτος 4, εν Κων/λει 1893, εκδ. Γεράρδος και Σ/α²⁸¹.

Η διανομή του καταλόγου των εγκεκριμένων βιβλίων όφειλε να γίνει επί αποδείξει «...καθόσον διευθύνσεις τινές, όπως δικαιολογήσωσι την εισαγωγήν βιβλίων μη εγκεκριμένων, προεφασίζοντο ότι ο κατάλογος, επιδοθείς, ταῖς εφορείας των σχολών δεν είχε διαβιβασθή αυταίς εγκαίρως, ή και ότι ουδέποτε περιήλθεν εις χειράς των»²⁸².

Συγγραφείς και εκδότες έγκαιρα ενημέρωναν την Π.Κ.Ε.Ε. για τις νεώτερες εκδόσεις προκειμένου να περιληφθούν στον κατάλογο των εγκεκριμένων βιβλίων²⁸³.

Οι διδάσκοντες στα σχολεία της Πόλης έπρεπε να προσάγουν «κατά το ειωθός» τα Α.Π.. της Σχολής τους και τον κατάλογο των βιβλίων τα οποία χρησιμοποιήσαν²⁸⁴.

Το 1894 εγκρίθηκε το πεντάτευχο αναγνωστικό τετραετούς Δημοτικής παιδεύσεως Αρρένων τε και Θηλέων «Παιδική μόρφωσις» των Κ. Βακαλοπούλου, Δ. Πετζοπούλου, Αλ. Γεωργιάδου, Αλφαβητάριον ΕΤΟΣ Α', τ. Α' κ.λ.π., τα οποία διδάχητηκαν τουλάχιστον ως το 1899.

Οι καινούριες εκδόσεις είναι πλέον σπάνιες και δε δημοσιεύονται στην Ε. Α. πράγμα που κάνει δύσκολο τον εντοπισμό τους.

Στις 7 - 8 - 1899 δημοσιεύτηκε στην Ε.Α η απόφαση της Π.Κ.Ε.Ε., σύμφωνα με την οποία για το επόμενο σχολικό έτος κάθε σχολείο θα διατηρούσε στο πρόγραμμά του τα διδακτικά βιβλία της τελευταίας 3/τιας²⁸⁵.

Εντοπίσαμε ένα νέο Αναγνωστικό: Ι. Χ. Σεφεριάδου. Παιδικά αναγνώσματα μετά εικόνων, της πρώτης πενταετούς παιδεύσεως προς χρήσιν των Δημοτικών και Αστικών Σχολείων αμφοτέρων των φύλων. Εκδ. Α' 1896, Εκδ. Β' 1897, Εκδ. Γ' 1898. Έτος σχ. Δεύτερον εν Κων/λει τυπ. Α. ΚΟΡΟΜΗΛΑ.

Το 1900 η Π.Κ.Ε.Ε. υπέβαλε έκθεση στα δύο Σώματα (Ι. Σ. και ΔΜΕΣ), όπου πρότεινε για τη συγγραφή των αναγνωστικών το μικτό σύστημα, συγκεντρωτικό και εγκυκλοπαιδικό. Αποφασίστηκε η

280 Ε.Α., αρ. 24, ΕΤΟΣ ΙΓ' 13 - 8 - 1893, σ. 191.

281 Ε.Α., αρ. 25, 20 - 8 - 1893.

282 Ε.Α., αρ. 41, 10 - 12 - 1893, σ. 328. Εκθεσίς της καταστάσεως των σχολών της Αρχιεπισκοπής Κω/λεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1892 - 93 υπό του επόπτου των Σχολών Αρχ. Κ. Δεληκάνη.

283 Ε.Α., ΕΤΟΣ ΙΔ', αρ. 1, 4 - 3 - 1894 σ. 8, ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΙΣ.

284 Ε.Α. αρ. 26, 2 - 9 - 1894, σ. 208.

285 Ε.Α. αρ. 34, 7 - 8 - 1899, σ. 309.

βράβευση των καλύτερων βιβλίων χωρίς την υποχρεωτική επιβολή της χρήσης τους.

Γνωστοποιήθηκε επίστες η πρόθεση της Επιτροπής να δημοσιεύσει προκήρυξη για τη συγγραφή. Τα αναγνωστικά θά έπρεπε να περιλαμβάνουν όλα τα γνωστικά στοιχεία των βοηθητικών μαθημάτων «καθισταμένης ούτω περιττής εν ταις τάξεσι της από βιβλίου διδασκαλίας των εν λόγω μαθημάτων, πλήν της Ι. Κατηχήσεως και Αριθμητικής...»²⁸⁶.

Το 1906 μετά από μακρόχρονη σιωπή, η οποία αποδεικνύει τη μη πραγμάτωση των προηγούμενων, εγκρίθηκαν νέα βιβλία ανάμεσα στα οποία και το: Ελληνικόν Αναγνωσματάριον «Πρόοδος» Έτ. σχ. Γ' εν Κων/λει 1906, βιβλ., Σεϊτανίδου, των Πετσοπούλου Δ. και Διάγγελη Μ.²⁸⁷

Το χώρο της Παιδείας απασχολούσαν οργανωτικά ζητήματα. Η συγγραφή των αναγνωστικών γίνεται όραμα των δημοτικιστών. «Διαγωνισμός γι' αναγνωστικά. Από το παιδί αρχίζει η στραβογλωσσιά να φέρνει το στράβωμα, τη στέρεψη του νου, το παραμόρφωμα της εθνικής μας ψυχής. Από δω, από το δημοτικό σκολιό ανάγκη ν' αρχίσει η αναμόρφωση για τα πιο αγαπητά, τα πιο πολύτιμα που έχουμε όλοι μας, για τα Παιδιά μας, για το νέο Έθνος»²⁸⁸.

Σε ιδιωτική συλλογή εντόπισαμε τα βιβλία:

Α. Αθανασίδου, Ι. Αρβανιτάκη, Ι. Δημητριάδου. Εκλογή αναγνωσμάτων μετά 500 εικόνων. Έτος σχ. τέταρτον. Έκδ. 7η βιβλ. Δεπάστα - Σφύρα - Γεράρδου. Εν Κων/πολει 1907 και Αποστόλου Σ. ΑΡΑΠΗ, Ελληνικόν αναγνωσματάριον μετά εικόνων, Έτος σχ. Β' Έκδ. Δευτέρα, βιβλ. Δεπάστα - Σφύρα - Γεράρδου, Εν Κων/πολει 1908, Αδεία Υπουργείου της Δημοσίας Εκπαίδευσεως υπ. αριθ. 466, 29-1-1906.

Το πόσο σπάνια είναι τα αναγνωστικά της εποχής σημειώνει ο Γ. Παπακώστας στο έργο του «Ο Φ. Φωτιάδης και το Αδελφάτο της εθνικής γλώσσας» Εστία 1989, σ. 39 - 40. Εντόπισε μόνο δύο για την Α' τάξη. Το πρώτο Αλφαριθμητάριο του Γ. Κωσταντινίδη το 1884 που ήδη αναφέρθηκε και το Ελληνικόν Αναγνωσματάριον προς χρήσιν των μαθητών της πρώτης τάξης του Δημοτικού Σχολείου. Μ. Β' Βιβλιοεκδοτικόν Κατάστημα Π. Αγγελίδου και Σας. Εν Κων/λει, 1912.

286 Ε.Α. ΕΤΟΣ Κ', αρ. 44, 3 - 11 - 1900, σ. 488.

287 Ε.Α. ΕΤΟΣ ΚΤ', αρ. 52, 4 - 12 - 1906, σ. 616.

288 Ο Νουμάς, Χρ. Ε', Αθήνα, Κυριακή 28 - 1 - 1907, αρ. 232.

Το 1910 διδάχτηκε η σειρά αναγνωσμάτων των Βασιλείου Μάνου και Αστερ. Γ. Στερεού για τα σχ. έτη Α', Β', Γ', Δ', Ε', και ΣΤ' προς χρήσιν των Αστικών σχολείων και Παρθεναγωγείων.

Εντοπίσαμε το βιβλίο της ΣΤ': Εκλογή Ηθικών διηγημάτων και ποιημάτων καταλλήλως διατεταγμένων κατά το παράδειγμα των εν Γερμανία νεωτέρων αναγνωστικών βιβλίων, Εν. Κων/λει βιβλ. Δεπάστα - Σφύρα - Γεράρδου και τριών διδασκαλισσών, Νέον Ελληνικόν αναγνωστικόν Πατρίς, συνταχθέν επί τη βάσει των νεωτέρων παιδαγωγικών αρχών προς χρήσιν της Γ' τάξεως του Δημ. Σχ. Εν Κων/λει βιβλ. Ι. Κ. ΣΕΙΤΑΝΙΔΟΥ, 1913.

Π. Αγγελίδη - Πανταζή - Ελληνικόν Αναγνωσματάριον ΣΤ' τάξεως των Αστικών σχολών επί τη βάσει των εσχάτως εν Ελλάδι εγκριθέντων υπό της Α' επιτροπείας, βιβλ. Π. Αγγελίδου και Σας, Εν Κων/λει 1914.

Ο Γεωργός, Αναγνωσματάριον του τρίτου σχολικού έτους της πρώτης Παιδεύσεως, Γ. Καζαντζάκη, Εν Κων/λει 1914.

Ο Ελληνόπαις, Ελληνικόν Αναγνωσματάριον επί τη βάσει των εν Ελλάδι εγκριθέντων ΕΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ, ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Χ. ΛΑΔΙΚΑ 1912. Εν Κων/λει.

Μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης τα αναγνωστικά φέρουν την υπογραφή του εκδότη - ιδιοκτήτη. Εντοπίσαμε όσα χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα και αναφέρονται στο οικείο Κεφάλαιο. (ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ).

Κεφάλαιο Β'

Στόχος της έρευνας - μεθοδολογία

1. Στόχος της έρευνας

Τα αναγνωστικά βιβλία, τα κυριότερα βιβλία του δημοτικού σχολείου για την ιστορική περίοδο που καλύπτει αυτή η έρευνα, αποτελούσαν τον άξονα της γλωσσικής και της φρονηματιστικής διδασκαλίας²⁸⁹.

Αφού αποδείχτηκε αστήριχτος ο μύθος της ιδεολογικής ουδετερότητας των εγχειριδίων της ανάγνωσης, έγινε αποδεκτή η μέγιστη οξιά τους, όσον αφορά την επίδραση του περιεχομένου τους στη διαμόρφωση της παιδικής προσωπικότητας. Αυτό συμβαίνει, επειδή: «Περιέχουν αξίες που καλύπτουν όλο το γνωστικό χώρο, μια συγκεκριμένη παιδαγωγική, μια συγκεκριμένη ηθική, μια συγκεκριμένη αισθητική... μια αντίληψη για την ιστορία κι έναν εθνικισμό»²⁹⁰.

Στόχος αυτής της εργασίας δεν είναι η διατύπωση μιας γενικής γνωμάτευσης για την καταλληλότητα ή όχι των αναγνωστικών βιβλίων της Κων/πολης, αλλά η προσπάθεια θεώρησης της συμβολής τους στη διατήρηση της εθνικής και της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελλήνων. Είναι η ανίχνευση των ιστορικοκοινωνικών συνθηκών που υπαγόρευσαν τις νόδρες της συγγραφής τους και τη στράτευσή τους στον αγώνα για εθνική επιβίωση. Η διαπίστωση της παρουσίας των κοινωνικών τάξεων και θεσμών στο κοινωνικό γίγνεσθαι της εποχής. Η αναζήτηση της σχέσης του περιεχομένου τους με τις παραμέτρους, οι οποίες ορίζουν την εθνική και τη θρησκευτική συνείδηση και τεκμηριώνουν τη μοναδικότητα του Ελληνα.

Σχετικές έρευνες με τα αναγνωστικά βιβλία έγιναν αρκετές. Σημειώνουμε τις εξής:

1. M. Δημάση. Το ηθικοθρησκευτικό περιεχόμενο των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου 1932 - 1982. Θεσ/νίκη 1990.

2. E. Κανταρτζή. Η εικόνα της γυναίκας στα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού. 1954 μέχρι σήμερα. Θεσ/νίκη 1992.

289 Θ. Φωτεινόπουλον, Αναγνωστικά βιβλία, Μ.Π.Ε., τ. Ιος σ. 196.

290 Α. Φραγκουδάκη, Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία, Αθήνα 1978, σ. 12 - 13.

3. Δ. Μακρυνιώτη. *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία.* 1834 - 1919. Αθήνα - Γιάννινα, 1986.

4. Μ. Γεωργίου - Νίλσεν. *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού.* Αθήνα 1980.

5. Δ. Νταφούλη. *Το θηθικοθρησκευτικό περιεχόμενο των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου.* 1900 - 1940. Θεσ/νίκη 1988.

6. Α. Φραγκουδάκη. *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός Πειθαναγκασμός και Παιδαγωγική βία.* Α-θήνα 1978.

1.1. Το σχολείο και τα διδακτικά βιβλία ως φορείς κοινωνικοποίησης

Τα παιδιά της σχολικής ηλικίας υφίστανται τις επιδράσεις της επιχειρούμενης κοινωνικοποίησης, η οποία νοείται ως διαδικασία για την πρόσληψη ενός ατόμου στην κοινωνία και την προσαρμογή του στο κοινωνικό περιβάλλον. Η πρόσληψη αυτή συνεπάγεται την εκμάθηση θεσμών και απαιτεί την προσαρμογή στους ρόλους της ομάδας αναφοράς στην οποία ζουν²⁹¹. Σημαίνει εκμάθηση των τρόπων μας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας της οποίας θ' αποτελέσουν ενεργά μέλη²⁹², συνειδητοποιώντας τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις προς τα μέλη ή μη της ομάδας κατά περίπτωση²⁹³.

Όλες οι κοινωνίες χρησιμοποιούν μοντέλα ρόλων για να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη των παιδιών τους σαν άτομα και σαν μέλη της ομάδας²⁹⁴. Τα μοντέλα αυτά είναι αποτέλεσμα της επίδρασης των κοινωνικών θεσμών στο σύνολό τους, οι οποίοι λειτουργούν με ιδιότυπο τρόπο για κάθε κοινωνική τάξη²⁹⁵.

Οι κοινωνικές τάξεις αναπαριστούν τη σχέση τους με τις συνθήκες της ύπαρξής τους μέσω ενός συστήματος ιδεών και αξιών, της ιδεολογίας²⁹⁶. Η προσπάθεια επιβολής αυτού του συστήματος ανατίθεται στους ιδεολογικούς κρατικούς μηχανισμούς, οι οποίοι στηρίζουν το κοινωνικό οικοδόμημα με την παραγωγή, τη διάδοση

291 Π. Κυριακίδη. *Κοινωνιολογία,* Ιωάννινα, 1981, σ. 67.

292 Ι. Πυργωτάκη, Διαδικασίες Κοινωνικοποίησης, Φιλόλογος τ. 30, 1988, σ. 269 και Φ. Βώρου, Προσέγγιση Κοινωνιολογικών θεμάτων, Ν. Παιδεία, τ. 24, σ. 153.

293 Β. Φίλια - Κοινωνιολογία, τ. Β'. Γ' Λυκείου, ΟΕΔΒ, 1983, σ. 7.

294 βλ. M. Mead, «Male and Female», Harmonds Worth, Penguin Books, 1950.

295 Μαξ Χόρηχσμερ, «Εξουσία και οικογένεια. Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική» Αθήνα, 1984, σ. 77.

296 Λ. Άλτουσέρ, Θέσεις, Αθήνα, 1983, σ. 96.

και την αναπαραγωγή των αρχών και των αξιών που το στηρίζουν²⁹⁷, όταν οι μη «ειδικευμένοι ιδεολογικοί μηχανισμοί» (εκκλησία - οικογένεια) είναι ανίσχυροι²⁹⁸.

Το σχολείο ανήκει στους κρατικούς μηχανισμούς²⁹⁹. Αναλαμβάνει το έργο της αγωγής σε συνεργασία με άλλους φορείς και σκοπεύει, στα πλαίσια της λειτουργικής του σχέσης με την κοινωνία, να εκκολάψει την προσωπικότητα του παιδιού ή να το διαπλάσει με βάση ένα πρότυπο, που υπαγόρευσαν οι προηγούμενες γεννιές και κρίνεται ικανό να συντηρήσει τις συλλογικές αξίες³⁰⁰. Με άλλα λόγια η εκπαίδευση με την πλατιά έννοια του όρου αποτελεί ένα ζωτικό μέσο κοινωνικού ελέγχου³⁰¹ απ' την παιδική ηλικία ως την ενηλικίωση, ο οποίος επηρεάζεται και σε μερικές περιπτώσεις καθορίζεται απ' τα συστήματα (πολιτικών) αποφάσεων και οικονομικής κυριαρχίας³⁰².

Η σχολική κοινωνικοποίηση αναφέρεται στις σκόπιμες και μεθοδευμένες επιδράσεις, που ασκεί το σχολείο ως σύστημα μετάδοσης γνώσεων και αξιών³⁰³ σχετιζόμενων με μια ορισμένη κοινωνική δομή. Το σχολείο ως μηχανισμός πολιτιστικής κατανομής ελέγχει τη γνώση³⁰⁴ και προπαγανδίζει υπέρ κάποιου συστήματος ιδεών, πεποιθήσεων, θεμελιακών τοποθετήσεων ή αξιών σχετικών με την κοινωνική πραγματικότητα³⁰⁵, για να νομιμοποιήσει μια ομαδική δράση και την κοινή της αποδοχή³⁰⁶.

Για τον Ε. Παπανούτσο, «ο δάσκαλος το βιβλίο και το πρόγραμμα αποτελούν ένα οργανωμένο σύστημα, που θα συναντήσει το παιδί από την πρώτη ημέρα της εισόδου του στο σχολείο»³⁰⁷.

297 Α. Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση..., δ.π., 1987, σ. 95.

298 Ralph Turner Cullode of Social Ascent through Education Sponsored and contest mobility, A. H. Hdsey - Floud - Anderson, Education Economy and Society, N. York 1961, p. 128.

299 Ν. Πουλαντζά, Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, Αθήνα 1981, σ. 35 - 44.

300 J. Piaget, *Ou va l' education*. «*Mediations*». Paris, 1972, p. 84.

301 T. B. BOTTOMORE, Κοινωνιολογία, 1983, σ. 311.

302 Michael Apple. Ιδεολογία και Α.Π., Θεσ/νίκη, 1986, σ. 62.

303 Φ. Στεργίου, Κοινωνικές συντεταγμένες και εκπαιδευτικές δυνατότητες, Λόγος και Πράξη, τ. 6, 1978, σ. 18.

304 Thomas R. Bates. Cramsci and The Theory of Hegemony, *Journal of the History of ideas* xxxvi, 1975, σ. 36.

305 Michael Apple, δ.π., σ. 49.

306 H. M. McClure and George Fischer Ideology and Opinion.Making: Generall Problems of Analysis New York, 1969, σ. 7 - 10.

307 Στάύρος Χρόνη, Διδακτική πράξη και κοινωνικός έλεγχος, Η κρατική παρέμβαση στο έργο του εκπαιδευτικού, 1993, σ. 112.

Τα σχολικά εγχειρίδια εκφράζουν κατά πολύ τη φιλοσοφία που διέπει τη λειτουργία της κοινωνίας για την οποία γράφονται και καλούνται να οδηγήσουν στην επιτυχία τους στόχους της αγωγής. Αποτελούν όργανο του σχολείου, γιατί με αφετηρία τις γνώσεις τους μεταδίδουν και καλλιεργούν στάσεις και διαθέσεις. Στο περιεχόμενό τους αποσαφηνίζονται οι σκοποί του σχολικού προγράμματος και επιδιώκεται να υλοποιηθούν.

Ο Edward Hall στο «*Silent Language*» βρήκε ότι τα παιδιά αφομοιώνουν το περιεχόμενο και τις αξίες των βιβλίων τους, καθώς μαθαίνουν να διαβάζουν, χωρίς να κάνουν κάποια συνειδητή προσπάθεια ή σκέψη³⁰⁸. Έρχονται σε επαφή με τις προσδοκίες, που επιδοκιμάζει επίσημα η εκπαιδευτική αρχή πριν αποκτήσουν κριτική σκέψη³⁰⁹.

Ο ρόλος του σχολικού βιβλίου αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στις περιπτώσεις των μειονοτήτων κατά τον M. KANE, ο οποίος για την Αμερικανική κοινωνία θεωρεί ελπιδοφόρα για το μέλλον την προοπτική της συγγραφής βιβλίων, τα οποία θα εκθέτουν και θα αξιολογούν τις διαφορές ανάμεσα στα παιδιά αντί να τις αποσιωπούν³¹⁰.

Για τον ελληνισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Τουρκικής Δημοκρατίας ο ρόλος των βιβλίων και ειδικότερα των αναγνωστικών είναι καθοριστικός. Αφ' ενός αποτυπώνουν τις κρατούσες καταστάσεις κι αφ' ετέρου προσπαθούν να εφοδιάσουν τα Ελληνόπουλα με θητικοκοινωνικές, θρησκευτικές και εθνικές αρετές, οι οποίες θα εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους στο συγκεκριμένο χώρο.

Οι ιστορικές εξελίξεις επέφεραν αντίστοιχες μεταβολές στα περιεχόμενα των βιβλίων. Οι εθνικές ταπεινώσεις συνοδεύτηκαν από την αφαιρετική επιλεκτικότητα των συγγραφέων, όσον αφορά κείμενα που καλλιεργούν την εθνική αυτοσυνειδησία.

Σήμερα ο ελληνικός πληθυσμός της Κων/πολης ελαττώθηκε στο ελάχιστο και όλοι ζητούν ευθύνες. Το παρελθόν, «στοιχειωμένο» στις σελίδες των παλιότερων και των νεότερων αναγνωστικών, αρθρώνει το δικό του λόγο αλήθειας.

308 Bartl and others «Dick and Jane as Victims». *Sex Stereotyping in Childrens Readers*. «Women on Words and Images, Princeton N. J., 1972, p. 40.

309 Ε. Κανταρτζή, Η εικόνα της γυναίκας... ό. π. σ. 16.

310 M. B. KANE. *Minorities in text books*, 1970. Αφιέρωμα του συγγραφέα.

2. Μεθοδολογία - Θεωρητικό πλαίσιο- διεξαγωγή

Όπως επισημάνθηκε ήδη στην εισαγωγή, επιδίωξη της έρευνας είναι να παρουσιάσει τα στοιχεία του περιεχομένου των αναγνωστικών, τα οποία αφορούν την καλλιέργεια της εθνικής και της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων.

Για την προσέγγιση του θέματος χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου (content analysis), η οποία θεωρήθηκε προσφορότερη σε παρόμοιες εργασίες.

Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής:

1. Μακρυνιάτη Δ. «Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834 - 1919», Εκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1986.

2. Ναυρίδη Κ. - Σόλμαν Ν. - Τσαούλα Ν. «Η Αλίκη στη χώρα των πραγμάτων» Εκδ. Υποδομή, Αθήνα 1986.

3. Bartl J and others, «Dick and Jane as victims, Sex Stereotyping in Children's Readers», Women on word and Images, Princeton, N. J. 1972.

4. Αχλη Ν. «Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου», Εκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη 1983.

5. Κανταρτζή Ευαγγελία. Η εικόνα της γυναίκας στα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού: Διαχρονική έρευνα από το 1954 μέχρι σήμερα. Θεσ/νίκη Εκδ. Κυριακίδη. 1992.

Πριν εκτεθεί ο τρόπος εφαρμογής της μεθόδου στη συγκεκριμένη έρευνα, θα παρατεθούν σύντομα τα βασικά γνωρίσματά της, τα οποία τεκμηριώνουν την αξία της και αιτιολογούν την επιλογή.

Η ανάλυση περιεχομένου (Α.Π.) χρησιμοποιήθηκε, γιατί είναι μία μέθοδος που αντιμετωπίζει ένα κείμενο οποιασδήποτε μορφής ως αντικείμενο θεματικής μελέτης, θέτοντας ερωτήματα με σκοπό την ποσοτική ταξινόμηση του περιεχομένου σε ένα σύστημα κατηγοριών, που σχεδιάστηκαν για να δώσουν στοιχεία σχετικά με ειδικές υποθέσεις που το αφορούν³¹¹.

Παραθέτουμε έναν ορισμό της Α.Π., που αναφέρει πως είναι τεχνική έρευνας, η οποία χρησιμοποιείται για την αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του περιεχομένου στη γραπτή ή προφορική επικοινωνία, οποιασδήποτε συμβολικής συμπερι-

311 Ν. Αχλη. «Οι γειτονικοί μας λαοί...», Θεσ/νίκη, 1983, σ. 19 - Α. Φραγκουδάκη «Τα αναγνωστικά βιβλία...», δ.π., σ. 11.

φοράς³¹². Είναι απλά η διαδικασία ταξινόμησης σε κατηγορίες, η «κωδικογράφηση».

Η μέθοδος προσφέρθηκε, γιατί είναι προσιτό το υλικό της επικοινωνίας και είναι αδύνατη η μελέτη του παραγωγού κατευθεί-αν³¹³. Το μελετώμενο περιεχόμενο αντανακλά τα χαρακτηριστικά του ακροατηρίου και των παραγόντων με την ανίχνευση στάσεων, ενδιαφερόντων και αξιών ομάδων πληθυσμού³¹⁴.

Είναι πλέον αποδεκτό ότι η Α.Π. ορίζεται κυρίως μέσα από τη διατύπωση και διαπίστωση των σταθερών χαρακτηριστικών της, τα οποία είναι:

α. Αντικειμενικότητα: Η ανάλυση πρέπει να στηριχθεί σε ακριβείς κανόνες που θα εξασφαλίζουν τα ίδια αποτελέσματα, όσες φορές κι αν εφαρμοσθούν στο ίδιο περιεχόμενο.

β. Συστηματικότητα: Μια επιτυχημένη έρευνα συνδυάζει τόσο την άριστη τεχνική, όσο και το σωστό σχέδιο έρευνας, που έχει σκοπό να απαντήσει σε σημαντικά ερευνητικά ερωτήματα³¹⁵. Πρέπει ο ερευνητής να γνωρίζει με σαφήνεια αν θα συμπεριλάβει ή όχι στην ανάλυση ένα στοιχείο του περιεχομένου με βάση κάποια κριτήρια επιλογής, τα οποία δόθηκαν με συνέπεια³¹⁶.

γ. Γενίκευση: Ο σχεδιασμός της ανάλυσης πρέπει να οδηγεί στη διατύπωση συμπερασμάτων τα οποία θα έχουν τη δυνατότητα γενίκευσης³¹⁷.

δ. Ποσοτικοποίηση: Γνώρισμα της Α.Π. είναι η αριθμητική μέτρηση χαρακτηριστικών του περιεχομένου, που μπορεί να γίνει είτε με αριθμητικά στοιχεία είτε με συχνότητες³¹⁸.

Μια άλλη μορφή Α.Π είναι η ποιοτική, η οποία εξετάζει την εμφάνιση ή μη χαρακτηριστικών του περιεχομένου. Δεν πρέπει να συμπεράνει κανείς ότι οι ποιοτικές τεχνικές είναι γεμάτες επίγνωση, ενώ οι ποσοτικές είναι μέθοδοι μηχανιστικές. Οι νέες γνώσεις που η μία παράγει τροφοδοτούν την άλλη³¹⁹. Κάθε έρευνα ανάλυ-

312 Β. Φίλια. «Εισαγωγή στη μεθοδολογία...», Αθήνα, 1977, σ. 196 - B.Berelson, «Content Analysis...», N. York, 1952, σ. 18.

313 Β. Φίλια ό.π., σ. 201.

314 ό.π., σ. 203.

315 Β. Φίλια, ό.π., σ. 212.

316 Ν. Αχλη, ό.π. σ. 20.

317 Ν. Αχλη, ό.π.

318 Ν. Αχλη, ό.π., σ. 20.

319 Ole R. Holsti (With the collaboration of Joanne Loomba and R. North) «Content analysis» Texas, 1954, p.600.

στης περιεχομένου μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο ποιοτική ανάλογα με το πρόβλημα που εξετάζει³²⁰.

ε. Πρόβλημα της Α.Π. είναι, αν επιχειρείται έλεγχος του επιφανειακού νοήματος του περιεχομένου ή του βαθύτερου. Ο Berelson επιμένει πως σε γλωσσικά στοιχεία πρέπει να γίνεται λαμβάνοντας υπ' όψη μόνο το δηλωμένο περιεχόμενο, όσον αφορά συντακτικά και σημασιολογικά στοιχεία της γλώσσας για την εξασφάλιση μεγαλύτερης εγκυρότητας και αξιοπιστίας³²¹.

2. 1. Εφαρμογή της μεθόδου στην παρούσα μελέτη.

A. Υπόθεση

Γενική υπόθεση της έρευνας αυτής είναι η εξής:

Τα αναγνωστικά βιβλία με το περιεχόμενό τους λειτουργούν ως φορείς ιδεολογιών και επηρεασμού της προσωπικότητας των μικρών αναγνωστών. Για την περίπτωση της ελληνικής μειονότητας της Κωσταντινούπολης, η διατήρηση της εθνικής και της θρησκευτικής ταυτότητας ήταν συνώνυμη της επιβίωσης του Γένους στο εχθρικό περιβάλλον. Επομένως τα βιβλία του Δημοτικού σχολείου και κυρίως τα αναγνωστικά, θα πρέπει να περιλαμβάνουν κείμενα αντίστοιχου περιεχομένου, τα οποία, λογικά, θα πρέπει να διαφοροποιούνται ποιοτικά και ποσοτικά με τις ιστορικές εξελίξεις.

B. Πηγές - δειγματοληψία

Στη συγκεκριμένη έρευνα το περιεχόμενό της καθορίζει και τις πηγές. Χρησιμοποιήθηκαν αναγνωστικά βιβλία, τα οποία ταξινομήθηκαν σε τρεις χρονικές περιόδους.

Το ερώτημα που άμεσα προκύπτει είναι, γιατί επιλέχτηκαν τα βιβλία της ανάγνωσης για τη μελέτη της καλλιέργειας της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας των Ελλήνων και όχι της Ιστορίας και των Θρησκευτικών αντίστοιχα.

Η απάντηση βρίσκεται στον εξής συλλογισμό: η Α.Π. των αναγνωστικών δίνει μια σφαιρική και ολοκληρωμένη εικόνα του συγκεκριμένου θέματος. Επιτρέπει την απομόνωση στοιχείων, τα οποία αφορούν την έρευνα και που με έμμεσο τρόπο ασκούν την επίδρασή τους. Στο συγκεκριμένο ιστορικό - κοινωνικό πλαίσιο είναι

320 N. Άχλη ό.π. σ. 21.

321 B. Berelson ό.π., σ. 15.

αυτές ακριβώς οι αναφορές που κατά τη δεύτερη τουλάχιστον χρονική περίοδο που θα εκτεθεί, κλήθηκαν ν' αναλάβουν τη δύσκολη αποστολή.

Τα βιβλία της Ιστορίας λογοκρίνονταν αυστηρά λόγω ακριβώς του απροκάλυπτου στόχου του περιεχομένου τους. Τα βιβλία των Θρησκευτικών περιλάμβαναν θέματα αναφερόμενα στο χώρο της πίστης, ο οποίος αποτέλεσε το λιγότερο αμφισβητούμενο προνόμιο των Ελλήνων και κατά τις πιο χαλεπές στιγμές.

Στα αναγνωστικά βιβλία θρησκεία και ιστορία συνυφασμένα με βιώματα και εικόνες της καθημερινής ζωής συναιρούν παρελθόν και παρόν, οδηγώντας στην αξιοποίηση δλων των δημιουργικών δυνάμεων του Έθνους από τους επίσημους φορείς της εξουσίας και τους κοινωνικούς θεσμούς ως το λαϊκό πολιτισμό, τους θρύλους και τις παραδόσεις.

Σύμφωνα με τη θεωρία της Α.Π. ο αναλυτής μπορεί να διαλέξει ένα τυχαίο δείγμα, όταν οι πηγές κρίνονται ίσης σημασίας για τη μελέτη. Πρέπει να διασφαλισθεί ότι το δείγμα επιτρέπει τη γενίκευση του συμπεράσματος, χωρίς να δημιουργεί προκατειλημμένα αποτελέσματα³²².

Η ανάγκη της δειγματοληψίας στην προκείμενη περίπτωση υπαγορεύτηκε από το κοθεστώς της συγγραφής των αναγνωστικών βιβλίων, της έγκρισης δηλαδή περισσοτέρων του ενός βιβλίων για κάθε τάξη. Η αντικειμενικότητα του δείγματος, η οποία επιτρέπει και τη γενίκευση των πορισμάτων για κάθε εποχή, είναι η εξάρτηση της συγγραφής και της έγκρισης από μια κεντρική εξουσία, που εξασφαλίζει τη νομότυπη πειθαρχία του περιεχομένου.

Τα αναγνωστικά βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα είναι τα εξής:

A' Περίοδος

19ος αι. - 1923

A' ΤΑΞΗ

K. ΓΕΩΡΓΙΟΥ: Αλφαβητάριον Μικρόν. Βιβλιοεκδοτικόν Κατάστημα Π. Αγγελίδου και ΣΑΣ. Εν Κων/πόλει 1911.

K. K. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ: Πρωτότυπον Ελληνικόν Αλφαβητάριον. Έτος Αον ΕΞΑΜΗΝΟΝ Αον. EN ΣΜΥΡΝΗ. 1913.

322 Ole R. Holsti Content analysis... Texas, 1954, σ. 654 - 655.

I. ΠΑΠΑΣΛΙΩΤΟΥ - Γ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ: Ο καλός μαθητής. Αλφαβητάριον Μέρος Α'. Βιβλιοπωλείον Ι. Παπασλιώτου - Γ. Θεοδωρίδου. Σμύρνη 1922.

Β' ΤΑΞΗ

K. Γ. ΓΕΩΡΓΑΛΑ και I. I. ΠΟΛΥΒΙΟΥ: Σειρά αναγνωσμάτων έτους σχολικού Α', Β', Γ', Δ', και Ε' μετά διδακτικών οδηγιών προς χρήσιν των Δημοτικών και Αστικών σχολών. Έτος σχολικόν Β'. Εκδ. Γ. ΣΕΙΤΑΝΙΔΗΣ. Εν ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ 1884.

Δ' ΤΑΞΗ

Επιμέλεια X. ΛΑΔΙΚΑ: Ο Ελληνόπαιξ, ήτοι Ελληνικόν Αναγνωσματάριον επί τη βάσει των εν Ελλάδι εγκριθέντων προς χρήσιν των μαθητών της Δ' τάξεως. Εκδοτικόν βιβλιοπωλείον X. ΛΑΔΙΚΑ και K. ΒΑΛΙΟΥΛΗ, Εν Κων/πόλει 1921.

Ε' ΤΑΞΗ

K. Γ. ΓΕΩΡΓΑΛΑ - I. I. ΠΟΛΥΒΙΟΥ: Σειρά αναγνωσμάτων έτους σχολικού Α' Β', Γ', Δ' και Ε' μετά διδακτικών οδηγιών προς χρήσιν των Δημοτικών και Αστικών σχολών. Έτος σχολικόν Ε'. Εκδ. Γ. ΣΕΙΤΑΝΙΔΗΣ, Εν Κων/πόλει 1891.

ΣΤ' ΤΑΞΗ

ΑΣΤΕΡΙΟΥ Γ. ΣΤΕΡΕΟΥ - B. MANΟΥ: Σειρά αναγνωσμάτων έτους σχολικού Α', Β', Γ', Δ', Ε' και ΣΤ' προς χρήσιν των Αστικών σχολείων και Παρθεναγωγείων. Έτος σχ. ΣΤ'. Εκλογή θητικών διηγημάτων και ποιημάτων. Έκδοσις 4η ανακαινισθείσα Βιβλ. ΔΕΠΑΣΤΑ - ΣΦΥΡΑ - ΓΕΡΑΡΔΟΥ. Εν Κων/πόλει 1910.

ΑΣΤΕΡΙΟΥ Γ. ΣΤΕΡΕΟΥ - B. MANΟΥ: Ίδιο με το προηγούμένο Έκδοσις 5η.

Π. ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ - ΠΑΝΤΑΖΗ: Ελληνικόν αναγνωσματάριον προς χρήσιν των μαθητών της Έκτης τάξεως των Αστικών σχολών, επί τη βάσει των εσχάτων εν Ελλάδι εγκριθέντων υπό της Α' Επιτροπείας προς έγκρισιν διδακτικών βιβλιών. Βιβλιοεκδοτικόν κατάστημα Π. ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ και ΣΑΣ. Εν Κων/πόλει. 1914.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Χρησιμοποιήθηκαν επίσης: Λεοντίου Εριθαλούς Παιδαγωγός κατά την ταχυμαθητικήν της αναγνώ-

σεως μέθοδον. Εν Κων/πόλει 1848 και Ι. Α. ΒΡΕΤΟΥ: Αλφαβητάριον Μικρόν. Έτος Α', Δευτέρα εξαμηνία, εκδ. ΚΙΓ', Εν Κων/πόλει, εκδ. Ι'. Κ. ΣΕΙΤΑΝΙΔΗΣ.

Το βιβλίο δεν αναγράφει ημερομηνία, αλλά για πρώτη φορά εγκρίθηκε το 19ο αιώνα.

Β' Περίοδος

1924 - 1954

Α' ΤΑΞΗ

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ:

Αναγνωσματάριον προς χρήσιν των Δημοτικών σχολών αμφότερων των φύλων. Έτος σχ. Α' Εξαμηνία Α', Βιβλιοπωλείον ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ. Ιστανπούλ 1936.

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ:

1938 Ήδιο με το προηγούμενο.

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ:

1950 Ήδιο με το προηγούμενο.

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ:

Εξαμηνία Β', 1936.

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ:

Εξαμηνία Β'. 1946.

Β' ΤΑΞΗ

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ:

Αναγνωσματάριον προς χρήσιν των Δημοτικών σχολών αμφότερων φύλων. Έτος σχολικόν Β'. Βιβλιοπωλείον ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ. Ιστανπούλ. 1946.

Γ' ΤΑΞΗ

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ:

Αναγνωσματάριον προς χρήσιν των Δημοτικών σχολών αμφότερων των φύλων. Έτος σχ. Γ' Βιβλιοπωλείον ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ. Ιστανπούλ 1936.

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ: 1938 Ήδιο με το προηγούμενο.

Α. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ :

Ιδιοκτήτης - Εκδότης. Αναγνωσματάριον προς χρήσιν των μαθητών της Γ' τάξεως των Αστικών σχολείων. Βιβλιοπωλείον «ΑΔΕΜ» ΣΤΑΜΠΟΥΛ 1926 - 1934.

Δ' ΤΑΞΗ

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ: Αναγνωσματάριον των Δημοτικών σχολών αμφοτέρων των φύλων. Έτος σχ. Δ' Βιβλιοπωλείον ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ Ισταμπούλ 1943.

Ε' ΤΑΞΗ

ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ:

Νέον Αναγνωσματάριον προς χρήσιν των σχολών της πρώτης παιδεύσεως, εκδιδόμενον υπό Ιππ. Κωσταντινίδου Εν Κων/πόλει 1927.

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ: Αναγνωσματάριον προς χρήσιν των Δημοτικών σχολών αμφοτέρων των φύλων. Έτος σχ. Ε' Βιβλιοπωλείον ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ 1937.

Δ. Ε. ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ: 1949.

ΣΤ' ΤΑΞΗ

Α. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ:

Ιδιοκτήτης - Εκδότης. Η Δημοκρατία. Αναγνωσματάριον προς χρήσιν των μαθητών της ΣΤ' τάξεως των Αστικών σχολείων Βιβλιοπωλείον το ΣΥΜΠΑΝ. Εν Κων/πόλει 1926.

Δ. ΜΑΝΟΥ - Θ. ΜΑΤΣΙΝΑ - Χ. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗ:
Αναγνωστικόν δια την ΣΤ' τάξιν των Δημοτικών σχολείων. Ισταμπούλ 1947. Βιβλιοπωλείον ΣΕΡΓΙΑΔΟΥ

Γ' Περίοδος

1955 και εξής

Α' ΤΑΞΗ

Ι. Κ. ΓΙΑΝΝΕΛΗΣ - Γ. ΣΑΚΚΑΣ:

Αλφαριθμητάριο. Ισταμπούλ 1955.

Γ' ΤΑΞΗ

Β. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ:

Ισταμπούλ 1955.

Γ' ΤΑΞΗ

Β. ΠΙΕΤΡΟΥΝΙΑΣ - Φ. ΚΟΛΟΒΟΣ - Σ. ΣΠΕΡΑΝΤΣΑΣ - Α. ΜΕΤΑΛΛΙΝΟΣ:

Ισταμπούλ 1955.

Δ' ΤΑΞΗ

Γ. ΜΕΓΑΣ - Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ - Σ. ΔΟΥΦΕΞΗΣ:

1955.

Ε' ΤΑΞΗ

Γ. ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΣ - Θ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ - Δ. ΔΟΥΚΑΣ - Δ. ΔΕΛΗΠΙΕΤΡΟΣ, Ν. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ:

1955.

ΣΤ' ΤΑΞΗ

Ε. ΦΩΤΙΑΔΗΣ - Η. ΜΗΝΙΑΤΗΣ - Γ. ΜΕΓΑΣ - Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ - Θ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ:

1955.

ΣΥΝΟΛΟ: 32 βιβλία.

Γ. Αποδελτίωση - μοναδοποίηση

Η υπόθεση της εγκυρότητας διαφαλίστηκε εφ' όσον δεν υπήρχε πρόβλημα επιλογής των πηγών³²³.

Η επιλογή και ο καθορισμός της μονάδας ανάλυσης, που οδηγεί στην υπογράμμιση και την αποδελτίωση όλων των σχετικών με το θέμα της έρευνας αναφορών, αποτελεί το επόμενο στάδιο. Ως μονάδα ανάλυσης ορίστηκε το «Θέμα». Η «λέξη» δε θεωρήθηκε πρόσφορη μονάδα ανάλυσης. Χρησιμοποιήθηκε μόνο στην περίπτωση των στοιχείων τα οποία αφορούν την εθνική ταυτότητα. Λάβαμε υπ' όψη όχι τη λέξη ως γραμματική μονάδα, αλλά όσον αφορά τη σημασία της ως συμβόλου³²⁴. (Ελλάς - Τουρκία για παράδειγμα).

Το «θέμα» είναι η συχνότερη μονάδα ανάλυσης και η πιο κατάλληλη για τη μελέτη διαθέσεων και στάσεων³²⁵, δηλαδή τάσεων, επιθυμιών και συγκεκριμένης συμπεριφοράς, η οποία εμφανίζεται ως επιθυμητό αποτέλεσμα αξιολογικών κρίσεων.

Ο διαχωρισμός των ορίων των θεμάτων ήταν σαφής και εύκολος, αφού τα κριτήρια - βάσεις για τον καθορισμό των δελτίων - θεμάτων αποτέλεσαν γνώμονα ακριβείας. Η μόνη δυσκολία έγκειται σε περιπτώσεις νοηματικής αλληλοπεριχώρησης των κριτηρίων σε συγκεκριμένες αναφορές, που αφορούν την εθνική ταυτότητα. Το πρόβλημα επιλύθηκε με τη βοήθεια ενός κριτή - φιλολόγου, ειδικού στην εφαρμογή της Α.Π., του κ. Ν. Άχλη, ο οποίος συνέβαλε ουσιαστικά στην τελική διαμόρφωση και κατανομή των δελτίων.

323 O. R. Holsti, ὥ.π., σ. 661.

324 B. Berelson, ὥ.π., σ. 135 - 142. O. R. Holsti, ὥ.π., σ. 647

325 O. R. Holsti, ὥ.π., σ. 647.

<i>ΠΙΝΑΚΑΣ Ι</i>	
ΣΥΜΦΩΝΙΑ	E - K
	Κατηγορία θέμα
Θρησ. ταυτότητα	97,20%
Εθνική ταυτότητα	95,39%
Αρετές	75,09%

E= ερευνητής

K= κριτής

ΣΗΜΕΙΟΣΗ: Στην κατηγορία Κατεύθυνση η συμφωνία επήλθε για το σύνολο των δελτίων του Β' Κεφαλαίου.

Για τον υπολογισμό της αξιοπιστίας χρησιμοποιήθηκε ο τύπος:
EΣ= 100 K/ΣΔ

EΣ= εκατοστιαία συμφωνία, K= ο αριθμός των δελτίων για τα οποία ο κριτής συμφώνησε με τον ερευνητή.

Σ. Δ= ο αριθμός των δελτίων που ταξινόμησε ο ερευνητής.

Τα αποτελέσματα της εφαρμογής του τύπου καταγράφονται στον πίνακα Α.

Το ποσοστό συμφωνίας στην ταξινόμηση ερευνητή - κριτή είναι πολύ υψηλό για τα δύο πρώτα κεφάλαια. Για το Α' κεφάλαιο από τα 1177 δελτία συμφωνήθηκε η χρήση των 1144. Ποσοστό συμφωνίας 97,20%. Για το Β' κεφάλαιο η συμφωνία αφορά τα 578 δελτία από τα 602. Ποσοστό συμφωνίας 95,39%.

Αρετές που αφορούν τη θρησκευτική και την εθνική ταυτότητα καταγράφηκαν σε 256 δελτία στα οποία επικράτησε συμφωνία.

Δ. Επιλογή κατηγοριών

Την αποδελτίωση ακολούθησε η ταξινόμηση του υλικού σε κατηγορίες, οι οποίες βοηθούν στην περιγραφή του περιεχομένου.

Οι κατηγορίες είναι: Κατηγορία Θέμα. Κατηγορία Κατεύθυνση.

Η κατάταξη των σχετικών με το θέμα αναφορών έγινε με βάση το περιεχόμενό τους.

Α'. Κατηγορία ΘΕΜΑ

Υποκατηγορίες

1 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

- 1.1. Δογματικές Θέσεις
  - α. Διδασκαλία - θέσεις - ανθρώπινη συμπεριφορά
  - β. Θάνατος
  - γ. Θάύμα
  - δ. Αιρέσεις - άλλα θρησκεύματα
  - ε. Αντιορθόδοξες απόψεις
- 1.2. Προσευχή
- 1.3. Λατρεία
  - α. Μυστήρια
  - β. Εθμα
  - γ. Γιορτές
  - δ. Ιερές εικόνες
  - ε. Ψαλμοί - ιερά βιβλία
  - ζ. Θ. Λειτουργία - τελετές
  - η. Εκκλησιασμός
  - θ. Ναός
  - ι. Τάματα - αφιερώματα
- 1.4. Οργάνωση της Εκκλησίας. Έργο των λειτουργών. Μοναχισμός. Ιεραποστολή.
- 1.5. Άγιοι - μάρτυρες
- 1.6. Γεγονότα - πρόσωπα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας - Διηγήσεις
- 1.7. Προλήψεις - Δοξασίες
- 1.8. Παράγοντες διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης
  - α. Οικογένεια
  - β. Σχολείο
  - γ. Εικόνα - Εικονογράφηση

2. ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

- 2.1. Πολιτιστική - πολιτισμική κληρονομιά
- 2.2. Εθνικές γιορτές - τρόπος συμμετοχής
- 2.3. Έθνος - Έλληνες - Ελλάδα - Τουρκία - Τούρκοι
Χρέη - καθήκοντα - αρετές - χαρακτηριστικά γνωρίσματα - αξιολογικές κρίσεις
- 2.4. Πατρίδα - Σύμβολα. (έννοια - γνωρίσματα).
- 2.5. Ελληνική - Τουρκική ιστορία προσωπικότητες - γεγονότα στρατός - επιχειρήσεις.

- 2.6. Ήθη - έθιμα - γνωμικά - λαϊκοί μύθοι (λαϊκός πολιτισμός)
- 2.7. Πόλεις - χώρα - γεωγραφικοί όροι
- 2.8. Πολίτευμα - κράτος - πολίτες - Δράση - οργάνωση Ελληνικοί - Τουρκικοί οργανισμοί - πρότυπα
- 2.9. Ιδανικά Ελλήνων - Τούρκων. Απρόσωπες, γενικές αξιολογικές κρίσεις
- 2.10. Υπόδουλοι - Κατακτητές: σχέσεις
- 2.11. Μυθολογία
- 2.12. Παιδεία υποδούλων
- 2.13. Παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης
  - α. Οικογένεια
  - β. Σχολείο
  - γ. Εκκλησία
  - δ. Γλώσσα
  - ε. Εικονογράφηση - Εικόνα

B. Κατηγορία KATEYΘΥΝΣΗ

1. Αρνητική αναφορά
2. Θετική αναφορά

E. Κριτήρια για τον καθορισμό δελτίων - θεμάτων

Οι κριτήρια για την επιλογή των Δελτίων - Θεμάτων καθορίστηκαν οι παραμετροί που ορίζουν τις έννοιες εθνική και θρησκευτική ταυτότητα.

Εθνική ταυτότητα - θρησκευτική ταυτότητα

Αν στη σύγχρονη εποχή η εθνική ταυτότητα, ο ελληνισμός, αποτελούν το σωσίβιο της ιστορικότητας, της σύγχρονης δεκτικότητας και της πολύπαθης εμπειρίας, το τρίπτυχο Γλώσσα, Θρησκεία και Ήθος είναι οι συντελεστές που οικοδόμησαν αυτό το οχυρό³²⁶.

Είναι σημαντικό αναλύοντας κατ' αρχήν την έννοια ΕΘΝΟΣ να προχωρήσει κανείς στην οριοθέτηση των ιδιομορφιών της μοναδικότητας του Έλληνα, για να προσπαθήσει να τις νοηματοδοτή-

³²⁶ Χάρη Λαμπίδη: Αντί - επιθέσεις για την Γλώσσα, για τον Ελληνισμό, Κείμενα Κριτικής, «Αντίφωνον», Αθήνα, 1986, σ. 29, 67.

σει υπό το πρίσμα της μειονότητας, που προϋποθέτει βασικές διαφοροποιήσεις προθέσεων και δράσης.

Για τους αρχαίους Έλληνες στοιχεία που χαρακτήριζαν τα μέλη ενός έθνους ήταν το όμαιμον, το ομόγλωσσον, τα κοινά των Θεών ιδρύματα, οι θυσίες και τα «ομότροπα ήθεα» (Ηρόδοτος Η', 144). Δηλαδή κοινή καταγωγή, γλώσσα, λατρεία, ήθη και έθιμα.

Με την αντιπαράθεση ενός σύγχρονου ορισμού εύκολα καταλήγει κανείς στη διαπίστωση της ταυτότητας των απόψεων: Έθνος είναι σύνολον ανθρώπων εχόντων συναίσθησιν της κοινής καταγωγής, κοινές παραδόσεις και τα αυτά ήθη και έθιμα³²⁷. Για το Ν. Πολίτη τα ομότροπα ήθη αρκούν, για να οικοδομηθεί η συνείδηση της εθνικής ενότητας πάνω τους³²⁸.

Συγκεράζοντας τα προηγούμενα δίνεται μια σφαιρικότερη εικόνα του περιεχομένου της λέξης με την προσθήκη της διαφορετικής, αντίληψης του κόσμου, την κοινότητα των πόθων και την αυτεπίγνωση. Το θεμέλιο του Έλληνα είναι η ελεύθερη προσχώρηση, η ομολογία «είμαι Έλληνας» ακόμη και για όσους δηλώνουν πως ένας Έλληνας δε φέρει κανένα σημάδι της εθνικότητάς του³²⁹.

Ο ελληνισμός λοιπόν «αυτόπλαστο» έργο του πνεύματος³³⁰, υπήρξε πάντα το έδεσμα των πεινασμένων για Θεό³³¹. Εθνική ταυτότητα και εθνική συνείδηση πάρινον διαφορετικές διαστάσεις όσον αφορά τους Έλληνες, κληρονόμους πλούσιων ιστορικών και άλλων αναμνήσεων, αποφασισμένους μέσα από την επιθυμία για κοινή συμβίωση να συνεχίσουν και να προάγουν αυτό το παρελθοντικό κληροδότημα. Το ελληνικό έθνος, εν κατακλείδι, έχει όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, θεωρούμενα απαραίτητα ή μη.

Στα χρόνια της δουλείας άντλησε δύναμη απ' την ελπίδα της εθνικής αναμόρφωσης. Η εθνική συνείδηση διαμορφώθηκε μέσα από τη μακραίωνη ιστορική διαδικασία³³², μέσα από κοινές αναμνήσεις που αφορούσαν την υπερνίκηση κινδύνων³³³ και που με όλα τα άλλα στοιχεία ομοιογένειας λειτούργησαν θετικά για την εμφάνιση

327 Πάπυρος Λαρούς. Λήμμα Έθνος, τ. 6, σ. 41, 42.

328 Ν. Πολίτη, Έθνος. Λαογραφία Β', 1910, σ. 249.

329 V. Berard, Τουρκία και Ελληνισμός Εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, σ. 289 (πρώτη έκδοση 1896).

330 V. Berard, ὁ.π., σ. 287.

331 X. Λαμπτίδη, ὁ.π., σ. 17.

332 Παγκόσμια Ιστορία της Ακαδημίας της Ε.Σ.Σ.Δ. Ελλ. Έκδοση Αθήνα 1960, τ. Ε2, σ. 841.

333 Π. Κανελόπουλου, Εθνικισμός. Μ. Ε. Ε. τ. 9 σ. 723.

μιας μόνιμης αλληλεγγύης, η οποία διακρίνει το έθνος ως ομοιογενές πνευματικό όλο³³⁴.

Η συνείδηση της συγγένειας αποτέλεσε λοιπόν, στοιχείο κυριαρχικό στην έννοια ΕΘΝΟΣ και με την ομόρροπη θέληση εκφράστηκε σε κοινά ιδανικά και ιδεώδη³³⁵, που φόρτισαν συναισθηματικά παραδοσιακούς, όρους όπως το Γένος και η Φυλή. Έτσι η λέξη γένος στα παλιότερα κείμενα απέδιδε τη γαλλική nation, σημαίνει την εθνική κοινότητα σε μια ξένη πολιτεία, δηλαδή τη μειονότητα³³⁶.

Υπό το φως της ιστορικής αλήθειας και των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών της ζωής των Ελλήνων της Πόλης τα προηγούμενα ερμηνεύονται διαφορετικά, για να δοθεί και μια απάντηση στο πώς επιβίωσαν, όταν όλα τα στοιχεία ήταν αρνητικά.

Αν ξεκινήσει κανείς απ' το συλλογισμό: Ένα έθνος, για να γίνει έθνος, πρέπει να μεγαλώσουν τα σύνορά του και να κάνει δική του φιλολογία³³⁷, με τη θεώρηση του ιστορικού υλισμού το κέντρο βάρους για την ανάπτυξη ενός Έθνους μετατοπίζεται στη δημιουργία κράτους, που προϋποθέτει εκτός των άλλων παραγόντων που αναφέρθηκαν και «το έδαφος» όπου ο λαός με την ψυχολογική ενότητα να τον διακρίνει θα εκδηλωθεί σ' ένα κοινό πολιτισμό³³⁸.

Οι Έλληνες της Πόλης και της ευρύτερης περιοχής δεν ήταν τα ευνοημένα παιδιά της ιστορικής τύχης. Η ελπιδοφόρα ουτοπία που τους κράτησε ορθούς στα χρόνια της δουλείας δεν πραγματώθηκε. Αρκούνται μέχρι σήμερα στη θέαση και την ακρόαση της λειτουργίας των όμαιμων της Ελλάδας και του παροικιακού Ελληνισμού.

Κι όμως στο μωσαϊκό των εθνοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι κοινές εξωτερικές συνθήκες δεν μπόρεσαν να τους αφομοιώσουν. Στον καθένα ενυπήρχαν ιδιάτερες κατασταλαγμένες ιδιότητες, τις οποίες κουβαλούσε απ' το πρώτο του ορμητήριο, το ιστορικό του παρελθόν, με ό,τι συνεπάγεται ο δρός και που διατηρήθηκαν στην κατάσταση της τεχνητής νεκροφάνειας, που έχυπνα η Φυλή καλλιέργησε γύρω απ' την εθνική της αντοσυνειδησία.

Όταν λοιπόν το μικρό ελληνικό κράτος λευτερώθηκε, η μειονότητα δεν έπαψε να διατηρεί την πολιτισμική, ψυχική και ως ένα

334 ί.π.

335 Δ. Φωτεινού, Έθνος και Γλώσσα, Δ.Ε.Ο. 1915 σ. 52 - 53.

336 Κ. Θ. Δημαρά. Νεοελληνικός Διαφορισμός, Αθήνα 1989, σ. 80.

337 Νίκου Ψυρούκη, Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο, Αθήνα 1975, σ. 183.

338 UNESCO, τ. ΣΤ', Α', σ. 54.

βαθμό οικονομική ενότητα με το λαό των εδαφών που απέκτησαν το ρόλο της εθνικής εστίας³³⁹.

Με το βλέμμα στραμμένο εκεί και την ψυχή να «θέλει την ύπαρξη του Έθνους, τη ζωή του Έθνους, την ένωση του Έθνους όλου σ' ένα κράτος»³⁴⁰, ένωσαν την τύχη τους μ' εκείνη των ομοεθνών τους σε πολλές κρίσιμες ιστορικές στιγμές, υπέφεραν μαζί τις εθνικές απυγίεις³⁴¹. Φυσικά όσο το μέλλον εμφανίζοταν δυσοίωνο, όσον αφορά την ευόδωση των κοινών πόθιν, το παρόν τους επέβαλε την προσκόλληση σ' εκείνους τους πνευματικούς χώρους, οι οποίοι τους εξασφάλιζαν την οξυγόνωση του νου και της εθνικής τους συνείδησης.

Στοιχεία που θεωρήθηκαν όχι απαραίτητα για το χαρακτηρισμό ενός συνόλου ανθρώπων ως Έθνους³⁴², ανάχθηκαν σε βασικές προϋποθέσεις.

Πρώτα - πρώτα η γλώσσα η ελληνική, η οποία πλαταίνει το διανοητικό κύκλο του ανθρώπου προς το παρελθόν και το μέλλον³⁴³. Που μ' αυτήν ο ίδιος ο λαός παραδίνει μουσική, ποίηση, σπιτικές και ομαδικές συνήθειες³⁴⁴, που τον διαφοροποιεί από κάθε άλλο λαό³⁴⁵. Που δίνει στα στοιχεία της συνείδησης του ελληνισμού τη βαρύτητα των ιστορικών τεκμηρίων, αφού είναι ένα από τα πλέον αναταλλοτρίωτα του Έθνους κτήματα³⁴⁶.

Είναι γεγονός πως και οι άλλες μειονότητες θεωρούσαν την εθνική τους γλώσσα βασική προϋπόθεση για την προφύλαξη του εθνισμού τους και απαιτούσαν ελευθερία στη χρήση της³⁴⁷.

Η προσφορά λοιπόν της γλώσσας είναι σημαντική. Εκφράζει τη διαιώνια ενότητα του γένους παρέχοντας τα εχέγγυα της διεκδίκησης της ιστορικής συνέχειας. Συμπυκνώνει τα πολιτιστικά

339 Ν. Ψυρούκη, δ.π., 26.

340 ΙΔΑΣ, Έθνος, τόξεις και ο ένας 1907, σ. 61 (Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα. Ο ΝΟΥΜΑΣ, επιμέλεια Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου), Αθήνα, 1976.

341 Δ. Φωτεινού, δ.π. σ. 51.

342 Α. Καραθανάση, Ο Ελληνισμός και η Μητρόπολη του Νευροκοπίου κατά τον Μακεδονικό αγώνα, Θεσ/νίκη 1991, σ. 27.

343 Α. Δελμούζου, Ο Φάτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του Έργο. Αθήνα 1947. σ. 21.

344 δ.π., σ. 28.

345 Α. Δελμούζου, Η εθνική μόρφωση και ο νεοελληνικός πολιτισμός Μελέτες και πάρεργα, Αθήνα 1958 σ. 63.

346 Κ. Θ. Δημαρά, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα 1989. σ. 64.

347 Ε.Α. Έτος ΚΕ', 1 - 7 - 1905, σ. 31. Οι Βλάχοι. Τεσκερές του Υπουργείου της Δικαιοσύνης και των Θρησκευμάτων προς την Α.Π.. τον Πατριάρχην των Ρωμαίων.

στοιχεία της ελληνικότητας με το να είναι μέσα από την ιστορία της η ίδια η ιστορία του Έθνους³⁴⁸.

Η γλώσσα των αναγνωστικών βιβλίων δεν απασχόλησε την έρευνα παρά μόνο στο Α' Κεφάλαιο, όπου γίνεται η παρουσίαση του γλωσσικού ζητήματος στην Πόλη.

Η Θρησκεία καλύπτει στην ψυχή των ανθρώπων το μεγάλο κενό αποτελώντας σπουδαία περιοχή της πολιτιστικής του δημιουργίας³⁴⁹. Αν και θεωρείται μη απαραίτητο στοιχείο ενός έθνους, για τους Έλληνες και ειδικά γι' αυτούς της Πόλης, αποτελεί κύριο συνεκτικό δεσμό, αφού ελληνισμός και Ορθοδοξία συνδέθηκαν άρρηκτα ιστορικά³⁵⁰. Με την ελευθερία και τη γλώσσα συναπαρτίζει την Παιδεία του Έλληνα³⁵¹.

Η συσπείρωση γύρω απ' την εθναρχούσα ελληνορθόδοξη εκκλησία ήταν ο σημαντικότερος παράγοντας που απέτρεψε την απάλεια της εθνικής συνείδησης.

Η εκκλησία, ο ξόνας περιστροφής της ζωής του γένους και της ορθοδοξίας, η πρακτική θεολογία απελευθέρωσης πολύ πιο πρωθημένη και από τη σύγχρονή μας «πολιτική θεολογία», είναι και η συνείδηση των Ελλήνων του διαφωτισμού³⁵².

Η εκκλησία και η θρησκεία καλλιεργούν μια ιδιαίτερη σχέση με το παρελθόν και το μέλλον³⁵³, και αυτή ακριβώς η θεώρηση οδήγησε στη διαμόρφωση της διαχρονικής συνείδησης του Ελληνισμού³⁵⁴.

Στο κεφάλαιο της ιστορικής ανασκόπησης διερευνήθηκε η θέση της Εκκλησίας και η στάση της στα ανακύπτοντα προβλήματα. Εδώ θ' αρκεσθούμε στην παρουσίαση των επί μέρους «ινών της Θρησκείας», οι οποίες προσδιόρισαν και τα θέματα που διαπραγματεύονται στην κατηγορία: Θρησκευτική ταυτότητα.

Την έννοια θρησκεία προσδιορίζουν: το δόγμα, το τυπικό της τελετουργίας, η μέθεξη της Ευχαριστίας, οι ψαλμοί και η βυζαντινή μουσική, οι σεπτές μορφές των άξιων ιεραρχών και των ισαποστόλων, η εικονογραφία, τα κείμενα των Πατέρων, η Εκκλησία ως συ-

348 Σ. Παπαθεμελή, Εκκλησία, γλώσσα, παράδοση και πάθος για ελευθερία στοιχεία συνέχειας του Ελληνισμού. Μακεδονία 1990.

349 Σπύρου Εργολάβου, Παιδεία και ζωή, 1986 σ. 20.

350 Τιμ. Κιλιφή, Η ταυτότητά μας και η αληθινή ζωή. Β' έκδοση, Αθήνα, 1986, σ. 32.

351 Χ. Λαμπίδη, δ.π., σ. 19.

352 Στ. Παπαθεμελή δ.π.

353 Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Ορθόδοξη Θεολογία και κοινωνική ζωή, Θεσ. 1989, σ. 56.

354 δ.π. σ. 94.

νεκτικός δεσμός της αδελφότητας³⁵⁵. Θα συμπλήρωνε κανείς εκτός από το δόγμα και τη λατρεία και την ηθική διδασκαλία της, επειδή κατά τη χρονική περίοδο της μελέτης επικρατούσε η άποψη ότι η θρησκεία είναι η απαραίτητη προϋπόθεση κάθε γνώσεως ηθικής. «Αληθής θρησκευτικότης παράγει αναγκαίως την ηθικότητα»³⁵⁶.

Ο ηθικός χαρακτήρας ή το «Χρηστόν και τέλεον ήθος» κατά τον Πλάτωνα, «είναι ο άκμων, εφ' ου σφυριλατείται η τύχη των εθνών και των ανθρώπων»³⁵⁷. Εφ' όσον τα έθνη απαρτίζονται από πρόσωπα και η εθνική ιδιοφυία, σύνολο των προσωπικών ιδιοφυίων, «είναι ουσιώδες παραγωγικόν στοιχείον του εθνικού χαρακτήρος»³⁵⁸, η διαμόρφωση ενός ηθικοκεντρικού σχολείου ήταν το επόμενο βήμα.

Η ηθική αγωγή πρώτιστα συντελείται στις σχέσεις αλληλενέργειας του παιδιού με το κοινωνικό του περιβάλλον³⁵⁹. Χαρακτηριστικά συμπεριφοράς, όπως είναι η αμοιβαία εμπιστοσύνη, η καλοσύνη, η συνεργασία και η κοινωνική ευθύνη αποκτούνται από άλλους ανθρώπους, που τις εκφράζουν στη ζωή τους σε κάποιο βαθμό³⁶⁰.

Ο ρόλος της θρησκείας και του σχολείου είναι σημαντικός, αρκεί ν' αποφεύγει το δογματισμό, στον οποίο οδηγεί η προσφυγή σε οποιαδήποτε αιθεντία - γονείς, iερείς και τα πρότυπα να περιοριστούν στον εποικοδομητικό ρόλο του παραδείγματος³⁶¹.

Το παιδί εσωτερικεύει τον κοινωνικό νόμο, μετέχει στις δομές της κοινωνίας και ενεργοποιείται ως μέλος του συνόλου³⁶² εντάσσοντας τη συμπεριφορά του στις αποδεκτές κοινωνικές νόρμες, όπως τις προσδιορίζουν οι ομάδες αναφοράς. Πρόκειται για μια διαδικασία ασυστηματοποίησης εσωτερικοποίησης ηθικών αξιών προμηθευμένων απ' το πολιτιστικό περιβάλλον³⁶³. Στην ηλικία που μας ενδιαφέρει, στο στάδιο της ηθικοποίησης, κάθε ερέθισμα διῆλιξε-

355 Χ. Αμπίδη, δ.π. σ. 20.

356 Ιάκ. Βασιάδη, Υπάρχει αρετή άνευ θρησκείας; Ε.Α. Έτος ΙΔ', 13 - 5 - 1894.

357 Ε. Α αρ. 28. Έτος ΚΑ', 13 - 7 - 1901, σ. 274.

358 δ.π.

359 Γ. I. Μαντζαρίδη, δ.π. σ. 49 Βλ. Goslin D. Introduction to Handbook of Socialization theory and research Chicago: Roud McNally, 1969).

360 Urie Brofbrunner, Two Worlds of Childhood (New York: Russell age Foundation, 1970, p. 124).

361 Τ. Καζεπίδη, Η φιλοσοφία της παιδείας, Θεσ/νίκη 1991, σ. 235.

362 P. Berger, Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft, Tübingen 1973, σ. 20 κ.ε.

363 Γ. Μιχαλακόπουλον, Ανάπτυξη της ηθικής σκέψης και ηθική αγωγή, Φιλόλογος, 23 - 4 - 1981, σ. 367 τ. 24..

ται μέσα από τις διόδους του εγωκεντρισμού και της ετερόνομης αντίληψης, του ρεαλισμού. Στην πρώτη φάση στα πλαίσια της οικογένειας μέσω της συναισθηματικά φορτισμένης σχέσης (Οιδιπόδεια σύγκρουση) το νεαρό άτομο εσωτερικοποιεί το «ιδεώδες του εγώ», αντικαθιστώντας την ηθική αυθεντία των γονιών με μια εσωτερική του αυθεντία³⁶⁴. Στη δεύτερη φάση η αποδοχή απόλυτων και απαράβατων κανόνων, οι οποίοι πηγάζουν από την αυθεντία των ηλικιωμένων και των προτύπων, μεγιστοποιούν το ρόλο του κοινωνικού περιβάλλοντος και της πολυμορφίας των αιτίων.

«Άλλα πιστεύω πως οι κοινωνίες τίποτε άλλο δε χρησιμεύουν παρά να ξεφυτρώνουν από μέσα τους εξαιρετικοί άνθρωποι, και για τούτο ονομάζω τις κοινωνίες «μαγειριά ανθρώπων»³⁶⁵. Οικογένεια, Εκκλησία και ιδιαίτερα το σχολείο λοιπόν λειτουργούν ως φορείς ηθικοποίησης του παιδιού³⁶⁶.

Η παιδεία, αν και συνεπικουρείται στο έργο της παιδοπλασίας από την οικογένεια και την εκκλησία μέσα από μια σχέση αλληλοπεριχώρησης αρμοδιοτήτων, σχέση συγκοινωνούντων δοχείων, με τη βεβαιότητα του αναμενόμενου αποτελέσματος να διασφαλίζεται κυρίως από την υπακοή των εκαίδευομενών, κάνει συνειδητή τη μόρφωση.

Η παιδεία κάθε λαού σκοπεύει να διαπλάσει τη νέα γενιά σύμφωνα με ορισμένα ιδανικά που επικρατούν στη συνείδηση των ωρίμων ανθρώπων, γίνεται φορέας των κοινωνικών ιδεωδών μεταβαλλόμενη σε δευτερογόνο συντελεστή της κοινωνικής εξέλιξης³⁶⁷.

Για την ελληνική πραγματικότητα, που λίγο ή πολύ μεταστάθηκε και στα εκπαιδευτικά ζητήματα της Πόλης, αγωγή και εκπαίδευση σε δόλες τις εκφάνσεις της ιστορικής τους πορείας, στόχευαν στην ηθικοποίηση του παιδιού³⁶⁸, αλλά κυρίως στην εθνοκεντρική του μόρφωση³⁶⁹. Αποτελούσε πεποίθηση πως η εθνική συνείδηση αναπτύσσεται με τη διάδοση των γραμμάτων και την πνευματική αναγέννηση του Έθνους.

Επί Τουρκοκρατίας σκοπός του σχολείου ήταν η θρησκευτική και εθνική μόρφωση των παιδιών, ώστε να υπηρετήσουν την Εκ-

364 δ.π. 368.

365 Ίδας δ.π., σ. 59.

366 Ε.Α. αρ. 27, 18 - 6 - 1899, σ. 218.

367 Δ. Γλανού 'Έθνος και Γλώσσα ΜΒ', Δ.Ε.Ο. 1922, σ. 83.

368 Α. Δελμούζου. Το κρυφό Σχολείο. 1908 - 1911. Αθήνα 1950 σ. 6 κ.ε. Ε.Α. 'Έτος ΙΖ', 16 - 8 - 1897 αρ. 25. Σκοπός του Δημοτικού Σχολείου είναι η πρώτη βάση και το θεμέλιον της πνευματικής και ηθικής του ανθρώπου μορφώσεως

369 Α. Ε. ΠΑΠΑ, Σύγχρονη θεωρία και πράξη της Παιδείας, Αθήνα, 1988, σ. 79.

κλησία και το Τέθνος³⁷⁰, και το Κρυφό σχολειό προέκυψε ακριβώς απ' την ανάγκη διαφύλαξης της εθνικής ταυτότητας, εκφράζοντας την ανησυχία ενός λαού που δεν είχε ανεξαρτησία και εδαφική ακεραιότητα³⁷¹. Η ίδια στοχοθεσία κληροδοτήθηκε στην παιδεία των Ελλήνων της Κων/πολης.

Η παιδική ηλικία νοείται ως η μελλοντική γενιά των πολιτών. Ορίζεται ως η ηλικιακή εκείνη κατηγορία, η οποία με την κατάλληλη διαπαίδαγώηση οφείλει ν' αποκτήσει συνείδηση της παρουσίας της και των υποχρεώσεων της στο συγκεκριμένο χώρο και χρόνο³⁷². Βέβαια, οι υποχρεώσεις των Ελλήνων που της Τουρκίας διαφοροποιούνται από εκείνες των παιδιών του ελεύθερου κράτους, που ίσως αποτελούσαν τον ιδεατό στόχο. Η παιδική ηλικία όμως ήταν και στην Πόλη η πρώτη ύλη για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και συνείδησης³⁷³.

Η ιστορία κρίθηκε ως το καταλληλότερο υλικό για την επίτευξη του στόχου. Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον δεν αποτελούν, για τα αναγνωστικά βιβλία πιο συγκεκριμένα, ανεξάρτητες χρονικές περιόδους, αλλά φυσική αλληλουχία, με αποτέλεσμα η ιστορική αναδρομή να είναι η μέθοδος που νομιμοποιεί τη μορφή των εθνικών αιτημάτων και νοηματοδοτεί την ελπίδα για την εθνική παλιγγενεσία³⁷⁴.

Η παράθεση ιστορικών και πολεμικών γεγονότων και προτύπων εθνικής συμπεριφοράς λειτουργεί για τον αυτοπροσδιορισμό και παράλληλα την ενοποιητική εξομοίωση με τον εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους ομοεθνείς³⁷⁵. Τα σύνορα ρευστοποιούνται, χάνουν το δεσμευτικό τους χαρακτήρα και μετατοπίζονται υπό την επήρεια του παρελθόντος και για την εξελικτική πρεία προς το μέλλον³⁷⁶.

370 Β. Χαραλαμπόπουλον, *Η πνευματική αναγέννησις του υπόδουλου Ελληνισμού*, Αθήναι, 1971, σ. 17, 26.

371 Μ. Γεωργίου Νίλον, *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*, Αθήνα, 1980, σ. 9.

372 Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834 - 1919*, Αθήνα - Γιάννενα, 1986, σ. 261.

373 J. Gillis, *Youth and History*, London, 1980, Κεφ. 3.

374 Δ. Μακρυνιώτη, δ.π. σ. 264.

375 N. Πουλαντζά, *Το Κράτος, η εξουσία και ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα 1984, σ. 152.

376 Δ. Μακρυνιώτη, δ.π. σ. 267. N. Πουλαντζά δ.π. και K. Τσουκαλά «Παράδοση και Εκσυγχρονισμός, Μερικά γενικότερα ερωτήματα στο Δ. Τσαούση «Ελληνισμός και Ελληνικότητα», Αθήνα, 1987, σ. 41.

Η αναδρομή στο παρελθόν πετυχαίνει την αλύσωση των γεγονότων, τη διαδοχή των περιόδων έτσι, που να θεσμοθετείται η ιστορική συνέχεια μέσα στο χρόνο και με βάση αυτή να καταστρατηγείται και η πορεία προς το μέλλον³⁷⁷. Το παρελθόν ιδεολογικοποιείται ως συλλογική κληρονομιά³⁷⁸ και επιχειρεί να ιδεολογικοποιήσει το μέλλον ως συλλογικό πεπρωμένο.

Εθνισμός και εθνικισμός δεν ξεχωρίζουν για τη μειονότητα. Η αγωγή είναι εθνική αγωγή και ο πολιτισμός που διδάσκεται εθνικός πολιτισμός. Και γιατί όχι, αφού η ανθρωπότητα στους εθνικούς πολιτισμούς έχει αποθέσει τους θησαυρούς της³⁷⁹. Τα ιστορικά γεγονότα μετουσιώνονται σε ιστορικές αξίες. Κι όταν η πολιτική κατάσταση απαγορεύει τη χρήση της ιστορίας του κοινού ελληνικού έθνους, τη σκυτάλη παραλαμβάνουν τα άλλα στοιχεία του πολιτισμού, εμφανίζονται ως ιδεώδη της παιδείας κι ως κιβωτοί της εθνικής κληρονομιάς.

Εξ' άλλου κάθε εποχή ζει μέχρι ενός σημείου μέσα στο πνεύμα των αιώνων του παρελθόντος (Ιστορικός νόμος της συγγένειας των πολιτισμών), αρκεί βέβαια ο σεβασμός σ' αυτό το παρελθόν να μη μεταβληθεί σε νοαστασία, αφού ο ιστορικός νόμος της διαρκούς πρωτοτυπίας του πολιτισμού δεν επιτρέπει την αναβίωση σβησμένων πολιτισμικών μορφών³⁸⁰.

Ιδεώδη, ήθη, κεντρικά ρεύματα ιδεών, καλλιτεχνικά έργα και θεσμοί στο χώρο της πολιτειακής και της κοινωνικής οργάνωσης³⁸¹, δεισιδαιμονίες, ο άνθρωπος γενικά ως προϊόν χώρας, φυλής και εποχής³⁸² συνιστούν τον πολιτισμό. Η ψυχοσύνθεση του λαού ανιχνεύεται, όπως και η ιστορία της εξέλιξης στη δομή και την κουλτούρα, με τη μελέτη των παραδόσεων, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τον πολιτισμό³⁸³. Αυτά τα άμεσα κληρονομημένα στοιχεία - αξίες συντηρούν το θεμέλιο του εθνικού πολιτισμού και ταυτόχρονα αποτελούν το γνησιότερο δεσμό με το παρελθόν³⁸⁴, το στοιχείο-της μοναδικότητας του Έθνους - θα συμπλήρωνε κανείς -

377 Ν. Πουλαντζά δ.π. σ. 158.

378 Κ. Τσουκαλά 1984, δ.π., σ. 42.

379 Α. Δελμούζου, Μελέτες και Πόρεργα, δ.π., σ. 41.

380 Γ. Μ. Παπαχατζή, Πολιτισμός, Νέα Ελληνική Εγκυλοπαίδεια Χάρη Πάτση τ. 19, σ. 470 - 471.

381 ΠΑΠΥΡΟΣ ΛΑΡΟΥΣ, Πολιτισμός τ. 11. σ. 254 - 256.

382 Felix di Gyorgio, Πολιτισμός, Εγκυλοπαιδικό Λεξικό Ελευθερουδάκη τ. 10, σ. 776.

383 Ν. Ψυρούκη Ιστορικός χώρας και Ελλάδα. Αθήνα, 1975, σ. 29.

384 Δ. Γληνού, Έθνος και Γλώσσα Μ. Β', Δ.Ε.Ο., 1992, σ. 53.

που το κρατά ορθό, παρά την προσπάθεια εξόντωσης από τους άλλους πολιτισμούς³⁸⁵.

Οι Έλληνες της Πόλης - τουλάχιστον οι εγγράμματοι το είχαν διαπιστώσει νωρίς. «... αντί να κρυπτώμεθα εις τας τρώγλας της αρχαιοπρεπούς σχολαστικότητος, ας εξέλθωμεν εις τον ελεύθερον αέρα των προοδευτικών μεταρρυθμίσεων και ας αφήσωμεν τας ηλιακάς ακτίνας του ευρωπαϊκού πολιτισμού να αναλύσωσι και αναπτύξωσι φυσικώτατα τα χρώματα του εθνικού μας χαρακτήρος...»³⁸⁶.

---

385 Α. Δελμούζουν, Μελέτες και Πάρεργα. Η εθνική μόρφωση και ο νεοελληνικός πολιτισμός, δ.π.

386 Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗ, Εκπαιδευτικά Μεταρρυθμίσεις. Ε.Α. αρ. 29 ΕΤΟΣ ΚΑ' 20 - 7 - 1901, σ. 283.

Β' Μέρος

Παρουσίαση ευρημάτων

Κεφάλαιο Α'

Θρησκευτική ταυτότητα

Στοιχεία τα οποία συμβάλλουν στη διαμόρφωση και στη διατήρηση της θρησκευτικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων

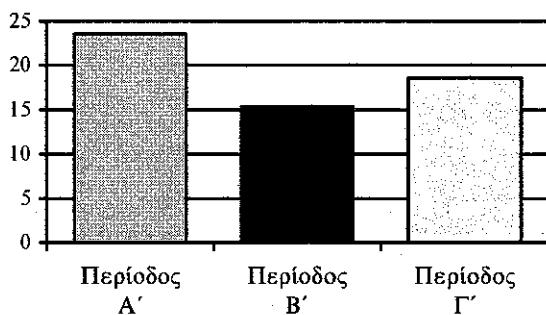
Το Α' κεφάλαιο του Β' μέρους εξετάζει την παρουσία των στοιχείων που αφορούν την θρησκευτική ταυτότητα μέσα στο περιεχόμενο των Αναγνωστικών. Η αναζήτηση των αναφορών αφορά την ποιοτική και ποσοτική εμφάνιση των παραμέτρων που ορίζουν αυτή τη διάσταση της παιδικής προσωπικότητας.

Η δογματική διδασκαλία ως εκ τούτου, η προσευχή, η λατρεία, η ιστορική πορεία της Εκκλησίας με την έννοια του κοινωνικού φαινομένου (Ι.Σ. Πέτρου, Εκκλησία και πολιτική, Θεσσαλονίκη 1992, σ.15), αφού η προσέγγιση της ως μυστηρίου δεν είναι προστή στη σχολική ηλικία της πρώτης βαθμίδας, η δράση επιφανών και επωνύμων μελών της, αλλά και του χριστεπώνυμου πληρώματος, αποτελούν τη θεματολογία. Παράλληλα αναλύεται η εθιμική διάσταση της λατρευτικής συμμετοχής και ο λαϊκός ευσεβισμός ως προϊόν κάθε παρουσιαζόμενης εποχής, καθώς και η δράση του σχολείου και της οικογένειας ως φορέων διατήρησης και διαμόρφωσης της θρησκευτικής ταυτότητας.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω το πρότο κεφάλαιο επιχειρεί να αποτυπώσει την παρουσία των προσθετέων της θρησκευτικής ταυτότητας μέσα από τις μεταβλητές που ορίζονται.

Πίνακας 2				
Κατηγορία θέμα				
Θρησκευτική ταυτότητα	23.55%	15.40%	18.62%	57.57%
Περίοδος Α'	Περίοδος Β'	Περίοδος Γ'	Σύνολο	

Ποσοστό επί τοις % στο σύνολο των δελτίων της έρευνας.

Διάγραμμα I

Απ' τις τρεις χρονικές περιόδους της έρευνας η πρώτη συγκεντρώνει το υψηλότερο ποσοστό δελτίων που αναφέρονται στη θρησκευτική ταυτότητα.

Στη δεύτερη χρονική περίοδο παρατηρείται μια σαφής μείωση, η οποία ανακάμπτει στην τρίτη.

Συνολικά το 57.57% των 1987 δελτίων της έρευνας, δηλαδή τα 1144 δελτία αφορούν στοιχεία καλλιέργειας, διαμόρφωσης ή συντήρησης της θρησκευτικής συνείδησης.

1. Δογματικές θέσεις

1.1. Διδασκαλία - Θέσεις - ανθρώπινη συμπεριφορά

A. Θεός

Α' Περίοδος (19ος αιώνας - 1923)

Δημιουργία - ιδιότητες - ονόματα - δογματικές θέσεις

Η Βίβλος δεν περιλαμβάνει πραγματεία για το Θεό περιγράφοντάς Τον από μια απόσταση, όπως γίνεται για τ' αντικείμενα, δε μας καλεί να μιλήσουμε μαζί του, αλλά να Τον ακούσουμε να μιλάει και απαντώντας να Τον υπηρετήσουμε ομολογώντας τη δόξα Του³⁸⁷.

Μόνο δύο πράγματα υπάρχουν: η θεότητα και η κτίση. Έτσι θεμελιώνεται η ετερότητα θεότητας και κτίσης για τους δογματολόγους³⁸⁸.

Τα αναγνωστικά αυτής της χρονικής περιόδου ακολουθούν αυτή τη θέση. Δεν παρουσιάζουν όμως τον Αυστηρό, τον απόμακρο Δικαιοκρίτη της Π.Δ., ο οποίος δοκίμασε τον Αβραάμ και τον Ιώβ. Δεν είναι ο Θεός του κατακλυσμού ο Θεός των βιβλίων, αλλά ο πατέρας του Κόσμου και των ανθρώπων. Η αγάπη που η Π.Δ. είχε προαισθανθεί, ο πιο ακριβής ορισμός Του (εξ. 34, 6) από λεκτικό ιδίωμα, από ανθρώπινο δημιούργημα, μετατοπίστηκε ως σύνολο εικόνων και ο Τίδιος μας δίνει την αποφασιστική απόδειξη της γονεϊκής σχέσης μέσα από τη θυσία του Υιού Του.

Σε αντίθεση με τα βιβλία του ελεύθερου Βασιλείου της Ελλάδας, ο Θεός τιμωρός εμφανίζεται Αρωγός - Συμπαραστάτης. Είναι αυτή η εικόνα, που υπαγορεύει την ορχή και τη συνέχεια των προσευχών, έτσι: «Θεέ μου και πατέρα μου... Δέξου, γλυκέ μου Πλάστη... πατέρα μου... Πατέρα παντοδύναμε... Θεέ μου πολυέλεε»³⁸⁹. Είναι άνλος και άγιος³⁹⁰, ποιητής πάντων³⁹¹, παντοκράτωρ, Δη-

387 Ν. Ματσούνκα, «Ουδεμία αναλογική σχέσις υφίσταται μεταξύ του Θεού και των όντων...». Του ιδίου Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Θεσ/νίκη, τ.Β., 1985, σ. 46.

388 Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας, Αθήνα 1980, σ. 481 βλ. Δ. Τσελεγγίδη, Συμβολική θεολογία, Θεσ/νίκη, 1986, σ. 47 - M. Βασιλείου, Κατ' Ευνομίου 3 PG 29, 660A.

389 ΣΤ', 1914, σ. 177 - 178.

390 Λεοντίου Εριθαλούς 1848 (Αλληλοδιδακτικής μεθόδου) σ. 5.

391 E, 1891, σ. 230.

μιουργός και Πλάστης³⁹². Θεός της κτίσεως, αλλά και «δεσπότης κραταιός πόντων και Θαλάσσης» και «Κύριος παντού παρών». Τα ονόματα αυτά που Του αποδίδονται δε μειώνουν την τρυφερότητα της πατρικής ιδιότητας, αφού στο ίδιο ποίημα είναι και «Πατήρ» των ανέμων και των καιρών³⁹³.

Στο κείμενο με τίτλο «Προς τον Θεόν» συγκεντρώνεται η δογματική διδασκαλία:

«Ζωής αένας πηγή! Των αιτίων Αιτία! Δημιουργέ της κτίσεως! ΤΡΙΑΣ, Θεότης μία!... Κ' είδα το παν, πλην του παντός τον Ποιητήν δεν είδα κ' ηρώτησα «τις έθεσε του κόσμου την κρηπίδα;» και μ' έκραξε μια φωνή κοινώς η ανθρωπότης:

- Μία αρχή ανθύπαρκτος..., εν ΟΝ... μία ΘΕΟΤΗΣ... εις νονς, εν πνεύμα, της Προνοίας...³⁹⁴

Οι ορθότατες από θεολογική άποψη θέσεις δεν οδηγούν στην καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης των μικρών αναγνωστών. Είναι διατυπωμένες σε δυσνόητη γλώσσα, η οποία επιτείνει τη δυσκολία της κατανόησης του περιεχομένου.

Όταν τα αναγνωστικά επιχειρούν μια απλούστερη προσέγγιση με τη χρήση του ανθρωπομορφισμού στη δράση του Θεού, και πάλι η χρήση της καθαρεύουσας οδηγεί την πρόθεση σε αποτυχία.

«Εις εν Ἀστρον

... Εάν ο μέγας σωρός των αδαμάντων το άκρον της Εσθήτος αποτελή του Πλάστου, συ του κρασπέδου είσαι του Ποιητού των Πάντων σμικρός αδάμας, στίλβων εις τας πυκνάς πτυχάς του...»³⁹⁵.

Το περιεχόμενο των βιβλίων περιστρέφεται διαρκώς γύρω από τη Δημιουργία, για να τονιστεί η απόσταση κτιστού και Ἀκτιστου.

Στηλιτεύεται η ψευδής θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων, οι οποίοι: «... Εν άλλοις λόγοις ελάτρευνον τα κτίσματα του Θεού και ουχί αυτόν τον Θεόν»³⁹⁶. Με το ίδιο επιχείρημα ο Βασίλειος απέκρουσε τον απεσταλμένο του αιρετικού Αυτοκράτορα: «Ο αυτοκράτωρ είνε κτίσμα του Θεού και επομένως ουδέποτε θέλω προσκυνή-

392 δ.π., σ. 5, 6 (παραπ. 390).

393 δ.π., σ. 160.

394 δ.π., σ. 75.

395 Ε', 1891, σ. 129.

396 ΣΤ', 1910, σ. 48.

σει και εκτελέσει διαταγάς τούτον, αντιπρατευόμενος προς τας του δημιουργού του παντός...»³⁹⁷.

Ακολουθώντας το κείμενο της Γένεσης η Δημιουργία περιγράφεται στη «Διδασκαλία του διδασκάλου προς τους μαθητάς».

Περί της Δημιουργίας του Κόσμου³⁹⁸.

Περιγραφικά απαντά ο πατέρας στην απορία του γιού του:

«Τις ἐπλασε, πάτερ, το ἀνθος;

«Ο Θεός, τέκνον μου... πάντα, όσα βλέπουμε εν τῳ κόσμῳ τούτῳ, είναι ἔργα του Θεού...»³⁹⁹.

Η ξύλινη καθαρεύουσα αντικαθίσταται στα Αλφαβητάρια από μια απλή Ελληνική, η οποία ζωντανεύει και απλοποιεί το λόγο. «Ο Θεός τα ἔκαμε όλα, όλα... όλα τα ζώα όλα ο Θεός τα ἔκαμε»⁴⁰⁰, όπου το «πάντα» περιορίζεται στον αγαπημένο κόσμο των ζώων για τους μικρούς μαθητές.

Στους στίχους του Αλ. Σούτσου η ελευθερία, η οποία για τους Ορθόδοξους θεολόγους είναι πολύτιμο δώρο στον ἀνθρώπο, συγχέεται με την ελευθερία - πόθο των Εθνών, που κι αυτή εμφανίζεται να τελεί υπό τη θεία προστασία⁴⁰¹, ανάγοντας σε θεία επιταγή το όνειρο των Ελλήνων ομογενών και την ιδεολογία του Μεγαλοϊδεατισμού.

Ο Θεός λοιπόν, αφού ἐπλασε τον κόσμο, προχώρησε και στη δημιουργία του ανθρώπου, ο οποίος τον λατρεύει και τον αναζητά: «εις τὸν οἶκον τοῦ Κυρίου»⁴⁰², «... εἰς τὰ ὑψη (ὅπου) κατοικεῖ...»⁴⁰³, σε ναούς περικαλλείς, οι οποίοι αφιερώθηκαν «... εἰς, ην υπερτάτην τοῦ Θεού Σοφίαν»⁴⁰⁴, αλλά κυρίως μέσα τους:

«Ζητήσατε τὸν Κύριον
κ' εντὸς υμῶν οικεῖ...»⁴⁰⁵.

Το μήνυμα είναι σαφές και ελπιδοφόρο. Ο πανταχού παρόν Πατέρας είναι κοντά σ' εκείνους που η πίστη τους Τον αναζητεῖ.

397 ΣΤ', 1914, σ. 162.

398 Αλληλοδιδακτικής, 1848, σ. 18.

399 Β', 1884, σ. 236.

400 Α', 1911, σ. 19.

401 ΣΤ', 1910, σ. 29.

402 Β', 1884, σ. 58.

403 ὁ.π., σ. 105 - 106.

404 ΣΤ', 1914, σ. 68 - 71.

405 Ε', 1891, σ. 49.

Η φύση και ο Δημιουργός

Μέσα σε ποιήματα και πεζά, η φύση, τέλειο δημιούργημα του Θεού, εμφανίζεται ως εικόνα της δύναμής Του.

Μερικοί απ' τους προσθετέους οι οποίοι συνθέτουν το περιβαλλοντικό άθροισμα, μνημονεύονται ιδιαίτερα: Το λουλούδι είναι το θεϊκό χαμόγελο⁴⁰⁶, το ανοιξιάτικο απόγευμα με του «ζεφύρου τα πτερά» είναι η δροσερή του Πνοή⁴⁰⁷ και το Καλοκαίρι, που η γη καρπίζει τα χρυσά στάχυα, είναι κοσμήματα της χαράς Του⁴⁰⁸.

Τα νερά των τεράστιων ωκεανών, «μέγα στοιχείον» του πλανήτη, μαρτυρούν και κηρύττουν την «του Δημιουργού αιωνιότητα και αγαθότητα»⁴⁰⁹. Τα διάφανα κρύσταλλα του χιονιού, διαμάντια «τη χειρί του Θεού θαυματίως εκρεμάσθησαν»⁴¹⁰. Το αιώνιο, γλαυκό και διαυγές «όδυμμα» του ουρανού δηλώνει το άπειρο «του πλάστου βίο»⁴¹¹, μικρό ψηφίδι στη ζωγραφιά του στερεώματος, όπου:

«... εύζωνος Ωρίων ναυτιπολεί...

άγρυπνος στρατιώτης και φύλαξ πιστός μένων

ένθα ο Αρχηγός του τον έχει τεταγμένον...»⁴¹²,

θέτοντας με έμμεσο τρόπο την επιταγή της υπακοής στις θείες εντολές.

Απ' τον Ωρίωνα, ακρίτα στου διαστήματος τις πύλες, ως τις φωνές των ζώων, που μαρτυρούν την άπειρη ποικιλία των έργων Του⁴¹³, όλα μιλούν για Εκείνον. Τον αποκαλύπτουν με την τελολογική απόδειξη επισημάνοντας σε κάθε ανοιχτό μναλό καταρχήν το σκοπό και την τάξη στον κόσμο και τη φύση⁴¹⁴.

Η κοσμολογική απόδειξη ξεκινώντας από την αρχή ότι κάθε πράγμα το οποίο δεν είναι αυτούπαρκτο ως αιτιατό ανάγει κάπου αλλού την αιτία του⁴¹⁵, εντοπίζει αυτή την «αιτία» στον Πάνσοφο Νου, που έβαλε την τάξη και την αρμονία στον κόσμο. «Τα αισθήματά μου κατά την Εαρινήν ώραν ενόψει της εκ νέου ανεγειρομέ-

406 ΣΤ', 1914, σ. 133 και Δ', 1921, σ. 76.

407 Β', 1884, σ. 206.

408 Β', 1884, σ. 230.

409 Ε', 1891, σ. 111.

410 Ε', 1891, σ. 98.

411 δ.π., σ. 248.

412 Ε', 1891, σ. 96 - 97.

413 δ.π., σ. 209.

414 Ν. Ματσούκα, δ.π., σ. 52.

415 δ.π.

νης φύσεως είναι ευσεβής έκστασις και θαυμασμός του μεγαλείου του Θεού, της σοφίας και παντοδυναμίας αυτού»⁴¹⁶.

Η μιλά κανείς για «΄Απαντα τα θεάματα της θείας δημιουργίας»⁴¹⁷ γενικά, ή μένει εκστατικός μπροστά στην τελειότητα της ζωής, που ανακαλύπτει με τη βοήθεια της επιστήμης σε μια σταγόνα νερού, το μέγεθος της Σοφίας Του τον κάνει να ενώσει τη φωνή του μ' εκείνη του προφητάνακτος: «Ως εμεγαλύνθη τα έργα σου, Κύριε! Πάντα εν σοφίᾳ εποίησας»⁴¹⁸.

Και τι κάνει η ίδια η φύση για το Δημιουργό της; Κάθε μέρα Τον υμνεί και «... ο μυστικός θρούς της μυστικής προσευχής της φύσεως αδιαλείπτως ανερχομένης προς τον Παντοδύναμον Δημιουργόν, είναι προσευχή σιγής ολοκλήρου της δημιουργίας»⁴¹⁹.

Με άφατη αφοσίωση «Σύμπασα η φύσις,

πλάστα σ' ευλογεί...»⁴²⁰.

«Ο ουρανός τας καλλονάς σου
απεικονίζει κι ευλογεί!

... πτηνά, νηκτά και ερπετά σου

«παν ό, τι ζη και σ' αυλογεί»⁴²¹.

Η αιώνια λατρεία αποκτά το ναό σε κήπους, δάση και βουνά, Καλλίφωνοι ψάλτες, «τον Πλάστην ψάλλονταν τα πτηνά»⁴²², ενώ «Από των κορυφών των ορέων αναβαίνοντιν φλόγες ως από ολοκαυτωμάτων προσφερομένων επί των βθμών του Υψίστου»⁴²³. Ασβηστα κεριά, προσφορά του ήλιου στον Άνακτα.

Η Θεία Πρόνοια

Η θεία πρόνοια αναφέρεται πολύ συχνά στα αναγνωστικά βιβλία αυτής της περιόδου. Η δύναμη και η σοφία του Θεού δεν εξαντλούνται και δεν περιορίζονται μόνο στη Δημιουργία, αλλά συνεχίζουν να καθορίζουν τη διατήρηση και τη λειτουργία της επιβλέποντας την ιστορική πορεία της κτίσης.

416 Ε', 1891, σ. 167.

417 δ.π., σ. 201.

418 δ.π., σ. 119.

419 Ανδ. Κ. Παπαγεωργακόπουλου, Η προσευχή ως θεωρία και πράξις, Θεο/νίκη, 1973, σ. 8.

420 Β', 1884, σ. 145 - 146.

421 ΣΤ', 1910, σ. 114.

422 Β', 1884, σ. 230.

423 δ.π., σ. 43 - 45.

Εκείνος είναι ο Κυρίαρχος και ό, τι συμβαίνει γίνεται με δική του θέληση. Η παρουσία Του κοντά στα δημιουργήματά Του τους δίνει ζωή, ενώ η απουσία του τα αναστατώνει και τα οδηγεί ως το Θάνατο⁴²⁴. «Η ευλογία του Κυρίου παρέχει άφθονον την αναψυκτικήν τροφήν εις αναρίθμητα, και όμως ο πλούτος Αυτού ουδέποτε εξαντλείται... Περί πάντων ο μέγας Τροφεύς και Συντηρητής του παντός μεριμνά, ουδενός επελάθετο»⁴²⁵.

Η παρουσία του Θεού με γονεϊκά χαρακτηριστικά και η υλιστική και φυσική έκφραση των θρησκευτικών ιδεών ανταποκρίνονται στη μέση παιδική ηλικία, κατά την οποία τα παιδιά θεωρούν τις θείες δυνάμεις εμπλουτισμένες με μυθικά χαρακτηριστικά⁴²⁶.

«Αντίληπτο και σωτήρ» περιποιείται «ως τα τέκνα ο πατήρ» τα μικρά πουλιά⁴²⁷. Τα οδηγεί με μυστηριώδη τρόπο από άγνωστους δρόμους στην Αφρική⁴²⁸. Είναι Πανάγαθος και Προνοητικός πατέρας της φύσης⁴²⁹ και τη μετατρέπει με την προσωποποίηση σε τρυφερό νήπιο που Τον λατρεύει⁴³⁰.

Ο στόχος του παραλληλισμού είναι προφανής και επιτυχημένος. Είναι η σημαντικότερη συμβολή των αναγνωστικών στη διαμόρφωση θρησκευτικής συνείδησης στους μαθητές, όπου τη θέση του δογματισμού κατέχει η ευαισθητοποίηση των παιδιών μέσα από εικόνες και περιγραφές της οικογενειακής ζωής, με τις οποίες διασφαλίζεται η νιοθέτηση στάσεων αποδεκτών απ' τον πατέρα - Θεό σ' ένα επίπεδο παραλληλισμού.

Η απουσία του σκληρού Θεού της Π.Δ., οδηγεί στην πλήρη εξάρτηση της ύπαρξης από την Πατρική του παρουσία:

«... Αυτός μας φωτίζει/Αυτός μας θερμαίνει
αυτός μας ενδύει/αυτός μας ευφραίνει
... εν βλέμμα του φθάνει/τον κόσμο να σείσῃ,
και μία πνοή του/την γην να σκοτίσῃ...»⁴³¹.

424 Ι. Γαλάνη. Η σχέσις ανθρώπου και κτίσεως κατά την Κ. Δ., Θεσ/νίκη, 1974, σ. 33.

425 ΣΓ', 1910, σ. 150 και Ε', 1891, σ. 78.

426 Ι. Κογκούλη, Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική, Θεσ/νίκη, 1990, σ. 121.

427 Ε', 1891, σ. 15.

428 Δ', 1921, σ. 7.

429 Ε', 1891, σ. 204.

430 δ.π., σ. 21.

431 Β', 1884, σ. 75 - 76.

Η μη στατική θεώρηση της θείας πρόνοιας εξελίσσει τη δυνατότητα συμμετοχής του Θείου στο προηγούμενο ποίημα, σε πραγματικότητα. Οι «εκρήξεις οργής» της φύσης εντάσσονται ως φυσικό κακό στο σχέδιο της θείας οικονομίας.

«Η Θύελλα.

... Και ίδου, ο Δημιουργός νεύει, τα νέφη από την διαφόρων του ουρανού σημείων αθροίζονται και κατά μικρόν αυξάνουσι και εξογκώνται...». Μέσα στο χαλασμό ο άνθρωπος Τον ανακαλύπτει: ...«αἱ βρονταὶ διὰ τῶν επαλλήλων αὐτῶν κτύπων τὴν μεγαλειότητα καὶ τὴν αἰώνιον του Θεού παντοδυναμίαν μαρτυρούσι καὶ κηρύττουσι...»⁴³².

Κι αφού προνοεί για όλη τη Δημιουργία, μέριμνά με ιδιαίτερη φροντίδα για το τελειότερο των δημιουργημάτων, το οποίο εμφανίζεται στις σελίδες των βιβλίων γνώστης και ευγνώμων⁴³³.

Νιώθει στοργή για τα παιδιά⁴³⁴ κι ακούει τις προσευχές τους. Ο γεωργός στη σοδιά του βλέπει τα θεϊκά δώρα και τον δοξάζει⁴³⁵. Τα δύση⁴³⁶, το κρασί⁴³⁷, το λάδι «... για το λυχνάρι του φτωχού»⁴³⁸, όλα Αυτός τα στέλνει. Είναι Προστάτης στον κίνδυνο⁴³⁹, στους εθνικούς αγώνες⁴⁴⁰ και ρυθμιστής όλων των ιστορικών γεγονότων⁴⁴¹.

Μα πάνω απ' όλα ο Θεός έκανε τον άνθρωπο κυρίαρχο της κτίσης. «... Κατέστησας αυτόν μονάρχην της πλάσεώς σου ισχυρόν, των ἔργων επιτρέψας ἀρχειν των κοσμογόνων σου χειρῶν»⁴⁴². Η αρμονική συνύπαρξη ανθρώπου και κτίσης εξαρτάται αποκλειστικά απ' τον πρώτο⁴⁴³. Κι αυτός χαμένος στον εγωισμό της μονοκρατορίας του, μεταβάλλει πολλά από τα δώρα του Θεού σε μάστιγες και κατάρες «με την μωρίαν και απρονοησία», όπως την Προμηθεϊκή ευλογία⁴⁴⁴. Τα μικρά πουλιά απελπισμένα «Δε μας ζητούσι... ειμή να τα λησμονήσωμεν τουλάχιστον, δια να ζήσωσιν εις τα αχανή πεδία,

432 Ε', 1891, σ. 157 - 159.

433 Δ', 1921, σ. 3.

434 Α', 1911, σ. 27, Β', 1884, σ. 238.

435 Β', 1884, σ. 42 - 43, και Ε', 1891, σ. 10.

436 ΣΤ', 1914, σ. 132.

437 Β', 1884, σ. 71.

438 ΣΤ', 1914, σ. 119.

439 Δ', 1921, σ. 90.

440 ΣΤ', 1914, σ. 142.

441 ΣΤ', 1910, σ. 9 και Σ', 1914, σ. 149.

442 ΣΤ', 1910, σ. 114.

443 Ι. Γαλάνη, δ. π., σ. 36.

444 Ε', 1891, σ. 73.

τα οποία μας καθυπέταξεν ο Θεός»⁴⁴⁵. Οι συγγραφείς, πρώιμοι κήρυκες της περιβαλλοντικής αγωγής, αποδέχονται την ενοχή. «... ουδείς ημών αισθάνεται, ότι έχει καθήκον επιβεβλημένον εις πάσαν ευγενή ψυχήν, το καθήκον του να εντείνη χείρα αρωγόν προς την πάσχουσα κτίσιν... Τις έχει δικαίωμα να βασανίζει τα πλάσματα του Θεού;»⁴⁴⁶.

Παρ' όλη την ανθρώπινη ασέβεια στη σχέση με τη φύση, αυτή πιστή σύντροφος περιμένει γνέθοντας το στημόνι της υπομονής και της προσφοράς τη μεταστροφή των ανθρώπων.

Ο πατέρας διδάσκοντας το σεβασμό προς κάθε πλάσμα, δίνει ένα ελπιδοφόρο μήνυμα: «... - Παιζων μετά της χρυσαλλίδος... θα φονεύσης, τέκνο μου, αυτήν και ούτω θα δυσαρεστήσεις τον Θεόν...»⁴⁴⁷ συμφωνώντας απόλυτα με τη θεολογία⁴⁴⁸.

Θεός και άνθρωπος στα αναγνωστικά

Ο Πλάστης χάρισε ποικίλα πολύτιμα δώρα στον άνθρωπο: «... ζωή, τέκνα, περιουσία, τάφοι προγόνων, ναοί... όλα ταύτα τα θεία αγαθά τα οποία ο Θεός εδώρησεν εις τον ελεύθερον άνθρωπον»⁴⁴⁹. Η ελπίδα, σύντροφος της θρησκείας και της αρετής⁴⁵⁰ τον βοηθούν να τα διατηρήσει.

Μπορεί να μεγαλουργήσει «... μεταχειριζόμενος προς η κόντως πάσας τας υπό Θεού δοθείσας αυτής δυνάμεις»⁴⁵¹.

«Η κακή χρήσις των δώρων του Θεού είναι ύβρις εναντίον αυτού...»⁴⁵². Η ανάγκη για καλή χρήση αιτιολογεί την εντολοθεσία και τον υποχρεωτικό της χαρακτήρα⁴⁵³.

Ο θεάρεστος τρόπος ζωής διασφαλίζει τη θεία αρωγή. Η ευτυχία περνά απ' την εργασία⁴⁵⁴. Ο Θεός αποστρέφεται την οκνηρία⁴⁵⁵, δικαιώνει τους δίκαιους⁴⁵⁶, προστατεύει και αμείβει τους αγα-

445 ΣΤ', 1910, σ. 71.

446 ό.π., σ. 73.

447 Β', 1884, σ. 236.

448 Ι. Γαλάνη, ό.π., σ. 41.

449 ΣΤ', 1910, σ. 28.

450 ό.π., σ. 75.

451 ΣΤ', 1910, σ. 106.

452 Β', 1884, σ. 122.

453 Αλληλοδιδακτικής, 1848, σ. 19.

454 Δ', 1921, σ. 4.

455 ό.π.,

456 ΣΤ', 1910, σ. 91.

θούς⁴⁵⁷. Η ελεημοσύνη ανάγεται σε κορωνίδα των αρετών⁴⁵⁸. «Ουράνιον το ελεείν»⁴⁵⁹. Το ψέμα και η κακία επισείρουν το «ψίσος» του.

Εκτός από τις εντολές που ο Ἰδιος έθεσε, στο επίπεδο της οριζόντιας κοινωνικότητας η διαρκής Παρουσία Του⁴⁶⁰ υπαγορεύει τη δέουσα συμπεριφορά.

«Οι δυστυχείς είνε αντικαταστάται του Κυρίου»⁴⁶¹.

Ο σεβασμός στους γονείς είναι απαραίτητη προϋπόθεση μακροημέρευσης και ευζωίας⁴⁶².

Οι συγγράφεις προσπαθώντας να ασκήσουν ηθικοπλαστική επίδραση μέσα από τα κείμενά τους εμφανίζουν το Θεό ως αιώνιο Νομοθέτη: «Ο Πανάγαθος Θεός, βοηθεί και φωτίζει τους καλούς και επιμελείς παίδας»⁴⁶³.

Η θεία επιβράβευση ή απόρριψη χρησιμοποιείται, για να θεσμοθετηθεί η αξιακή κλίμακα αρετών, η οποία ορίζει την αποδεκτή συμπεριφορά των αυτιανών μελών της ελληνικής κοινωνίας. Η εργατικότητα θεωρείται όχι μόνο προτέρημα και τρόπος εξασφάλισης των πόρων ζωής, αλλά θεάρεστη πρακτική, επειδή η ελληνική μειονότητα στην οικονομική της αυτοδυναμία στήριξε κατά πολύ την εθνική της επιβίωση.

Η φιλανθρωπία επίσης ανάγεται σε απόλυτη κοινωνική αξία, για να καλύψει τα κενά της τουρκικής προνοιακής πολιτικής απέναντι στους Έλληνες.

Η λατρεία⁴⁶⁴ και η τήρηση των εντολών Του και σε αντίθεση προς την κοσμική εξουσία⁴⁶⁵ είναι απαραίτητα στοιχεία της αποδεκτής συμπεριφοράς. Ο Θεός εμφανίζεται οργισμένος απέναντι στο σφαγέα της Θεσ/νίκης Θεοδόσιο, του οποίου απαιτεί τη μετάνοια⁴⁶⁶.

Προσφιλέστατη και συχνότατη είναι η εικόνα του Παραστάτη του Γένους στα αναγνωστικά του επίσημου Ελληνικού κράτους, η οποία αποτελεί συνθετικό στοιχείο της πίστης. Εδώ για ευνόητους

457 δ.π., σ. 92 και Α', χ. χ. σ. 19.

458 Δ', 1921 σ. 30, 27 και ΣΤ', 1914 σ. 6.

459 ΣΤ', 1910, σ. 71.

460 δ.π., σ. 21.

461 ΣΤ', 1914, σ. 39.

462 ΣΤ', 1910, σ. 175, Α', 1911, σ. 21, 26.

463 Β', 1884, σ. 250.

464 δ.π., σ. 223.

465 Ε', 1891, σ. 141.

466 ΣΤ', 1910, σ. 143.

λόγους απουσιάζει, εκτός από δύο αναφορές. «Περισσότερον όμως όλων εβοήθησε την Πόλιν η πίστις των ανδρών αυτής εις την βοήθειας του Θεού και εις την προστασίαν της Θεοτόκου...»⁴⁶⁷. Η εποχή και η δράση του ηρωικού Πατριάρχη Σέργιου δεν αποτελεί βέβαια στοιχείο κινδύνου, αφού δε συνδέεται άμεσα με τον Τούρκο κατακτητή.

Η παρακάτω έμμεση Παρουσία Του και μάλιστα με καθαρά «ανθρώπινη» συμπεριφορά, Τον συντάσσει απερίφραστα στο πλευρό των Ελλήνων. Ο τόπος της θυσίας δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας: «... Είδαν το Σούλι να σφαγή κ' εμπρός τους να χυθούντε τ' ανδρειωμένα σπλάχνα του, του πλάστη περηφάνειω»⁴⁶⁸.

Ο θάνατος για την πατρίδα ανήκει - ως υπέρτατη απόδειξη της αγάπης προς την ελευθερία⁴⁶⁹ - στον κύκλο του μαρτυρίου με τη θυσία για τη θρησκεία του Χριστού.

Η αγάπη του Θεού δε σταματά στις παροχές και στην πρόνοια για την παρούσα ζωή. Εκτείνεται ως τη λαμπρότητα «της μελλούσης ζωής, την προετοιμασθείσαν παρά του Θεού τοις αγαπώσιν αυτόν και επ' αυτόν πεποιθόσ»⁴⁷⁰.

Οι Χριστιανοί «... δί' απεριορίστου πίστεως προς τον αιώνιον ημών Πατέρα, δί' εναρέτου διαγωγής...» προετοιμάζονται «... όπως αξιών εμφανισθούν ενώπιον Εκείνου...»⁴⁷¹.

Αληθινοί τους φίλοι, οι συνοδοί τους την ώρα της κρίσης θα είναι «... μόνον τα καλά έργα», τα οποία θα τους συνοδέψουν ως το θείο θρόνο και «προηγούνται μάλιστα... συνηγορούσι και υπεραιτολογούνται έλεον και χάριν ημίν παρά Θεού...»⁴⁷².

B' Περίοδος (1924 - 1955)

Δημιουργία - Ιδιότητες - Ονόματα - Δογματικές θέσεις

Αν και ποσοστικά δε φαίνεται τόσο σοβαρή η απώλεια των βιβλίων αυτής της περιόδου, ποιοτικά υπάρχει μια σαφής διαφοροποίηση. Το δογματικό βάθος των θεολογικών απόψεων των ανα-

467 ο.π., σ. 76.

468 ΣΤ', 1914, σ. 144.

469 ΣΤ', 1910, σ. 24.

470 Ε', 1891, σ. 228.

471 Ε', 1891, σ. 229.

472 ο.π., σ. 185.

γνωστικών της Α' Περιόδου έχει αντικατασταθεί με τις απόψεις και τα πιστεύω των καθημερινών ανθρώπων.

Οι περισσότερες αναφορές αφορούν την «Αποδεκτή ανθρώπινη συμπεριφορά». Οι συγγραφείς πιεζόμενοι για το ύφος και το περιεχόμενο των βιβλίων απ' τους περιορισμούς της τουρκικής διοίκησης, ασχολούνται με την «εκμετάλλευση» θέσεων της Θρησκείας για το κτίσιμο, το στερέωμα ως και την άκριτη αποδοχή μιας κλίμακας αρετών - ευτυχώς με τρόπο απόλυτα αποδεκτό, αφού οι αξίες αυτές αντιπροσωπεύουν τις αιώνιες αρετές της φυλής.

Οι αναφορές που αφορούν ιδιότητες και ονόματα του Θεού είναι ελάχιστες. Βέβαια εξακολουθεί να εμφανίζεται στοργικός Πατέρας⁴⁷³ και όχι ο άκαμπτος Άρχοντας της Π.Δ. Είναι ο Κύριος⁴⁷⁴, ο Δημιουργός⁴⁷⁵, ο ποιητής και Πλάστης⁴⁷⁶, που και τα ζώα διαλεγόμενα τον αναγνωρίζουν⁴⁷⁷. Η Παντογνωσία φτάνει ως την αποκάλυψη των σκέψεων⁴⁷⁸, στη γνώση των πάντων.

Ο ποιητής των πάντων εμφανίζεται προσωποποιημένος όσον αφορά τη δημιουργία της φύσης και των μετέπειτα σχέσεων προνοιας και υπακοής⁴⁷⁹ (Εις εν ἀστρο, ὅπως στο προηγούμενο κεφάλαιο). Επλασε και τον άνθρωπο στον οποίο χάρισε τον Παράδεισο. Η παρακοή στη θεία εντολή είναι η αιτία της απώλειας. Η τιμωρία της απομάκρυνσης, επιβάλλοντας ποινή στέρησης, εμφανίζεται ως φυσική κατάληξη της άδικης συμπεριφοράς και οδηγεί στην εκουσία παραδοχή από μέρους κάθε μικρού αναγνώστη του απαραβίαστου των θείων επιταγών και της νομιμότητας των τιμωριών σε περιπτώσεις παρακοής.

«... Με τον ίδρωτα του προσώπου σου θα φάγης τον άρτο σου»⁴⁸⁰. Κανείς άνθρωπος δεν το ξέχασε. Κι ο Θεός της ευσπλαχνίας υποσχέθηκε να τους προσφέρει την ευκαιρία της σωτηρίας.

Η φύση με την παρουσία του ουράνιου τόξου σφράγισε την αιώνια Διαθήκη, νουθετώντας την καταιγίδα σε μια αλληγορική αντιπαράθεση αμαρτίας και σωτηρίας:

«Βάλλετ' εύθυνς τους Κεραυνούς,

473 Ε', 1927, σ. 4.

474 Γ', 1926, σ. 121.

475 Ε', 1927, σ. 36.

476 ΣΤ', 1926, σ. 163.

477 Ε', 1937, σ. 58.

478 Ε', 1927, σ. 25.

479 ΣΤ', 1926, σ. 163.

480 ΣΤ', 197, σ. 164.

τα όπλα σας 'ς την θήκη,
 γιατ' είμαι γω στους ουρανούς,
 η παλαιά συνθήκη
 που έγραψ' ο Δημιουργός
 με χρώματα, που μένουν»⁴⁸¹.

Η αγάπη του Θεού προς τον άνθρωπο οδήγησε στη σύναψη της Διαθήκης, αναγόμενη στο «ευρύτερον, τερπνότερον, πληρέστερον... υπεράνω παντός πλάσματος»⁴⁸² θείο δώρο. Είναι η αγάπη που στρέφει τα πλάσματα προς Εκείνον μέσα από το δρόμο της προσευχής⁴⁸³, που νοηματοδοτεί τις λιγότερες, συνηθισμένες ευχές⁴⁸⁴: «Πήγαινε, Χαρίλαε μου, εις την ευχήν του Θεού!» και Τον κάνει να «γλυκογελά» βλέποντας τον κόσμο⁴⁸⁵.

Είναι η ίδια αγάπη, που απαλύνει τον πόνο του θανάτου ανάγοντάς τον στο Θεό. Ο ίδιος ο Χάροντας δηλώνει: «αυτή... είναι η θέλησις του Θεού και ουδέν να παρολλάξω δύναμαι»⁴⁸⁶. Η αναγωγή του φικωδέστερου μυστηρίου στην Πηγή της ζωής το κάνει αποδεκτό, πέρα από κάθε δικαιοϊκή αμφισβήτηση.

Ο θεοκεντρικός χαρακτήρας των βιβλίων σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργεί λάθη και παρανοήσεις. Αποδίδονται στον Ύψιστο πράξεις - ενέργειας, και τμήματα της διδασκαλίας του Ιησού ή αντίστροφα ο Υιός σε μια πλήρη σύγχυση της Τριαδικότητας αναφέρεται ως Θεός. «... Οφείλομεν να φυλάττωμεν την μεγάλην εντολήν του Θεού «αγαπήσεις τον πλησίον σου ως σεαυτόν»...»⁴⁸⁷.

Η φύση και ο Δημιουργός

Ολόκληρη η δημιουργία, τα έμψυχα και τα ψυχικά, είναι καθρέφτης του Πλάστη. Το λουλούδι είναι το «μειδίαμά του»⁴⁸⁸, ο Μάρτης ευλογία⁴⁸⁹, η ανατολή με την αγαλλίαση της γης η απόδειξη της Παρουσίας Του⁴⁹⁰.

481 Ε', 1927, σ. 36.

482 Ε', 1927, σ. 27.

483 Γ', 1926, σ. 121.

484 Γ', 1926, σ. 36.

485 Γ' 1926, σ. 36.

486 Ε', 1927, σ. 42.

487 Ε', 1927, σ. 3.

488 Ε', 1937, σ. 89.

489 Ε', 1927, σ. 74.

490 Δ', 1943, σ. 150.

Ο καταρράκτης για τον ποιητή Μπρέιναρδ παραβάλλεται «... προς το ελαφρόν μόνον κύμα όπερ θραυσμένον ψυθιρίζει το μεγαλείον και την ισχύν του Δημιουργού Του»⁴⁹¹. «Αληθώς είναι ωραία η θάλασσα, παρά τα κράσπεδα της οποίας μελετώμεν την σμικρότητά μας και θαυμάζομεν το μεγαλείον του Θεού»⁴⁹².

Η θάλασσα και το φως υμνούνται περισσότερο απ' τον άνθρωπο και ταυτόχρονα αναλαμβάνουν το έργο της δοξολογησής Του. «... Η ακτής του ηλίου είναι εν από τα βλέμματά Του...»⁴⁹³.

Το ζωικό βασίλειο στρατεύεται στον ίδιο σκοπό. Το αθώο βλέμμα του προβάτου, που είχε άλλωστε την τιμή να συμβολίσει τον Αμνό του Γαβριήλ, είναι «... σα μια προσευχή και σαν ένας ύμνος προς το Δημιουργό»⁴⁹⁴. Ο κορυδαλλός δοξολογεί το δημιουργό της αυγής⁴⁹⁵, κι ο άνθρωπος μπροστά στο μεγαλείο της φύσης νιώθει την ανάγκη να συμμετέχει στη δοξολογία⁴⁹⁶.

Στην κορυφή της Δημιουργίας τα βιβλία τοποθετούν την Κοιν/πολη. Κι αν έχασε το μεγαλείο της πρωτεύουσας των Ελλήνων, παραμένει το υπέρτατο σύμβολο του Εθνους.

Η εξύμνηση των φυσικών της καλλονών είναι ένας έμμεσος τρόπος για την καλλιέργεια της εθνικής υπερηφάνειας. «Α, ναι! Τούτο είνε το ωραιότερο θέαμα της γης όστις αρνείται τούτο, είνε αχάριστος προς τον Θεόν και υβρίζει την κτίσιν. Ανώτερον τούτου κάλλος ήθελεν υπερβαίνει τας αισθήσεις του ανθρώπου!»⁴⁹⁷.

Η Θεία Πρόνοια

Με τα λόγια της προσωποποίησης και του παραλληλισμού «Τα δόρα του Θεού ήταν κοινά για όλους μας και τα δίκια μοιρασμένων»⁴⁹⁸, αφού ο Πανάγαθος «... γνωρίζει τόσους τρόπους, για να ευεργετή τα Πλάσματα Του και να διατηρή εις την ζωήν»⁴⁹⁹ και προνόησε απ' την ώρα της Δημιουργίας για το κάθε πλάσμα προικίζοντάς το με τα κατάλληλα όργανα⁵⁰⁰.

491 ΣΤ', 1926, σ. 87.

492 δ.π., σ. 28.

493 Ε', 1949, σ. 81.

494 ΣΤ', 1947, σ. 67.

495 ΣΤ', 1926, σ. 156.

496 Γ', 1926, σ. 41.

497 ΣΤ', 1926, σ. 58.

498 ΣΤ', 1927, σ. 67.

499 Ε', 1949, σ. 11.

500 Ε', 1937, σ. 58.

Ζώα και άνθρωποι, άλογα και έλλογα τον ευλογούν γι' αυτό:
 «... Θεέ, εις ευλογίαν ανοίγομεν τα χείλη
 συ δίδεις το σταφύλι μ' αγάπην και στοργήν»⁵⁰¹.

Τον ευχαριστούν για τα δάση που τους χάρισε⁵⁰², το πλήθεμα της πηγής⁵⁰³, τον ήλιο που ακολουθεί την καταιγίδα⁵⁰⁴.

Κι ο Γνώστης κάθε καρδιάς, θέτει υπό τη σκέπη Του τον φιλόπονο⁵⁰⁵, τον εργατικό ψαρά⁵⁰⁶ θεσμοθετώντας μέσα στις σελίδες των βιβλίων κανόνες δικαίου της εργασίας, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε, συνεχίζοντας το καθεστώς της Α΄ Περιόδου. Προστατεύει τη μάννα, που σώζει τη ζωή του παιδιού της⁵⁰⁷, χωρίς αυτός ο συγχετισμός να δημιουργεί την εντύπωση της απαίτησης για πλήρη υποταγή των νεώτερων μελών της οικογένειας στην αυθεντία των γονιών, την οποία νομιμοποιούν ιστορίες, όπου εμπλέκεται ο Θεός, όπως συμβαίνει στα βιβλία του ελεύθερου κράτους.

Η δέσμευση του ανθρώπου με την έννοια της ενοχής, αφορά την αγάπη και την προστασία προς τα ζώα και δια μέσου των προς όλη τη φύση μέσα από τα λόγια του Χριστού, που εδώ αποδίδονται στο Θεό, σε μια επίσης σύγχυση, όπως και στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Η θεία πρόνοια γίνεται αφετηρία για την ανθρώπινη φροντίδα: «Και ο Θεός αγαπά τα ζώα και μετά στοργής φροντίζει περί αυτών. Ανοίξατε πάντες οι άνθρωποι τους οφθαλμούς σας και παρατηρήσατε, πόσον αγαθός είναι ο Θεός προς πάντα τα ζώα και προς αυτά τα ελάχιστα και πώς αυτός καθ' εκάστην καλύπτει την γην ως τράπεζαν πλουσίαν χάρις των πλασμάτων αυτών»⁵⁰⁸.

Θεός και άνθρωπος στα αναγνωστικά

Ο άνθρωπος των βιβλίων αυτών εμφανίζεται ηθικός δίχως ηθικολογίες. Είναι ένα πλάσμα τίμιο, ελεύθερο και πάνω απ' όλα αισιόδοξο. «...Να είμεθα πάντοτε εύθυμοι και εις αυτάς τας θλίψεις,

501 Γ', 1926, σ. 94.

502 ΣΤ', 1926, σ. 160.

503 Γ', 1926, σ. 46.

504 Ε', 1927, σ. 36.

505 Ε', 1927, σ. 25.

506 ΣΤ' 1926, σ. 88.

507 Γ', 1936, σ. 88.

508 Ε', 1927, σ. 130.

να μη καταβαλλώμεθα υπ' αυτών, αλλά να ελπίζωμεν πάντοτε εις την θείαν Πρόνοιαν»⁵⁰⁹.

Η υπομονή, «υποταγή στην ανάγκη»⁵¹⁰ εξελίσσεται βέβαια μερικές φορές σε μοιρολατρία και μετάθεση των ευθυνών στην ανώτερη Δύναμη. Στάση, η οποία ξεπερνώντας και την καλλιέργεια της επίγειας εσχατολογίας των χρόνων της δουλείας μόνο επιζήμια μπορούσε να αποβεί, καλλιεργώντας την ηττοπάθεια στους Έλληνες της Πόλης αυτή την εποχή.

Η παρουσία του Θεού παντού και πάντα «..όταν μας δοκιμάζει/, κορδώνες και βασιλικά φορέματα δε βάζει...»⁵¹¹ και η πατρική διαβεβαίωση: «...ουδέποτε ο Θεός αφήνει αβράβευτον και την μικρότεραν αγαθοεργίαν»⁵¹², συνθέτουν το συναισθηματικό υπόβαθρο της ηθικής συμπεριφοράς, η οποία οδηγεί στη δημιουργία του επίγειου παράδεισου, εξοβελίζοντας την αμαρτία του παρόντος και την απειλή της μετά θάνατον κόλασης.

«... Μικρή, μικρή κι' η καλωσύνη
κι' η αρετή του καθενός
κάμνουν τον κόσμο αυτό να γίνη⁵¹³
παράδεισος αληθινός»⁵¹³.

Δίνονται μερικές εντολές - συμβουλές για την οριοθέτηση της θεάρεστης συμπεριφοράς. Η ατιμία της ψευδούς κατηγορίας⁵¹⁴ μεταφέρει το αντίστοιχο μήνυμα της εντολής. Η μετριοφροσύνη των μακαρισμών⁵¹⁵, η ταπεινοφροσύνη⁵¹⁶, το φίλημα αντί του κτυπήματος⁵¹⁷, η τιμή στους γονείς⁵¹⁸, είναι οι αρετές που κοσμούν τη συμπεριφορά του προτύπου των βιβλίων.

Η αγάπη στον πλησίον αποτελεί την κορωνίδα:
«Ο αγαπών λέγει και ο απόστολος Παύλος, είναι υπομονετικός και καλοκάγαθος, δεν αλαζονεύεται δεν φέρεται απρεπώς, δεν παροργίζεται, δεν σκέπτεται το κακόν, δεν χαίρεται δια την αδικίαν...»⁵¹⁹.

509 Ε', 1927, σ. 115.

510 Ε', 1949, σ. 46.

511 ΣΤ', 1926, σ. 163.

512 Ε', 1927, σ. 53.

513 Δ', 1943, σ. 65.

514 Ε', 1937, σ. 74, 178.

515 δ.π., σ. 68.

516 δ.π., σ. 116.

517 δ.π., σ. 24.

518 Α, Μ.Α' 1936, 1939, 1950, σ. 5, Δ. 1943, σ. 177

519 ΣΤ', 1926, σ. 166.

Η ελεημοσύνη⁵²⁰, η συγχώρεση⁵²¹, η ευσπλαχνία, το δάκρυ του Θεού⁵²² είναι αποτέλεσμα της ύπαρξής της.

Η κοινωνική διάσταση των αρετών με θρησκευτική προέλευση σε μερικές περιπτώσεις προπαγανδίζεται θετικά στα αναγνωστικά.

Ο άνθρωπος εμφανίζεται ευλογών και ευλογούμενος απ' το Θεό. Κι όμως... Η έβδομη ημέρα της Δημιουργίας, που ορίστηκε ως ημέρα ξεκούρασης και λατρείας, στις σελίδες των βιβλίων παρουσιάζεται απογυμνωμένη από κάθε εκδήλωση πίστης. Είναι ημέρα εκδρομών, γενεθλίων, διασκέδασης όχι όμως και εκκλησιασμού.

Η αποστέρηση κάθε δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου σε ζητήματα εκπαίδευσης οδήγησε και στην εκκοσμίκευση του περιεχομένου των αναγνωστικών, επεκτείνοντας το πρόβλημα της αλλοίωσής τους και στο χώρο της παρουσίασης στοιχείων της χριστιανικής πίστης.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Ονόματα - ενέργειες - ιδιότητες

Για τη σχολική ηλικία είναι αποδεκτό από παιδαγωγική άποψη ότι στην παιδική σκέψη ο Θεός είναι η δημιουργική αιτία των πάντων, χωρίς να πάueι να ισχύει η ανθρωπομορφική αντίληψη γι' Αυτόν, η οποία θα συνεχιστεί και στις δύο πρώτες τάξεις του Γυμνασίου. Είναι ο Θεός τιμωρός των κακών, που αμείβει τους καλούς⁵²³.

Τα αναγνωστικά συμπορεύονται μ' αυτές τις απόψεις συνθέτοντας μια θετική αφαίρεση στο περιεχόμενό τους, όπως ήδη διαπιστώθηκε και για τα βιβλία των προηγούμενων δεκαετιών. Παρουσιάζουν τον καλό Θεό, ο οποίος «Τα έχει πλάσει όλα, που τα δίνει όλα»⁵²⁴, τον Πλάστη⁵²⁵ και Δημιουργό του κόσμου⁵²⁶. Το Θεό που αγαπά τα πλάσματά του και πιο πολύ τον άνθρωπο, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον και τη στοργή του στα μικρά παιδιά, που με την αιθωρότητά τους είναι πιο κοντά στο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν».

520 ΣΤ', 1926, σ. 27.

521 Α', Μ. Α', 1936, 1939, 1950, σ. 45.

522 Β', 1937, σ. 18.

523 Μ. Δημάση, Το ηθικοθρησκευτικό..., Θεσ/νίκη, 1990, σ. 25.

524 Δ', 1955, σ. 201.

525 ΣΤ', 1955, σ. 35.

526 Γ', 1955, σ. 21.

Τα ίδια εμφανίζονται γνώστες αυτής της θεϊκής αγάπης⁵²⁷. Είναι λοιπόν γνωστικά, έχουν καρδιά και πίστη και γι' αυτό Του απευθύνουν τις πιο θερμές ευχές⁵²⁸.

Κι όταν ο θάνατος παίρνει κάποιο απ' αυτά, η λαϊκή ευσέβεια τον αποδίδει στη Βουλή του Θεού, την άγνωστη. «... Δεν είναι δυνατόν να εξακριβώσωμεν διατί ο Θεός ώρισε να αποθανή ο Κωστάκης σου. Εδώ εις τον Κόσμον μας ἐφερε να ζῶμεν μόνον δι' Αυτόν»⁵²⁹. Η δογματική ορθότητα των λόγων του ιερέα χάνεται πίσω απ' τη μοιρολατρία της δεύτερης πρότασης, η οποία βέβαια δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι καλλιεργεί ορθά τη θρησκευτικότητα των παιδιών.

Σε συνδυασμό μάλιστα με τη θεία ρήση: «Με τον ιδρώτα του προσώπου θα φάγης τον άρτο σου...»⁵³⁰, η ανθρώπινη παρουσία περιορίζεται στην αποδοχή και την υποταγή στις επιταγές του σχεδίου της θείας Οικονομίας, θέση καταδικασμένου για την ανυπακοή στην πρώτη εντολή.

Ο ιερέας όμως, ο παρηγορητής της προηγούμενης αναφοράς, προσπαθώντας να πείσει τους ενορίτες του οδηγείται σε πρωτοποριακές θεολογικές θέσεις για την εποχή του: «... - Τέκνα μου, ο Θεός δεν κατοικεί εις πέτρας και εις ξύλα, αλλ' εις τας ψυχάς των καλών Χριστιανών... Πράγμα ασυγκρίτως αρεστότερον εις τον Θεόν θα επράττομεν, αν ετοκίζομεν τα συγκεντρωθέντα χρήματα δια να πληρώνεται... ετησίως διδάσκαλος γραφής και αναγνώσεως. Και το περισσεύον να μοιράζηται εις τους πτωχούς αδελφούς μας, όσον η πτωχεία δεν είναι αποτέλεσμα αργίας»⁵³¹ παρά να κτίσουν δεύτερο ναό.

Στα αναγνωστικά του 1955, επειδή κατ' αρχήν περιλαμβάνονται κείμενα πεζά και ποιητικά γνωστών Ελλήνων λογοτεχνών, επικρατεί το ανάλογο ύφος. Προσωποποιήσεις και μεταφορές σ' ένα κλίμα λυρισμού παρουσιάζουν τη φύση να μεταβάλλεται καθημερινά σ' ένα λιβανωτό λατρείας⁵³², σε διαρκές πανηγύρι, όπου τα πτηνά ψάλλουν ύμνους στο Δημιουργό⁵³³ και τα λουλούδια συνεπικουρούν στο έργο της δοξολογίας⁵³⁴.

527 Β', 1955, σ. 5.

528 Γ', 1955, σ. 17 - 18.

529 ΣΤ', 1955, σ. 102.

530 δ.π., σ. 128.

531 δ.π., σ. 122.

532 Δ', 1955, σ. 175 και 176.

533 Δ', 1955, σ. 206.

534 ΣΤ', 1955, σ. 211.

Η σημαντικότερη άμως συμμετοχή της φύσης στη λατρεία του Υψίστου είναι η μεσολάβησή της, η οποία οδηγεί την ανθρώπινη ψυχή στην ανάγκη της αναζήτησής Του. Η συνταρακτική πορεία της ανακάλυψης περνά απ' το φως του ήλιου, φως Κυρίου ιλαρό⁵³⁵, τη χαρά του καλοκαιριού⁵³⁶, την επιβλητικότητα του καταρράκτη⁵³⁷ ως τη Σωκρατική φιλοσοφία για την καλλιέργεια της γης, η οποία «... διδάσκει την αγάπην της εργασίας και την δικαιοσύνην του Θεού»⁵³⁸.

κι ως τις τρυφερές παιδικές προσευχές
 «Σε νοιώθω στης ζωής το κάθε βήμα,
 στην ανθοστόλιστη του Απρίλη γη,
 μεσ' σ' αφρογάλανο το κύμα...
 Σε καθ' επίσημη στο σπίτι μας ημέρα
 ή σε γιορτή ή σε χαρές
 ή σε σκηνές του πένθους θλιβερές,
 Σε νοιώθομεν ανάμεσα μας σαν πατέρα...»⁵³⁹.

Θεία Πρόνοια

«ΑΙΝΟΣ
 Τον Πλάστην των όλων
 το χειλός μας ψάλλει
 ... Εν βλέμμα του φθάνει
 τον κόσμον να σείση...
 Αυτός μας φωτίζει,
 Αυτός μας θερμαίνει,
 Αυτός μας ενδύει,
 Αυτός μας ευφραίνει...»⁵⁴⁰.

Ο Θεός και σ' αυτά τα ανγγωστικά είναι ο Ζωοδότης και ο Φωτοδότης, που με στοργή φροντίζει δόλη τη δημιουργία⁵⁴¹.

Παραστέκεται στον καθημερινό μόχθο του ξενιτεμένου πατέρα⁵⁴², του τολμηρού ναυτίλου⁵⁴³, των μεροκαματιάρηδων ναυτι-

535 Δ', 1955, σ. 39.

536 Α', 1956, σ. 174, Γ', 1955, σ. 173, Δ', 1955, σ. 165.

537 Ε', 1955, σ. 177.

538 ΣΤ', 1955, σ. 189.

539 Γ', σ. 21 και Ε', σ. 7.

540 Δ', 1955, σ. 209.

541 Γ', 1955, σ. 95, 205.

542 Β', 1955, σ. 117.

κών⁵⁴⁴, που εγκαταλείφτηκαν αβοήθητοι από σκληρόκαρδους ανθρώπους.

Οι χριστιανοί Τον βλέπουν στο καταλάγιασμα της καταιγίδας⁵⁴⁵, στο ξημέρωμα της καινούριας μέρας⁵⁴⁶ και Τον αποζητούν σύντροφο και προστάτη⁵⁴⁷, δίνοντας μια άλλη διάσταση των σχέσεων της κατακόρυφης κοινωνικότητας.

Καινούρια στοιχεία τα οποία εμφανίζονται είναι η ανθρώπινη ανυπομονησία, που γίνεται δυσπιστία οδηγώντας στον κλονισμό της εμπιστοσύνης προς τη θεία Πρόνοια: «Στέφανε! λέγει στο γιό του... Δοξασμένος ας είναι ο ἅγιος Θεός! Όλα τα δίνει με τη σειρά τους. Εμείς μονάχα είμεθα ανυπόμονοι...»⁵⁴⁸.

Ο πατέρας και η γιαγιά, εκπρόσωποι δύο παλιότερων γενεών, εμφανίζονται επιφορτισμένοι να πείσουν τις νέες γενιές για την αδιάκοπη θεϊκή παρουσία. Η φύση δε διαψεύδει την εμπειρία τους. Η ευλογημένη ελιά καρπίζει στον καιρό της⁵⁴⁹, το καλοκαίρι γεμίζει απ' τ' ἄγια καλά⁵⁵⁰ και το φθινόπωρο: «... Ο καλός Θεός, που βλέπει

την καλή σπορά,
και βροχούλες όσες πρέπει
θα του στείλη, ναβγουν τόσα
στάχυα καρπερά...»⁵⁵¹.

Η εκκλησία εμφανίζεται να συμμετέχει στο έργο της θείας πρόνοιας με τον αγιασμό των Φώτων, οπότε μεσολαβεί για την εμφάνιση της ευεργετικής ουράνιας Παρουσίας. «Τα ουράνια ευλογύν σήμερα τα σπαρτά μας, τα δέντρα μας, τ' αμπέλια μας»⁵⁵².

Τα πλάσματα του Θεού δικαιούνται την αγάπη των ανθρώπων, τους οποίους τάχτηκαν να βοηθούν⁵⁵³, αλλά δεισιδαιμονίες και προλήψεις αφαιρούν αυτή την αγάπη από ορισμένα καταδικάζοντάς τα να φέρουν το στίγμα της καταστροφής, όπως συμβαίνει με την

543 ΣΤ', 1955, σ. 32.

544 Δ', 1955, σ. 83.

545 δ.π., σ. 26.

546 ΣΤ', 1955, σ. 23.

547 δ.π., σ. 35.

548 Β', 1955, σ. 72, 92.

549 Γ', 1955, σ. 113.

550 Δ', 1955, σ. 169.

551 Γ', 1955, σ. 40.

552 Ε', 1955, σ. 100.

553 δ.π., σ. 56.

κουκουβάγια, την οποία - ορθά - αναλαμβάνει να υπερασπισθεί ο ιερέας αποκαθιστώντας την αλήθεια. «... Εν τούτοις ο Θεός δεν έπλασε περισσότερον ευεργετικόν συνεργάτην του αγρότου»⁵⁵⁴.

Σε μια έξαρση σωβινισμού και εθνικισμού με λανθασμένη κατεύθυνση, οι Τούρκοι επιβάλλουν στους μικρούς αναγνώστες, την άποψή τους: « - Εμείς έχομε το δώρο από το Θεό, να έχωμε πατρίδα από τις πιο όμορφες»⁵⁵⁵. Ο δάσκαλος λειτουργεί εδώ ως κατ' εξοχήν φορέας ιδεολογικού επηρεασμού. Η τραγικότητα βρίσκεται στη διαπίστωση ότι το κείμενο στο βιβλίο της Ελλάδας μιλούσε για την Ελληνική πατρίδα και ότι στο αντίστοιχο της Πόλης με την απώλεια κάθε στοιχείου αναφερόμενου στην πατρίδα - όνειρο, μετατράπηκε σε μήνυμα προπαγάνδας υπέρ της Τουρκίας. Τέτοιες επισημάνσεις θα γίνουν στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Θεός και άνθρωπος στα αναγνωστικά

Στο κείμενο «Παροιμίαι»⁵⁵⁶ συγκεντρώνονται σε έμμετρα αποφθέγματα λαϊκής σοφίας όλα τα στοιχεία που συνθέτουν τη θεάρεστη συμπεριφορά.

Η ελεημοσύνη κι εδώ κατέχει την κορυφή των αρετών. Συνοδεύεται πάντα απ' τη θεία ανταπόδοση παραθέτοντας ένα ισχυρό κίνητρο, εντάσσοντας τη φιλανθρωπία σ' ένα πλαίσιο σκέψης «εμπορικού» συμφέροντος.

Το θηικό αδιέξοδο αποφεύγεται στο ποίημα που έφτιαξε μια μητέρα:

«...ένα καντήλι ακοίμητο
κάθε καρδιά φωτίζει
και της γλυκαίνει τον παλμό,
σαν είναι πάντα στο καλό,
που ο Θεός ορίζει»⁵⁵⁷.

Ο καλός άγγελος, σύντροφος, προστάτης εμφανίζεται⁵⁵⁸. Το μικρό παιδί μαθαίνει πως δεν έχει τίποτε να φοβηθεί, εφ' όσον υπακούει και τηρεί τις θεϊκές εντολές ή όσες του παρουσιάζονται έτσι.

⁵⁵⁴ Δ', 1955, σ. 179.

⁵⁵⁵ Γ', 1955, σ. 36.

⁵⁵⁶ ΣΤ', 1955, σ. 36 - 37.

⁵⁵⁷ Γ', 1955, σ. 58.

⁵⁵⁸ Γ', 1955, σ. 56.

Ο δρόμος της πίστης είναι ανοιχτός. Η προσευχή το οδηγεί στο Θεό Πατέρα⁵⁵⁹.

Τα «γραμματάκια, Του Θεού τα πραγματάκια»⁵⁶⁰ αποτελούν καινούριο στοιχείο στις παιδικές αιτήσεις. Εντάσσονται στο γενικότερο πνεύμα αυτών των βιβλίων, τα οποία θεωρούν την υπακοή και την καλή επίδοση στο σχολείο, βασικά προτερήματα του καλού παιδιού.

Συμπερασματικά, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε με τα βιβλία της ανάγνωσης και των τριάν περιόδων ως Θεοκεντρικά. Αριθμητικά η κατάταξη των Δελτίων έχει ως εξής: Α' Περίοδος 103, Β' Περίοδος 68, Γ' Περίοδος 56. Η παρουσία του Θεού κρίνεται επαρκής και θετική όσον αφορά τη δογματική ορθότητα των αναφορών και την απουσία της σύνδεσης Του με τις εθνικιστικές επιδιώξεις των Ελλήνων. Αρνητικές είναι οι περιπτώσεις σύνδεσης και εξάρτησης της ηθικής και ενάρετης συμπεριφοράς με την τήρηση των θείων εντολών και το φόβο της παρακοής και ο διδακτισμός στη δράση των «προτύπων» παιδιών της Γ' Περιόδου, τα οποία δρουν ως φορείς και προπαγανδιστές αξιών και στάσεων.

B. Χριστός

A' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Γέννηση - Βίος - Θάνατος - Ανάσταση

Τα αναγνωστικά βιβλία που μελετεύμε διοχετεύουν δογματικές θέσεις για το πρόσωπο του Ιησού μέσα από αναφορές στη Γέννηση, στο δράμα του Σταυρικού Θανάτου και στην κορύφωση της Ανάστασης. Πεζά κείμενα και έμμετρες αφηγήσεις προσπαθούν να συγκινήσουν και να διδάξουν υπό το βάρος της αρνητικής επίδρασης του ακατανόητου της βαριάς καθαρεύουσας, η χρήση της οποίας χαρακτηρίζει την εποχή. Είναι ακριβώς αυτή η γλώσσα που υπαγορεύει κατά πολύ το ύφος και το περιεχόμενο των αναγνωστικών: «Τα Χριστούγεννα. Ο Θεός έπλασε τον άνθρωπον αθώον και άγιον. Άλλ' ο άνθρωπος δεν έμεινεν εν τη αθώότητι και αγιότητι. Ο άνθρωπος έπεσεν εις το κακόν και διεφθάρη υπό της αμαρτίας. Ο Θεός ευσπλαχνήσθη τους ανθρώπους και έστειλε τον μονογενή αυτού Υἱόν, του Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν, ίνα σώση αυτούς από της

⁵⁵⁹ Γ', 1955, σ. 17 - 18.

⁵⁶⁰ Α', 1956, σ. 131.

αμαρτίας και του κακού. Ο Ιησούς Χριστός εγεννήθη εκ Πνεύματος αγίου και Μαρίας της Παρθένου και εγένετο ἀνθρωπος»⁵⁶¹.

Είναι οδυνηρή η διαπίστωση ότι δύλα τα παραπάνω δυσνόητα απευθύνονται σε μαθητές της Β' Δημοτικού. Μια ενδοσκόπηση του κειμένου οδηγεί στην επισήμανση και νοηματικών λαθών: Η δεδομένη αγιότητα του Κτίσματος δε συμφωνεί με τη θεώρηση της Ορθόδοξης θεολογίας ότι ο ἀνθρωπος προικίστηκε με δεκτικότητα για τη θέαση του «Θεού» και οπλίστηκε με το προνόμιο της ελευθερίας και της απόλυτης ευθύνης για την τελείωση της αγιαστικής του πορείας⁵⁶². Η ενανθρώπιση εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της ευσπλαχνίας του Πατέρα για τον μεταπτωτικό ἀνθρωπο. Οι ανατολικοί Πατέρες δε συζήτησαν ποτέ για κίνητρα αυτής της θεϊκής απόφασης. Έμμεσα προκύπτει η σκέψη πως η ενσάρκωση του Λόγου είναι ενέργεια του Θεού, ανεξάρτητη απ' το προπατορικό αμάρτημα⁵⁶³, είναι η πλήρωση της πορείας της θείας οικονομίας⁵⁶⁴, που αφανίζεται στο προηγούμενο κείμενο. Θεός και Υιός παρουσιάζονται πρωταγωνιστές μιας σχέσης αντιγράφου των ανθρώπινων γονεϊκών σχέσεων αφ' ενός και η αναφορά στο Αγιό Πνεύμα κάνει τη Γέννηση μωστηριακή, για να προσγειωθεί απ' το θεϊκό μεγαλείο στο «εγένετο ἀνθρωπος» ... Συνοθύλευμα ορθότητας και αποκλίσεως, το οποίο προκαλεί σύγχυση στο μιαλό των μικρών χριστιανών.

«Εκεί ο Θεός έναν καιρό
σάρκα θνητή ενδύθη
για μας τους Χριστιανούς»⁵⁶⁵.

Η γλώσσα είναι απλούστερη, η ηλικία των παιδιών μεγαλύτερη. Η ιχνηλασία όμως στα νοήματα των λέξεων οδηγούν σε διαπίστωσεις παρόμοιες με τις προηγούμενες. Η Σάρκωση του Λόγου γίνεται Σάρκωση του Θεού σε μια υπεραπλούστευση του Τριαδικού δόγματος και η σωτηρία, η δυνατότητα της νίκης εναντίον του κακού, περιορίζεται σε μια «προσχεδιασμένη» θρησκευτική αριστοκρατία, τους χριστιανούς.

561 Β', 1884, σ. 140 - 141.

562 Ν. Α. Ματσούκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία τ. Β, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 199.

563 Μ. Αθανασίου, Περί ενανθρωπήσεως του Λόγου 54, PG25, 192 B, «Αυτός γαρ ενηνθρώπησεν, ίνα τημείς θεοποιηθόμεν. . .».

564 Ν. Α. Ματσούκα, δ.π., σ. 204.

565 ΣΤ', 1910, σ. 10.

Από την επίγεια ζωή του Ιησού ύχουμε εντοπίσει αρκετές αναφορές, αλλά όχι εκτενείς διηγήσεις και αφηγήσεις της Γέννησης, προσφιλείς στα βιβλία των επόμενων γενεών.

Μετά τη Γέννηση και τη Βάπτιση σταθμός είναι: «... ήρξατο της διδασκαλίας αυτού. Η διδασκαλία, τα θαύματα και ο αγιότατος βίος του Ι. Χ. εξήγειραν τον φθόνον... των Φαρισαίων και γραμματέων των Ιουδαίων»⁵⁶⁶. Ο αγιότατος βίος θεωρείται η αιτία του δραματικού τέλους. Και θρηνεί ο ποιητής την τραγική προδοσία του Ιούδα: «κ' ήσο Θεός του, αδελφός, πατήρ του, ευεργέτης»⁵⁶⁷. Εκείνος «ηυλόγει έτι ήρεμος πατήρ τους Θεοκτόνους», τη γη που τον σταυρώστε, όσους δεν άντεξαν το φως Του και ζήτησαν τα σκότη.

Όλη η φρίκη για την ανθρώπινη ύβρη περικλείεται στους στίχους:

«Δίδεις τη γη ηλίους
και όμως είδες του θνητούς επάνω σου δημίους».

Οι λέξεις «πατήρ» και «δίδεις» βέβαια, θεωρούμενες σε βάθος αποκαλύπτουν τη βαθύτατη θεολογία της Τρισυπόστατης μονάδας⁵⁶⁸, η οποία όμως αφορά ως αποδέκτες της γνώστες της Δογματικής και όχι τους μαθητές του Δημοτικού Σχολείου.

Η αγωνία του ανθρώπινου γένους κορυφώνεται: «Γη! του ανθρώπου ο νιός εκλείπει μετ' ολίγον»⁵⁶⁹. Όμως:

«Κι' απέθανεν εις το Σταυρό
κ' ετάφη κ' αναστήθη
και πάει 'ζ τους ουρανούς»⁵⁷⁰.

Ο Σταυρός του θανάτου έγινε ζωοποιός, το ξύλο Του Τίμιο, πάνσεπτο. Το μνήμα του Θεανθρώπου, ζωοδόχος⁵⁷¹. Ο Ιησούς «ως Θεός αθάνατος, ανέστη εκ νεκρών τη τρίτη ημέρα από της σταυρώσεως αυτού, ήτοι τη Κυριακή, την ζωήν, την χαράν και την σωτηρίαν τοις ανθρώποις χαρισάμενος»⁵⁷².

Το χαρμόσυνο μήνυμα φτάνει παντού: «Ο Άδης ενεκρώθη αγάλλεσθε, λαοί, και τοις νεκροίς εδόθη/αθάνατος ζωή»⁵⁷³. Διαπί-

566 Β', 1884, σ. 192.

567 ΣΤ', 1910, σ. 3 - 4 - 5.

568 Ν. Ματσούκα, δ.π., σ. 80.

569 Ε', 1891, σ. 27.

570 ΣΤ', 1910, σ. 10.

571 δ.π., σ. 6 - 10.

572 Β', 1884, σ. 192.

573 δ.π., σ. 194.

στωση της νίκης επί του θανάτου ή έμμεση αναφορά στην «εις τον Αδην» κάθοδο του Ιησού, με την οποία τεκμηριώθηκε το γεγονός της Ανάστασης;

Ο θρίαμβος ολοκληρώνεται στο σχεδιασμό της Έσχατης ημέρας. «Γη! ... πλην θέλεις τον επανίδει επί λευκών πτερύγων εκ δεξιών ερχόμενον της δόξης του Υψίστου και κρίναι καθεζόμενον τους ασεβείς φονείς του...»⁵⁷⁴. Και βέβαια η «ποιητική άδεια» μόνο μπορούσε να περιορίσει τη μέλλουσα κρίση στους «ασεβείς φονείς», εκτός αν δεχτεί κανείς πως ασεβής δολοφόνος του έργου της Σωτηρίας Του είναι όποιος εθελοτυφλεί απέναντι στο αγαθό.

Η διδασκαλία Του

Ο Ιησούς είναι ο ιδρυτής μιας θρησκείας αθάνατης. «... Φοίνιξ η θρησκεία σου αθανασία πνέει»⁵⁷⁵.

Οι πιστοί της ακολουθούν αιώνες τώρα τη διδαχή Του, απ' τη Μακρίνα, αδελφή του Μ. Βασιλείου, που περιφρόνησε τα επίγεια αγαθά και μόνασε⁵⁷⁶ ως το γέρο ελεήμονα, το ζητιάνο που και νεκρός δε σταμάτησε να ελεει⁵⁷⁷.

Στο κείμενο «Ιδέαι του Μεγάλου Ναπολέοντος περί της χριστιανικής θρησκείας» διαβάζουμε: «... το απέραντον βάθος της διδασκαλίας του ... το ευαγγέλιον του, η εμφάνισίς του, το κράτος του, η πορεία του κατά τους αιώνας και τα βασίλεια, είνε προς εμέ αδιάλυτον, τεράστιον μυστήριον... Απασαι αι διδασκαλίαι αυτού εις εν μόνον και το αυτό πράγμα περιστρέφονται, την Αιωνιότητα!...»⁵⁷⁸.

Πολύ εύστοχα τα αναγνωστικά αναφέρουν ότι ο Ιησούς δεν ήρθε να καταργήσει, αλλά να συμπληρώσει το Νόμο με τις εντολές της αγάπης⁵⁷⁹. Οι μακαρισμοί τοποθετημένοι στην προμετωπίδα της επί του Όρους ομιλίας ορίζουν τις παραμέτρους της χριστιανικής ευτυχίας, οι οποίες βέβαια διατυπωμένες στην καθαρεύουσα αποκτούν την αίγλη του δέους και οδηγούν στην ακούσια αποδοχή μεσω του διδακτισμού.

574 Ε', 1891, σ. 27.

575 ΣΤ', 1910, σ. 3, 4, 5.

576 ΣΤ', 1914, σ. 161.

577 δ.π., σ. 21.

578 ΣΤ', 1910, σ. 201.

579 Αλληλοδιδακτικής, 1848, σ. 19 και Ε' 1891, σ. 26.

Οι μεταφορές κειμένων του Ευαγγελιστή Λουκά στα βιβλία συνδυάζονται με διαπιστώσεις δυστυχίας εξαίροντας την ανώτερη αξία ορισμένων συνθηκών ζωής.

«Εκ του Μεσσίου

... τους δυστυχείς η του Θεού αγκάλη περιμένει.
 ... Ω πένητες, μη θλίβεσθε ω δούλοι! μη λυπείσθε.
 Εἰς οὐρανόν ευδαίμονες καὶ ίσοι πάντες είσθε
 ...Μακάριοι εν γένει
 καὶ οἱ δεδιωγμένοι»⁵⁸⁰.

Τα παρήγορα λόγια για τους αδικημένους αυτής της γης είναι μήνυμα ελπίδας για τους «δούλους» Έλληνες της Πόλης στο χώρο της θρησκευτικής Εσχατολογίας.

Το πνεύμα του τρίτου Ευαγγελίου, του κατ' εξοχήν «Κοινωνικού Ευαγγελίου», όπου οι πλούσιοι ταλανίζονται και οι φτωχοί μακαρίζονται, διαπνέει την αφήγηση για την ελεημοσύνη της φτωχής καλαθοποιού, της οποίας την πράξη επαινεί ο ιερέας: «Ιδού, φίλτατοι, διατί ο Ιησούς είπεν, ότι των πτωχών εστίν η Βασιλεία των ουρανών»⁵⁸¹.

«Ο Τάφος των φιλτάτων

... Σίγησον, λύπη ... εισιδύει εις τας ακοάς μου η θεία του Ιησού⁵⁸² Χριστού φωνή. Είναι της αιωνιότητος, ως εγώ... Δεν υπάρχει θάνατος, αλλά μόνον βραχὺς χωρισμός. Η αιωνιότης προσομοιάζει μεγάλω και ευφροσύνω δείπνω, εις ο Πατήρ του παντός έχει πάντας ημάς προσκεκλημένους...»⁵⁸². Η παραβολή του Δείπνου που ερμηνεύεται ως πρόσκληση προς τη σωτηρία και τον Παράδεισο, εδώ χρησιμοποιείται, για να τεκμηριώσει το πρόσκαιρο του σωματικού θανάτου.

Οι παραβολές, γνωστές και απ' την Π.Δ. (Πρμ. 10, 26. 12, 4) είναι μια σκηνοθεσία συμβόλων και εικόνων προερχομένων απ' την επίγεια πραγματικότητα, για να δηλώσουν τις αποκαλυμμένες απ' το Θεό πραγματικότητες⁵⁸³. Η χρήση στοιχείων της βιωματικής εμπειρίας στις αλληγορίες αυτές κάνει εύληπτες τις χριστιανικές αλήθειες και για τους μικρούς μαθητές. Τα αναγνωστικά παραθέτουν εκτός απ' την προαναφερθείσα Παραβολή του Δείπνου, τις «Μωρές

580 Ε', 1891, σ. 25.

581 ΣΤ', 1910, σ. 74 - 75.

582 Ε', 1891, σ. 228.

583 Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας, σ. 758.

Παρθένες»⁵⁸⁴, όπου με έμμετρο τρόπο ακολουθείται η ευαγγελική περικοπή. Το κείμενο όμως περιορίζεται στην παρουσίαση της συμπεριφοράς των «μωρών», ακρωτηριάζοντας την αφήγηση του Ιησού. Αν επιδιώξῃ του ποιητή ήταν ο προβληματισμός των αναγνωστών με την προβολή της συμπεριφοράς τους στην απορριπτέα δράση των συγκεκριμένων Παρθένων, η επιλογή της ηλικίας κρίνεται τουλάχιστον αυτοχής. Η σύγκριση των απαιτήσεων του παραβολικού νοήματος μ' εκείνες της παιδικής ηλικίας οδηγεί στην αυτοαπόρριψη, η οποία σαφώς δεν αποτελεί σταθερή βάση για την οικοδόμηση μιας υγιούς θρησκευτικότητας.

Θετικό επηρεασμό ασκούν οι αναφορές στη φυσική συμπεριφορά των απλών ανθρώπων, οι οποίοι εμφανίζονται αναζητώντας Τον πάντα⁵⁸⁵, αποδεχόμενοι εκούσια την επί γης προστατευτική παρουσία Του.

Ηρωικές μορφές αναδεικνύονται οι υπερασπιστές της θεότητάς Του έναντι των αιρετικών, που προσπάθησαν να λογικοποιήσουν τα μυστήρια της θείας βούλησης⁵⁸⁶.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

Γέννηση - Βίος - Θάνατος - Ανάσταση

Οι δογματικές θέσεις που ανέπτυσσαν τα αναγνωστικά της προηγούμενης περιόδου, με την ευκαιρία αναφορών τους σε γεγονότα της ζωής του Χριστού συνδεδεμένα με τις μεγάλες γιορτές της Χριστιανοσύνης, απουσιάζουν στα βιβλία αυτού του χρονικού διαστήματος.

Η διαπίστωση «Ερχεται η Λαμπρή και το «Χριστός ανέστη»...»⁵⁸⁷ συνοδεύεται με περιγραφή του εκκλησιασμού, διανθισμένη με εθιμικές εκδηλώσεις στις οποίες μάλλον μετατοπίζεται το κέντρο βάρους⁵⁸⁸.

584 Ε', 1891, σ. 84.

585 Δ', 1921, σ. 31.

586 ΣΤ', 1910, σ. 118.

587 Γ', 1926, σ. 56.

588 Ε', 1927, σ. 90 και Ε', 1947, σ. 153.

Η διδασκαλία Του

Ο «άγιος αμνός, του Γαβριήλ ο κρίνος»⁵⁸⁹ σε επαναλαμβανόμενο κείμενο πολλών αναγνωστικών της εποχής αφήνει παρακαταθήκη τα λόγια Του: «... Παρακολουθών δε τις μετά προσοχής τον βίον και την κίνηστ των πτηνών, δεν δύναται ή να ενθυμηθή τους περί αυτών λόγους του Κυρίου: «Ου σπείρουσιν, ουδέ θερίζουσιν, ουδέ συνάγουσιν εις αποθήκας και ο πατήρ ημών ο ουράνιος τρέφει αυτά. Ουχί υμείς μάλλον διαφέρετε αυτών;».

Η παραβολή του Ασώτου⁵⁹⁰ είναι εκτενής αφήγηση, η οποία ακολουθεί τα ευαγγελικά λόγια, αλλά η συναισθηματική φόρτιση και το συγκινησιακό κλίμα καλλιεργούνται μέσα από τις αντιδράσεις και τη σχέση πατέρα - γιου. Το κείμενο - από αντίστοιχο ελληνικό αναγνωστικό⁵⁹¹ - σταματά στη γιορτή της επιστροφής. Αποσιωπείται η άφιξη και η αντίδραση του φρόνιμου γιου υπέρ της ευφρόσυνης ατμόσφαιρας της μεταστροφής, δύπον όλα για τον άσωτο είναι προδιαγεγραμμένα και στρατευμένα για το αίσιο τέλος.

Οι αναφορές ολοκληρώνονται με την υπόμνηση της καταγωγής της εντολής της αγάπης⁵⁹² και της διαρκούς φροντίδας του Ιησού προς τους φτωχούς και τα ορφανά⁵⁹³.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Γέννηση - Βίος - Θάνατος - Ανάσταση

Στα βιβλία αυτής της περιόδου, η Γέννηση συγκεντρώνει τα περισσότερα δογματικά στοιχεία.

Όλοι περιμένουν την έλευση του Σωτήρα των ανθρώπων, του Θεού της αγάπης⁵⁹⁴, που έσωσε «... την ανθρωπότητα από την κακία και εγέμισε ελπίδες τους λαούς, που εχαροποίήσε χαρά μεγάλη τον κόσμο...»⁵⁹⁵. Ο ουρανός διδάσκει μια άλλη μουσική με τον ερχομό του Αρχηγού της Αρμονίας των αρετών, το μεγάλο επισκέπτη της

589 ΣΤ', 1926, σ. 17.

590 ΣΤ', 1947, σ. 120.

591 Δ. Ζήση κ.α Δ', 1939, σ. 158.

592 ΣΤ', 1926, σ. 91.

593 Γ', 1926, σ. 91.

594 Γ', 1955, σ. 139.

595 Δ', 1955, σ. 66.

γης, το Θεϊκό παιδί, που περιγράφεται με εκφράσεις καθαρά ανθρωπομορφικές σε μερικά κείμενα.

Η ανθρώπινη ψυχή σε κλίμα ευφρόσυνης συγκίνησης βιώνει τη χαρά της Έλευσης κάθε Χριστούγεννα⁵⁹⁶ και η βαθιά πίστη μεταλλάσσει το παρόν σε όραμα, όπου ζωντανεύει η θεία ώρα⁵⁹⁷.

Ο Ξενόπουλος σ' ένα ποιητικό σε ευαισθησία κείμενο μακριά απ' το Τριαδικό δόγμα δεσμεύει τον Υἱό στη σάρκα και το χρόνο, προσπαθώντας ν' απλουστέψει, να λογικοποιήσει το θαύμα υποτάσσοντας τη δογματική ορθότητα στη λογοτεχνική πληρότητα και το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Η σύγχυση είναι αναπόφευκτη: «Είναι ο Θεός, που είχε πάρει τη μορφή ενός βρέφους. Είναι ο Χριστούλης, που σε λίγο θα γίνει Χριστός... Το βρέφος αυτό είναι ο Θεός μας, κι αν γονατίσουμε κι εμείς μπροστά του και προσευχηθούμε, θα μας ακούσει σα να' ταν κιόλας ο μεγάλος Χριστός»⁵⁹⁸.

Το μαρτύριο και η Ανάσταση είναι επόμενοι σταθμοί των βιβλίων με την ενδιάμεση αναφορά τμημάτων της διδασκαλίας Του, τα οποία θα αναφερθούν μετά. Η ελιά, ευλογημένο δέντρο, διαλαλεί στους αιώνες την πηγή αυτής της αγιότητας:

«... Μ' έχει ο Θεός ευλογημένη...

Εδώ στον ίσκιο μου από κάτω

ηλθ' ο Χριστός ν' αναπαυθή.

... Το δάκρυ Του δροσιά αγιασμένη
έχει στη ρίζα μου χυθή...»⁵⁹⁹.

Ο δάσκαλος μεταφέρει την πιο αποδεκτή άποψη της σύνδεσης του προπατορικού αμαρτήματος με τη Σταύρωση, την εκπλήρωση της Νέας Διαθήκης: «...απ' τη στιγμή, που η Εύα άπλωσε το πλανεμένο χέρι της στον απαγορευμένο καρπό, ως τη σκοτεινή ώρα, που τ' άχραντα χέρια του Χριστού μας καρφώθηκαν επάνω στο Γολγοθά...»⁶⁰⁰.

Η Λαμπτρή, ημέρα χαράς, διώχνει την κακία σαν ξένο πανωφόρι απ' την ψυχή του καθενός⁶⁰¹ που έχει την καρδιά ανοιχτή για να γεντεί το θρίαμβο:

596 Ε', 1955, σ. 8.

597 ΣΤ', 1955, σ. 17.

598 Ε', 1955, σ. 9, 10.

599 Γ', 1955, σ. 113, Δ', 1955, σ. 18.

600 ΣΤ', 1955, σ. 57.

601 Γ', 1955, σ. 197.

«... Χριστός στο θρόνο ανέβη
κι αγάπη βασιλεύει!
Ο Θάνατος εχάθη
κι ο Άδης ενικήθη...»⁶⁰².

Το «Χριστός Ανέστη!» γίνεται σύμβολο ωραίο «...για να πληθαίνουν μέσα μας χαρές και φέγγος νέο,/η δικαιοσύνη της ψυχής τα βάθη να φωτίζῃ/και της Αγάπης η ομορφιά του κόσμου να στολίζη»⁶⁰³.

---

602 Ε', 1955, σ. 112.

603 ΣΤ', 1955, σ. 76.

Η διδασκαλία Του

Η παραβολή του Ασώτου συναντάται και πάλι⁶⁰⁴. Φαίνεται πως για τους υπεύθυνους του περιεχομένου των αναγνωστικών αποτελεί το κατάλληλο υπόβαθρο νοοθεσίας για την οικοδόμηση σχέσεων υπακοής, η οποία πηγάζει απ' την απόδειξη της ορθότητας των προφητικών συμβουλών του πατέρα, στα πλαίσια της οικογένειας και σ' ένα επίπεδο παραλληλισμού με το Θεό.

Στις σελίδες της Αγίας Γραφής βρίσκεται παρηγοριά ο πατέρας που γνώρισε τον υπέρτατο πόνο για το χαμό όλων των αγαπημένων προσώπων. Εκεί βρίσκεται «...την παραβολήν της Μελλούστης Κρίσεως δεν ενεθυμείτο και αυτός πόσας φοράς την είχε διαβάσει»⁶⁰⁵. «Εκείνος, που μας εδίδαξεν, ότι ο σπόρος πρέπει να ταφή δια να φέρη πολύν καρπόν...»⁶⁰⁶ οδηγεί σε αποφάσεις αυτοθυσίας για τη σωτηρία συνανθρώπων που κινδυνεύουν. «...Τα στρουθία, εκτός του ότι έχουν την χάριν όλων των μικρών πτηνών, ενθυμίζουν την ποιότητα και την αγαθότητα Εκείνου, ο οποίος τα ανέφερεν συχνά εις τας παραβολάς του».⁶⁰⁷

Σ' ένα παραλληλισμό με το Σωκράτη, αποτέλεσμα μιας προσπάθειας για το πετυχημένο πάντρεμα της αρχαίας ελληνικής σκέψης και της χριστιανικής διδασκαλίας, ο Χριστός είπε: «Έκείνος ο οποίος θα διδάξῃ και θα εκτελέσῃ όσα διδάσκει, αυτός θα ονομασθή μέγας»⁶⁰⁸.

Ο Ιησούς, κήρυκας του Ευαγγελίου της αλληλεγγύης, εμπνέει με το «θεϊκό πνεύμα του Χριστιανισμού» ανθρώπους όλων των εποχών. Ο Ντινάν επηρεασμένος απ' αυτό ακριβώς το πνεύμα της αγάπης ίδρυσε τον Ε.Σ.⁶⁰⁹

«Η Κυριακή.

...Σ' όλη χύθηκε τη στράτα μόσκος θαυμαστός και αόρατος μαζί των έρχεται ο Χριστός»⁶¹⁰. Επιβλέπει τη σχολική πρόοδο. Το σχολείο, πολύτιμη ανάμνηση για τους μεγάλους, δένεται άρρηκτα με το Χριστό και την Πατρίδα σε μια μοναδική διατήρηση του δίδυμού στα αναγνωστικά της περιόδου⁶¹¹. Φυσικά η λέξη Πατρίδα ε-

604 ΣΤ', 1955, σ. 99.

605 ΣΤ', 1955, σ. 102.

606 Δ', 1955, σ. 118.

607 δ.π., σ. 178.

608 ΣΤ', 1955, σ. 109.

609 Ε', 1955, σ. 95.

610 Γ', 1955, σ. 60.

611 δ.π., σ. 231.

νταγμένη στο γενικότερο περιεχόμενο οδηγεί στη σύνδεση με την Τουρκία.

Στην ψυχή κάθε Ελληνόπουλου όμως τέτοια τεχνάσματα δε φτάνουν, αλλά παραμένουν στο χώρο της πρόθεσης. Είναι μια α-πλή, ελπιδοφόρα αναφορά για τη δική τους Πατρίδα, που ευημερεί κάτω απ' την αδιάκοπη αρωγή του Χριστού. Είναι μια απ' τις πολλές περιπτώσεις - όπως θ' αναλυθεί πιο κάτω - όπου η πατρίδα βιωματικός και γεωγραφικός χώρος υποχωρεί απέναντι στην πατρίδα - κράτος που στεγάζει την εθνική αυθυπαρξία. Είναι λοιπόν φυσικό να καλλιεργείται το όραμα της φυγής απ' την πρώτη και της «ιστορικής παλινόστησης» στην Ελλάδα, κατάσταση που συνδυάζομενη με την τουρκική πολιτική έναντι της ελληνικής μειονότητας οδήγησε στον αφανισμό της.

Συμπερασματικά, τα βιβλία που αναλύθηκαν δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως χριστοκεντρικά. Τα Δελτία κατανέμονται ως εξής: Α' Περ. 20, Β' Περ. 9, Γ' Περ. 27.

Οι δογματικές αναφορές στην υπόσταση του Χριστού είναι ελάχιστες και οδηγούν συνήθως σε λάθη, ίσως στην προσπάθεια των συγγραφέων να απλοποιήσουν τη διδασκαλία αυτή για τους μικρούς μαθητές.

Οι σταθμοί της ζωής Του και η διδασκαλία Του συνδεδεμένα με τις θρησκευτικές γιορτές καλλιεργούν τη θρησκευτική συνείδηση χωρίς επίδραση του λαϊκού ευσεβισμού.

Αρνητική είναι η απουσία αφηγήσεων στηριγμένων στα θαύματά Του.

Γ. Παναγία

Α' Περίοδος (19ος αι - 1923)

Καταρχήν οφείλουμε να επισημάνουμε το πολύ χαμηλό ποσοστό παρουσίας της Παναγίας στα αναγνωστικά αυτής και των επόμενων περιόδων.

Τα τρία από τα τέσσερα δελτία παρουσιάζουν τη Θεοτόκο ως «σώτειρα του Έθνους ημών, και της Βασιλείας και της Εκκλησίας...»⁶¹² της οποίας είναι «ο ασύλευτος πύργος». Πρόκειται για την προβολή του γεγονότος της σωτηρίας της Πόλης απ' τους επίδοξους κατακτητές, η οποία αποδόθηκε στην προστάτιδα «του

---

612 ΣΤ', 1910, σ. 76.

Χριστεπόνυμου πληρώματος»⁶¹³ και υπαγόρευσε τη σύνθεση του Ακάθιστου Ύμνου, σύμβολου της Ελληνορθόδοξης ταυτότητας.

Το ιστορικό παρελθόν συναιρούμενο στο παρόν κάνει τη Δέσποινα, την «... τον Σωτήρα της ανθρωπότητος τεκούσα», την πνευματική μητέρα όλου του ανθρώπινου γένους υπέρ του οποίου μεσιτεύει στον Υψιστο, προσιτή στον καθημερινό άνθρωπο. «Πήγαινε, παιδί μου, εις την ευχήν του Χριστού και της Παναγίας»⁶¹⁴ εύχεται κάθε μητέρα.

Β' Περίοδος (1924 - 1955) Καμιά αναφορά

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η προσευχή είναι η μοναδική δίοδος, απ' όπου επιτρέπεται η παρουσίαση δογματικών θέσεων για την Παναγία. Η αφαίρεση των εθνικών στοιχείων από τα βιβλία οδήγησε και στην απομάκρυνση των αναφορών στη Θεοτόκο, της οποίας η λατρεία είναι στενά συνδεδεμένη με την εθνική ιστορία. Το «γλυκό του κόσμου στήριγμα... η αθάνατη Μαρία ... η Παρθένο»⁶¹⁵ παραμένει στη γωνιά της ψυχής των Ελλήνων.

Δ. Άγγελοι

Οι άγγελοι, τα λειτουργικά πνεύματα που διακονούν το έργο της σωτηρίας (Εβρ. 1, 14), είναι μέλη του συμπαντικού σώματος. Διαφεύγοντας απ' τη συνήθη ανθρώπινη αντίληψη περιβάλλονται με μυστήριο. Είναι πάντα παρόντες στην πορεία για την ολοκλήρωση του σχεδίου της θείας οικονομίας. Είναι βέβαια κτιστά όντα και ως εκ τούτου δε διεκδικούν την πανταχού παρουσία ή τη δυνατότητα προώθησης του έργου της τελείωσης με δική τους πρωτοβουλία. Οι αγγελοφάνειες είναι οργανική έκφραση των ίδιων των Θεοφανειών⁶¹⁶. Είναι θεία δημιουργήματα, τα οποία εδραιώθηκαν μένοντας στο αγαθό και μετέχουν στη ζωή της δόξας κατά τον Ι. Δαμασκηνό. Ο άνθρωπος στην πορεία του για τη σωτηρία νιώθει

613 ΣΤ', 1914, σ. 174 - 175.

614 Δ', 1921, σ. 32.

615 Ε', 1955, σ. 17.

616 N. A. Ματσούκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία, τ. Β', Θεσ/νίκη, 1985, σ. 188.

την ύπαρξή του στενά συνδεδεμένη μ' αυτά τα αγαθοποιά πνεύματα, που πιστεύει πως στέλλονται εκ των Άνω, για να τον βοηθήσουν.

Α' Περίοδος (19ος αι. 1923)

Η παρουσία των Αγγέλων στα αναγνωστικά της Α' Περιόδου δεν είναι συχνή. Ισως οι συγγραφείς τους απευθυνόμενοι σε παιδιά της σχολικής ηλικίας, επιδίωξαν να αποφύγουν τη διατήρηση της οικογενειακής ατμόσφαιρας με την έντονη αγγελολογία και την επίμονη σύνδεση των παιδικών πράξεων με την επιδοκιμασία ή την απόρριψη του φύλακα αγγέλου σε μια παραμυθιακή προσαρμογή της δογματικής διδασκαλίας στη βιωματική πραγματικότητα.

Ο άγγελοι ανάλογα με την αποστολή τους αποκτούν ξεχωριστή ονομασία, χωρίς η iεράρχηση να είναι μόνιμη, αφού οι τάξεις δε διατυπώνονται πάντα με τον ίδιο τρόπο.

«Α! Περί του κόσμου γενικώς. Άγγελοι, Αρχάγγελοι, Χερουβίμ, Σεραφίμ!...»⁶¹⁷. Η iεραρχική κλίμακα της αναφοράς δεν ακολουθείται από εξηγήσεις, γιατί έτσι συνηθίζεται στα βιβλία της αλληλοδιδακτικής μεθόδου.

Η αγαθότητα είναι στοιχείο των καλών αγγέλων. Στο νοητό κόσμο έχει διαδραματιστεί ήδη η τελειωτική πορεία.⁶¹⁸ Η αγαθότητα αυτή είναι αρωγός στο δογματικό αγώνα για τη νίκη κατά του κακού. Κάθε ηθική ανθρώπινη πράξη την αντανακλά : «Η ελεημοσύνη. Θεά του πόνου ... έχεις πλούσια την καρδιά ... και αγγέλου αγαθότητα στα σπλαχνικά σου μάτια...»⁶¹⁹.

Αντίθετα οι δαίμονες είναι καταστροφικά πνεύματα, που λυμαίνονται το έργο της σωτηρίας⁶²⁰. «Παράδεισος, Άδης, Δαιμονες, Κόλασις»⁶²¹. Τα βιβλία προφυλάσσουν την τρυφερή παιδική ηλικία από αναλύσεις και παρουσίαση του έργου τους. Επικεντρώνουν τις αναφορές τους στους αγγέλους που οι άνθρωποι σέβονται⁶²², επειδή δοξάζουν το Θεό⁶²³. Του προσάγουν τις προσευχές και είναι σύνδεσμοι ουρανού και γης (Γεν. 28, 12).

617 Αλληλοδιδακτικής, 1848, σ. 5 - 6.

618 I. Μαντζαρίδη, Ήθική, σ. 188.

619 ΣΤ', 1914, σ. 5.

620 I. Μαντζαρίδη, δ.π., σ. 189.

621 Αλληλοδιδακτικής, δ.π., σ. 6.

622 Δ', 1921, σ. 7.

623 Ε', 1891, σ. 21.

Η αγάπη όμως και ο σεβασμός προς τα ιερά αυτά πλάσματα δεν πρέπει να συγχέεται με τη λατρεία (Απ. 22, 8 εξ). Να μη λησμονούν οι άνθρωποι πως είναι κτίσματα, τελειότερα μεν αλλά κτίσματα του Άναρχου Θεού. Η δογματική διενκρίνιση δίνεται στο κείμενο: «Το έγκλημα μόνο δια δακρύων και μετανοίας συγχωρείται· ούτε άγγελοι ούτε αρχάγγελοι δύνανται να συγχωρήσουσιν αυτό· αυτός ο Κύριος συγχωρεί μόνον τους μετανοούντας, αφού ο Κύριος είναι ο πλάστης των αγγέλων»⁶²⁴.

Οι αναφορές των αγγέλων είναι θετικές όσον αφορά το δογματικό τους υπόβαθρο. Θα σημειώσουμε όμως την απουσία τους απ' το ποίημα της Αγια - Σοφιάς μετά την άλωση και στο θρύλο για το κτίσμιό της, όπου πρωταγωνιστούν στα ελληνικά αναγνωστικά τουλάχιστον της δεκαετίας του 1920, που ερευνήσαμε σε άλλη μελέτη.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι συγγραφείς ακολουθώντας τα στάδια ανάπτυξης της παιδικής σκέψης προσωποποιούν τους αγγέλους δίνοντάς τους γήινα, υλικά χαρακτηριστικά. «Ο άγγελος έχει φτερά»⁶²⁵.

Προϊόνσης της ηλικίας οι περιγραφές διανθίζονται με λεπτομέρειες, οι οποίες αποτυπώνονται στη μνήμη και σφραγίζουν το όραμα της Γέννησης των ενήλικων⁶²⁶.

Ο άνθρωπος έστω και μέσα απ' τα μονοπάτια της απλοϊκής πίστης, θεωρεί τους αγγέλους προστάτες του (Τωβ. 3, 17, ψαλ. 90, 11). Όταν ακραίες καταστάσεις, όπως ο θάνατος κοντινών του προσώπων, ταλανίζουν την ψυχή του, επικαλείται «... τον άγγελο της παρηγορίας»⁶²⁷, ο οποίος απουσιάζει όταν λείπουν η ευτυχία και η χαρά. «... πού όμως πλέον η χαρά εκείνη... ; Έλειπεν ο φύλαξ άγγελος της οικογενειακής εστίας»⁶²⁸.

624 Β', 1884, σ. 145.

625 Α', εξαμ. Α', 1936, 1939, 1950, σ. 44.

626 ΣΤ', 1947, σ. 85.

627 Γ', 1926, σ. 130.

628 Ε', 1927, σ. 51.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Οι περισσότερες αναφορές συνοδεύουν τη διήγηση της Γέννησης. Το Θείο Βρέφος υποδέχονται ύμνοι Αρχαγγέλων⁶²⁹ και χιλιάδες άγγελοι ανεβοκατεβαίνουν στις μύριες φωτεινές ακτίνες⁶³⁰. Κι' όταν το «χιλιάδες» μετατρέπεται στο μετριοπαθέστερο «φαίνονται πλήθος»⁶³¹, πάντα υμνούν το Νεογέννητο υπό την αγγελική ματιά των αστεριών⁶³².

Η κοσμικοποίησή τους δε μειώνει το σεβασμό και την αγάπη. Ονειρεμένα παραμύθια μεταφέρονται στον ύπνο του μικρού παιδιού, το μετουσιώνουν, το κάνουν μέτοχο της αγγελικής κουστωδίας: «... Πετούσε ψηλά, με χιλιάδες αγγελούδια με τα ρόδινα μάγουλα, με τις χιονάτες φτερούγες και τα παχουλά κορμιά. Επήγαιναν αντάμα ανεβαίνοντας, ως που να ανοίξουν οι ουρανοί να κατέβῃ ο Χριστός...»⁶³³.

Οι άγγελοι ασκούν πολύ χρήσιμη ηθοπλαστική, διδακτική επίδραση στα παιδιά, οδηγώντας τα σε αποδοχή ηθικοκοινωνικών κανόνων μέσα απ' τις συμβουλές της μητέρας: «Παιδί μου, κάθε άνθρωπος, όπου στον κόσμο μένει, απ' τη στιγμή, που έρχεται στη γη να γεννηθή/ώς τη στιγμή ... που πεθαίνει έχει έναν φύλακ' άγγελο, που τον ακολουθεί. Και κάθε πράξι του καλή ο άγγελος την κρίνει και γελαστός, ακούραστος σκύβει και τον φιλεί...»⁶³⁴. Ο γελαστός, ακούραστος άγγελος

«... Και στο σκοτάδι και στο φως
... / ο φύλαξ άγγελος κρυφός,
... αόρατος μας σκέπει»⁶³⁵.

Τα μικρά παιδιά γίνονται αποδέκτες αυτής της τρυφερής προστασίας και τη μετατρέπουν σε σχέση αμοιβαιότητας και σιγουριάς ακόμα και απέναντι στη φοβερή απ' τους μεγιστοποιημένους φόβους του άγνωστου νύχτα: «... Γιατί να φοβηθώ;

... Κάνω την προσευχή μου και με φυλάγει
ο φύλακας άγγελος»⁶³⁶.

629 Β', 1955, σ. 123.

630 Ε', 1955, σ. 9, 10.

631 ΣΤ', 1955, σ. 17.

632 Ε', 1955, σ. 8.

633 Δ', 1955, σ. 66 - 67.

634 Ε', 1955, σ. 32.

635 Β', 1955, σ. 56.

636 ά.π., σ. 54.

Συμπερασματικά θα σημειώσουμε το χαμηλό ποσοστό της εμφάνισης της Παναγίας και των Αγγέλων στα αναγνωστικά βιβλία. Η αιτία εντοπίζεται στην σύνδεσή τους με την εθνική πορεία και τους αγώνες των Ελλήνων, που τους καθιστά «ακατάλληλους» για το πολιτικό περιβάλλον της Κρον/πόλης σε σχέση με την ελληνική μειονότητα.

1.2. Θαύματα

Σε πολύ λίγα κείμενα των αναγνωστικών βιβλίων που εξετάστηκαν αναφέρονται γεγονότα τα οποία χαρακτηρίζονται ως «Θαύματα». Για τον εντοπισμό της ορθότητας των αφηγήσεων αυτών θα τις κρίνουμε, αφού παρουσιάσουμε σύντομα την ορθόδοξη άποψη για το «Θαύμα».

Η επηρεασμένη απ' τη σχολαστική Θεολογία γνώμη παλιότερων ορθοδόξων θεολόγων ότι το θάύμα είναι ένα γεγονός που διαδραματίζεται κατά παράβαση, παραβίαση ή υπέρβαση των φυσικών νόμων, άρα μπορεί ν' αποδοθεί σε υπερφυσική επέμβαση, σε θεία δράση, έχει ξεπεραστεί⁶³⁷. Ήταν άποψη που θύμιζε «παράδοξα επινοήματα» των απόκρυφων Ευαγγελίων και αφηγήματα «ηρωικών κατορθωμάτων» ραβίνων ή ειδωλολατρών σοφών της προχριστιανικής περιόδου⁶³⁸.

Τα θαύματα των ευαγγελίων διακρίνονται απ' όσα σημειώθηκαν. Δεν συνέβηκαν για να προκαλέσουν το θαυμασμό, αλλά για ν' αποτελέσουν το εχέγγυο της μεσσιανικής σωτηρίας, που θα ολοκληρωθεί στην εσχατολογική Βασιλεία. Είναι γεγονότα της ιστορίας της Θείας Οικονομίας που φανερώνουν στον κόσμο τη θεία δόξα, τον μεταμορφώνουν και τον διδάσκουν για να τον οδηγήσουν στην τελείωση μέσα από την πίστη που προηγείται⁶³⁹ (Μκ. 5, 36 - 9, 23).

Ο Ιησούς παρακινημένος απ' την ανθρώπινη ευσπλαχνία του (Ακ. 7, 13, Μτ. 20, 34) και όντας ο Δούλος της Επαγγελίας (Μτ. 8, 17) νικά την ασθένεια, το θάνατο, την εχθρότητα της φύσης απέναντι στον άνθρωπο, αναστατώσεις που έμμεσα ή άμεσα αιτιάζονται στην αμαρτία.

637 Π. Τρεμπέλα, Θαύμα, Θ. Η. Ε, τ. 6ος, σ. 115.

638 Λ. Β. Θ., σ. 466.

639 Ν. Α. Ματσούκα, Δογματική... δ.π., σ. 161.

Α' Περίοδος (1905 αι. - 1923)

Η θρησκευτική παράδοση διηγείται τη θαυμαστή ανακάλυψη του Τιμίου Σταυρού, όπου πρωταγωνιστικό ρόλο ανέλαβε ο βασιλικός, του οποίου η παρουσία χαρακτηρίζεται θαύμα. «Το φυτόν τούτο πολλάκις οι εβραίοι και οι εθνικοί ανέσπων και εξηφάνιζον... αλλά μετ' ολίγας ημέρας ανεφύετο ζωηρότερον και αμφιλέστερον...»⁶⁴⁰, κατά το σχήμα του Σταυρού. Η φύση υπερβαίνουσα τους φυσικούς νόμους στρατεύεται εναντίον των εχθρών της νέας θρησκείας.

Ο Σταυρός του Μαρτυρίου απέδειξε την ταυτότητά του ανάμεσα σ' εκείνους των ληστών με τη θεραπεία μιας γυναίκας μόλις τον άγγιξε, κατόπιν προτροπής του Αρχιεπισκόπου⁶⁴¹. Το «Θαύμα» καλείται να συνδράμει στην πιστοποίηση του ευρήματος και να στηρίξει την πίστη των χριστιανών.

Οι θρύλοι της Χαμένης Πόλης υφάνθηκαν και ύφαναν ιστορίες θαυμαστών γεγονότων με κοινό πάντα στόχο την επιβεβαίωση της θεϊκής αρωγής στις εθνικές περιπέτειες ή της θεϊκής τους προέλευσης, πεποίθηση, η οποία οδηγούσε στη διαμόρφωση μιας επιγειας εθνικής εσχατολογικής δικαίωσης.

«...Περιστερά κατέβηκεν από τα μεσουράνια
και λέει μ' ανθρώπινη φωνή 'σαν απ' αγγέλου στόμα.

Πάγτε ψαλτάδες τους ψαλμούς...

Η εκκλησία αναστέναξε, σβήστηκαν τα καντήλια,

Αι εικόνες ἀρχισαν να κλαίν' να χύνουν μαύρα
δάκρυα...»⁶⁴².

Η πένα του ποιητή «στρατεύει» τη θαυμαστή φανέρωση του αγίου αμνού, του Γαβριήλ του Κρίνου με τη μορφή του ζήτουλα, για να επισφραγίσει την θηική θρησκευτική διδασκαλία για την ελεημοσύνη. Η αποκάλυψη της ταυτότητάς του και η προφητική ρήση «Αμήν, αμήν, λέγω εις σε και όταν αποθάνης και τότε πάλι θα μπορής κι όλλα καλά να κάνης»⁶⁴³ αποτελούν την αμοιβή της πράξης. Η παραμυθιακή αλληγορία διδάσκει την ανταπόδοση της ανθρώπινης αγάπης προς τους συνανθρώπους απ' το Θεό, εκφράζο-

640 ΣΤΓ', 1910, σ. 8.

641 δ.π., σ. 9.

642 δ.π., σ. 13.

643 ΣΤΓ', 1914, σ. 21.

ντας με αναμφισβήτητο ύφος την αξιολογική κρίση για την αποδεκτή κοινωνική συμπεριφορά.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Ο γέρο - ελεήμων επιβραβεύεται και σε βιβλίο της Β' Περιόδου⁶⁴⁴.

Οι άλλες δύο ιστορίες πλέκονται γύρω απ' την αγγελική παρουσία. Αγγελοι ζωντανεύουν το όραμα του παιδιού τη νύχτα των Φώτων, οπότε ξαναζεί τη Βάπτιση διασκευασμένη με τον ολόχρυσο Ιορδάνη να διασχίζει τον ουρανό⁶⁴⁵. Ο άγγελος της παρηγοριάς συμπαραστέκεται στον απελπισμένο άντρα που έχασε την οικογένειά του. Η συμβούλη του να φάξει για το λουλούδι δίχως ταίρι που θα τούπαιρνε τον πόνο, θυμίζει το παραμύθι του πατέρα, που κληροδοτεί στους γιούς το χωράφι με τον κρυμμένο θυσαυρό.

Φυσικά οι ελάχιστες διηγήσεις στερημένες από κάθε ρεαλισμό κινούνται σ' ένα επίπεδο παραμυθιού και μόνο και μόνο σ' αυτό μπορεί ν' αναζητηθεί η χρησιμότητά τους.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Τα θαύματα αυτής της περιόδου αφορούν το Χριστό και την Παναγία.

Απ' τη ζωή του Χριστού περιγράφεται το θαύμα που συνόδεψε τη Βάπτιση επιμένοντας στην παρουσίαση των ορατών σημείων του: την αλλαγή του ρεύματος του ποταμού και την ευλογητική εμφάνιση του Πνεύματος με τη μορφή περιστεριού⁶⁴⁶.

Το θαύμα της Ανάστασης είναι η δεύτερη αναφορά «Το μέγα θαύμα σήμερα την πλάσι ολη μαγεύει... Χριστός ανέστη!»⁶⁴⁷ και μαζί με την Βάπτιση αποτελούν τα ευαγγελικά αποσπάσματα που δικαιολογούν το χαρακτηριστισμό «θαύματα» κατά την ορθόδοξη θεολογία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι κανένα απ' τα θαύματα του Χριστού δεν έχει συμπεριληφθεί σε κανένα από τα βιβλία που αναλύθηκαν.

Αντί γ' αυτά θαυμαστές αφηγήσεις λαϊκής ευσέβειας καλλιεργούν στους μαθητές λανθασμένες απόψεις της θεϊκής παρουσί-

644 ΣΤ', 1926, σ. 19.

645 ΣΤ', 1947, σ. 87.

646 Ε', 1955, σ. 159.

647 ΣΤ', 1955, σ. 76.

ας. Σε μια μυθιστορηματική μεταφορά του νοήματος των λόγων του Κυρίου ότι είναι ο αποδέκτης κάθε αγαθοεργίας προς κάποιον συνάνθρωπο, εμφανίζεται κεντρικό πρόσωπο του δράματος, που πλέκεται γύρω απ' τον ορφανεμένο απ' την οικογένειά του πατέρα. Η διαφορά με την αφήγηση της προηγούμενης περιόδου βρίσκεται στην ανθρωπομορφική Του δράση, η οποία αποτελεί το κίνητρο για τις ελεήμονες πράξεις που κάνουν την απελπισία χαρά για τη ζωή⁶⁴⁸.

Ο Χριστός λοιπόν είναι αρωγός στη φτώχεια και τη δυστυχία των ανθρώπων στα βιβλία. Η χήρα μητέρα Τον αναγνωρίζει απ' τις θείες πληγές, όταν φτάνει η βοήθεια απ' τον Ερυθρό Σταυρό σε μια σύγχυση της πραγματικότητας⁶⁴⁹.

Είναι επίσης τιμωρός της σκληρότητας και της απανθρωπίας του βοσκού που Του αρνείται καταφύγιο. Φεύγει με το κοπάδι να τον ακολουθεί πάνω στα κύματα αναβιώνοντας το αντίστοιχο θαύμα⁶⁵⁰.

'Οσον αφορά την Παναγία, η θαυματουργή της δράση εξελίσσεται στην Τήνο απ' την αποκάλυψη της εικόνας και την αποκατάσταση Της, ως το κτίσμα της λαμπρής εκκλησίας. Η πίστη των ανθρώπων οδηγεί τα βήματα τους: «Συνωστιζόμενοι εκεί υγιείς και άλλοι, οι οποίοι έχουν ήδη θεραπευθή, διακηρύττουν εις τον κόσμον την βαθυτάτην πίστιν εις την πάτριον θρησκείαν»⁶⁵¹. Τα πολύτιμα αφιερώματα είναι αδιάψευστοι μάρτυρες των θαυμάτων της Χάριτός της⁶⁵².

Συμπερασματικά μπορούμε να σημειώσουμε ότι τα θαύματα, σπουδαίο θρησκευτικό διδακτικό στοιχείο, στα βιβλία μας βρίσκονται μακριά απ' τη θεολογική θεώρηση του όρου.

Βέβαια δεν συναντώνται περιπτώσεις όπως τα θαύματα των ψευδοευαγγελίων που «... δεν έχουν τίποτε το θεοπρεπές...»⁶⁵³.

Οι αφηγήσεις ανταποκρίνονται στη λαϊκή ευσέβεια. Είτε πρόέρχονται απ' τη λαϊκή παράδοση είτε πρόκειται για λογοτεχνικά δημιουργήματα, τονίζουν ορθά ότι το θαύμα είναι εκδήλωση της θείας πρόνοιας, εκδήλωση θείας αγάπης που απαιτεί «... μια σπίθα, ένα καλεσμό, μια ζήτηση. Όλα αυτά ανήκουν στον άνθρωπο κι εκ-

648 ΣΤ', 1955, σ. 102.

649 Ε', 1955, σ. 12 - 13.

650 Δ', 1955, σ. 73 - 74.

651 ΣΤ', 1955, σ. 94.

652 δ.π.,

653 Τρεμπέλα, δ.π., σ. 119.

φράζονται με πίστη, με ταπείνωση κι αγιότητα. Αυτή προκαλεί τα θαύματα»⁶⁵⁴.

1.3. Θάνατος

Ο άνθρωπος ζει την τραγικότητα της φύσης του κύρια μέσα απ' το φόβο του κυρίαρχου θανάτου, που επιδρά προσδιοριστικά στη ζωή του ρυθμίζοντας πράξεις, διαθέσεις, ενέργειες και επιδιώξεις μέχρι τον πολιτισμό⁶⁵⁵. Ολόκληρη η ζωή του είναι αναπόφευκτη πορεία προς το θάνατο και τη βιολογική αποσύνθεση.

Δεν είναι βέβαια δυνατό να βγει κάποιος απ' το φως και να μη βυθιστεί στο σκοτάδι, να μακρυνθεί απ' τη ζωή και να μη βρεθεί στο θάνατο⁶⁵⁶, να μη γεντεί την εμπειρία του. Η βιβλική αποκάλυψη δεν τον αποφεύγει καταφεύγοντας σε μια ουτοπία, αφού σε τελευταία ανάλυση αυτή αποτελεί πεδίο κυριαρχίας του θανάτου ως ἄρνηση του συγκεκριμένου εμπειρικού χώρου⁶⁵⁷. Τον αντιμετωπίζει κατά πρόσωπο, σ' όποιο στάδιο τον ιχνηλατεί. Ο Χριστιανισμός είναι το ευαγγέλιο της ανάστασης και της νίκης εναντίον του.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η εχθρότητα του ζωντανού ανθρώπου προς το θάνατο εικονίζεται και στα αλφαριθμητάρια: «Πόσον σκληρός ο Χάρος»⁶⁵⁸. «Κλάψε πτωχέ, κακόν το μνήμα»⁶⁵⁹.

Ο Άδης και ο θάνατος δε δρούν μόνο στα επέκεινα, αλλά και πάνω στη γη, κάνοντας τη ζωή ένα διαρκή αγωνιώδη αγώνα εναντίον τους παρ' όλο που οι άνθρωποι ξέρουν την κοινή τους μοίρα (οδός πάσης της γης, 3 Βασ. 2, 2).

«Ο χειμών

... Παντού ερημία, παντού σιωπή...

Πώς 'μοιάζει, Θεέ μου, ο μαύρος χειμών
την ύστερην ώραν, το τέλος ημών!»⁶⁶⁰.

654 Β. Γιούλτση, Πνευματικότητα και κοινωνική ζωή. Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσ/νίκη, 1978, σ. 111 - 112.

655 Γ. I. Μαντζαρίδη, Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 183.

656 Περί τελειότητος, εκδ.W. Jaeger, τομ. 8, 1, σ. 211, (PG 46, 284 C).

657 Γ. I. Μαντζαρίδη, δ.π., σ. 99, E. Rosenstock - Huessy, Soziologie, τ. 1, σ. 292.

658 I. A. Βρετού, Αλφαριθμητάριον, σ. 28 (19ος αι.).

659 δ.π., σ. 24.

660 Β', 1884, σ. 125.

Τέλος το οποίο σφραγίζεται με την τελετή της ταφής και τα δάκρυα των αγαπημένων⁶⁶¹ σε αντίθεση με την κατάληξη των νεκρών απίστων: «Το Σούλι

... κι ἀταφα κι' αμνημόνευτα 'ζ τα πεύκα,
'ζ τα πλατάνια να σέρνουν τα ξεσκίδια
τους κοράκοι πεινασμένοι»⁶⁶².

Βέβαια εδώ καλλιεργείται η λαθεμένη αντίληψη ότι μόνο οι Χριστιανοί σέβονται τους νεκρούς τους, ενώ η ιστορική πορεία του ανθρώπινου γένους το απέδειξε για κάθε κοινωνία ανεξάρτητα από θρησκεία. Ισως επίσης η σκληρή εικόνα να στοιχειοθετεί μια εκδίκηση εναντίον των εχθρών - αλλόθρησκων, που υπαγορεύουν οι ιστορικές συνθήκες.

Η μοναξιά συνοδεύει τον πρίγκιπα του κενού και το μόνο σύμβολο ζωής και αιώνιας αφοσίωσης απομένει το κυπαρίσσιο⁶⁶³.

Το ότι η ύπαρξή του δεν διαφέρει από τον ύπνο αποτελεί πεποίθηση της Π.Δ. (ψλ. 12, 4, Δν. 12, 2), η οποία συγκεκριμενοποιεί δοξασίες και των σημερινών ακόμη ανθρώπων. Είναι η κατάσταση αναμονής ως τη διαφώτιση του μετά θάνατον μυστηρίου σε αντίθεση με τη διδασκαλία θρησκειών της εποχής (ελληνική - αιγυπτιακή πνευματοκρατία), που κατέυθυναν τις ελπίδες τους σε μια φανταστική αθανασία.

Τα αναγνωστικά μεταφέρουν αυτή την εικόνα:

«Εἰς την μνήμην του ποιητού Δ. Σολωμού.

Κοιμήσου... εγώ τον ύπνο σου δεν ήθελα να ταράξω

- Ἀφες κ' εμένα να χαρώ, ἀφες με να πιστεύω,
ότι η ψυχή του ποιητού 'ζ την ευμορφία του κόσμου
εις την μεγάλη του παντός αθάνατη αρμονία
είνε γλυκό κελάδισμα, είνε παλμός αγάπης,
που φεύγει εδώθε να κρυφθή μεσ' 'ζ την καρδιά του
Πλάστου...»⁶⁶⁴.

Ο σωματικός θάνατος, όπως διαφαίνεται στο προηγούμενο απόστασμα, έχει αποκτήσει νέο νόημα στα πλαίσια του Χριστιανισμού. Η ελπίδα της αθανασίας και της ανάστασης που στην Π.Δ. διαφαινόταν, βρήκε στο μυστήριο του Χριστού τη στα-

661 ΣΤ', 1914, σ. 22.

662 δ.π., σ. 144.

663 δ.π., σ. 134.

664 ΣΤ', 1910, σ. 198.

θερή της βάση⁶⁶⁵. Μας κάνει να ζούμε μια νέα ζωή και βεβαιώνει ότι «ο εγείρας τον Χριστόν εκ νεκρών ζωοποιήσει και τα θνητά σώματα ημών»⁶⁶⁶. Και η ερώτηση «Τις οίδεν, αν, ως η πρωία, δεν θ' ανατείλωμεν επίσης;»⁶⁶⁷ εξυπηρετεί τις λογοτεχνικές αναζητήσεις και γίνεται βεβαιότητα σε άλλα κείμενα:

«Ωδή εἰς τους κεκοιψμένους
... Ειρήνη σοι, ο ουλαμός
των απομάχων της ζωῆς!
Κορέννυσθο Θεού πνοής
ένθα απέδρα στεναγμός»⁶⁶⁸.

Η νοηματική προσπέλαση βέβαια των δυο κειμένων απαιτεί την πνευματική ωριμότητα ηλικιών πολύ μεγαλύτερων απ' αυτή των μαθητών του Δημοτικού σχολείου.

Στα λόγια του Μ. Βασιλείου «... ο δε θάνατος ... θέλει πληρώσει απάσας τας επιθυμίας μου, διότι θα με ενώσῃ ταχύτερον μετά του Θεού» μεταφέρει διδασκαλίες της Κ.Δ. (2 Κορ. 5, 8 και Φλ. 1, 23)⁶⁶⁹ και έχει γίνει πεποίθηση των απλών ανθρώπων, οι οποίοι εύχονται, το θάνατο, για να συναντήσουν αγαπημένα τους πρόσωπα⁶⁷⁰. Πρόκειται για περιπτώσεις οι οποίες ισχυροποιούν την πεποίθηση για τη μετά θάνατον ζωή, αλλά, όταν εμφανίζονται ως επιδίωξη, αντιστρέφουν το μήνυμα της αισιοδοξίας για τη νίκη επί του θανάτου ανάγοντάς τον σε σκοπό.

Αντίθετα το γνωστό μας ήδη ποίημα για τον γέροντα ελεήμονα, ο οποίος και νεκρός ελεεί «... Ο χάρος δεν εμπόρεσε το χέρι του να κλείση!»⁶⁷¹ πολύ απλά, χωρίς λεκτικούς ακροβατισμούς μιλάει για την εμπειρία της αγάπης που είναι εμπειρία ζωής. Η ζωή της αγάπης είναι ζωή μετοχής στη νίκη εναντίον του θανάτου⁶⁷²: «Ο μη αγαπών τον αδελφόν μένει εν τῷ θανάτῳ» (Α' Ιω. 3, 14).

665 Λ. Β. Θ., σ. 462.

666 Ρωμ. 8, 11.

667 Ε', 1891, σ. 249.

668 δ.π., σ. 231.

669 ΣΤ', 1914, σ. 163.

670 ΣΤ', 1910, σ. 200.

671 ΣΤ', 1914, σ. 22.

672 Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Ηθική, Θεσ/νίκη, 1983, σ. 145.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Αρκετές από τις απόψεις της προηγούμενης περιόδου συναντώνται κι εδώ. Ο Χάρος φθονεί την ευτυχία της φιλίας και παίρνει το ένα ταίρι⁶⁷³, σπάει το κλαδάκι στο λουλουδάκι της παιδικής υπαρξης⁶⁷⁴, στο πέρασμα του σκορπά τη θλίψη. Η καμπάνα βάφει «κατάμαυρο» τον αέρα⁶⁷⁵ και η φύση πενθεί⁶⁷⁶.

Τα βιβλία απεικονίζουν τη στάση κάθε ανθρώπου απέναντι στο αναπόφευκτο, πέρα απ' τις δογματικές κατοχυρώσεις, που θεωρητικά μας πείθουν δόλους.

«...Και τρέμουμε μη της ζωής
ξύφνου σωθή το λάδι...
Του κάκου! Δεν αργοπορεί
ο θάνατος, προφθάνει...»⁶⁷⁷.

Καινούργιο στοιχείο αποτελούν οι περιγραφές του οριακού συμβάντος με πρωταγωνιστή την ψυχή. Έτσι ο θάνατος, το τέλος του σταδίου της ζωής⁶⁷⁸, είναι η φυγή, η απόδραση της ψυχής⁶⁷⁹ παρά τους θρήνους των οικείων, είναι το σβήσιμο των ματιών.

Κι ο μικρός φθαρτός άνθρωπος στις πύλες της αιωνιότητας παίρνει μαζί του πολύτιμο φυλαχτό:

«Μάννα μου! υστερνή φωνή του
πετά η ψυχή του»⁶⁸⁰.

Η αναγωγή του θανάτου στο θείο θέλημα προσπαθεί ν' αμβλύνει τον πόνο⁶⁸¹.

Για τους χριστιανούς η Εκκλησία είναι σώμα ζώντων και τεθνεώτων. Η σχέση αυτή είναι η πιο ζωηρή και ζωντανή πίστη των μελών της⁶⁸². «Λάβε την φωτογραφίαν αυτήν του πατρός σου, τέκνον μου, τω είπεν. Αυτή ας καθοδηγή τας σκέψεις και τας πράξεις σου. Το πνεύμα των αγαθών νεκρών παρακολουθεί πάντοτε τους ε-

673 Ε', 1937, σ. 85.

674 Δ', 1943, σ. 94.

675 ΣΤ', 1947, σ. 45.

676 ΣΤ', 1926, σ. 95.

677 Ε', 1937, σ. 36.

678 ό.π., σ. 86 - 87.

679 Ε', 1949, σ. 45.

680 ΣΤ', 1926, σ. 132.

681 ό.π., σ. 152.

682 Ν. Α. Ματσούκα, Δογματική... σ. 498.

πιζώντας⁶⁸³. Αυτή η αγάπη για τους «κεκοιμημένους αδελφούς» υπαγορεύει την ανάγκη για τη φροντίδα της ταφής και τη συνειδητοποίηση της τραγικότητας, όταν λείπει το τελετουργικό:

«Τραγούδι της ξενιτείας
...Κι αν έρθη μερ' αγλύκαντη στα ξένα να πεθάνης
...Ποιός θα βρεθή στο πλάι σου,
τα μάτια να σου κλείση;
Στο λείψανό σου ποιός θα 'ρθη λουλούδια να σε ράνη;
...Ποιός θα πη για σένα μοιρολόγι;»⁶⁸⁴

Το κερί, το λιβάνι, το τρισάγιο, τα λουλούδια και τα δάκρυα της παντοτινής αγάπης⁶⁸⁵ αποτελούν τα ορατά στοιχεία της συμπεριφοράς των στρατευμένων ζώντων μελών, τα οποία διαφοροποιούν την ορθοδοξία απ' τα άλλα δόγματα αποτελώντας ένα κομμάτι της νοοτροπίας του Έλληνα, της ταυτότητάς του, συμπεριφορά, που έγινε βίωμα και υπαγόρευσε τόσες και τόσες φορές την εθνική μας στάση - πάλη κατά των εχθρών.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

«Η καμπάνα του χωριού.

... και συ τον τελευταίο του τον ύπνο νανουρίζεις»⁶⁸⁶.

Ο ύπνος είναι ωραιότατη έκφραση της εκκλησιαστικής γλώσσας, για να εκφράσει την κορύφωση της ελπίδας και της πίστης στους ακατάλυτους δεσμούς των μελών της εκκλησίας, όπου δεν μπορεί να κυριαρχεί ούτε ο θάνατος ούτε η λήθη του⁶⁸⁷.

«Η Δικαιοσύνη της Θάλασσας.

Τι να κάμετε; Να παλέψετε!...

Σ' άρπαξε από τα πόδια ο Χάρος; Πιάσε τον από το λαιμό...

Θα σε πάρη... Να σε πάρη παλληκαρίσια...⁶⁸⁸

683 Ε', 1937, σ. 44.

684 ΣΤ', 1926, σ. 43.

685 ΣΤ', 1947, σ. 330.

686 ΣΤ', 1955, σ. 11.

687 Ν. Ματσούκα, δ.π., σ. 498.

688 Δ', 1955, σ. 82.

Αυτή η γενναία στάση του ανθρώπου είναι χτύπημα στη μοιρολατρία, που καλλιεργεί η παρουσίαση εικόνων για το αναπόφευκτό τέλος, το οποίο ο Θεός ορίζει.

Είναι προφανής η θεαματική ελάττωση των αναφορών. Φυσικά ο θάνατος στα νεότερα αναγνωστικά είναι παρών στις περιγραφές καταστάσεων ορφάνειας και οικογενειακής εξαθλίωσης, που βρίθουν στα μεταπολεμικά κείμενα. Απουσιάζει όμως ως γεγονός. Ο θάνατος ξορκίζεται και απ' τα αναγνωστικά βιβλία, τα οποία ακολουθούν το πνεύμα της εποχής. Ο σύγχρονος άνθρωπος απομακρύνεται απ' τη θρησκεία και επιδιώκει την οντολογική του καταξίωση σε πεπερασμένα δρια, που τον οδηγούν σε οντολογική αλλοίωση. Προσπαθεί ν' αποφύγει και τη σκέψη του βιολογικού του τέλους, που όμως είναι τόσο τραγικά βέβαιο.

1.4. Η ψυχή

Για τους ορθόδοξους θεολόγους ο άνθρωπος αποτελείται από ψυχή, που έλαβε το πνεύμα του Θεού και συνδέθηκε με την κατ' εικόνα πλασμένη σάρκα⁶⁸⁹. Η ψυχή δηλώνει ολόκληρο τον άνθρωπο, εμψυχωμένο από το πνεύμα της ζωής και εκφράζεται μέσα από το σώμα, που αντίθετα οι αρχαίες θρησκείες και φιλοσοφίες θεωρούσαν κατοικία της. Είναι σημείο ζωής, αλλά όχι η πηγή της⁶⁹⁰, περιέχει το σπόρο της αιωνιότητας, που ο Θεός της εναπέθεσε (Ιακ. 1, 21 5, 20). Όταν ο άνθρωπος ως ψυχοσωματική ύπαρξη αναστηθεί θα ξαναγίνει «ψυχή ζώσα και σώμα πνευματικόν» (Ι. Κορ. 15, 45 Γεν. 2, 7).

Στο χώρο της ηθικής τάξης η ορθή θεώρηση των πραγμάτων προϋποθέτει την υγεία των αισθήσεων της ψυχής⁶⁹¹ και η ευμορφία και το κάλλος της προέρχονται απ' την υπακοή στο Θεό και η πληρότερη αξιοποίηση των δώρων Του γίνεται με την προσευχή, την ευχαριστία και τη δοξολογία.

Στα αναγνωστικά βιβλία που αναλύονται οι αναφορές στην ψυχή είναι αρκετές, χωρίς βέβαια η χρήση της λέξης να ακολουθεί κατά γράμμα τα προαναφερθέντα. Εξάλλου η ίδια η Βίβλος την εμφανίζει με τόσες σημασίες, ώστε από τα συμφραζόμενα των κειμένων να νοηματοδοτείται.

689 Γ. I. Μαντζαρίδη, Ηθική, Θεσ/νίκη, 1983, σ. 124.

690 Λ. Β. Θ., σ. 1023.

691 Γ. I. Μαντζαρίδη, ο.π., σ. 62.

A' Περίοδος (1905 αι. - 1923)

Η ψυχή στα βιβλία της περιόδου αντιστοιχεί στο ανθρώπινο εγώ με μια θεώρηση εσωτερικότητας και ζωτικής δύναμης. Είναι η βάση και η πηγή των συναισθημάτων. Με το θάνατο απομακρύνεται⁶⁹² (Γεν. 35. 18).

Ο Σωκράτης, εκπρόσωπος της φιλοσοφικής δυαρχίας της αρχαίας ελληνικής σκέψης, δίδαξε το ιδανικό του ανθρώπου: «... ισχυροί κατά το σώμα και γενναίοι κατά την ψυχήν»⁶⁹³.

Τα ιερά Ευαγγέλια οδηγούν την ψυχή μακριά από την πλάνη, στα λόγια του Ναπολέοντα⁶⁹⁴. Οι χριστιανοί ακολουθώντας τις θείες εντολές, τέρπουν την ψυχή τους και ευαρεστούν τον Πλάστη⁶⁹⁵. Ο άνθρωπος είναι το προνομιούχο πλάσμα, που μπορεί να έχει την ελπίδα «εις ζωήν μέλλουσαν»⁶⁹⁶.

Η πίστη «μορφοποιεί» την ψυχή, την καλλωπίζει. Η μουσική:
 «Μουσική μορφώνει,
 δίδει αρετήν
 την ψυχήν υψόνει
 προς τον Ποιητήν»⁶⁹⁷.

Η φύση επίσης με τον ψίθυρο της αύρας στις φυλλωσιές δίνει ελπίδα στη θλιμένη ψυχή⁶⁹⁸, η επάνοδος της Άνοιξης τη γεμίζει συγκινήσεις και «οι καθαροί αυτοίς λυγισμοί και αι σκέψεις αποτελούσιν ύμνον προς τιμήν της ανεξαντλήτου αγάπης του Δημιουργού»⁶⁹⁹.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

«Η ψυχή διακρίνει τον άνθρωπον από το ζώον»⁷⁰⁰. Η θεώρηση της ψυχής στα βιβλία αυτής της χρονικής περιόδου περνάει μέσα από φιλολογικούς προβληματισμούς. Παραλληλίζεται προς το «Λόγο», που άλλωστε χαρακτηρίζει τον άνθρωπο λογικό. «... Ουδεμία

692 ΣΤ', 1910, σ. 60.

693 ΣΤ', 1914, σ. 13.

694 ΣΤ', 1910, σ. 204.

695 ΣΤ', 1910, σ. 75.

696.π., σ. 16 - 17.

697 Β', 1884, σ. 247.

698 Δ', 1921, σ. 75.

699 Ε', 1891, σ. 167.

700 Ε', 1937, σ. 106 - 107.

μηχανική εφεύρεσις θα κατορθώσῃ να αντικαταστήσῃ την ανθρώπινη διάνοιαν, την ανθρωπίνην ψυχήν»⁷⁰¹. Οι σκέψεις, η διανόηση, τα συναισθήματά της, αποτελούν συνθετικά στοιχεία της έννοιας και στο σύνολό τους δίνουν το στίγμα της ανθρώπινης μοναδικότητας, την πνευματικότητα του «τελειότερου επί της γης πλάσματος»⁷⁰².

Η συνείδηση, ο εσωτερικός Κριτής του καθενός, αποκαλείται «μία δύναμις της ψυχής», ασφαλής οδηγός και ακράδαντος κριτής του αγαθού και του κακού⁷⁰³. 'Όταν τύπτει, «κατασπαράττει» την ψυχή, σαν κάτι εξωτερικό και ταυτόχρονα εξουσιοδοτημένο για την απόδοση δικαιοσύνης.

Με μια προφητικότατη αναφορά, τα πλούτη που «αποφέρει το μέγα κέρδος των ναρκωτικών», ταλανίζουν συνείδηση και ψυχή⁷⁰⁴.

Αντίθετα η φύση γαληνεύει⁷⁰⁵ και εξευγενίζει την ψυχή⁷⁰⁶ με την ταπεινότητα που προκαλούν τα μεγαλειώδη της θεάματα⁷⁰⁷ και την αρμονία που οδηγεί στην αναζήτηση του θεού με την προσευχή και το τραγούδι στον Πλάστη⁷⁰⁸, δημιούργημα της παιδικής αγνότητας.

Η ψυχή εμφανίζεται και με την έννοια του χαρακτήρα των ανθρώπου, τον οποίο προσδιορίζει ποιοτικά. Έχει ευγένεια⁷⁰⁹, είναι καλή⁷¹⁰ και αμείβεται για την καλοσύνη της με την ευχή για χαρά, ειρήνη κι ευλογία οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι η λέξη εννοεί τον ίδιο τον άνθρωπο:

«... γέρος πτωχός έχει καθίσει...
... καὶ ίσως θα τὸν ελεήσῃ
καμμιὰ ψυχή, που ἔχει μάθει
να συμπονή τα ξένα πάθη...»⁷¹¹.

Γίνεται πομπός, δέκτης και συντονιστής των ανθρώπινων συνασθημάτων. Αποτελεί την κληρονομικά μεταβιβάσιμη βάση για τη

701 δ.π., σ. 174.

702 δ.π.

703 δ.π., σ. 187.

704 δ.π., σ. 102.

705 δ.π., σ. 89.

706 δ.π., σ. 59.

707 ΣΤ', 1926, σ. 87.

708 Β', 1946, σ. 32 και Γ', 1926, σ. 89.

709 Γ', 1926, σ. 14 και ΣΤ', 1926, σ. 70 - 71.

710 Ε', 1927, σ. 7.

711 Ε', 1937, σ. 119.

διαμόρφωση του χαρακτήρα, αφού τα πρότυπα αξιολογούνται δευτερευόντως στα βιβλία.

Οι άνθρωποι ζουν την πρόσκαιρη ζωή τους ατενίζοντας τον ουρανό, αναλογιζόμενοι «ότι ο σκοπός του βίου ... είναι εκεί επάνω»⁷¹². Η πίστη για την ύπαρξη των ψυχών «εκεί πάνω» είναι κοινός τύπος. «Το ψυχοσάββατον. Η ημέρα αυτή είναι αφιερωμένη εις ανάμνησιν των νεκρών»⁷¹³.

Για τους νεκρούς που ευτύχησαν να είναι στη ζωή «αγαθοί και μεγάλοι άνδρες» επιφυλάσσεται η μοναδική τιμή να εξασφαλίζουν ήδη, πριν τη Δευτέρα Παρουσία, την αθανασία μέσα από στοιχεία της προσωπικότητάς τους τα οποία αποτύπωσαν στα έργα τους: «... η ψυχή των μένει ζώσα εις τα έργα των»⁷¹⁴. Πρόκειται για μοναδική σύνδεση, η οποία καλλιεργεί την ευαισθητοποίηση προς την τέχνη κάθε μορφής.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η ψυχή είναι δώρο του Θεού όπως και το σώμα⁷¹⁵.

Η σύνδεση της πνοής, του κατ' εξοχήν σημείου της ζωής, με την ψυχή είναι συνηθισμένη.

«... πριν την ύστερη
πνοή του στέλη
... πετά η ψυχή του»⁷¹⁶.

Τα μνημόσυνα αποτελούν φροντίδα των ζώντων προς τους νεκρούς, οι οποίοι σε ανάμνηση αυτού που υπήρξαν μπορούν να χαρακτηρισθούν «ψυχαί τελευτηκύαι» (Αρ. 6, 6, Λ.Β. Θ, 1023).

Η αγάπη ανάγει σε μνημόσυνο τα δάκρυα του γιου που παλινοστεί: «...καυτερά, ποτίζουν το δάπεδο του σπιτιού του, σαν είναι ατίμητο μνημόσυνο για τις ψυχές των δικών του»⁷¹⁷.

Οι ψυχές των παιδιών είναι αθώες⁷¹⁸, οι ψυχές των μεγάλων εξαγνίζονται με τον τίμο ιδρώτα της δουλειάς⁷¹⁹ και την προσευχή⁷²⁰, στην οποία τους οδηγεί η τελειότητα της φύσης.

712 Ε', 1927, σ. 141.

713 δ.π., σ. 67.

714 ΣΤ', 1926, σ. 2.

715 Δ', 1955, σ. 201.

716 ΣΤ', 1955, σ. 27.

717 δ.π., σ. 10.

718 Ε', 1955, σ. 117.

719 Δ', 1955, σ. 91.

720 Ε', 1955, σ. 17.

Και το ελάχιστο ίχνος κακίας πνίγεται στο πρόσχαρο μήνυμα της ανάστασης⁷²¹.

Οι αναφορές είναι αρκετές και κινούνται στα πλαίσια του ρεαλισμού ασκώντας θετική επίδραση στους μικρούς μαθητές.

1.5. Αιρέσεις, άλλα θρησκεύματα

Η εμφάνιση αιρετικών ή διασπαστικών ομάδων θεωρείται ασυμβίβαστη με την έννοια της Εκκλησίας, η οποία δεν είναι δυνατό να μεριστεί, όπως και ο Χριστός⁷²². Κι όμως η ιστορική πραγματικότητα αποδεικνύει την ύπαρξή τους όχι με την έννοια των διαφωνιών σε θεωρητικό επίπεδο αλλά μορφών ζωής, που συναντήθηκαν και συγκρούστηκαν μέσα στην κατάλληλη ιστορική κοίτη⁷²³.

Βέβαια η ύπαρξη θρησκευμάτων πριν την εμφάνιση του Χριστιανισμού, η διαμόρφωση θρησκειών χρονικά μεταγενέστερων και η δράση αιρέσεων στην εκκλησιαστική οικογένεια είναι ζητήματα σοβαρά. Η ενημέρωση των πιστών, κυρίως για τις τελευταίες, κρίνεται απαραίτητη για την αποφυγή διλημμάτων και προσηλυτισμού. Για τα παιδιά όμως του Δημοτικού σχολείου, όπου η ίδια η δογματική ορθόδοξη διδασκαλία αποτελεί δύσπεπτη τροφή για την πνευματική υπόστασή τους, η λεπτομερής περιγραφή των διαφορών μόνο σύγχυση θα προκαλούσε. Ορθότατα η εμφάνισή τους στις σελίδες των αναγνωστικών είναι πενιχρή.

Σημειώνουμε πως δεν περιλαμβάνονται εδώ τα κείμενα, που αναφέρονται στη θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων και των Ιουδαίων, γιατί κατατάχτηκαν και καταγράφονται σε άλλες ενότητες.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Για τα ορθόδοξα Ελληνόπουλα αυτής της περιόδου η αντιαράθεση Χριστιανισμού και άλλων θρησκευμάτων συγκεκριμένο ποιείται. Γίνεται λόγος για τις θρησκείες των παλιών δοξασιών, οι οποίες αντιμετωπίζονται με μετριοπάθεια. «Θρησκεία των αρχαίων. Πάντες οι αρχαίοι λαοί, πλὴν των Εβραίων, ως Κτίστην ελάτρευαν τα κτίσματα. Ελάτρευσαν τον ἥλιον, ον εκάλεσαν Ὀσιριν, Φοίβον ἡ Απόλλωνα... Επειδή δε κατεσκεύασαν ομοιώματα, ἡτοι είδωλα

721 ΣΤ', 1955, σ. 76.

722 Α' Κορ. 11, 18, Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 151.

723 Ν. Α. Ματσούκα, Δογματική..., ό.π., σ. 20.

των νομιζομένων τούτων θεοτήτων και προς τα είδωλα ταύτα απένεμαν θείαν λατρείαν, ειδωλολάτραι εντεύθεν εκλήθησαν»⁷²⁴.

Για όσους όμως εκώφευσαν στη φωνή της αλήθειας, στα λόγια του Ιησού δεν υπάρχει συγχώρεση. Τα αναγνωστικά βιβλία εκδηλώνουν και μ' αυτή την ευκαιρία την πρόθεσή τους να προβάλουν πρότυπα για μίμηση. «Αρειανισμός. Ο Βασίλειος... Τουαύτην... τόλμην και παρρησίαν ἐδειξεν, αγωνίζομενος υπέρ της ακεραιότητος των δογμάτων της Ορθοδοξίας»⁷²⁵. Το παράδειγμα της στάσης του Ιεράρχη, η αντίστασή του στην κοσμική εξουσία αποτελούν πηγή θάρρους για τους Έλληνες της εποχής.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Στοιχείο της προσωπικότητας του Φλαίγκερ (δημιουργού της διώρυγας του Παναμά) αποτελεί το ότι ήταν «Υἱός πτωχού πρεσβυτεριανού ιερέως»⁷²⁶. Αναφορά - δήλωση, η οποία μόνο ως ερέθισμα για συζήτηση μπορεί να αξιολογηθεί.

Η εσχατολογική προοπτική της απόδοσης δικαιοσύνης στον καθένα για τις επί γης πράξεις του παρουσιάζεται σύμφωνη με τις θέσεις του Χριστιανισμού, αλλά αναφορικά με τον Ισλαμισμό: «Γαζή Χασάν ... Μπρος στο κριτήριον του Μεγάλου Αλάχ ο καθένας, αφέντης και σκλάβος, θα πληρώσῃ τα κρίματά του...»⁷²⁷.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Ο Μωαμεθανισμός, στο μοναδικό δελτίο αναγνωστικού αυτής της εποχής εμφανίζεται διαφορετικός στις κοινωνικές θέσεις. «Κατά τον έβδομον αιώνα, ο ιδρυτής της νέας θρησκείας, ο Μωάμεθ, απηγόρευσεν εις τους πιστούς την χρήσιν των μεταξωτών εσθήτων με ποινήν την απώλειαν του Παραδείσου»⁷²⁸.

Η θρησκεία επιστρατεύτηκε, για να εξυπηρετήσει τη δόμηση των κανόνων της νέας τάξης ανθρώπων και πραγμάτων με τη θεσμοθέτηση διαφορετικών στοιχείων της εξωτερικής συμπεριφοράς των πιστών.

724 Ε', 1891, σ. 12.

725 ΣΤ', 1914, σ. 163.

726 ΣΤ', 1926, σ. 125.

727 ΣΤ', 1947, σ. 23.

728 ΣΤ', 1955, σ. 200.

1.6. Αντιορθόδοξες απόψεις

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Οι θέσεις οι οποίες αντιτίθενται στη δογματική διδασκαλία του ορθόδοξου χριστιανισμού αφορούν την παρουσία του Θεού και τη χρήση των λέξεων κατάρα και όρκος.

Ο Θεός παρουσιάζεται οργύλος σε μερικά κείμενα, τα οποία ακολουθούν τη θεμελίωση της εικόνας στη Βίβλο. Οργίζεται (Ησ. 30, 27 - 33, Ιεζ. 20, 33) και η οργή αυτή βρίσκεται τη μοιραία της κατάληξη την έσχατη μέρα, που γίνεται «κιέρα οργής» (Σφ. 1, 15 - 23). Για την Κ.Δ. τα δεδομένα αλλάζουν και συμπληρώνονται. Ο Ιησούς σώζει με τη μετάνοια απ' τη μέλλουσα οργή (1Θεσ. 1, 10).

Παρ' όλο το «ιστορικό υπόβαθρο» της λέξης η χρήση της μόδον αρνητικά μπορεί να επηρεάσει τους μαθητές.

Το αμάρτημα του Μ. Θεοδοσίου ξεσηκώνει τρικυμία συναισθημάτων στις παιδικές ψυχές, που ικανοποιούνται με τη δήλωση: «Μόνον μετάνοια μακρά δύναται να εξαλείψῃ τηλικούτον αμάρτημα και να εξιλεώσῃ την οργήν του Κυρίου»⁷²⁹. Η διαπίστωση αυτή (Αρ. 11, 2) μόνο υπό το φως της ευσπλαχνίας Του απαλύνεται (Αρ. 14, 18).

«Ο Θεός δεν αργεί
θα τους εύρ' η οργή⁷³⁰
'που ξυπνούν το Λενιώ».

Η οργή του Θεού εδώ προς το πετεινάρι που ταράζει τον αθώο παιδικό ύπνο του βουκολικού πρωινού, είναι η απόδειξη της αγάπης Του.

Σ' ένα τρομερό όμως κείμενο ένος Θεός κυρίαρχος, ο οποίος δρα ανθρωπομορφικά, συγκρούεται με τα τρυφερά, σχεδόν ανθρώπινα συναισθήματα του θανάτου, του λυτρωτή των πόνων που λυπάται τα παιδιά του «υποψήφιου» θύματος και το αφήνει να ζήσει.

... «Απρακτος επέστρεψεν εις τον κύριόν του,
κι' εν ταυτώ φοβούμενος τον φρικτόν θυμόν του,
άφωνος εις 'τ' ουρανού ίστατο τας θύρας»...
... Τότε ο Πανάγιος έκραξεν οργύλος,
και ο θόλος έτρεμε τ' ουρανού ο κούλος...
Τις εμιού, ω κάθαρμα! Κάλλιον γνωρίζει

729 ΣΤ', 1914, σ. 60.

730 Β', 1884, σ. 215.

ή ζωήν ή θάνατου πότε να χαρίζη»⁷³¹.

Σ' ένα κλίμα ύβρεων και τρόμου χτυπά με το σκήπτρο του το Θάνατο και τον κουφαίνει. Γίνεται η αιτία της ασπλαχνίας του.

Ο ποιητής στην προσπάθεια αναγωγής του θανάτου στο Θεό, πραγματικά δημιουργεί εικόνες αρνητικές, δέους για τη δυνατότητα κατάργησης της Πατρικής εξουσίας σ' όλα τα επίπεδα. Εικόνες, οι οποίες οδηγούν στην αναγκαιότητα της υπακοής των παιδιών προς το Θεό και όσους αναλαμβάνουν το έργο της αγωγής.

Η χρήση της λέξης κατάρα στα αναγνωστικά βιβλία είναι περιορισμένη. Συνοδεύει γεγονότα και καταστάσεις, που κάνουν τον αναγνώστη να συμφωνήσει με τη χρήση της. Καλύπτουν την ανάγκη για ανταπόδοση, που δεν τους επιτρέπει η αδυναμία παρέμβασης στις ιστορικές εξελίξεις.

Ο επίσκοπος Αμβρόσιος «... ανέλαβε να επιρρίψῃ κατά της κεφαλής αυτού την κατάραν της εκκλησίας»⁷³², μεταφέροντας στον αυτοκράτορα την οργή του λαού για το ανίερο έγκλημα.

Η κατάρα εδώ επικεντρώνεται στη στέρηση του Θεού, της αγάπης Του, στη στέρηση της μετοχής στη μυστηριακή λατρευτική ζωή της χριστιανικής κοινότητας. Και παρ' όλο που ικανοποιεί την ανάγκη για απόδοση δικαιοσύνης είναι άποτη η χρήση της κυριολεκτικά εξ ονόματος της Εκκλησίας, γιατί στην Κ.Δ. ο Ιησούς είναι ο νικητής της κατάρας. Παραμένει νικημένη, μια πραγματικότητα ταυτοποιούμενη στην αλυσίδα: Σατανάς, Αμαρτία, Οργή, Θάνατος. Η αγάπη όμως του Χριστού είναι ο φραγμός και ο καταλύτης⁷³³.

Η εκδίκηση ποτισμένη με ποτάμι αίμα, θεριεμένη με την κατάρα του κόσμου⁷³⁴ στα χρόνια της δουλείας του Έθνους γκρεμίζει το Βράχο, σύμβολο του κατακτητή. Η λέξη σημαίνει ανάθεμα και μάλλον φανερώνει την επίκληση σε μια ανώτερη δύναμη - το Θεό - που καλείται να δράσει εναντίον του αποδέκτη της κατάρας, όπως συνέβαινε στην Π.Δ. (Εξ. 12, 29 - 32).

Η σχέση αγάπης και αφοσίωσης των Ελλήνων προς την πατρίδα οδηγεί και στη χρήση του όρκου.

Ο έφηβος δίδει τον όρκο: «... να μη καταισχύνω τα όπλα τα ιερά...»⁷³⁵ μπροστά στους άρχοντες της πολιτείας και με την τελε-

731 Ε', 1891, σ. 60 - 61.

732 ΣΤ', 1914, σ. 59.

733 Λ. Β. Θ., σ. 555.

734 ΣΤ', 1914, σ. 158.

735 Δ', 1921, σ. 148.

τουργική παράδοση των όπλων κατατάσσεται στην κοινωνία των ενηλίκων της αρχαίας Ελλάδας.

Τον καιρό του Βυζαντίου ο στρατιώτης, που σώζει το Βασίλειο τον Α', καλύπτει τη μετριοφροσύνη του υπενθυμίζοντας «Άλλωστε, ό,τι έπροξα, ήτο καθήκον απλούν σύμφωνον προς τον όρκο μου»⁷³⁶.

Ο όρκος, ενδεδειγμένη συμβατική πράξη της κοινωνίας, αποτελεί τρόπο τεκμηρίωσης της αλήθειας. Πάγια τακτική στο χώρο της επίσημης δικαιοσύνης, ζήτημα αρχής για την πιστοποίηση της αφοσίωσης των στρατευμένων προς την πατρίδα. Ως πράξη προϋποθέτει την πίστη στη θεοκρισία⁷³⁷.

Η χρήση του όμως αποτελεί παράβαση της ρητής εντολής του Χριστού «μη ομόσαι όλως»⁷³⁸. Η αμφισβήτηση της αξίας του για τη διαπίστωση της αλήθειας έγινε ήδη από τον Ι. Χρυσόστομο: «Ει μεν πιστεύεις ότι αληθής εστίν ο ανήρ, μη επαγάγης του όρκου την ανάγκη, ει δε οίδας ότι ψεύδεται, μη αναγκάσεις επιορκείν»⁷³⁹. Οι σύγχρονοι Έλληνες θεολόγοι θεωρούν αναγκαία την αντικατάστασή του με απλές βεβαιωτικές εκφράσεις⁷⁴⁰, θέση που δικαιώνεται στο Σύνταγμα το 1975 (Αρθ. 13 παρ. 1). Η Εκκλησιαστική Αλήθεια δέχεται τον όρκο «... εις σπουδαιοτάτας περιστάσεις όταν δεν ημπορή κατ' ουδένα τρόπον να αποφύγῃ τον όρκον, ουδέποτε όμως πρέπει να γίνηται άνευ φόβου Θεού...»⁷⁴¹.

Τα αναγνωστικά βιβλία ακριβώς αυτό το πνεύμα σεβασμού και συναίσθησης για την ηθική δέσμευση, που προκαλεί ο όρκος, παρουσιάζουν.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

«Αν ο Θεός δεν αγαπά τους ψεύστας, πολύ περισσότερον μισεί τους κακούργους»⁷⁴². Το μίσος, αντίποδας της αγάπης, στέρηση της θεϊκής παρουσίας δρα για τη μεταστροφή και τη μετάνοια των αμαρτωλών στο συγκεκριμένο κείμενο.

Πώς όμως μπορεί να μιλά κανείς για μίσος, όταν πρόκειται για το Θεό της αγάπης; Η Βίβλος δέχεται ότι μισεί τους κακοποιούς (Ψλ. 5, 6). Η Κανή Διαθήκη όμως δεν αναφέρει κάτι τέτοιο. Η

736 Δ', 1921, σ. 44.

737 Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Ηθική, Θεσ/νίκη, 1983, σ. 312.

738 δ.π., σ. 318.

739 Εις ανδριάντας, 15, 5 PG 49, 161.

740 Χρ. Ανδρούτσου, Σύστημα Ηθικής, Αθήναι, 1925, σ. 340 - 343.

741 Ε.Α., Ο ΟΡΚΟΣ, ΕΤΟΣ ΙΔ', αρ. 5, 1 - 41894, σ. 39.

742 Γ', 1926, σ. 37.

προτίμηση και η αποστροφή του Θεού προς τις πράξεις των ανθρώπων είναι οι οδοί της έκφρασής Του, οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν με τη λέξη μίσος παρά μόνο, αν καθαρθεί απ' όσα οι άνθρωποι της αποδίδουν: μνησικακία, επιθυμία βλάβης και καταστροφής⁷⁴³.

Η τιμωρία στο σχέδιο της θείας Οικονομίας γίνεται αποδεκτή ενταγμένη στο μοναδικό πλάνο αγάπης και σωτηρίας του ανθρώπου.

«... Ο Θεός βοηθεί μόνον τους ανθρώπους, που εργάζονται»⁷⁴⁴. Η αξία της εργασίας, η οποία καταγράφεται στη Βίβλο (Πρμ. 13, 4) αποτελεί κύριο σκοπό της αγωγής «... η επερχόμενη γενεά είναι ανάγκη ούτω να διαπαιδαγωγηθή, ώστε να αγαπήσῃ της εργασίαν»⁷⁴⁵. Τα αναγνωστικά βιβλία επιστρατεύουν το Θεό για να νομιμοποιήσουν τη θετική κοινωνική της αξία. Το επίρρημα «μόνον» την αναγάγει σε απόλυτη αξία εντάσσοντας στην κατηγορία των εργαζομένων όσους απολαμβάνουν τη θεία αγάπη, θεωρώντας αυτονόητο ότι η τιμότητα τους συνοδεύει.

Η κατάρα χρησιμοποιείται ως κραυγή διαμαρτυρίας της προσωποποιημένης φύσης εναντίον «του Γιάννη του φονιά», που εκπροσωπεί τον άνθρωπο βιαστή της στο ποίημα του Ζ. Παπαντωνίου «Η κατάρα του πεύκου»⁷⁴⁶.

Ο θάνατος σφραγίζει την ύβρη απέναντι στο Δημιουργό, που τον όρισε προστάτη της, προφητεύοντας στο χώρο της αλληγορίας την καταστροφή του πλανήτη.

Οι άνθρωποι της θάλασσας την καταριούνται:

«... γιατί σε νειάτα ή γηρατειά
χιλιάδες μνήματα πλατειά
στα σπλάγχνα σου έχεις δώσει...»⁷⁴⁷.

Η κατάρα ξορκίζει τον κίνδυνο, που η ανθρώπινη φύση είναι αδύναμη να ξεπεράσει.

Όταν η μάννα καταριέται : «Παιδί μου όποιος σε πίκρανε απ' το Θεό να το βρη...»⁷⁴⁸, προκαλεί τη συμπάθεια. Η iερότητα του δε-

743 Α.Β.Θ, σ. 666.

744 Γ', 1936, σ. 107.

745 Ε.Α., Προς την ηθική του λαού μόρφωσιν, έτος ΙΓ', αρ. 19, 9-7-1893, σ. 152.

746 ΣΤ', 1947, σ. 19.

747 Ε', 1927, σ. 117.

748 ΣΤ', 1947, σ. 175.

σμού μητέρας και παιδιού, η απολυτότητα της αγάπης της αιτιολογεί την επίκληση.

Η ίδια απέραντη αγάπη, που καταξιώνει την ίδια την ύπαρξη της μητέρας, που νοηματοδοτεί τη ζωή της ανάγοντάς την σε ιερό πρόσωπο απόλυτα κυριαρχικό της παιδικής ύπαρξης, μετατρέπεται σε εγωιστική κάστη κατοχής, που δεν συμβιβάζεται με την απουσία του παιδιού. Δεν μπορεί να δεχτεί την προσπάθειά του ν' απελευθερωθεί απ' τα καταπιεστικά δεσμά της μητρικής παρουσίας. Καμιά άλλη αγάπη δε γίνεται δεκτή. Αν εμφανιστεί, μετατρέπει τη μάνα - προστάτιδα σε μαίναδα και την αγάπη σε κατάρα, σε μια ακραία περίπτωση, όπως την καταγράφει αναγνωστικό της περιόδου αυτής και «η κατάρα έπιασε»⁷⁴⁹. Ο Θεός αποδέκτης της τρομακτικής δέησης γίνεται συνένοχος. Η θάλασσα γίνεται ο υγρός τάφος για το μοναχοπαίδι, που λαχτάρησε ν' αρμενίσει στο γαλάζιο της. Κι ίσως αυτή η άσπονδη τελευταία αγκαλιά να είναι ασφαλέστερη απ' εκείνη της μάνας Μήδειας στα μάτια των μικρών αναγνωστών. Από ψυχοπαιδαγωγική άποψη τέτοιες εικόνες είναι απολύτως αρνητικές. Δημιουργούν προβλήματα τόσο στο χώρο των σχέσεων με το Θεό, όσο και με την οικογένεια.

Η επισημότητα στη χρήση του όρκου της προηγούμενης περιόδου απουσιάζει. Οι άνθρωποι ορκίζονται με μεγάλη ευκολία σε κάθε περίπτωση, που πρέπει να γίνουν αποδεκτοί ή πιστευτοί, ακόμα κι όταν ψεύδονται. Αυτή ακριβώς η διαπίστωση οδηγεί στη νουθεσία: «... Των μη ειλικρινών ανθρώπων τους όρκους γράψε επάνω εις τα νερά ...»⁷⁵⁰.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

«... Τρία πράγματα ευλόγησεν ο Θεός: Τον σίτον, τον οίνον και το έλαιον»⁷⁵¹. Το σιτάρι, το λάδι και ο οίνος είναι ουσιώδεις τροφές με τις οποίες ο Θεός χορταίνει το λαό του (Δ τ, 11, 14) και θεωρούνται ευλογημένες. Δεν ευλόγησε δόμως μόνον αυτά. Το ρήμα ευλογώ περιέχει μια έκτεταμένη κλίμακα εννοιών και χρήσεων απ' τις συνηθισμένες διατυπώσεις ευγένειας (Γεν. 47, 10) ως τις πιο υψηλές δωρεές της θείας εύνοιας.

Δεν είναι λοιπόν δυνατό ο Θεός της αγάπης, της ευλογίας και της αγαθότητας να συνδεθεί με πράξεις καταστροφής. «... Λοιπόν

749 Γ', 1926, σ. 125.

750 Γ', 1926, σ. 125.

751 Β', 1955, σ. 66.

ότι καιρό και να έκανε ή έβρεχε ή εχιόνιζε ή κατέστρεφε ο Θεός τον κόσμο, ο κυρ Δήμος έπρεπε να πάγι το ταχυδρομείο»⁷⁵². Το «κατέστρεφε» μεταφορικά δηλώνει τις άσχημες καιρικές συνθήκες και η χρήση της είναι άκαιρη.

Το ίδιο λαθεμένη είναι η απόδοση μετάνοιας στο Δημιουργό: «Ένας Γάλλος επιστήμων είπε κάποτε ότι ο Θεός, επειδή ίσως μετενόησε που εδημιούργησε την οχιά, έστειλεν έπειτα εναντίον της τον ακανθόχοιρον...»⁷⁵³.

Συμπερασματικά σημειώνουμε την αύξηση των μη ορθών απόψεων, που παρουσιάζουν τα βιβλία σχετικά με τη χριστιανική πίστη και διδασκαλία κατά τη Β' χρονική περίοδο, όπου εντοπίσαμε τη μείωση των αναφορών σε στοιχεία θρησκευτικής ταυτότητας.

Είναι αναμενόμενη συνέπεια της διακοπής του ελέγχου των εκδόσεων απ' το Πατριαρχείο και της διαφοροποίησης του περιεχομένου των αναγνωστικών.

Η κατανομή των Δελτίων είναι η εξής: Α' Περ. 12, Β' Περ. 18, Γ' Περ. 2.

2. Προσευχή

«Η προσευχή είναι πρώτον μεν το ύψιστον καθήκον του ανθρώπου, δεύτερον δε η υψίστη δύναμις του ανθρώπου και τρίτον η υψίστη αξία του ανθρώπου»⁷⁵⁴. Ο κόσμος εδημιουργήθη χάριν της προσευχῆς⁷⁵⁵. Οι φράσεις αυτές αποδεικνύουν τη μοναδική αξία της προσευχῆς για τον άνθρωπο, ο οποίος πορεύεται στο καθ' ομοίωσιν. Τη μοναδική αξία της αγωγῆς της προσευχῆς και δια της προσευχῆς για τη διαμορφούμενη θρησκευτική συνείδηση των μαθητών.

Στα αναγνωστικά βιβλία που αναλύθηκαν, περιέχονται πάρα πολλές αναφορές στην προσευχή. Οι μορφές με τις οποίες την εμφανίζουν είναι η ευχαριστία, η δοξολογία - ευλογία και η δέηση - παράκληση, άλλοτε με την αίγλη της καθολικότητας της κοινῆς προσευχῆς και άλλοτε με την αμεσότητα της προσωπικής επικοινωνίας ανθρώπου - Θεού.

Υπάρχει επίσης μια κατηγορία αναφορών σε πολύ οικείες εκδηλώσεις λατρείας, οι οποίες με την καθημερινή επανάληψη τεί-

752 Γ', 1955, σ. 118.

753 Δ', 1955, σ. 46.

754 Ε.Α., ΕΤΟΣ ΙΑ' ορ. 39, 2 - 12 - 1894 σ. 308, Η ΠΡΟΣΕΥΧΗ.

755 K.Tilmann, Προσευχής αγωγής, Μ.Π.Ε, τ. 4ος, σ. 633.

νουν ν' απωλέσουν τη βαθύτερη οντότητά τους στην υπόθεση της πίστης, θεωρούμενες ως αναγκαίες επαναλήψεις, όπως το σημείο του σταυρού και το άναμμα του καντηλιού.

Μια άλλη περίπτωση αποτελούν οι αναφορές, που αποσκοπούν στην απόδειξη της αναγκαιότητας της προσευχής, αφού ο άνθρωπος «επλάσθη δια να υμνή τον Θεόν»⁷⁵⁶.

Βέβαια μερικές φορές η αποδεικτική προσπάθεια πραγματώνεται, ακολουθώντας δρόμους ευδαιμονίας του ανθρώπινου νου, ο οποίος με συνειρμούς του «συνειδητού συμφέροντος» οδηγεί στην αποδοχή του καθήκοντος της προσευχής. Έτσι αυτή είναι η συμπερασματική κατάληξη, όταν αποτελεί την τελευταία πράξη σε δρόμενα ευλαβούς συμπεριφοράς, η οποία αμείβεται απ' το Θεό.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Σεκινώντας απ' τη χωρίς αμφισβήτηση εντολή «εεύχου εις τον Θεόν»⁷⁵⁷ τα βιβλία ασκούν σαφή επίδραση δσον αφορά την αγωγή της προσευχής, για την προσευχή και μέσω της προσευχής.

Το «Προσευχητάριον» καταγράφει με λεπτομέρειες τις μορφές της προσευχής που ο άνθρωπος οφείλει να αναπέμπει.
«Πρωινή προσευχή

Προσευχή προ της ενάρξεως των μαθημάτων
Εσπερινή προσευχή»⁷⁵⁸...

Τα παιδιά καλούνται να ακολουθήσουν το παράδειγμα των γονιών τους «... ο πατήρ μου, πριν εξέλθῃ της οικίας δια να μεταβή εις το έργον του, προσεύχεται ενώπιον των εικόνων και κάμνει το σημείον του Σταυρού του, το αυτό δε πράττει και η μήτηρ μου»⁷⁵⁹.

Η εμφάνιση των πρώτων στοιχείων του τυπικού της προσευχής την εντάσσει στο καθηκοντολόγιο των μικρών μαθητών.

Ο σεβασμός⁷⁶⁰ είναι απαραίτητο εσωτερικό γνώρισμα, το οποίο εξασφαλίζει την αποδοχή και φέρνει την ψυχική ηδονή και την ανάταση, αφού:

«... Της πίστεως δραστήριον
το δάκρυ το γλυκύ:

756 δ.π.

757 Α', 1911, σ. 25.

758 Αλληλοδιδακτικής, 1848, σ. 15 - 17.

759 Δ', 1921, σ. 3.

760 Β', 1884, σ. 243.

Ζητήσατε τον Κύριον
κι εντός ημάν οικεί»⁷⁶¹.

Η αναγκαιότητα της προσευχής τεκμηριώνεται με τη διαβεβαίωση:

«Μία προσευχής ημέρα
... είν' ετών τιμιωτέρα
και αιώνων περισσών»⁷⁶².

Η δυσκολία, που δημιουργεί η καθαρεύουσα, αντισταθμίζεται με την παρουσίαση της καθημερινής ευλαβικής συμπεριφοράς των μελών της οικογένειας και άλλων ανθρώπων, που λειτουργούν ως παραδείγματα προς μίμηση. «Ο παππούς μου έλεγε προχθές ότι, εις την παιδικήν ήλικιαν, τα παιδιά του σχολείου, προτού ν' αρχίσουν την ανάγνωσιν, έκαμνον τρις το σημείον του Σταυρού και έλεγαν «Σταυρέ βοήθει μοι»⁷⁶³...

Τα καντήλια στο ξωκκλήσι του νησιού αναμμένα απ' τη μάνα του ναυτόπουλου⁷⁶⁴, το λιβάνι, σιωπηλό μνημόσυνο του γιου στους τάφους των αγαπημένων, είναι απλές μορφές λατρείας, που συνδέονται τις εσωτερικές δομές της οικογένειας με το Θεό σε μια εξάρτηση της εύρυθμης λειτουργίας των σχέσεων της απ' Αυτόν.

Τα αναγνωστικά βιβλία καταγράφουν την αναμφίβολη σχέση της προσευχής με τα γεγονότα. Προσεύχεται κανείς με αφορμή αυτό που συνέβη, αυτό που συμβαίνει και για να συμβεί κάτι, ώστε να δοθεί στη γη η σωτηρία του Θεού⁷⁶⁵, αλλά είναι και προσωπική υπόθεση του κάθε ανθρώπου.

Ο αίνος και η ευχαριστία αποτελούν εκδήλωση της ψυχής με τα ίδια εξωτερικά γνωρίσματα. Ο Δημιουργός αποκαλύπτεται άξιος αίνου, ο οποίος εντελώς φυσικά εξελίσσεται σε ευγνωμοσύνη και ευλογία. Η λεξιλογική διάκριση αποδίδει τον αίνο στο πρόσωπο του Θεού και όχι στις δωρεές του⁷⁶⁶. Είναι προσευχή που εξωτερικεύει την αγάπη των πλασμάτων προς το Θεό και απευθύνεται σε μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων, οι οποίοι είναι νοητικά ικανοί για τέτοιες πνευματικές εκδηλώσεις.

761 Ε', 1891, σ. 49.

762 δ.π., σ. 16.

763 Δ', 1921, σ. 4.

764 δ.π., σ. 69.

765 Λ. Β. Θ., σ. 858.

766 δ.π., σ. 40.

«Πάσα πνοή και πάσα κτίσις
 τον φωτοδότην ευλογεί
 αγγέλων και ανθρώπων φύσις
 εν ουρανώ και εν τη γη.
 Το παν τον Πλάστην μεγαλύνει
 αυτόν δοξάζουσι σαφώς
 ο ήλιος και η σελήνη
 και πάντα τ' άστρα και το φως»⁷⁶⁷.

Όλη η φύση, άλογα και έλλογα, έμβια και μη σέρνουν το χορό της πίστης. Άνθρωπος και κτίση συμφιλιώνονται γι' αυτό. Επιβλητικά βουνά και πτηνά δημιουργούν το λιβανωτό της λατρείας του Ναού της φύσης σε κείμενα ευαίσθητα και λυρικά. Κάθε άνοιξη φέρνει την αναθέρμανση των δοξολογικών αναπομπών. «Η επάνοδος του έαρος.

...Αλλ' ότε τα πάντα νέαν ζωήν λαμβάνουσι, νέας εργασίας άρχονται, νέον ύμνον προς τον Πλάστην αυτών αναπέμπουσι...»⁷⁶⁸. Ο ύμνος γίνεται τρυφερό πρωινό τραγούδι στα παιδικά χείλη⁷⁶⁹, - ντύνεται το μόχθο του γεωργού⁷⁷⁰, τη μεγαλοσύνη του σεμνού Ιεράρχη Χρυσοστόμου⁷⁷¹, την αγωνία των ψυχών:

«Οδή εις τους κεκοιμημένους
 ... Εντός του σκότους του χυτού
 τις θρους ακούετ' απηχών;
 Το σμήνος ψάλλει των ψυχών
 τα αλληλούια αυτού».

Και μόνο η γλώσσα γίνεται φραγμός για το θετικό επηρεασμό, που νοηματικά μπορούν ν' ασκήσουν αυτές οι αναφορές.

Όταν η δοξολογία γίνεται ευχαριστία του καθημερινού ανθρώπου, τα πράγματα είναι ευκολότερα. Οι πρωταγωνιστές των βιβλίων ευχαριστούν το Θεό για τη συγκομιδή των προμηθειών του χειμώνα⁷⁷², για την εξασφάλιση του επιούσιου⁷⁷³ των ορφανών, για τις μικρές απολαυές.

767 Ε', 1891, σ. 21.

768 Ε', 1891, σ. 166.

769 Β', 1884, σ. 6.

770 δ.π., σ. 42.

771 Ε', 1891, σ. 230 - 231.

772 Δ', 1921, σ. 5.

773 δ.π., σ. 92.

Προσευχή ευγνωμοσύνης αναπέμπουν οι ετοιμοθάνατοι. Στην αρχαία Ελλάδα: «Και πράγματι... Τα τελευταία του λόγια ήσαν ευχαίδια δι' εμέ και ευχαριστία εις τους θεούς δια την ευτυχισμένη του ζωή...»⁷⁷⁴. Ο ευεργέτης Ε. Ζάππας δηλώνει πως όταν ολοκληρώσει το έργο του... «Τότε μετά ψυχής... ευφροσύνου ευχαριστών το Υψιστον θέλω αναφωνήσει Αυτῷ: Νῦν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα»⁷⁷⁵.

Η δέηση κατέχει ποσοστιαία την πρώτη θέση στα εγχειρίδια που αναλύουμε. Και είναι φυσικό. Αν θεωρήσουμε προσευχή τη συνομιλία ανθρώπου - Θεού - Αγίων⁷⁷⁶, είναι επόμενο συχνότερα να γίνεται λόγος παρακλητικός συνδεόμενος με το καθήκον της υπακοής του ανθρώπινου γένους στην αντίστοιχη θεία εντολή, γιατί: «Και πάντα όσα αν αιτήσετε εν τῇ προσευχῇ πιστεύοντες λήψεσθε» (Ματθ. 21, 22).

Και οι αρχαίοι Έλληνες προσεύχονται ζητώντας τη νίκη στους αγώνες⁷⁷⁷, το καλό κατευνάδιο της ψυχής του νεκρού παιδιού. Στον παραλληλισμό Σωκράτη - Χριστού, αποδίδονται στον πρώτο τα λόγια: «Πάτερ ἀφές αυτοῖς, οὐ γαρ οἶδασι τι ποιούσι», στο κείμενο «Ο Σωκράτης αποθνήσκων»⁷⁷⁸.

Οι σύγχρονοι άνθρωποι παρακαλούν για τη σωτηρία σε στιγμές κινδύνου⁷⁷⁹. Η οικογένεια στο πρόσωπο της μητέρας εμφανίζεται να καλλιεργεί τη θρησκευτικότητα των παιδιών. Ο ναύτης εκτελεί το καθήκον της προσευχής κατά προτροπή της:

«Τα Χριστούγεννα του ναύτη

... Μόνο μπροστά στην Παναγία να γονατίσης θέλω
και σαν το νυχτολούλουδο ν' ανοίξης την ψυχή,
να ειπής απόψε που ο Χριστός στη γη μας κατεβαίνει,
γι' αυτούς που ταξιδεύουνε να ειπής μια προσευχή...»⁷⁸⁰.

Η συγκίνηση κορυφώνεται στις δεήσεις των ξενητεμένων να γυρίσουν γρήγορα στην αγαπημένη γη⁷⁸¹ και «... Παρακαλώ σε

774 ΣΤ', 1921, σ. 159.

775 ΣΤ', 1914, σ. 157.

776 K. Tilimann, Προσευχής αγωγή, Μ.Π.Ε, τ. 4ος, σ. 632.

777 Δ', 1921, σ. 124.

778 ΣΤ', 1910, σ. 194.

779 Δ', 1921, σ. 70 και σ. 95.

780 Δ', 1921, σ. 73.

781 δ.π., σ. 23.

Κύριέ μου και προσκυνώ σε Θεέ μου αρρώστεια 'κει στην ξενητιά του ξένου μην του δώστε!...»⁷⁸².

Στις προσευχές των ευεργετών για το καλό της πατρίδας⁷⁸³ ενισχύεται η πεποίθηση της σχέσης αρωγής του Θεού προς την Ελλάδα.

Αρνητικές είναι οι προσευχές που τυποποιούν τις αιτήσεις των μικρών παιδιών και μετατρέπονται σε κανάλια για τη διοχέτευση νουθεσιών: «... Θεέ μου... φώτιζέ με, και βοήθει μοι, ίνα είμαι πάντοτε παιδίον καλόν, προσεκτικόν, ευπειθές και επιμελές. Φώτιζέ με και βοήθει μοι, ίνα προκόπτω εις τα μαθήματά μου. Βοήθει μοι, ίνα είμαι παιδίον ἀξιον της αγάπης σου και των καλών γονέων και διδασκάλων»⁷⁸⁴.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

Ο αριθμός των δελτίων που αναφέρονται στην προσευχή μειώνεται στα αναγνωστικά αυτής της περιόδου.

Τα κείμενα με την αμεσότητα της απλούστερης γλωσσικής μορφής επιβεβαιώνουν την αξία της προσευχής.

«Η προσευχή

'Όλα προσεύχονται και γη και ουρανός κι' αστέρια
... Δεν απομένει τίποτε χωρίς να προσκυνήσῃ και δίχως να προσευχηθή στου κόσμου τον Πατέρα!
... Προσεύχεται ο ἄνθρωπος σ' ἀν καλωσύνη κάνη,
Το χέρι του σαν ελεή...
... Τα πάντα είναι προσευχή...»⁷⁸⁵.

Στις προσευχές των μικρότερων τάξεων κυριαρχεί η χαρά της επικοινωνίας με το Θεό, η ευτυχία της εκούσιας αναζήτησης.

«... Κι εγά παιδάκι ταπεινό
με όλη την ψυχή μου
αντί τραγούδι πρωινό
Θα πω την προσευχή μου...»⁷⁸⁶

782 ὁ.π., σ. 18.

783 ΣΤ', 1914, σ. 142 και 157.

784 Β', 1884, σ. 5 - 6.

785 Ε', 1927, σ. 4.

786 Γ', 1936, σ. 87.

Η ελευθερία στον τρόπο, τον τόπο και το χρόνο της προσευχής αίρεται στο επόμενο κείμενο, όπου η δεοντολογία αντικαθιστά το συναίσθημα: «Πρέπει να προσευχώμεθα τακτικώς. Κατά την προσευχήν ημών, η οποία πρέπει να γίνηται μετά καθαράς καρδίας και ειλικρινείας, πρώτον δοξάζομεν τον Θεόν δια το μεγαλείον αυτού, δεύτερον ευχαριστούμεν αυτόν δι' ὃσα αγαθά χαρίζει εις ημάς καθ' εκάστην, και τρίτον παρακαλούμεν αυτόν να συγχωρήσῃ τας ομαρτίας ημών...»⁷⁸⁷.

Οι άνθρωποι είναι ευσεβείς κι εκφράζουν την ευλάβειά τους με το σημείο του σταυρού⁷⁸⁸ και τ' ακοίμητο καντήλι⁷⁸⁹ εμπρός στο εικόνισμα της Παναγίας.

Η δοξολογία των ανθρώπων προς το Θεό λειτουργεί μάλλον σαν ευχαριστία. Ο Κολόμβος Τον ευχαριστεί για την πραγματοποίηση των στόχων του⁷⁹⁰, ο διαβάτης «πίνει κι ευλογεί τον Πλάστη, που πληθαίνει την πηγή»⁷⁹¹, οι ναναγοί για τη σωτηρία τους⁷⁹² και μάλιστα εδώ η σοβαρότητα της κατάστασης «απαιτεί» η ευχαριστία να αναπεμφεί απ' το ναό.

Η φύση με το κελάδημα των κορυδαλλών⁷⁹³ και το χρωστήρα της άνοιξης καλύπτει το κενό των περιορισμένων αναφορών.

«Ο Εσπερινός.

Στο ρημαγμένο παρεκκλήσι,
της Άνοιξης το θείο καντήλι
εικόνες έχει ζωγραφίσει.
... Ο ήλιος, γέρνοντας στη δύση
μπροστά στου Ιερού την Πύλη
μπαίνει δειλά να προσκυνήσῃ
κι ανάφτει υπέρλαμπρο καντήλι.
... και μια χελιδονοφωλιά,
ψηλά στο Νάρθηκα χτισμένη,
ψάλλει το Δόξα εν Υψίστοις»⁷⁹⁴.

Οι παρακλήσεις είναι πολλές. Είναι χαρακτηριστικές οι επιφωνηματικές επικλήσεις. Επικλήσεις αγωνίας για τη σωτηρία αγα-

787 Ε', 1927, σ. 3.

788 Γ', 1926, σ. 60.

789 Ε', 1927, σ. 37.

790 ΣΤ', 1926, σ. 33.

791 Γ', 1926, σ. 46.

792 Ε', 1949, σ. 82.

793 ΣΤ', 1926, σ. 156.

794 Ε', 1927, σ. 97 και ΣΤ', 1947, σ. 92.

πημένων προσώπων⁷⁹⁵, για καλή σοδιά⁷⁹⁶, ευκτικές για τον ελεήμονα⁷⁹⁷.

Στην προσευχή των ορφανών η καλοσύνη αποτελεί προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα της αίτησης και έχει την έννοια της συμπεριφοράς, που είναι σύμφωνη με τους κανόνες της κοινωνικής αξιολογικής κλίμακας⁷⁹⁸.

Όπως θα σημειώσουμε και στις άλλες ενότητες που αφορούν τη θρησκευτική ταυτότητα, η προσευχή είναι ενταγμένη στις κοινωνικές εκδηλώσεις των ανθρώπων, απαλλαγμένη από ηθικολογίες και δογματισμούς.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Στα νεότερα αναγνωστικά η προσευχή εμφανίζεται θεσμοποιημένη. Τα παιδιά την έχουν εντάξει στις καθημερινές τους δραστηριότητες⁷⁹⁹, συνήθως τηρώντας αυτηρά το τυπικό της μέρος.

«...Να η Άννα από κάτω,
κάτω από την εικόνα.
Γονατίζει σιγά - σιγά
Υστερα λέγει: Άγιος ο Θεός...»⁸⁰⁰.

Για πρώτη φορά εμφανίζονται να προσεύχονται και στο σχολείο⁸⁰¹. Ο Διευθυντής και η μητέρα, πρωταγωνιστές της αγωγής, με τη σταθερή παρακολούθηση εξασφαλίζουν τη συμμετοχή.

Τα παιδιά με τη συμπεριφορά τους φαίνεται πως κατανόησαν το μήνυμα. Προσεύχονται, για να πάρουν θάρρος⁸⁰² και για να υμνήσουν το Θεό.

«Είμαι παιδάκι γνωστικό
κι έχω ψυχή και λογικό
κι έχω καρδιά με πίστι.
Γι' αυτό πλαγιάζω ή ξυπνώ,
προσεύχομαι και ανυμνώ
του Σύμπαντος του Κτίστη»⁸⁰³.

795 ΣΤ', 1926, σ. 143.

796 ΣΤ', 1947, σ. 163.

797 Ε', 1949, σ. 192.

798 Ε', 1937, σ. 90.

799 Β', 1955, σ. 112.

800 Α', 1956, σ. 137.

801 Γ', 1955, σ. 166.

802 Β', 1955, σ. 54.

Σταυροκοπιούνται περνώντας απ' την εκκλησία⁸⁰⁴ με μια τάση καθωσπρεπισμού.

Αντίθετα το σημείο του σταυρού και το άναμμα των καντηλιών είναι πράξεις βαθιάς ευλάβειας του ψαρά⁸⁰⁵ και του γεωργού. «...Ο κυρ Πανάγος ... πριν αρχίσῃ το έργο του θαρρετά, ωσάν κάποιο γνώριμο να βλέπῃ υψηλά στη γαλάζια σκέπη τ' ουρανού. Κάμνει το σταυρό του τρεις φορές:

- Ευλογημένη η Χρονιά!...»⁸⁰⁶.

Οι αναφορές στις ανθρώπινες δοξολογικές προσευχές είναι φειδωλές, συνδεδεμένες με τη φύση, η οποία ολόκληρη⁸⁰⁷ με «στόμα άπειρον»⁸⁰⁸ εκπληρώνει το καθήκον της.

Οι άνθρωποι αποστέλλουν δεήσεις προς το Θεό, την Παναγία, το Χριστό και τους αγίους. Συνήθως αφορούν μέλη της οικογένειας⁸⁰⁹ και αποδεικνύουν την προσπάθεια των αναγνωστικών βιβλίων να παρουσιάσουν ιδανικές τις σχέσεις αγάπης που τα συνδέουν.

Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση που το ορφανό εμφανίζεται ως δικαιούχος και όχι ικέτης: « - Και Συ, Χριστέ μου, όταν ήσουν μικρό παιδάκι, εγνώρισες κατατρεγμούς. Η καλή Σου Μητέρα με τον Ιωσήφ, δια να σώσουν, Σε επήγαν πολύ μακριά εκεί κάτω εις την Αίγυπτον. Γι' αυτό, Ιησούς αγαπάς ιδαιτέρως τα ορφανά και έρημα παιδιά. Προστάτευσέ με λοιπόν και με ...»⁸¹⁰.

Η τήρηση ενός «ακλόνητου» τυπικού και η χρησιμοποίηση της προσευχής για την προπαγάνδιση των «αρετών» είναι συχνές. «Βοήθησε με, Θεέ μου, να γίνω ένα καλό, ευγενικό, τακτικό, μελετηρό παιδί και να λέγω πάντα την αλήθεια»⁸¹¹. Η διατήρηση της κοινωνικής εθιμοτυπίας, που υπαγορεύει το σεβασμό και την προστασία των γερόντων⁸¹², αποτελεί επίσης αγαπημένο θέμα.

Απαράδεκτη είναι η εμφάνιση δύο αδελφών που προσεύχονται κατά φύλο, αναπαράγοντας με το χειρότερο τρόπο τα στερεότυπά

803 δ.π., σ. 5.

804 Α', 1955, σ. 159.

805 Ε', 1955, σ. 106.

806 Δ', 1955, σ. 9, 10.

807 Δ', 1955, σ. 176.

808 δ.π., σ. 175.

809 Γ', 1955, σ. 121 και ΣΤ', 1955, σ. 24.

810 Δ', 1955, σ. 192.

811 Γ', 1955, σ. 21.

812 Β', 1955, σ. 109.

τους. «Ο Κωστάκης προσευχήθηκε: «Χριστέ μου βοήθησέ με να γίνω πολύ καλός ανθρωπος»... Και η Ελενίτσα... «Παναγίτσα μου, βοήθησέ με να γίνω μια καλή νοικοκυρά»⁸¹³.

Το αντίθετο συμβαίνει με μια ομάδα προσευχών ανείπωτης τρυφερότητας, οι οποίες εξαίρουν την κοινωνική αλληλεγγύη στο μέγιστο βαθμό:

«Ψιχαλίζει.

... Θεέ μου, όταν πιάνη μπόρα
τα παιδάκια τα πτωχά
και τα σπουργιτάκια τώρα
μην τ' αφήνης μοναχά»⁸¹⁴.

«Ο Χριστούλης

... ας προσευχηθούμε... Ναι, αυτό θα ξητήσωμε... να ξαναφέρη στη γη την ειρήνη που τόσο καιρό τώρα λείπει μακριά»⁸¹⁵.

Οι αποδέκτες δεν μπορούν να αρνηθούν τα τρία πολύτιμα δώρα της παιδικής αθωότητας: την πίστη, την αγάπη και τη λατρεία⁸¹⁶ και η προσευχή γίνεται συνομιλία αδελφική.

«Σου 'στρωσα Χριστούλη μου
για να ζεσταθής»⁸¹⁷.

Συμπερασματικά θα σημειώσουμε πως οι αναφορές στην προσευχή είναι πολλές και θετικές, εκτός απ' τις περιπτώσεις όπου καλλιεργείται η αντίληψη της συναλλαγής με το Θεό και η καθιέρωση του φορμαλισμού και τις τυπολατρείας.

Τα Δελτία κατανέμονται ως εξής:

Α' Περ. 67, Β' Περ. 42, Γ' Περ. 52.

3. Λατρεία

3.1. Ναός

Ο ναός είναι για όλες τις θρησκείες ο ιερός τόπος, όπου πιστεύεται ότι η θεότητα επικοινωνεί με τους ανθρώπους, δέχεται τις λατρευτικές τους πράξεις και τους κάνει κοινωνούς της εύνοιας και

⁸¹³ Γ', 1955, σ. 57.

⁸¹⁴ Β', 1955, σ. 73.

⁸¹⁵ Ε', 1955, σ. 10.

⁸¹⁶ ὁ.π., σ. 10.

⁸¹⁷ Β', 1955, σ. 123.

της ζωής της⁸¹⁸. Είναι το μάτι του Θεού (Γ' Βασ. 9, 1 - 3). Θυμίζει τη διαρκή παρουσία Του.

Ο ναός, ο προσανατολισμός του, η αρχιτεκτονική του, τα υπάρχοντα και τα τελούμενα σ' αυτόν έχουν συμβολικό χαρακτήρα⁸¹⁹. Την παρουσία του ως χώρου εκτέλεσης των θρησκευτικών καθηκόντων των πιστών⁸²⁰ και τη συμβολή του στη στήριξη και την προαγωγή της θρησκευτικής συνείδησης εξετάσαμε στο περιεχόμενο των αναγνωστικών βιβλίων.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η iερότητα του ναού στα βιβλία αυτής της περιόδου δηλώνεται με κάθε τρόπο. Τον συγκαταλέγουν στα iερά και τα όσια, τα οποία σύνθετουν την ταυτότητα του Έλληνα, απ' την εποχή της αρχαιότητας: «... δουλεία: να μην ορίζεις: ούτε τους τάφους των προγόνων σου, ούτε τους ναούς της θρησκείας σου...»⁸²¹.

Ο Μ. Κων/νος εμφανίζεται μοναδικός κτίτορας ναών ανάγοντας την πράξη στο μεγαλείο της αγιότητας του Αυτοκράτορα: «Ο Μ. Κωσταντίνος, ιδρύσας την νέαν πρωτεύουσαν εκόσμησεν αυτήν δια πολλών ευκτηρίων οίκων. Ο πρώτιστος των ευκτηρίων τούτων οίκων αφιερώθη ἐκτοτε και παρέμεινεν αφιερωμένος εις την υπερτάτην του Θεού Σοφίαν»⁸²².

Μνημονεύονται εκτός απ' την Αγία Σοφία, η Παναγία των Βλαχερών, στην οποία δημιουργήθηκε ο «Ακάθιστος ύμνος», ο «περιώνυμος ναός των Αγίων Αποστόλων» συνδέοντας άμεσα την πορεία του Έθνους με την Εκκλησία, για να διασφαλίσουν την αποδοχή της ίδιας άποψης στο παρόν⁸²³.

Ο μεγαλοπρεπής ναός της Ανάστασης και της Αντιόχειας επεκτείνουν την περιοχή της εθνικο - θρησκευτικής παρουσίας της Ορθοδοξίας εκτός των ορίων της Πόλης και νομιμοποιούν την ελληνικότητά τους⁸²⁴.

Στην περιγραφή της Αγίας Σοφίας δίνονται στοιχεία του νεοεμφανιζόμενου ρυθμού⁸²⁵ και αποδεικνύεται η δημιουργία πολιτι-

818 Α.Β.Θ, σ. 681.

819 Γ. I. Μαντζαρίδη, Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 175.

820 Ε.Α., ΕΤΟΣ ΚΘ', αρ. 50, 18 - 12 - 1908, σ. 535.

821 ΣΤ', 1910, σ. 28.

822 ΣΤ', 1910, σ. 12.

823 ΣΤ', 1914, σ. 66 και 175.

824 ΣΤ', 1910, σ. 12 και ΣΤ', 1914, σ. 63.

825 ΣΤ', 1914, σ. 71 - 72.

σμού στους κόλπους της θρησκευτικής λατρείας. Απ' το εσωτερικό του ναού κέντρο του ενδιαφέροντος αποτελούν ο όμβρινας, η Αγία Τράπεζα, ο θρόνος του αυτοκράτορα και του Πατριάρχη⁸²⁶.

Εκτός απ' την αναδρομή στους περιώνυμους ναούς του ιστορικού παρελθόντος, γίνεται λόγος για τα μικρά κάτασπρα εκκλησάκια των Ελληνικών νησιών⁸²⁷ και το μεγαλόπρεπο μοναστήρι της Τήνου⁸²⁸, αποδεικνύοντας τη συνεχιζόμενη ευλάβεια του λαού. Στα χωριά του Βοσπόρου βέβαια οι εκκλησίες συνυπάρχουν με τα τζαμιά σε μια αναγκαστική συμβίσιμη, που επιβάλλει η ιστορική πραγματικότητα⁸²⁹.

Για τους Έλληνες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ο ναός αποκτά τη μέγιστη σημασία του «σχολείου της αρετής, όπου ο άνθρωπος καλλιεργείται ψυχικά και μορφώνεται πνευματικά»⁸³⁰.

«Σύγκρισις του ναού προς την σχολήν

... Ο ναός και η σχολή είναι οικοδομήματα... Αμφότερα χρησιμεύουσιν εις τας πνευματικάς των ανθρώπων ανάγκας. Εν αμφοτέροις διδάσκεται, τρέφεται και μορφούνται ο άνθρωπος πνευματικώς...»⁸³¹.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

Ο ναός αναφέρεται δύο φορές ως ένα από τα οικοδομήματα του χωριού, χωρίς να επισημαίνεται το έργο και η αποστολή του. Ακολουθεί το γενικότερο κλίμα της θρησκευτικής πενίας, που χαρακτηρίζει την εποχή⁸³².

Μόνο στο χώρο του ονείρου γίνεται γιορτινός για τη γιορτή των Χριστουγέννων: «... Πώς δεν την είχα δει; Να την, εκεί δίπλα στη φάτνη, η όμορφη εκκλησία, η Φανερωμένη. Είναι καταφώτιση, φεγγοβόλει...»⁸³³.

826 ί.π., σ. 63, 68, 69, 71 κ.α.

827 Δ', 1921, σ. 69.

828 ί.π., σ. 39.

829 ΣΤ', 1914, σ. 74.

830 Κ. Αθανασοπούλου, Ορθόδοξος Λειτουργική, Λόρισο, 1985, σ. 102.

831 Β', 1884, σ. 55.

832 Ε', 1949, σ. 70.

833 ΣΤ', 1947, σ. 85.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Στα βιβλία αυτά, τα λατρευτικά στοιχεία και επομένως και η παρουσία του ναού είναι πάρα πολλά, αφού είναι γραμμένα σύμφωνα με τα πρότυπα του Ελληνοχριστιανικού ιδεώδους.

Η εκκλησία σε κάθε χωριό κτίζεται στο καλύτερο μέρος⁸³⁴, κληροδοτείται στις επόμενες γενιές, για ν' αποτελεί το κέντρο της ζωής τους.

«Αϊ - Δημήτρης.

Στο χωριό μας...

μας αφήκαν οι γονείς μας

μια γερόντισσα εκκλησιά...»⁸³⁵.

«Το χωριό

...έχει και πρόσχαρη εκκλησία κοντά στην κρύα βρύση/ κι έρχεται κάθε χωρικός εκεί να προσκυνήσῃ/ Φιλούν το χέρι του παπά και τον καλημερίζουν/ και στη δουλειά τους ύστερα με προκοπή γυρίζουν»⁸³⁶.

Ο χριστιανός τιμά και τους ναούς που πλημμυρίζουν από πιστούς στις γιορτές και τις Κυριακές⁸³⁷, αλλά και το ερημικό εκκλησάκι του βουνού, που

«... στέκεται και το προσκυνά

και με ευλάβεια πολλή

τον άσπρο του σταυρού φιλεί»⁸³⁸.

Ο λαμπρός ναός της Παναγίας στην Τήνο περιγράφεται, όπως στο αντίστοιχο κείμενο του αναγνωστικού της Ελλάδας. Κι όμως: «Του Πανσέπτου τούτου Ναού την Χάριν και τον πλούτον, τον οποίον ο ευσεβής λαός ονομάζει επίγειον Παλάτιον της Παναγίας, απηθανάτισεν ενωρίς η ευσεβής Μούσα εις το εξής τρυφερώτατον τετράστιχον»⁸³⁹. Το «τρυφερώτατον τετράστιχον» έχει αφαιρεθεί, θεωρούμενο ακατάλληλο για τους Έλληνες πολίτες του τουρκικού κράτους.

834 Β', 1955, σ. 161.

835 Ε', 1955, σ. 107 και ΣΤ', 1955, σ. 124.

836 Δ', 1955, σ. 162.

837 Α', 1956, σ. 98, 154, 157 και Δ', σ. 37.

838 Β', ο.π., σ. 165.

839 ΣΤ', 1955, σ. 94.

3.2. Εκκλησιασμός

Η θρησκευτικότητα συνδέεται άμεσα με την εκκλησιαστική ζωή των ορθοδόξων. Ο χριστιανός αναπτύσσοντας την επικοινωνία του σε επίπεδο οριζόντιας και κατακόρυφης κοινωνικότητας, οδηγείται στη χριστιανική τελείωση⁸⁴⁰. Η κοινή και υποχρεωτική λατρεία τελούμενη στους ναούς συνδέει τα μέλη του Σώματος των πιστών. Ο εκκλησιασμός λοιπόν, είναι η αναγκαία συμμετοχή στη λατρευτική ζωή, την οποία οι ορθόδοξοι βιώνουν ανά τους αιώνες.

Για τους μαθητές αποσκοπεί στο να τους βοηθήσει «...να αποκτήσουν την καλή «συνήθεια» του εκκλησιασμού, την οποία θα συνεχίσουν να έχουν και όταν μεγαλώσουν»⁸⁴¹. Η σπουδαιότητα, που του αποδίδεται, στηρίζεται στην άποψη ότι ανάλογα με το αντιληπτικό του επίπεδο ο κάθε ηλικίας πιστός «μιμείται το Χριστό»...». Η μίμηση αποκτά «καθολική πληρότητα στη θεία Λειτουργία» και αποκαλύπτεται ως ένταξη και μετοχή στη ζωή του Τριαδικού Θεού σε μια τελετή συμβολισμάν και κατανύξης⁸⁴². Η αμφισβήτηση του σχολικού εκκλησιασμού και της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών αποτέλεσε πεδίο διαμάχης ανάμεσα στις θεολογικές σχολές και τους συνδικαλιστικούς φορείς των εκπαιδευτικών πολύ αργότερα. Σ' αυτή την ενότητα καταγράφουμε την παρουσία της μαθητικής συμμετοχής στον εκκλησιασμό, δύος εμφανίζεται στα αναγνωστικά βιβλία, που αναλύθηκαν.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Ο εκκλησιασμός για τα βιβλία της Α' Περιόδου είναι αυτονόητη ενέργεια για κάθε χριστιανό.

Η υπερκόσμια γαλήνη και οι νότες των ψαλμών, που γεφυρώνουν τα εγκόσμια με τα ενούρανα, και η «επικρατούσα ευκοσμία» είναι η περιρρέουσα απόσφαιρα της χριστιανικής λειτουργίας, η οποία έκανε και τον Ουάλη να σεβαστεί τον Μ. Βασίλειο⁸⁴³.

Τα παιδιά εμφανίζονται γνώστες των κανόνων αυτής της ευκοσμίας «...ο Ευσέβιος... ήκουε μετά κατανύξεως, ευλαβείας, και προ-

840 Κ. Φράγκου, λατρευτική αγωγή, Μ.Π.Ε., τ. 3, σ. 572.

841 Κ. Αθανασόπουλου, Ορθόδοξη Λειτουργική, Λόρισα, 1985, σ. 77.

842 Γ. I. Μαντζαρίδη, Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 122

843 ΣΤ', 1914, σ. 163.

σοχής την διδασκαλίαν του θείου λόγου και την iεράν λειτουργίαν διέμενεν εν τω ναώ ήσυχος μεθ' όλου του σεβασμού...»⁸⁴⁴.

Ο Κυριακάτικος εκκλησιασμός αποτελεί θεσμοθετημένη υποχρέωση, κοινωνικό γεγονός. «Εἰς τὸν ναὸν οφείλομεν να ερχόμεθα μόνον κατά τὰς Κυριακάς καὶ τὰς μεγάλας Εορτάς»⁸⁴⁵. Αυτή η δεοντολογία iεραρχεί και αξιολογεί τις iερές ακολουθίες μετατρέποντας τη συμμετοχή στη λατρεία σε μια έκφανση της κοινωνικής ζωής, η οποία στο τέλος την απορροφά: «Μίαν Κυριακήν, η οικογένεια... επήγεν εις την εξοχήν, από το πρωΐ»⁸⁴⁶.

Στις γιορτές η ατμόσφαιρα αποκτά το προσωπικό στοιχείο της εκούσιας μετοχής, η οποία συνοδεύεται από την ψυχική ανάταση και συνδέεται αρκετές φορές με τα έθιμα και τις λαϊκές παραδόσεις. Η βίωση αυτών των στιγμών ρίζωνει στη μνήμη και ημερεύει την τρικυμισμένη ψυχή του ξενητεμένου ναύτη:

«Άύριο στον όρθρο γιορτερά θα κράζουν η καμπάνες
και στη φωνή τους πρόθυμες η πόρτες θ' ανοιχθούν
και στην κατάφωτη εκκλησίαν οι κυματοδαρμένοι
θα πάνε απ' τον λευκόμαλλο παπά να ευλογηθούν»⁸⁴⁷.

Η ακολουθία του Ακάθιστου Υμνου, προσκλητήριο προς τους Έλληνες να λειτουργήθουν ευχαριστώντας την Παρθένο για τη συμπαράστασή της στους αγώνες του Εθνους, «τελείται τακτικώς»⁸⁴⁸ συνδέοντας Ελλάδα και Χριστιανισμό με τα άρρηκτα δεσμά της Ιστορίας.

Η Αγία Σοφία, κέντρο λατρείας των ορθοδόξων⁸⁴⁹, έπαψε να λειτουργεί. Ο Πατριάρχης έκλεισε τα «μάτια του ιστορικού νεκρού». Επαψε τη λειτουργία, την τελευταία την πιο συγκινητική, που σήμανε το τέλος της λευτεριάς του Γένους⁸⁵⁰.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

Ο εκκλησιασμός αποτελεί θέμα των βιβλίων πριν το 1930. Στα αναγνωστικά του βιβλιοπωλείου Σεργιάδη απουσιάζει απ' τις δρα-

844 Β', 1884, σ. 74.

845 ὁ.π., σ. 65.

846 Α', 1922, σ. 41.

847 Δ', 1921, σ. 72.

848 ΣΤ', 1914, σ. 175.

849 ὁ.π., σ. 73.

850 ΣΤ', 1910, σ. 13.

στηριότητες των παιδιών ως μελών της οικογένειας και του σχολείου⁸⁵¹.

Στα προηγούμενα, περιγράφεται η σύναξη των πιστών των πρώτων αιώνων του χριστιανισμού. Οι γιορταστικές συγκεντρώσεις και οι ιερές μυσταγωγίες, οι οποίες «ετελούντο εν μέσῳ βαθείας και ευσεβούς σιγής» κατέληγαν σε εισφορές και κοινά συσσίτια⁸⁵².

Για τους χριστιανούς της εξεταζόμενης περιόδου αποτελεί καθήκον: «...οφείλομεν να μεταβαίνωμεν εις την εκκλησίαν τας Κυριακάς και άλλας επισήμους εορτάς, όπως εκεί ακροώμεθα του εσπερινού και της θείας λειτουργίας και συμπροσευχώμεθα μετά των λοιπών ανθρώπων ως τέκνα του αυτού επουρωνίου πατρός και αγαπημένοι αδελφοίν⁸⁵³.

Οι πρωταγωνιστές των βιβλίων συμμετέχουν στη θεία λειτουργία με επίκεντρο τις γιορτές των Χριστουγέννων και της Ανάστασης. Η τελευταία έφερε το φίλιωμα, την ειρήνη και την εμπιστοσύνη ανάμεσα σε δύο ηλικιωμένες αλλόθρησκες, όταν η Λαμπρή και το Μπαΐραμι συνέπεσαν. «Η γριά κλησάρισσα της Σωτήρας, τα μεσάνυχτα του Μεγάλου Σαββάτου, αφού έκαμαν οι Χριστιανοί Ανάσταση κι απόλυτε η εκκλησία, κλείστηκε στο κελί της...», αλλά η μουσουλμάνα γειτόνισσα έκανε το πρώτο βήμα. Ο συγγραφέας οραματίζεται το κοινό μέλλον των χριστιανών με τους μωαμεθανούς πάνω απ' τα ζευγαρωμένα πάλλευκα κεφάλια κι αυτό το μήνυμα στέλνει⁸⁵⁴. Μήνυμα το οποίο, δυστυχώς, αποδέχτηκαν μόνο τα μικρά Ελληνόπουλα, που διδάχτηκαν το κείμενο.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Οι αναφορές στα αναγνωστικά αυτά υπερτερούν αριθμητικά.

Τα παιδιά κάθε Κυριακή «Ντύνονται με χαρά θα πάνε στην εκκλησία»⁸⁵⁵ και στο γυρισμό «Σ' όλη χύθηκε τη στράτα μόσκος θαυμαστός και αόρατος μαζί των έρχεται ο Χριστός»⁸⁵⁶.

Οι γονείς δε νουθετούν μόνο, αλλά συμμετέχουν: «...τη νύκτα που εκτύπησεν η καμπάνα, όλα ξεκίνησαν για την εκκλησία» και όταν η λειτουργία τελειώνει: «Γεμάτοι από τη χάρη του Θεού γυρί-

851 Β', 1946, σ. 216 και Δ', 1943, σ. 135 και 149.

852 ΣΤ', 1926, σ. 165.

853 Ε', 1927, σ. 3.

854 ΣΤ', 1947, σ. 93.

855 Α', 1956, σ. 96 - 97.

856 Γ', 1955, σ. 60.

ζουν όλοι στο σπίτι»⁸⁵⁷. Η ευτυχία της μέθεξης μεταβάλλει τον εκκλησιασμό των Χριστουγέννων σε ανάμνηση, η οποία αναβιώνει θαυμαστά, όταν το παιδί ενηλικώνεται⁸⁵⁸.

Η Μεγάλη Εβδομάδα βυθίζει την ψυχή σε πένθος⁸⁵⁹, αλλά η Ανάσταση οδηγεί στη χαρά: «Εμπρός πηγαίνουν τα παιδιά πίσω πηγαίνουν οι γονείς των. Όλοι κρατούν τις λαμπάδες των. Όλοι φορούν τα καλά των»⁸⁶⁰. Μπροστά στους Αγίους εχθροί και φίλοι κάνουν πράξη την εντολή της αγάπης.

Κι ενώ, όπως φαίνεται απ' τις προηγούμενες αναφορές, ο εκκλησιασμός αποτελεί πηγή χαράς των παιδιών, που επικοινωνούν με το Θεό, μερικές φορές η παρουσία των μεγάλων είναι καταπιεστική. Ο πατέρας τα μαλάνει, όταν ψιθυρίζουν στην εκκλησία⁸⁶¹ και η μητέρα σε μια εναλλαγή των ευθυνών της με το δάσκαλο καμαρώνει, όταν ο τελευταίος λέει: «Στις διακοπές τον έβλεπα, όταν επηγαίνατε στην εκκλησία. Έκανε το σταυρό του. Δεν εθορυβούσε, εστεκόταν, φρόνιμω»⁸⁶², ορίζοντας το κριτήριο της καλής συμπεριφοράς του μικρού γιου.

3.3. Θεία Λειτουργία - τελετές

Οι δημόσιες λατρευτικές πράξεις, οι τελετές και οι θυσίες στην Π. Δ. συνοψίζονται στον όρο «Λειτουργία»⁸⁶³.

Στον ορθόδοξο χριστιανισμό δηλώνει γενικά τη λατρεία και ειδικότερα την κατεξοχή λατρευτική πράξη, το μυστήριο της Θείας ευχαριστίας.

Υπάρχουν βέβαια και άλλες λατρευτικές ακολουθίες συνδεδεμένες με τη μνήμη των αγίων, οι οποίες τελούνται την ημέρα του εορτασμού τους και κορυφώνονται στο μυστήριο που προαναφέρθηκε.

857 Β', 1955, σ. 119 - 120.

858 ΣΤ', 1955, σ. 18.

859 Δ', 1955, σ. 114.

860 Α', 1956, σ. 156.

861 Γ', 1955, σ. 56.

862 Β', 1955, σ. 8.

863 Γ' Βασ. 1, 15.

Η χριστιανική λατρεία ολοκληρώνεται με μυστηριακές ή άλλες τελετές που αναφέρονται σε φάσεις και καταστάσεις της προσωπικής ή της κοινωνικής ζωής των πιστών (βάπτιση, σαραντισμός, γάμος, κηδεία, μνημόσυνο, εγκαίνια)⁸⁶⁴.

Η εκκοσμίκευση του σύγχρονου ανθρώπου τον οδηγεί σε αποχή από τις παραπάνω τελετές, πράγμα που δε συνέβαινε για τους πιστούς της εποχής που μελετούμε.

Στην ενότητα αυτή περιλαμβάνονται αναφορές σε λατρευτικές ακολουθίες και τελετές, οι οποίες συνήθως συνδέονται με τον εκκλησιασμό, που απασχόλησε την έρευνα σε προτιγούμενο κεφάλαιο.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η συχνότερη αναφορά γίνεται στη θεία λειτουργία της Κυριακής σε άμεση συνάφεια με τό έθος του εκκλησιασμού της έβδομης ημέρας⁸⁶⁵.

Ο βασιλικός, αφού πρόσφερε την ύψιστη υπηρεσία να οδηγήσει στην αποκάλυψη του Τίμιου Σταυρού, ορίστηκε να πρωταγωνιστεί στην τελετή του αγιασμού:

«Εκτοτε μένει σεβαστό
το πράσινο βλαστάρι
με τ' ἄνθος το λευκό.
Τους αγιασμούς κάμνουν μ' αυτό
το παίρνουν γι' ἀγία Χάρι...»⁸⁶⁶

Οι αγιασμοί στον πληθυντικό αριθμό μαρτυρούν το πλήθος των αγιαστικών τελετών, με τις οποίες δωρίζεται η αγία Χάρις.

Η τελετή των «εγκαίνιων», της θεμελίωσης της Αγίας Σοφίας, στην οποία ιερουργεί ο Πατριάρχης⁸⁶⁷ αναφέρει μια όχι και τόσο γνωστή λατρευτική πράξη.

Η καθολική συμμετοχή των πιστών αφορά τις οριακές καταστάσεις της ζωής τους. Ο θάνατος είναι το αποκορύφωμα. Η χριστιανική διδασκαλία νοηματοδοτώντας την ελπίδα για άιώνια ζωή καθιέρωσε το μνημόσυνο, ως τελετή αγάπης των ζώντων προς τους τεθνεάτες, η οποία εκτείνεται και έξω από το πλέγμα των

864 Γ. I. Μαντζαρίδη, Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 172.

865 ΣΤ', 1914, σ. 141.

866 ΣΤ', 1910, σ. 11.

867 ΣΤ', 1914, σ. 69.

σχέσεων συγγένειας. Τα αναγνωστικά της περιόδου παρουσιάζουν τις λατρευτικές συνάξεις στη μνήμη του εθνικού ευεργέτη Σ. Ζαφειρόπουλου και του εθνικού ποιητή Δ. Σολωμού⁸⁶⁸.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι αναφορές είναι έμμεσες, αλληγορικές και ελάχιστες.

Το ψωμί της ελεημοσύνης μετατρέπεται σε αντίδωρο για όσους φτωχούς συνοδεύουν το γέροντα ελεήμονα στην τελευταία του κατοικία σε μια τελετή μακριά απ' την τήρηση του τυπικού, αλλά γεμάτη πίστη και συντροφικότητα⁸⁶⁹.

Είναι η ατμόσφαιρα της αγάπης και της συνοχής, η απουσία της οποίας κάνει το θάνατο στην ξενητειά κατάρα, αφού η κηδεία θάναι: «Χωρίς λιβάνι και κερί

χωρίς παπά και ψάλτη»⁸⁷⁰.

Και είναι η ελεημοσύνη, που υμνείται στα βιβλία αυτά, τα οποία προβάλλουν την ηθική συμβολή της θρησκείας στη λειτουργία της κοινωνίας. Μετατρέπει σ' αγίασμα το δάκρυ της ευγνωμοσύνης⁸⁷¹ και ανάγεται σε ύψιστη αρετή.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η λειτουργία της Ανάστασης⁸⁷² περιγράφεται σε δύο κείμενα. Ο αγιασμός του ποιμνίου ολοκληρώνει εκείνη των Φώτων, την οποία «ευλαβώς» τέλεσε ο ιερέας⁸⁷³.

Η τελετή του αγιασμού αναφέρεται συχνά καταγράφοντας την πραματικότητα χωρίς πολλές λεπτομέρειες του τελετουργικού. Σηματοδοτεί το ξεκίνημα της σχολικής χρονιάς⁸⁷⁴, την πρωτομηνιά σε μια μοναδική εμφάνιση⁸⁷⁵, σφραγίζει το θεμελίωμα του ναού της Τήνου⁸⁷⁶ και το παρθενικό ταξίδι του ιστιοφόρου⁸⁷⁷. Η ευχή «Κύριε ο Θεός ημών, τήρησον το πλοίον τούτο, την Αργώ, δος εις αυτό φύ-

868 ΣΤ', 1910, σ. 198 και ΣΤ', 1914, σ. 105.

869 ΣΤ', 1914, σ. 22 και ΣΤ', 1926, σ. 18.

870 ΣΤ', 1926, σ. 43.

871 δ.π., σ. 6.

872 Β', 1955, σ. 153 και Γ', 1955, σ. 195.

873 Ε', 1955, σ. 99.

874 Γ', 1955, σ. 9.

875 Α', 1956, σ. 42.

876 ΣΤ', 1955, σ. 93.

877 Ε', 1955, σ. 44.

λακα άγγελον αγαθόν...» κλείνει την τελετή, απεικονίζοντας την ευκτική παρουσία της ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία για κάθε σημαντική ενέργεια ή δραστηριότητα έχει ιδιαίτερη ευχή⁸⁷⁸.

Τέλος γίνεται μνεία του μνημόσυνου για τις ψυχές των αγαπημένων συγγενών⁸⁷⁹ και του «τρισάγιου»⁸⁸⁰.

3.4. Μυστήρια

Τα ενεργήματα της λατρευτικής ευλάβειας είναι η γενεσιούργος αιτία του φαινομένου της λατρείας, η οποία κορυφώνεται με την τέλεση των ιερών μυστηρίων. Η ορθόδοξη παράδοση θεωρεί τα μυστήρια ογανικές εκφάνσεις του ενιαίου εκκλησιαστικού σώματος⁸⁸¹, θεμελιωμένα σ' ένα φυσικό δεδομένο ή σ' ένα ιστορικό συμβάν με εντελώς αντι-μαγικό χαρακτήρα⁸⁸².

Στα αναγνωστικά που αναλύθηκαν οι αναφορές στα μυστήρια είναι λίγες. Η προσπάθεια για τη λατρευτική αγωγή των παιδιών ολοκληρώνεται με υπομνήσεις της μυστηριακής ζωής της Εκκλησίας και ορθά, σ' εκείνες που έλκουν απ' τη μνήμη τους βιώματα, που οδηγούν στην κατανόηση της αναγκαιότητας για την ορθή ένταξη στο Σώμα του Χριστού.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Τα μυστήρια του Βαπτίσματος, της Θ. Κοινωνίας, του Γάμου και της Ιεροσύνης μνημονεύονται στα βιβλία αυτά.

Το τελετουργικό τυπικό ορίζεται στο κείμενο: «Οι εν τω ναώ ἀνθρωποι. Εν τῷ ναῷ υπάρχουσιν ἀνθρωποι, διδάσκοντες ημάς τὸν θεῖον λόγον, προσφέροντες πρὸς τὸν Θεόν τὰς κοινὰς προσευχάς, τελούντες τα μυστήρια, εκτελούντες διαφόρους υπηρεσίας. Οι ἀνθρωποι αυτοὶ είναι οι ἀρχιερεύς, οἱ εἱρεύς, οἱ διάκονοι, οἱ ψάλται, οἱ κανονάρχαι ή αναγνώσται...»⁸⁸³. Τα μυστήρια αναφέρονται ως θεμελιώδεις συνιστώσεις της θρησκευτικής ζωής, χωρίς να αίρονται στο μεγαλείο της προσφοράς τους.

878 Μ. Ευχολόγιον, Αθήνα, 1970.

879 ΣΤ', 1955, σ. 10.

880 δ.π., σ. 24.

881 Ν. Ματσόνκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Β' Θεσ/νίκη, 1985, σ. 467 - 468.

882 δ.π.

883 Β', 1884, σ. 58.

Βάπτισμα

Αν και το βάπτισμα εγκεντρίζει τον άνθρωπο στη χριστιανική κοινωνία, αν και είναι η απαρχή της ανάστασης, «η επανόρθωσις της φύσης», όπως ακριβώς η ίδια η ανάσταση⁸⁸⁴, παρουσιάζεται μόνο σε δύο δελτία. Το ένα αναφέρεται στη βάπτιση του Μ. Βασιλείου «...βαπτισθείς τω 357, ακήλθεν, όπως μάθη τον μοναχικόν βίον...»⁸⁸⁵. Πρόκειται για βάπτιση ενηλίκου, για συνειδητή επιλογή, η οποία αποτελεί ιδανικό επίλογο μιας τίμιας αναζήτησης σύμφωνα με τις ευαγγελικές εντολές και άγνωστη στους πρωταγωνιστές του νηπιοβαπτισμού.

Η άλλη αναφορά αναπτύσσει το θεωρητικό, δογματικό υπόβαθρο του μυστηρίου με την αναγωγή του στις ιστορικές του ρίζες. «Το βάπτισμα είναι εν των επτά μυστηρίων της αγίας ημών Εκκλησίας. Το βάπτισμα φρίσθη υπ' αυτού του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού προς καθαρισμόν ημών από της αμαρτίας. Ο Ιησούς Χριστός εβαπτίσθη ουχὶ διότι αυτός είχεν ανάγκην του βαπτίσματος, αλλ' ἵνα ορίσῃ και αγιάσῃ αυτό...»⁸⁸⁶.

Φυσικά τέτοιες αναφορές δεν πρέπει να απευθύνονται σε μαθητές της Β' τάξης. Θα μπορούσαν τα αναγνωστικά βιβλία να προβάλουν το ρόλο του αναδόχου, ρόλο της καταβολής του φόρου της κατηχητικής εγγυήσεως και ευχής⁸⁸⁷, τον οποίο υποσχέθηκε, αλλά ο οποίος περιορίστηκε στο χώρο των κοινωνικών επαφών.

Ο Γάμος

Υπάρχει μία μοναδική μνεία «...ο συνοδεύσας τον γαμβρόν Δεσπότης ηυλόγησε τον γάμον...»⁸⁸⁸, όπου το ρήμα «ηυλόγησε» πιστοποιεί τη μυστηριακή ταυτότητα της τελετής και η παρουσία του Δεσπότη της προσδίδει αίγλη και μεγαλείο.

Πάντως είναι γεγονός ότι τα αναγνωστικά βιβλία αποφεύγουν να παραθέτουν τις σχέσεις των ζευγαριών θεωρώντας τους ενήλικες με κέντρο αναφοράς τη γονεϊκή τους ιδιότητα.

884 Ν. Ματσούκα, δ.π., σ. 479.

885 ΣΤ', 1914, σ. 161.

886 Β', 1884, σ. 144.

887 Ε.Α., ΕΤΟΣ, ΙΙ', αρ. 13, 28 - 5 - 1893 σ. 104, Θεραπεία των κακώς εχόντων.

888 ΣΤ', 1914, σ. 184.

Θεία Ευχαριστία

Η Θεία Ευχαριστία είναι θυσία, μέσο αθανασίας και ενοποιητικός, ζωοποιητικός κρίκος μεταξύ των μελών της Εκκλησίας, δύναμη καθαιρετική των διαβρωτικών επιρροών, η οποία μεταβάλλει το σώμα της σύναξης σε λαό του Θεού⁸⁸⁹.

Είναι επαναλαμβανόμενο μυστήριο και όπως αναφέρεται στη λειτουργία του Ιακώβου καλείται το Αγιο Πνεύμα «Ινα γένηται πάσι τοις εξ αυτών μεταλαμβάνουσιν εις ἀφεσιν αμαρτιών και εις ζωήν αιώνιον, εις αγιασμόν ψυχῶν και σωμάτων...»⁸⁹⁰.

Στα αναγνωστικά βιβλία κατ' αρχήν δεν αναφέρεται η νηστεία ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή. Σχεδόν σ' όλα τα κείμενα πλαισιώνει τη δράση ιστορικών προσώπων και χάνει το χαρακτήρα του προσωπικού βιώματος εκτός απ' τις περιπτώσεις που αποτελεί πολυτιμότατο εφόδιο για το «μεγάλο ταξίδι», όπως ακριβώς το θεωρεί η λαϊκή αντίληψη⁸⁹¹.

«Προ της τελευταίας του μαρτυρίου ώρας»⁸⁹² ο τελευταίος Βασιλιάς «φετάλαβε με το φουσάτο του όλο»⁸⁹³ στους στίχους του δημοτικού τραγουδιού.

Κι ο Σαμουήλ προετοιμάζει τη μυστική θυσία πριν τη δική του αυτοθυσία σ' ένα ποίημα γεμάτο δογματικές θέσεις. «...Τα μάτια... εκύτταζαν ακίνητα το Σώμα του Θεού του...»⁸⁹⁴.

Στην περίπτωση του αυτοκράτορα Θεοδοσίου αναφέρονται τα επιτίμια για τις πράξεις του, η στέρηση της μετάληψης⁸⁹⁵, της οποίας κρίθηκε άξιος μετά τη μετάνοια.

Η εξομολόγηση, το ιαματικότερο και δραστικότερο μυστήριο για τη διόρθωση των αρρωστημένων μελών του Εκκλησιαστικού σώματος⁸⁹⁶, εντάσσεται στην περιγραφή της υποδειγματικής συμπεριφοράς του μικρού μαθητή, ο οποίος: «...κατά τας τεταγμένας ημέρας εξωμολογείτο και μετελάμβανε»⁸⁹⁷. Οι τεταγμένες ημέρες δηλώνουν τη θεσμοθέτηση της Κοινωνίας μερικές φορές το χρόνο

889 Ν. Ματσούκα, δ.π., 485.

890 Εκκλησία, 15 Αυγούστου 1949, σ. 272. «Η θυσία και προσφορά της Ευχαριστίας εν τη Ανατολική Ορθοδόξω λατρεία».

891 ΣΤ', 1914, σ. 195 κ.ε.

892 δ.π., σ. 73.

893 ΣΤ', 1910, σ. 13.

894 ΣΤ', 1914, σ. 176.

895 ΣΤ', 1914, σ. 60.

896 Ν. Ματσούκα, δ.π., σ. 494.

897 Β', 1884, σ. 74.

και την επιβολή της σ' ένα πλαίσιο σχολαστικισμού, που αφανίζει το στοιχείο της προσωπικής επιθυμίας. Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται η εξομολόγηση ως προπομπός του μυστηρίου, ενώ παράλληλα αποσιωπάται η δεδομένη για την εποχή σχέση πιστού - πνευματικού πατέρα.

Η Ιεροσύνη

Πηγή της ιεροσύνης είναι ο Χριστός, η κεντρική εξουσία που κατευθύνει και συντονίζει όλες τις χαρισματικές εικδηλώσεις της εκκλησίας⁸⁹⁸. Οι αναφορές στο μυστήριο αφορούν τον Μ. Βασίλειο και τον Γρηγόριο, οι οποίοι εχειροτονήθηκαν πρεσβύτεροι παρά τη θέλησή τους, «άκοντες» για να τονισθεί η λαϊκή συμμετοχή στην ανάδειξη των αξίων για το λειτούργημα⁸⁹⁹. Είναι χαρακτηριστική η ανάμειξη της πολιτικής εξουσίας για την εκλογή στα ανώτατα ιερατικά καθήκοντα, όπως συνέβη με την περίπτωση του Ι. Χρυσοστόμου⁹⁰⁰.

Η χειροτονία του παπα - Νάρκισσου απ' το Δεσπότη του νησιού γίνεται αποδεκτή απ' το πλήρωμα των πιστών ως τετελεσμένη απόφαση⁹⁰¹ και αποτελεί τη μοναδική αναφορά σε σύγχρονο γεγονός.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Βάπτισμα

Ακολουθώντας το παράδειγμα των αντίστοιχων βιβλίων της Ελλάδας, αλλά και υποταγμένα στη μοίρα τους ν' ακολουθούν τις πολιτικές εξελίξεις, τα αναγνωστικά της Β' περιόδου παρουσιάζουν ελάχιστα στοιχεία που αφορούν τη μυστηριακή ζωή και, όταν αυτό συμβαίνει, τα εμφανίζουν προστατευμένα υπό την εγγύηση του εθίμου.

Το βάπτισμα, αυτονόητη πράξη, προδιαγεγραμμένη για κάθε χριστιανό, περιορίζεται στην εμφάνιση σχέσεων κοινωνικής συμ-

898 Ν. Ματσούκα, δ.π., σ. 489.

899 Ε', 1891, σ. 141, 142 και ΣΤ', 1910, σ. 116, 118.

900 Ε', 1891, σ. 145 και ΣΤ', 1910, σ. 120.

901 ΣΤ', 1914, σ. 184.

βατικής συμπεριφοράς, που αποκτούν το χαρακτήρα της επιταγής⁹⁰².

Ο ανάδοχος περιορίζει την παρουσία του στο χώρο των κοινωνικών υποχρεώσεων. Ανήκει και στα δύο φύλα και είναι πρόσωπο οικείο και αγαπητό στα παιδιά, αφού: «Ο νουνός του τού έφερε ένα κουτί, γεμάτο με ωραία γλυκίσματα. Ο Γιαννάκης φίλησε το χέρι του νουνού του»⁹⁰³. Μερικές φορές η σχέση είναι ουσιαστικότερη και η νονά συμβουλεύει και συμπαραστέκεται ηθικά στη μηκρή μαθήτρια⁹⁰⁴, μακριά όμως πάντα απ' το σοβαρό ρόλο του κατηχητή, που ανέλαβε με την τέλεση του μυστηρίου.

Ο Γάμος

Ο γάμος απογυμνωμένος απ' το μυστηριακό του χαρακτήρα εμφανίζεται σε ένα μοναδικό δελτίο: «...και στου γάμου την ώρα λεμονιάς μας στολίζουν μυρωμένα λουλούδια»⁹⁰⁵.

Θεία Ευχαριστία

«...Έπειτα προσεφέρετο ο άρτος μετά του οίνου και του ύδατος, εις ανάμνησιν και διατύπωσιν της θυσίας του Κυρίου, και η ιερά μυσταγωγία ετελείτο εν μέσω βαθειάς και ευσεβούς σιγής»⁹⁰⁶.

Η μοναδική αναφορά περιγράφει τη ζωή των πρώτων χριστιανικών, προβάλλει σωστά τη δογματική υπόσταση του μυστηρίου, αλλά είναι ελάχιστη συμβολή στη λατρευτική αγωγή των παιδιών.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Βάπτισμα

Με κέντρο της λατρείας την εκκλησία παρουσιάζεται η βάπτιση. «Αϊ Δημήτρης ... Όλοι μας εκεί στη μέση

Χριστιανοί στην κολυμβήθρα γίναμε κλαψαριστά»⁹⁰⁷

902 I. B. Κογκούλης, Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική, Θεσ/νίκη, 1990, σ. 168.

903 Α' εξαμ. Α', 1936, 1946, σ. 20.

904 Β', 1946, σ. 139 και 169.

905 Ε', 1937, σ. 89.

906 ΣΤ', 1926, σ. 165.

907 ΣΤ', 1955, σ. 124.

Όταν η ελληνική ύπαιθρος ερημώνει κι ο ναός λειτουργεί ευκαιριακά, η ποιμαντική σχέση ιερέα - πιστών λείπει και τα μυστήρια τελούνται, με ευλάβεια είναι αλήθεια, όταν οι εξωτερικές συνθήκες το επιτρέπουν: «Εδώ βαπτίζουν τα παιδάκια τους...ευρέθηκα εδώ σε μία βάπτιση. Την έκαμε κάποιος παπάς...»⁹⁰⁸

Ο Γάμος

Η παρουσία του γάμου είναι και πάλι φτωχή, ενταγμένη στην κοινωνική ζωή του χωριού όπου κάθε σταθμός της ατομικής πορείας είναι το επίκεντρο του κοινού ενδιαφέροντος. Και μόνο ο χώρος της τέλεσης του προσδίδει θρησκευτικό χαρακτήρα.

«Αϊ Δημήτρης ... Θα γελάσωμε μια μέρα και γαμπροί στην ίδια θέση ...»⁹⁰⁹

Θεία Ευχαριστία

Στα αναγνωστικά αυτά φαίνεται πως οι άνθρωποι που ζουν κντά στη φύση αποκτούν την τάση να συμμετέχουν στη λατρεία του Θεού οδηγημένοι απ' την ανείπωτη αρμονία και την τάξη της. Ο γέροντας κατεβαίνει απ' τα βουνά στη γιορτή του Πάσχα, για «...να πάγι στην εκκλησία να μεταλάβη... Όταν η θεία λειτουργία ετελείωσε, ο γέρο Μάνθος επλησίασε και εκοινώνησε. Έπειτα ο παπα - Νικόλαος εκοινώνησε και τα παιδιά και τους έδωσε αντίδωρο»⁹¹⁰.

Αυτή η ευσέβεια των απλών ανθρώπων, στα βιβλία αποκτά το χαρακτήρα της πεποίθησης για την αναγκαιότητα της τέλεσης του μυστηρίου. Η συχνότητα δεν αποτελεί ευθύνη τους: «...Το εκκλησάκι αυτό το συντηρούν οι τσοπάνηδες ... Εδώ κάπου εκκλησιάζονται...και μεταλαβαίνουν...»⁹¹¹

3.5. Ψαλμοί - Ύμνοι - Ιερά Βιβλία

Στα ανγγνωστικά βιβλία των δύο πρώτων χρονικών περιόδων αναφέρεται η Αγία Γραφή. Είναι το βιβλίο όπου περιγράφεται η θε-

908 Β', 1955, σ. 163.

909 ΣΤ', 1955, σ. 124.

910 Β', 1955, σ. 119 - 120.

911 ο.π., σ. 163.

όσταλτη περιπέτεια του Νόε⁹¹² και η καταστροφή των αμαρτωλών πόλεων⁹¹³, το βιβλίο που μελετούσε η αδελφή του Αγίου Βασιλείου⁹¹⁴ και διακρίνεται στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη απ' τον Ιωάννη το Χρυσόστομο⁹¹⁵.

Στις δύο πρώτες περιπτώσεις η Αγία Γραφή είναι η Γραφή της πρώτης εκκλησίας, η Παλαιά Διαθήκη, ενώ οι υπόλοιπες αναφέρονται στον ευρύτερο κανόνα των 49 βιβλίων, που νιοθέτησε η Εκκλησία.

Αποσπάσματα από βιβλία της Π. Δ. περιλαμβάνονται μόνο στα αναγνωστικά της Α' Περιόδου, στα βιβλία των δύο μεγάλων τάξεων και της αλληλοδιδακτικής.

Οι αναφορές στη Σοφία Σολομώντα, όπως δηλώνει ο τίτλος, αποσκοπούν στη νουθεσία μ' έναν τόνο προσταγής, που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση.

«Δράξασθε παιδείας μήποτε οργισθή Κύριος.

Τιμήσατε ουν Σοφίαν

ίνα εις τον οιώνα βασιλεύσητε ...»⁹¹⁶

Οι παροιμίες διδάσκουν: «Υἱέ, ο ἀφρων και παράνομος ανήρ ουδέποτε πορεύεται αγαθάς οδούς...»⁹¹⁷ Η γλώσσα είναι ακατάληπτη για τους μαθητές του δημοτικού σχολείου και οι αξιολογικές κρίσεις, οι οποίες περιέχονται στις προηγούμενες αναφορές, δεν μπορούν να ασκήσουν θετική επιρροή.

Οι ψαλμοί, προϊόντα συγκινησιακών καταστάσεων και μέγιστης πίστης, αποτελούν αίνο στη μεγαλειώδη δόξα του Θεού και εντάσσονται αποστασματικά σε κείμενα με ανάλογο περιεχόμενο. «Πυρ ενώπιον Κυρίου προπορεύεται και φλογιεί κύκλῳ τους εχθρούς αυτού» (Ψαλ.ψς, 3 - 6)⁹¹⁸.

Ο μικρός άνθρωπος, συντετριμμένος από τη συνειδητοποίηση της φθαρτότητάς του Τον αινεί με όλη την Πλάση. «Αινείτε τον Κύριο εκ της γης, δράκοντες και πάσαι ἀβυσσοι πυρ, χιων, κρύσταλλος...τα θηρία και πάντα τα κτήνη, ερπετά και πτεινά πτερω-

912 Ε', 1927, σ. 30.

913 Ε', 1949, σ. 196.

914 ΣΤ', 1914, σ. 160.

915 ΣΤ', 1910, σ. 119.

916 Αλληλοδιδακτικής, 1848, σ. 1.

917 Ε', 1891, σ. 40 (Παρ. Σολ. στ').

918 Ε', 1891, σ. 61.

τά, βασιλείς της γης και πάντες λαοί, ἀρχοντες και πάντες κριταί της γης»⁹¹⁹, (Ψαλμόμη' 7-13).

Τα φυσικά φαινόμενα (ψαλ. ρμς, 5, ρμς 5 κ' 6)⁹²⁰, η εναλλαγή των ημερών και των εποχών (ψ, ρβ', 1-2, ργ' 26), η πίστη για την παρουσία Του στο Ναό (ψ75)⁹²¹ οδηγούν τον ἀνθρωπο στην αναζήτησή Του.

Από την Καινή Διαθήκη στα βιβλία της ίδιας περιόδου υπάρχουν αρκετές αναφορές στα Ευαγγέλια, αφού: «... Το Ευαγγέλιον, δεν είνε βιβλίον, είνε ζων τί, το οποίον έχει ενεργητικότητα, έχει δύναμιν, ήτις καταβάλλει παν το εις την επέκτασιν αυτού εναντιούμενον» κατά την ἀποψη του Μ. Ναπολέοντα για το χριστιανισμό⁹²².

Στο παράρτημα του βιβλίου της Ε' τάξης του 1891 υπάρχει κατάλογος με τον τίτλο «Περικοπαί Ευαγγελίων, αναγνωσθείσαι κατά τας Κυριακάς του σχολικού έτους 1887 - 1888».

Εκτός απ' τη σπερματική επιλογή ευαγγελικών ρητών: «Ο συμείς, ετέρω μη ποιήσῃ», «Πάντα όσα αν θέλλετε ίνα ποιώσιν υμίν οι ἀνθρωποι, ούτω και υμείς ποιείτε αυτοίς»...⁹²³, υπάρχει η μοναδική περικοπή από το Ευαγγέλιο του Λουκά και αφορά την επίσκεψη του δωδεκαετούς Ιησού στο Ναό⁹²⁴.

Απ' το κατά Ματθαίου ευαγγέλιο υπάρχουν πολλά κείμενα, όπως η παραβολή των δέκα παρθένων, οι μακαρισμοί κ.ά⁹²⁵.

Από τις πράξεις των Αποστόλων επιλέχτηκαν οι περικοπές οι οποίες μιλούν για το Θεό, τη μεταστροφή του Παύλου και τη ζωή των πρώτων χριστιανών.«Του δε πλήθους των πιστευσάντων ην η καρδία και η ψυχή μία...»⁹²⁶

Η παρουσία της Καινής Διαθήκης ολοκληρώνεται με αποσπάσματα των Παύλειων επιστολών, τα οποία θέτουν κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς και εξαίρουν την αξία της εργασίας. «Ἡ αγάπη» Α' Κορ.ιγ'. «Υπακοή τη εξουσία» Ρωμ. ιγ', 1-8 «Της δε ευποίας και κοινωνίας μη επιλανθάνεσθε». Εβρ.ιγ', 16 «Ο μη εργαζόμενος μηδέ εσθιέτω» Β' Θεσ.γ', 1-15⁹²⁷ και της επιστολής του Ιωάννη με πε-

919 ὁ.π., σ. 211.

920 ὁ.π., σ. 100 και 168.

921 ὁ.π., σ. 15.

922 ΣΤ', 1910, σ.204.

923 ὁ.π., σ. 124.

924 Ε', 1891, σ. 14.

925 ὁ.π., σ. 25 και 83.

926 ὁ.π., σ. 111, 106, 237.

927 ὁ.π., σ. 39, 74, 105, 186.

ρισσότερο πνευματικό περιεχόμενο. «Η αιώνιος ζωή» Ιωαν.ε' 24 - 30. «Και εμπορεύσονται οι τα αγαθά ποιήσαντες εις ανάστασιν ζωής» (1.ε' 29)

Για τα βιβλία της Β' περιόδου στην περιγραφή της ζωής των πρώτων χριστιανών μνημονεύονται οι Πράξεις των Αποστόλων που διαβάζανε στις συνάξεις, το Ευαγγέλιο που εξηγούσε ο ιερέας, τους ύμνους των προφητών που έψαλλαν και δεν υπάρχει κανένα απόσπασμα της Καινής Διαθήκης.

Το ίδιο παρατηρείται και για τη Γ' περίοδο.

Στο μοναδικό δελτίο το Ευαγγέλιο «που είπε ο παπάς» πλαισιώνει το γιορτασμό της Ανάστασης.

Ύμνοι - τροπάρια - ευχές

Ο λόγος αποτελεί κύριο στοιχείο της λατρείας. Οι ύμνοι συμβάλλουν στη «χειραγωγία του ανθρώπου προς τον Θεόν» και στην εκπλήρωση του σκοπού της⁹²⁸, αφού οι περισσότεροι συντέθηκαν με την επίδραση πατερικών έργων και εγκωμιαστικών λόγων ή με τη διαμόρφωση φράσεων των μεγάλων Πατέρων ή από τους ίδιους⁹²⁹. Ως προϊόντα της λειτουργικής ποίησης νοηματοδοτούν τις χριστιανικές γιορτές, την τιμή των αγίων, υπομνηματίζουν τις περικοπές που διαβάζονται και συνοδεύουν τις λειτουργικές πράξεις. Η σπουδαιότητά τους τόσο από άποψη θεολογική και λατρευτική όσο και για την εντύπωση τους στην παιδική μνήμη, κάνει την παρουσία τους στα αναγνωστικά βιβλία θετική.

Στα αναγνωστικά της Α' περιόδου «η ευχή εν τη ενάρξει των μαθημάτων»⁹³⁰, ο τρισάγιος ύμνος⁹³¹ και ύμνοι και τροπάρια τα οποία ακολουθούν τον ετήσιο εορταστικό κύκλο και μάλιστα όσο διαρκούν τα σχολικά μαθήματα, κάνουν έντονη την παρουσία τους. Η γιορτή της Γέννησης με τα «λαμπρά και χαρμόσυνα άσματα»⁹³², το «Ἐν Ιορδάνῃ βαπτίζομένου σου, Κύριε...»⁹³³, ο Ακάθιστος Ύμνος⁹³⁴ και το Χριστός Ανέστη συγκινούν τους μικρούς μαθητές.

Στη Β' χρονική περίοδο δεν υπάρχει καμιά αναφορά.

928 Κ. Καλλινίκου, Η προσευχή, Αθήναι, 1929, σ.92.

929 Ανδ. Φυτράκη, Η Εκκλησιαστική ημών ποίησις..., Αθήναι, 1957, σ.26.

930 Ε', 1981, σ.9.

931 Α', 1911, σ.19.

932 Β', 1884, σ.141.

933 ὁ.π., σ.144.

934 ΣΤ', 1910, σ.76.

Για τα βιβλία της τελευταίας περιόδου τα παιδιά δεν είναι θεατές αλλά μέτοχοι της θρησκευτικής ζωής. Το σχολείο και η οικογένεια δίνουν το παράδειγμα. Ο πατέρας ψάλλει «Μεγαλομάρτυς Δημήτριεε...» στην ονομαστική του γιορτή⁹³⁵. Οι μαθητές της ΣΤ' ψάλλουν στο σχολείο με το Διευθυντή «Η παρθένος σήμερον...»⁹³⁶. Όλα τα παιδιά στην εκκλησία πάνε «...κοντά στον ψάλτη να βοηθήσουν. Η γέννησίς σου, Χριστέ ο Θεός ημών... Τι γλυκά που ακούνται οι ψαλμώδεις!»⁹³⁷

Το Πάσχα με το λαμπροφορεμένο παπά ψάλλει κι ο λαός που παίρνει το μήνυμα της Ανάστασης.

«...Το προώλιο εγέμισε από γλυκειές φωνές:
Χριστός ανέστη εκ νεκρών...»⁹³⁸

3.6. Ιερές εικόνες

Οι ιερές εικόνες αποτελούν τη ζωντανή θεολογία. Η αξία τους έγκειται στο «δογματικό τους περιεχόμενο»⁹³⁹. «Ζωγραφιά σιωπώσα εν τοίχῳ λαλεί πλείονα και φελιψότερα»,⁹⁴⁰ επειδή ακριβώς εκφράζει τη δογματική και την πνευματική ζωή και καθρεφτίζει τον πολιτισμό, ο οποίος αναπτύσσεται σε σχέση και γύρω από την Εκκλησία⁹⁴¹.

Οι εικόνες αποτελούν τρόπο αναφοράς στο Χριστό μετά την ενανθρώπισή Του, είναι η κατάληξη της εξέλιξης των εικονικών συμβόλων των πρωτοχριστιανικών αιώνων⁹⁴² και επισημοποίησαν τη θέση τους στη χριστιανική λατρεία μετά την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο. Υπογραμμίζουν την ιστορικότητα του Ιησού και άλλων προσώπων και γεγονότων της εκκλησιαστικής ιστορίας, με σκοπό να δώσουν μια έννοια της καινής κτίσης πέρα απ' την προσκαρότητα και τη ματαιότητα της αμεσότητας⁹⁴³.

935 Γ', 1955, σ. 54.

936 ί.π., σ. 134.

937 Β', 1955, σ. 120.

938 Β', 1955, σ. 152 - 153.

939 Κ. Αθανασόπουλος, Ορθόδοξος Λειτουργική, Λάρισα, 1985, σ. 357.

940 Γρ. Νύσσης. Κ. Καλοκύνη, Η ζωγραφική της Ορθοδοξίας, Θεσ/νίκη, 1972, σ. 124.

941 Λ. Ουσπένσκη, Η εικόνα, Αθήνα, 1952, σ. 16.

942 Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Κοινωνιόλογία του Χριστιανισμού, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 174.

943 Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Ηθική, Θεσ/νίκη, 1983, σ. 170.

Για την Ορθοδοξία η βυζαντινή αγιογραφία εκφράζοντας τα θέματά της και όχι παριστάνοντάς το⁹⁴⁴, έδωσε καλλιτεχνικά αριστουργήματα.

Η προσκύνηση των εικόνων αποτελεί ουσιώδη λατρευτική εκδήλωση, ηθικό στήριγμα κάθε πιστού, παρόλο που ο λαϊκός ευσεβισμός και οι προλήψεις συνδυασμένες με την αμάθεια οδήγησαν πολλές φορές στη σχεδόν ειδωλολατρική τους αντιμετώπιση, την οποία η Εκκλησία καταδίκασε.

Η προσκύνηση των αγίων εικόνων παρουσιάζεται σε πολύ περιορισμένο αριθμό δελτίων στα αναγνωστικά βιβλία, και οι περισσότερες αναφορές ανήκουν στη Γ' Περίοδο.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η προσκύνηση των εικόνων είναι το περιεχόμενο δύο κειμένων παραλλήλων ως προς αυτό.

Ο ξενητεμένος ναύτης μετά τη σωτηρία του: «Ηναγε μίαν λαμπάδα εμπρός εις την εικόνα του Χριστού και ἄλλην μίαν εις τον Αγιον Νικόλαον, του οποίου την εικόνα ησπάσθη με ευγνωμοσύνην, διότι εσώθη»⁹⁴⁵.

Τα εικονίσματα είναι το οξυγόνο της πίστης και της ελπίδας για τους ναυτικούς που ζουν με τη λαχτάρα της παλινόστησης, η οποία γιγαντώνεται, όταν τους πλημμυρίζουν αναμνήσεις των γιορτών, των εθίμων, της οικογένειας.

«Τα Χριστούγεννα του ναύτη

...Αλλά δε θέλω το λευκό σπιτάκι μας να μείνη
χωρίς την κοσμοευλόγητη και γιορτερή χαρά.

Τριγύρω στα εικονίσματα να βάλης μάννα ως πρώτα
σμυρτιές και δεντρολίβανα και λούλουδα ανθηρά
και το καντήλι το αργυρό σαν πάντοτε αναμμένο
να φέγγη μέσα στους καπνούς του λιβανιού κρυμμένο»⁹⁴⁶.

Οι στίχοι περιγράφουν γλαφυρά το τελετουργικό της απότισης τιμής στα εικονίσματα, κυρίως στις γιορτές. Η μητέρα με τη συμπεριφορά της χαράζει τη μνήμη, πλάθει την παιδική ψυχή με βιώματα γνήσιας ευλάβειας.

944 Δ', 1921, σ. 71.

945 Δ', 1921, σ. 71.

946 ά.π., σ. 72.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

«...ειδες εικόνας; είδα πολλάς εις τον ναόν»⁹⁴⁷.

Η μοναδική αναφορά στον εσωτερικό διάκοσμο του ναού, έμεση παρουσίαση του εκκλησιασμού στην υποτιθέμενη στιχομυθία, σφραγίζει την απουσία θρησκευτικών στοιχείων από τα βιβλία της περιόδου.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Τα εικονίσματα υπάρχουν σε κάθε σπιτικό και αποτελούν το επίκεντρο της λατρείας, το σημείο αναπομπής των προσευχών. Ή μάνα και η γιαγιά καθημερινά ανάβουν το καντήλι⁹⁴⁸. Στο καράβι ο καπετάνιος κρεμάει στο εικονοστάσι «στη μικρή κάμαρά του το εικόνισμα του πατέρα του»⁹⁴⁹ κι ο ναύτης το εικόνισμα της Παναγιάς, που η μητέρα παραδίδει ως φυλαχτό.

Η εικόνα της Παναγίας, μεσίτριας του ανθρώπινου γένους, είναι προσκύνημα όλου του ελληνικού λαού στην Τήνο⁹⁵⁰.

Τα παιδιά προσεύχονται κάθε πρωί μπροστά στις εικόνες τηρώντας σχολαστικά το επιβαλλόμενο από τους μεγάλους τυπικό, αλλά η προσευχή τους διατηρεί την τρυφερότητα των φόβων της παιδικής ψυχής και τη συγκίνηση της προσπάθειας για επικοινωνία με το Θεό⁹⁵¹.

Στο χώρο της κοινής λατρείας ο ασπασμός των εικόνων με την ευλάβεια των μεγαλύτερων σε ηλικία μελών της οικογένειας αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για τα μικρά παιδιά⁹⁵².

Καμιά φορά όμως σε μια «κρίση αποκάλυψης της αλήθειας» το κείμενο συνεχίζει: «Ο Κωστάκης και η Ελενίτσα εκοίταζαν τις εικόνες και εθαύμαζαν τα ωραία χρυσά φορέματα που εφορούσαν οι Άγιοι ...»⁹⁵³

947 Α', 1913, σ. 27

948 Α', 1956, σ. 159, ΣΤ' 1955, σ. 24

949 Ε', 1955, σ. 45

950 ΣΤ', 1955, σ. 93

951 Β', 1955, σ. 39

952 Β', 1955, σ. 119, Γ' 1955, σ. 56

953 Γ', 1955, σ. 56

3.7. Τάματα - αφιερώματα

Τα αναγνωστικά βιβλία σε μια ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας και της λαϊκής ευλαβικής συμπεριφοράς, αναφέρουν σπάνια τα τάματα, τα οποία είναι οι υποσχέσεις των πιστών προς το Θεό, τους αγίους και συχνότερα προς τη Μεγαλόχαρη για αφιερώματα ή εκτέλεση ευχαριστήριας πράξης, όταν βρίσκεται σε κίνδυνο ή ασθενεί κάποιος προσφιλής τους ή οι ίδιοι⁹⁵⁴.

Τα αφιερώματα είναι συνήθως μικρά ομοιώματα, χρυσά ή αργυρά αυτού που σώθηκε ή των μελών του σώματος που θεραπεύτηκαν ή λαμπάδες, εικόνες, κανδήλες κ.ά.⁹⁵⁵ Η ευχαριστήρια πράξη είναι η μετάβαση στους άγιους τόπους, η νηστεία κ.ά.

Το έθιμο των αφιερωμάτων έχει τις ρίζες του στα προχριστιανικά χρόνια και συνεχίζεται στην ορθόδοξη και τη δυτική εκκλησία, επειδή, όπως φαίνεται, αποτελεί πίστη και ενδόμυχη ελπίδα στον άνθρωπο ότι το εξενμενιζόμενο θείο πρόσωπο θα δεχτεί την υποκατάσταση του ζητούμενου με την εικόνα του, που κατά τις πρωτογεννείς δοξασίες θεωρείται ισοδύναμη του αντιεικονιζόμενου⁹⁵⁶.

Οι αναφορές των αναγνωστικών είναι ελάχιστες. Παρουσιάζουν όμως τα αφιερώματα ως επισφράγισμα της σοβαρότητας της δέησης ή του μεγέθους της ευχαριστίας.

Ο γεωργός απελπισμένος στη μανία της καταιγίδας υπόσχεται στο Δημιουργό, ο οποίος εμφανίζεται ως αποδέκτης τέτοιων πράξεων για μία και μοναδική φορά:

«Το κόκκινο είναι κρασί⁹⁵⁷
το κίτρινο σιτάρι,
το πράσινο η περισσή
εληά που θε να πάρη,
για να του πάγη λειτουργιά
και τάμα να του στείλη...»

954 Μ. Δημάση. Το ηθικοθρησκευτικό περιεχόμενο των αναγνωστικών, Θεσ/νίκη, 1990, σ. 89.

955 Πρβλ. Κ. Α. Ρωμαίου, Ασημόπαιδα, Μελέτη, 1909, σ. 298 - 304 και Ν. Α. Πολίτου. Αναθήματα κατευχήν. «Παροιμίαι». τ. Γ' σ. 490 κ.εξ.

956 Μεγ. Ελλ. Εγκυλοπαίδεια, τ. 1, σ. 770.

957 Ε', 1927, σ. 37.

Η σύνταξη σε τρίτο πρόσωπο τεκμηριώνει την απόσταση Θεού - Πλάσματος και αποδεικνύει το σεβασμό αποκλείοντας την ύβρη σ' αυτή την επιδιωκόμενη «συναλλαγή».

Η λαμπάδα είναι το συνηθισμένο τάξιμο του ναυτικού στον άγιο Νικόλαο για τη σωτηρία της ζωής του⁹⁵⁸. Ο θάνατος όμως μερικές φορές δεν νικιέται με τέτοιου είδους γιτέματα⁹⁵⁹.

Αποδέκτης των περισσότερων ταμάτων είναι η Παναγία. Τα θάνατα Της οδηγούν τους πιστούς στην Τήνο, όπου στην εικόνα της «...Κρέμανται...χρυσά και αργυρά κειμήλια, ενώτια και περιδέραια και στέμματα με αλύσεις, με αδάμαντας και παντοειδή πετράδια στολισμένα, όλα δώρα και αναθήματα των ευλαβών χριστιανών»⁹⁶⁰.

Όλα αυτά τα στοιχεία από ψυχοπαιδαγωγική άποψη κρίνονται αρνητικά. Τα αναγνωστικά έχουν ως αποστολή τους και την ολοκλήρωση της θρησκευτικής αγωγής των παιδιών, δηλαδή την εδραιώση της ορθής πίστης στο θεό και τη συνειδητοποίηση των χριστιανικών αξιών, όπως πρέπει να πραγματώνονται στη ζωή⁹⁶¹. Η καλλιέργεια εντυπώσεων για μια δοσοληπτική σχέση, μια «εμπορεύσιμη πίστη» στο Θεό, κάθε άλλο παρά συντελεί στην επιτυχία των προηγούμενων στόχων.

Τα αναγνωστικά της Πόλης ορθά αποφεύγουν αυτές τις αναφορές σε αντίθεση με τα αντίστοιχα βιβλία της Ελλάδας. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι οι μισές αναφορές ανήκουν σε κείμενα των εκδόσεων του 1955 του Ελληνικού Υπουργείου Παιδείας.

3.8. Γιορτές

Οι δύο μεγάλες λατρευτικές γιορταστικές εκδηλώσεις της χριστιανούντης, τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, είναι το επίκεντρο των αναφορών στα αναγνωστικά. Αποτελούν εκφάνσεις της ζωής των πιστών. Είναι η «κοινοποίηση» - κοινωνικοποίηση του βαθύτερου θεολογικού μηνύματος της ζωής του Κυρίου και οι άλλες γιορτές άλλων εκλεκτών μελών της ιστορικής πορείας της Εκκλησίας, έτσι που με τη συμμετοχή σ' αυτές να πετυχαίνεται η μυστη-

958 ΣΤ', 1926, σ. 142.

959 Δ', 1921, σ. 35.

960 ΣΤ', 1955, σ.98.

961 I. B. Κογκούλη, Κατηχητική και Χριστιανική Παιδαγωγική, Θεσ/νίκη, 1990, σ. 102, 155.

ριακή μας ένωση με το Χριστό, πράγμα που αποτελεί και το βαθύτερο σκοπό των γιορτών⁹⁶².

Ο ενσυνείδητος αυτός στόχος των ενήλικων πιστών για τους μικρούς μαθητές μετατρέπεται σε βίση των γεγονότων αυτών, που θεμελιώνει την καλή συνήθεια της λατρευτικής μετοχής.

Τα έθιμα, τα οποία πλαισίωνουν τις εκδηλώσεις, χαράσσουν στη μνήμη ανεξίτηλες τις παραστάσεις των βιωματικών εμπειριών προδιαγράφοντας τη συμπεριφορά των ενηλίκων.

Τα αναγνωστικά που αναλύονται υφαίνουν γύρω απ' τις σπουδαιότερες γιορτές τις κοινωνικοθρησκευτικές τους ενότητες αναγνωρίζοντας τη συμβολή τους στη θρησκευτική αγωγή. Τα δελτία είναι πολλά και για τις τρεις περιόδους.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

«Κατά τον χειμώνα εορτάζομεν τα Χριστούγεννα, την Πρωτοχρονιά με τον Άγιον Βασίλειον, τα Θεοφάνεια και άλλας εορτάς»⁹⁶³

Εκτενείς αναφορές γίνονται για τα Χριστούγεννα, που τιμούν το θάύμα της ενανθρώπισης: «...η εορτή αυτή είναι εορτή χαράς και αγαλλιάσεως, διότι η γέννησις του Ιησού Χριστού είναι η αρχή της ημετέρας σωτηρίας από τον κακού και της αμαρτίας»⁹⁶⁴. Η γιορτή βέβαια φέρνει ιδιαίτερη χαρά στους μαθητές με την πλαισίωση των διακοπών⁹⁶⁵ και την κοινωνική επίσκεψη ή την επιστροφή αγαπημένων προσώπων⁹⁶⁶. Η Εκκλησία στη γιορτή αυτή της αγάπης, της απόδειξης της θεϊκής αγάπης προς τον άνθρωπο, δίνει τη συγχώρεση και αίρει τα επιτίμια από το μετανοούντα Θεοδόσιο⁹⁶⁷ σε μια έμπρακτη βίωση του θείου μηνύματος.

Η γιορτή του αγίου Βασιλείου «είναι εορτή χαράς και αγαλλιάσεως πάντων των Χριστιανών»⁹⁶⁸ και τα Θεοφάνεια παρουσιάζονται σ' ένα μοναδικό κείμενο, όπου είναι παρόντα όλα τα στοιχεία του θαυμαστού Βαπτίσματος: «Και τα θεοφάνεια είνα εκ των μεγά-

962 Κ. Αθανασόπουλον, Ορθόδοξος Λειτουργική, Λάρισα, 1985, σ. 115.

963 Δ', 1921, σ. 64.

964 Β', 1884, σ. 140.

965 Α', 1922, σ. 48.

966 Β', 1884, σ. 138 - 139.

967 ΣΤ', 1914, σ. 60.

968 Β', 1884, σ. 141.

λων εορτών ημών των Χριστιανών. Η εορτή αυτή τελείται εις ανάμνησιν της βαπτίσεως του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού.

Η εορτή της βαπτίσεως του Ιησού Χριστού λέγεται και Θεοφάνεια, διότι μετά την βάπτισιν ...και την έξοδον αυτού από του ύδατος ο Θεός εφάνη...»⁹⁶⁹

Οι Τρεις Ιεράρχες ως προστάτες της σχολικής ζωής τιμούνται σε εκτενή κείμενα⁹⁷⁰, όπου γίνεται μνεία της ιδιαίτερης γιορτής του καθενός. «Επειδή μετά του Θανάτου αυτών οι Χριστιανοί διηρέθησαν, τιμώντες οι μεν τον Βασίλειον, οι δε τον Ιωάννην, οι δε τον Γρηγόριον, η Εκκλησία τα διεστώτα συνάπτουσα και την ειρήνην επιθυμούσα καθιεροί μίαν εορτήν χάριν της ενότητος και της ομονίας των Χριστιανών»⁹⁷¹.

Μοναδικές αναφορές γίνονται στη γιορτή του Αγίου Νικολάου, του Ευαγγελισμού, των τριών εορτών στη μνήμη του Ι. Χρυσοστόμου και στην ακολουθία του Ακαθίστου Υμούν, η οποία «...δεν παύει αναπέμπουσα προς τον Υψιστον αίνους ευγνωμοσύνης επί τη σωτηρία του Ελληνισμού»⁹⁷².

Ο γιορταστικός κύκλος κλείνει με τη μεγαλύτερη γιορτή, το Πάσχα, «Τη μέρα της Λαμπρής»⁹⁷³, όπου η χαρά της ξαναγεννημένης φύσης ωχριά μπροστά στη χαρά της Ανάστασης, της νίκης επί του τραγικού γεγονότος του θανάτου⁹⁷⁴.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι αναφορές στον κύκλο των ετήσιων ακίνητων και κινητών γιορτών, οι οποίες διατηρούν τη θρησκευτικότητά τους, εντοπίζονται στη δεκαετία 1920 - 1930. «Ο σκοπός της συστάσεως των εορτών είναι λίαν υψηλός, επειδή αναπτύσσει το αδελφικόν αίσθημα μεταξύ των μελών της αυτής κοινωνίας, μεγάλως συντελεί δε και εις την ειρήνην και ομόνοιαν των ανθρώπων»⁹⁷⁵. Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ένας προβληματισμός, ο οποίος εντοπίζει προφητικά τη μετατόπιση απ' το θεολογικό μήνυμα και τη βίωση των χριστιανικών αληθειών στο κοινωνικό υπόβαθρο. «Πόση δυστυχώς η διαφορά

969 ά.π., σ. 143.

970 ΣΤ', 1910, σ. 121.

971 Ε', 1891, σ. 145.

972 ΣΤ', 1910, σ. 78.

973 ΣΤ', 1910, σ. 197.

974 Β', 1884, σ. 192.

975 ΣΤ', 1926, σ. 165.

μεταξύ των αγνών εκείνων εορτών και του τρόπου καθ' ον σήμερον οι Χριστιανοί εορτάζουσι τας αγίας ημέρας!»⁹⁷⁶.

Η νύχτα της Γέννησης, «Νύχτα γεμάτη θαύματα, νύχτα σπαρ- μένη μάγια»⁹⁷⁷ είναι αφορμή για οικογενειακή σύναξη γύρω απ' το γιορτινό τραπέζι μετά τον εκκλησιασμό⁹⁷⁸. Προβάλλεται έντονα η κοινωνική διάσταση της γιορτής.

Στο ίδιο πνεύμα εκκοσμίκευσης παρουσιάζεται η πρωτοχρονιά, η ημέρα που χαρίζουν δώρα στα παιδιά και «κροτάλων»⁹⁷⁹.

Το Πάσχα είναι σταθμός στη ζωή των πιστών. Προετοιμάζονται να το υποδεχτούν με καινούργιες φορεσιές και ασπρισμένα σπίτι⁹⁸⁰. Το ειρηνοφόρο φως της ανάστασης γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στους ανθρώπους:

«Χριστός ανέστη! Νέοι, γέροι και κόρες

Όλοι μικροί, μεγάλοι, ετοιμαστήτε.

Μέσα στις εκκλησίες τις δαφνοφόρες...

συμμαζωχτήτε ανοίξετε αγκαλιές ειρηνοφόρες

...πέστε Χριστός ανέστη, εχθροί και φίλοι...»⁹⁸¹

Σαλπίζει την ανάσταση της ψυχής, που ατενίζει το καλό νικώντας το θάνατο μέσα απ' την ήττα του εγκεντρισμού και της ιδιοτέλειας.

Τα κείμενα των βιβλίων της περιόδου 1930 - 1950 είναι φτωχά ως προς την παρουσίαση των Χριστιανικών εορτών και φτάνουν στη μνημόνευση της ονομαστικής γιορτής αγαπημένων προσώπων χωρίς να διευκρινίζουν ποια είναι: «Ήταν παραμονή της εορτής του θείου μου»⁹⁸².

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Στις «χρονιάρες μέρες»⁹⁸³ οι χριστιανοί γοητεύονται και έλκονται στη συμμετοχή στις ιερές ακολουθίες.

976 ὁ.π., σ. 166.

977 ΣΤ', 1947, σ. 81.

978 Ε', 1927, σ. 47, 51 και Ε' 1949, σ. 79.

979 Ε', 1937, σ. 60.

980 Β', 1946, σ. 198 και Γ', 1926, σ. 56.

981 ΣΤ', 1947, σ. 152.

982 Γ', 1936, σ. 30.

983 ΣΤ', 1955, σ. 12.

Η διαφοροποίηση αυτών των αναφορών από τις προηγούμενες συνίσταται στην ανθρώπινη αυτή επιθυμία, η οποία υπερνικά όλα τα εμπόδια: τα γηρατειά⁹⁸⁴ αψηφούν την κούραση στη γιορτή των Χριστουγέννων. Καταμεσής στο πέλαγος οι ταξιδιώτες λειτουργούνται το Πάσχα, ξεπερνώντας τις δυσκολίες και τις ιδιαιτερότητες του χώρου⁹⁸⁵. Και οι βλάχοι: «...ήσαν στο πόδι, στολισμένοι και με τα κεριά στα χέρια περίμεναν την Ανάσταση... είχαν καρφώσει τα μάτια τους στα ανατολικό μέρος του ορίζοντα. Ήξεραν πως από εκεί...θα εφαίνετο ο παππάς με τη λαμπάδα στα χέρια κηρύσσοντας στους βλάχους την Ανάσταση του Σωτήρος... Χριστός ανέστη, παιδιά! Όλη εκείνη η μεγάλη κοιλάδα έμοιαζε την ώρα εκείνη σαν ένας μεγάλος ναός, όπου εδοξάζετο το μεγαλείον του Θεού»⁹⁸⁶.

Η πρωτοχρονιά δε μνημονεύεται ως θρησκευτική γιορτή και τα Θεοφάνεια στερημένα από το εθιμικό υπόβαθρο των άλλων γιορτών εμφανίζονται πάντα με πρωταγωνιστή τον ιερέα και την τελετή του αγιασμού⁹⁸⁷.

Για πρώτη φορά επίσης αναφέρονται η Υπαπαντή, που καθιερώθηκε «...σ' όλο το χριστιανικό κόσμο ως παγκόσμια ημέρα της Μητέρας»⁹⁸⁸, η γιορτή του Αγίου Δημητρίου⁹⁸⁹, η Κυριακή της Ορθοδοξίας⁹⁹⁰ και οι γιορτές της Παναγίας με επίκεντρο την Τήνο⁹⁹¹. Έτσι τα αναγνωστικά αυτά καλύπτουν το ομολογούμενο κενό των προηγούμενων βιβλίων. «Η Μεγαλόχαρη.... Δύο φοράς το έτος, Δεκαπενταύγουστο και Ευαγγελισμό, η Τήνος παρουσιάζει θέαμα γραφικόν ...χιλιάδες προσκυνητών συρρέουν... Είναι η Εορτή της Παρθένου».

3.9. Έθιμα

Ο Αριστοτέλης προφητικά διατύπωσε την άποψη ότι η ηθική αρετή «εξ έθους περιγίνεται, όθεν και του 'νομα έσχηκεν μικρόν παρεκκλίνον του έθους»⁹⁹². Ο χρόνος απέδειξε ότι το έθος ως συ-

984 Β', 1955, σ. 119.

985 Ε', 1955, σ. 18 - 19 - 20.

986 ΣΤ', 1955, σ. 73.

987 Ε', 1955, σ. 103.

988 Γ', 1955, σ. 167.

989 δ.π., σ. 62.

990 Δ', 1955, σ. 192.

991 Ε', 1955, σ. 104 - 105.

992 Ηθικά, Νικομάχεια, Η' 1, 1103q.

νήθεια καλλιεργεί την ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου⁹⁹³. Η λέξη χρησιμοποιείται στην Κ.Δ. ως έθος ιερατείας (Ακ. 1, 9), έθος εσορτής (Ακ. 1, 12) κ.ά. και με την έννοια της θεσμικής παράδοσης: «Ακηκόαμεν γαρ αυτού λέγοντος ότι Ιησούς ο Ναζωραίος ούτος καταλύσει του τόπου τούτου και αλλάξει τα έθη α παρέδωκεν ημίν ο Μωϋσῆς». (Πρ. 6, 14)

Τα έθιμα μορφώνουν το κοινωνικό γίγνεσθαι. Θεωρούνται ως αποκρυστάλλωμα δοκιμασμένης σοφίας και με το κύρος αυτό υπαγορεύουν τις κοινωνικές σχέσεις, χαράσσοντας ένα ευδιάκριτο πλαίσιο καθήκοντος και χρέους. Αποτελούν λιγότερο τυπικές μορφές κοινωνικού ελέγχου από το δίκαιο, τη θρησκεία ή την ηθική⁹⁹⁴ και με την παράδοση πολλές φορές είναι πηγή των αξιών που ασπάζεται η κοινή γνώμη⁹⁹⁵. Η παράβαση των ορίων της επιτρεπτής συμπεριφοράς του κώδικα που επιβάλλουν, επιφέρει κυρώσεις η αποσαφήνιση των οποίων δεν αφορά τη μελέτη. Κάθε άνθρωπος ως μέλος ενός κοινωνικού συνόλου γνωρίζει τη δύναμη της «ελλογίκευσης των πεπραγμένων» του με βάση όσα προδιαγράφουν τα έθιμα και ίσως στη σύγχρονη μεταβιομηχανική εποχή αποτελούν χώρο και τρόπο διατήρησης στοιχείων προσωπικής επαφής.

Τα αναγνωστικά βιβλία έχουν αρκετές αναφορές στα έθιμα. Μέχρι την τρίτη περίοδο είναι προφανής ο λόγος της παρουσίας τους. Πρόκειται για το άγραφο δίκαιο που ρυθμίζει την κοινωνική υπόσταση μιας μειονοτικής ομάδας ανθρώπων, οι οποίοι εξαρτούν κατά πολύ την πολιτιστική τους επιβίωση απ' την τήρησή του.

Βέβαια ποσοτικά οι αναφορές ακολουθούν αντίστροφη πορεία σε σχέση με τη σπουδαιότητα του ρόλου τους και συγκεντρώνονται στα τελευταία βιβλία.

Την έρευνα ενδιαφέρουν το έθιμα που σχετίζονται με τη θρησκεία και γίνονται κανάλια για τη διοχέτευση του βαθύτερου θεολογικού μηνύματος των γιορτών με επίκεντρο τους μεγάλους σταθμούς της επίγειας ζωής του Ιησού.

A' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Τα έθιμα των Χριστιανών, στενά συνδεδεμένα με τη θρησκευτική ζωή φέρουν πιο κοντά τους τα ιερά πρόσωπα:

«ο παππούς

993 Γ. I. Μαγτζαρίδη, Ηθική, Θεσ/νίκη, 1983, σ. 17.

994 T. B. BOTTOMORE, Κοινωνιολογία, 1983, σ. 262.

995 δ.π., σ. 269.

...εδώ όπου καθόμαστε, σε τούτο το τραπέζι
τον Άγγελο φιλεύμε και το Χριστό βλογάμε
και την κυρά την Παναγιά τους δώδεκα Αποστόλους»⁹⁹⁶.

Τα λόγια του δημοτικού τραγουδιού στο καθιερωμένο γιορτινό τραπέζι, ειπωμένα απ' το στόμα του παππού - πατριάρχη, πιστοποιούν τα παραπάνω.

Τα κάλαντα με πρωταγωνιστές τα μικρά παιδιά περιλαμβάνουν και ακούσματα άγνωστα σήμερα:

«Τα Χριστούγεννα

Κατά την ημέραν ταύτην οι παίδες ψάλλουσιν εν ταις οικίαις τα «Χριστούγεννα».

«Εγκώμια εις τας τρεις Μ. ΕΟΡΤΑΣ

Α! Εις την κατά σάρκαν Γέννησιν του Χριστού.

Β! Εις τον άγιον Βασίλειον και εις την περιτομήν του Χριστού.

Γ! Εις τα άγια Θεοφάνεια»⁹⁹⁷

Τα «καλά παιδιά» αγαπούν ιδιαίτερα την πρωτοχρονιά «χάριν των δώρων και των άλλων καλών, ότινα λαμβάνουσι κατά την ημέρα ταύτην...»⁹⁹⁸

Τα κάλαντα, ο ευφρόσυνος ήχος των «μπουναμάδων» στη γεμάτη τσέπη, τα δώρα αιτιολογούν την παιδική προτίμηση. Το επίθετο όμως καλά παιδιά σημαίνει παιδιά συμμορφωμένα με την αξιολογική κλίμακα, που οι φορείς της αγωγής έχουν θεσμοθετήσει την τήρησή της. Τα καλά παιδιά γίνονται μέτοχοι της χαράς ως ανταμοιβή για τη συμπεριφορά τους. Τα «κακά παιδιά» αφήνονται να μετανοήσουν στη στέρηση αυτών των απολαυσών.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Τα έθιμα των πρωτοχρονιάτικων δώρων μέσα σε ατμόσφαιρα γενικής χαράς και ευφροσύνης, όπου: «...κροτούν τα κρόταλα και τα τύμπανα και αντηχούν από πρωίας μέχρι νυκτός...»⁹⁹⁹ αποτελούν μοναδική αναφορά. Όλα αυτά αποστερημένα απ' το χριστιανικό πνεύμα, μένοντας στις υλικές χαρές εμφανίζονται ως γεγονότα, τα

996 Δ', 1921, σ. 67.

997 Αλληλοδιδακτικής, 1848, σ. 20 - 25.

998 Β', 1884, σ. 142.

999 Ε', 1937, σ. 60.

οποία επιτείνουν και μεγιστοποιούν την κοινωνική ανισότητα, κάνοντας τα φτωχά παιδιά θεατές μιας απαγορευμένης γι' αυτά ευτυχίας.

«Ητο παραμονή της πρώτης Ιανουαρίου.

Ο Θάνος... (12/ετής υπηρέτης) ήκουε εις την αίθουσαν τα παιδιά της οικογενείας να θορυβούν με τα τύμπανά τους τις σάλπιγγες, τα διάφορα δώρα τους, τα οποία είχαν λάβει προκαταβολικάς, πριν ανατείλη ακόμη η πρώτη του έτονος»¹⁰⁰⁰.

Σπάνια οι πλούσιοι εμφανίζονται στο ρόλο των φιλανθρώπων με την ευκαιρία των γιορτών¹⁰⁰¹.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Τα έθιμα συνδέονται συνήθως με τη γιορτή του Πάσχα. Τα Χριστούγεννα συνοδεύονται από τ' αφρόπλαστα χριστόψωμα, η πρωτοχρονιά απ' το παιδικά κάλαντα, τη βασιλόπιττα και τον ερχομό του γελαστού παππού¹⁰⁰². Ο αγιασμός των νερών και των κτημάτων αναφέρεται ως έθιμο των Θεοφανείων.

Την τελευταία Κυριακή της Αποκριάς: «Ο Στέφανος με τους φίλους του απεφάσισαν να γίνουν πιερότοι, στρατηγοί, ναύαρχοι με χρυσά γαλόνια»¹⁰⁰³. Γίνεται το πάντρεμα της χριστιανικής Αποκρίντος με τα κατάλοιπα της αρχαίας παγανιστικής λατρείας.

Οι μέρες του Πάσχα αποτελούν λιτανεία της αισιοδοξίας. Η διαδικασία της προετοιμασίας, η οποία περιγράφει έθιμα και παραδοσιακές συμπεριφορές, παρουσιάζεται στο κείμενο: «Είναι Μ. Πέμπτη πρωί Η καλή μητέρα ανασκούμπωνται και αρχίζει να βάφει τα αυγά. Έπειτα έρχονται εις την θύραν δύο δύο τα παιδιά του χωριού. Κρατούν υψηλόν καλάμινον σταυρόν, στεφανωμένον με τριαντάφυλλα, με δενδρολίβανον και με πολύχρωμα αγριολούλουδα, ψάλλουν δε το άσμα: Βλέπεις εκείνο το βουνό ...»¹⁰⁰⁴

Η μέρα της αγάπης θεσμοθετεί πράξεις αγάπης σε μια ατμόσφαιρα ανιδιοτέλειας, προγματικά χριστιανική, δύο που η μάννα γίνεται μάνα σύμβολο για κάθε φτωχό παιδί. Η νοικοκυρά ζυμώνει

1000 Ε', 1949, σ. 123.

1001 Ε', 1927, σ. 5.

1002 Γ', 1955, σ. 132, 142 και Δ', 1955, σ. 72.

1003 Β', 1955, σ. 136 - 137.

1004 Δ', 1955, σ. 113.

«...μικρές «κοκκώνες» δια τα μικρά τέκνα της... Για τα αναδεξήμια της και δια τα πτωχά παιδιά της γειτονίας»¹⁰⁰⁵.

Η μαγειρίτσα, τα κόκκινα αυγά, το αρνί είναι τα έθιμα της Λαμπρής συνυπάρχοντας με όλα σχετικότερα με τη λατρεία. «...Τις λαμπάδες τις εφύλαξαν άσβηστες και η μητέρα με το φως τους άναψε το κανδήλι στα εικονίσματα»¹⁰⁰⁶

Η περιγραφή των εθίμων από τα βιβλία που εξετάζουμε συμβάλλει στην επιχειρούμενη σύνδεση θρησκευτικών στοιχείων και γεγονότων με τα τυπικά λειτουργικά αντικείμενα και τις αντίστοιχες πράξεις: το τζάκι με τη φωτιά, τα σπιτικά γλυκά της γιαγιάς και η ατμόσφαιρα της γλυκιάς ευφροσύνης και της αγαλλίασης που δημιουργούν όλα αυτά, μαζί με την παρουσία της μητέρας συνήθως και τα κάλαντα από τα παιδιά της γειτονιάς, οι εθιμικές προετοιμασίες, μένουν για πάντα στη μνήμη.

Η περιρρέουσα γιορταστική ατμόσφαιρα δημιουργεί ευάρεστα συνασθήματα και ψυχική ευφορία σ' εκείνον που την έχει ζήσει. Έτσι η σύνδεση του εξωτερικού τυπικού με το ουσιαστικό περιεχόμενο της γιορτής γίνεται με μια χρονική συναίρεση που ξεκινά από τα κάλαντα και τα κόκκινα αυγά, για να φέρει στο σπίτι την πόλη της Βηθλεέμ και τη δόξα της Ανάστασης (Νεοελληνική γλώσσα. Βιβλίο για το δάσκαλο Δ' ΟΕΔΒ, 1989, σ. 134)

Στην ενότητα «ΛΑΤΡΕΙΑ» και τις υποενότητες που διεξοδικά αναπτύχθηκαν, τα Δελτία κατανέμονται ως εξής: Α' Περ. 125, Β' Περ. 56, Γ' Περ. 119.

Η πρώτη λοιπόν παρατήρηση αφορά τη φανερή μείωση των αναφορών στη Β' Περίοδο, η οποία συνοδεύεται και από τη διαφοροποίηση του ύφους των βιβλίων.

Η παρουσία στοιχείων που αφορούν τον εκκλησιασμό, τα μυστήρια, τη λατρευτική συμμετοχή κρίνεται θετική για την Α' και Β' περίοδο. Σημειώνουμε όμως ότι η λατρεία δεν καλλιεργεί τη σχέση της κατακόρυφης μόνο κοινωνικότητας, αλλά και της κοινωνίας ανάμεσα στα μέλη της χριστιανικής κοινότητας και αυτό κρίνεται θετικό.

Η προσκύνηση των εικόνων επίσης κινείται στα ορθόδοξα θεολογικά πλαίσια και οι θρησκευτικές γιορτές και τα έθιμα που τις συνοδεύουν απευθύνονται στο βιωματικό εμπειρικό υποβαθρό των μαθητών για την ορθή σύνδεση πίστης και λατρείας.

1005 δ.π.

1006 Β', 1955, σ. 153 - 154.

Για τη Β' περίοδο θα σημειώσουμε την απουσία σχεδόν των αναφορών στη λατρεία από τα βιβλία των δεκαετιών 1930-1950, η οποία οδηγεί στην αρνητική «εκκοσμίκευση» του περιεχομένου τους κατά την περίοδο που η θρησκεία και η λατρεία αποτελούσαν τον ισχυρότερο ενοποιητικό παράγοντα των Ελλήνων της Τουρκίας.

4. Οργάνωση της Εκκλησίας - Έργο των λειτουργών - Μοναχισμός

Η θεσμική διάρθρωση της Εκκλησίας αντικατοπτρίζει την πατριαρχική δομή της κοινωνίας. Οι κληρικοί των διαφόρων βαθμών της ιεροσύνης με την ευχαριστιακή και τη γενικότερη λειτουργική τους δραστηριότητα διαρθρώνουν την Εκκλησιαστική Ιεραρχία.

Ο επίσκοπος είναι σύμβολο της παρουσίας του Θεού¹⁰⁰⁷ και με το διάκονο τοποθετούνται στην μοίρα των προφητών και των δασκάλων, για να γίνουν φορείς του λειτουργικού χαρίσματος και οι ρυθμιστές της εκκλησιαστικής ζωής¹⁰⁰⁸.

Η ορθόδοξη εκκλησία είναι λαϊκή¹⁰⁰⁹, εκκλησία της πλειονότητας των μελών μιας κοινωνίας κι αυτό με τη δεοντολογική, δυναμική του έννοια σημαίνει πως κατευθύνει την αποστολή της σ' όλο το λαό¹⁰¹⁰, ο οποίος ενωμένος ως σώμα πιστών αποτελεί την εκκλησία. Το έργο του κλήρου εκτός απ' τη τέλεση της λατρείας είναι ποιμαντικό και διδακτικό.

Στα αναγνωστικά βιβλία συχνότερα εμφανίζεται ο ιερέας, ο οποίος με το δάσκαλο «εισίν οι δύο στύλοι εφ' ων στηρίζεται το κοινωνικόν οικοδόμημα, όταν ούτοι, δεν εκπληρώσι πιστώς τα καθήκοντα αυτών το κοινωνικόν οικοδόμημα, κλονείται, καταρρέει, κατακρημνίζεται.»¹⁰¹¹

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

«...και παρά τοις αρχαίοις Έλλησι, ως και παρ' ημίν σήμερον, ουδείς ηδύνατο να γένηται ιερεύς, εάν μη ἡτο υγιής, τέλειος και αμωμήτου υπολήψεως...»¹⁰¹²

1007 Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 59.
1008 ί.π., σ. 58.

1009 Α. Γουσίδη, Ποιμαντική στη σύγχρονη Κοινωνία, Θεσ/νίκη, 1986, σ. 36.

1010 M. Boerne, Was heiselt Volkskirche? Berlin, 1935, σ. 14.

1011 Ε.Α. ΕΤΟΣ, ΣΤ' αρ. 20, 12 - 7 - 1896, σ. 184. Η αποστολή του ιερέως.

1012 Ε', 1891, σ. 23.

Στην κορυφή της πυραμίδας των λειτουργών βρίσκεται ο Πατριάρχης, πρόσωπο ιδιαίτερα σημαντικό για του Έλληνες της Πόλης και της Τουρκίας γενικότερα. Στην εποχή του Βυζαντίου η εκλογή για την υπέρτατη θέση ανήκει στην ευθύνη του αυτοκράτορα¹⁰¹³. Τα καθήκοντα του ιεράρχη είναι πολλά. Ο Γρηγόριος ο Θεολόγος προήδρευσε στη Β' Οικουμενική Σύνοδο και ο Ι. Χρυσόστομος «και εξόριστος ων εις τα αγιώτατα ταύτα μέρη δεν ἔπαυε διδάσκων την του Χριστού θρησκείαν τους Γότθους, Αρμένιους και Φοίνικας...»¹⁰¹⁴.

Οι επίσκοποι συνεχιστές της αποστολικής διαδοχής, δηλώνουν με τα λόγια του Μ. Βασιλείου «...είμεθα πράοι και ταπεινοί ουχί μόνον προς τον αυτοκράτορα, αλλά και προς τον ελάχιστον των ανθρώπων.

Αλλά περί των εντολών του Θεού προκειμένου, ουδένα πτοούμεθα. Πυρ και ξίφος και θήρες και οι τας σάρκας τέμνοντες όνυχες, τρυφή μάλλον ή κατάπληξις ημίν είνε. Ακούετω ταύτα και βασιλεύς...»¹⁰¹⁵ Ο Μεδιολάνων Αμβρόσιος έκανε πράξη τις προηγούμενες θέσεις εναντιούμενος στον αυτοκράτορα Θεοδόσιο¹⁰¹⁶.

Ο επίσκοπος της σύγχρονης των αναγνωστικών εποχής είναι ο επικεφαλής των υπόλοιπων κοινοτικών αρχών και ο συντονιστής του έργου τους: «...ο Αρχιερεύς προσεκάλεσε τους προύχοντας εις την Μητρόπολιν, δια να συσκεφθώσιν περί σπουδαιοτάτου ζητήματος»¹⁰¹⁷.

Ο ιερέας ευλογεί τους πιστούς, αγιάζει το ετοιμοτάξιδο πλοίο, αναλαμβάνει κοινωνική δράση οργανώνοντας έρανο για τη συνδρομή των φτωχών μιας πόλης¹⁰¹⁸.

Τα βιβλία της Α' περιόδου παρουσιάζουν θετικά το έργο του κλήρου, ο οποίος άλλωστε κατείχε κεντρικό ρόλο στη ζωή των Ελλήνων.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Σε δύο μόνο δελτία εμφανίζεται ο ιερέας. Η πρώτη αναφορά μεταφέρει τη δράση του στα πρώτα χριστιανικά χρόνια «...ο δε ιε-

1013 ΣΤ', 1910, σ. 118 και ΣΤ', 1914, σ. 64.

1014 ΣΤ', 1914, σ. 67.

1015 δ.π., σ. 163.

1016 δ.π., σ. 58 - 59 - 60.

1017 Δ', 1921, σ. 77.

1018 Α', 1922, σ. 37, Δ', 1921, σ. 3 και ΣΤ', 1914, σ. 59.

ρεύς τοις εξήγει το Ευαγγέλιον και παρεκίνει εις την εκπλήρωσιν των εντολών του Θεού...»¹⁰¹⁹

Στην εποχή της συγγραφής, η αρωγή του προς το ποίμνιο αποτελεί υποσημείωση μιας επιστολής: «Μητρική στοργή.

...Υ.Γ. Το γράμμα το ἔγραψε ο παπα - Μελέτιος.

Σου στέλνει και αυτός την ευχή του»¹⁰²⁰.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Στην Ελλάδα ο Αρχιεπίσκοπος αναλαμβάνει την προεδρία της «μεγάλης πανελληνίου επιτροπής εράνων» οργανώνοντας την κοινωνική δράση των χριστιανών¹⁰²¹.

Τα βιβλία της περιόδου υμνούν τον απλό ιερέα, το στρατιώτη στον αγώνα του καλού, που λειτουργεί και εύχεται σε κάθε περίπτωση που ζητούν τη θεία ευλογία, που περιδιαβαίνει στα βουνά φέρνοντας την Ανάσταση στους βλάχους¹⁰²².

«Ο Παπατρέχας Ναι! σεβάσμιος πράγματι είναι. Μ' όλην αυτήν την απλότητα, δεν δύνασαι να φαντασθείς πόσον είναι φιλάνθρωπος ο καλός ούτος ιερεύς. Πόσον φροντίζει δια την ηθικήν του μικρού του ποιμνίου. Με ποίαν διάθεσιν ψυχής παρηγορεί τους ενορίτας εις τας δυστυχίας αυτάν και τους συμβούλεύει, όταν ευτυχούν, να έχουν πρόνοια δια τους δυστυχούντας...»¹⁰²³

Πώς τα παιδιά να μην αγαπούν τέτοιους ιερείς;

«...Κοιτάζουν μήπως ίδούν τον παπά, για να του φιλήσουν το χέρι. Όλα τα παιδιά του σχολείου γνωρίζουν τον παπα Ηλία... Τους δίνει την ευχή του...»¹⁰²⁴

Είναι πολύ θετικός ο τρόπος που τα αναγνωστικά παρουσιάζουν τη δράση του ιερέα, ενώ αποσιωπούν το έργο των εκπροσώπων άλλων βαθμών της ιεροσύνης. Εξ άλλου μεταφέρουν την πραγματικότητα, όπου οι διάκονοι είναι άγνωστοι στα παιδιά των μικρών ενοριών και ο Αρχιεπίσκοπος με τους επισκόπους τηρούν τις αποστάσεις της διοικούσας Εκκλησίας. Ο Πατριάρχης δεν εμφανίζεται, επειδή τα αναγνωστικά εκδόθηκαν στο χώρο της Ελλάδας.

¹⁰¹⁹ ΣΤ', 1926, σ. 165.

απ., δ. π., σ. 129.

απ., 1955, σ. 184.

απ., ΣΤ', 1955, σ. 74.

απ., ΣΤ', 1955, σ. 120.

¹⁰²⁴ Α', 1956, σ. 154.

Μοναχισμός

Ο μοναχισμός στα αναγνωστικά βιβλία αναφέρεται σε περιορισμένο αριθμό κειμένων, αν και στο 19ο αιώνα αποτέλεσε την κοιτίδα της επιβίωσης της Ορθοδοξίας.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Ο Μ. Βασίλειος είναι το πρότυπο της μοναχικής ζωής. «...αλλά τον μοναχικόν βίον ζηλών, μετά περιοδείαν εις Συρίαν, Παλαιστίνην και Αίγυπτο επανέρχεται οίκαδε... αναχωρεί εις την έρημον του Πόντου, ένθα μετά του Γρηγορίου, ελθόντος εκεί, ασκούνται εις την προσευχήν και μελέτην, συντάττουσι δε λαμπτρόν σύγγραμα την «Φιλοκαλίαν»¹⁰²⁵.

Ο ζήλος, η ἀσκηση στην προσευχή και τη μελέτη παραμένουν στοιχεία, που σταθερά οδηγούν προς το μοναχισμό ορισμένους ανθρώπους στο πέρασμα των αιώνων

Β' Περίοδος - Καμία αναφορά.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Ο πόθος του ανθρώπου να λατρέψει το Θεό τον έκανε πολλές φορές τολμηρό στην αναζήτηση τόπων ίδρυσης των μονών. «Τα Μετέωρα.... Εκεί φιλόθρησκοι άνθρωποι, εδώ και χίλια χρόνια, έστησαν τις ιερές φωλιές τους, αφού εχωρίσθησαν από τον κόσμον και τα μεγάλα αξιώματα, που είχαν σ' αυτόν...»¹⁰²⁶

Τα μοναστήρια δέχονται τους πιστούς, οι οποίοι παρακολουθούν τις ιερές ακολουθίες¹⁰²⁷ με τους μοναχούς σε μια ατμόσφαιρα βαθιάς ευλάβειας.

Απ' το σχηματικό τετράπτυχο των αρμοδιοτήτων της Ιεραρχίας - δόγματα, κανόνες, ημική διδασκαλία, λατρεία - τα βιβλία σε περιορισμένες αναφορές της δράσης των Πατριαρχών και επισκόπων περιγράφουν θετικά την παρουσία τους εκτός του χώρου των κανόνων (βλ. και I. Πέτρου, Εκκλησία και Πολιτική, Θεσ/νίκη, 1992 σ. 142). Κυρίως περιγράφεται η θετική κοινωνική παρουσία των ιερέων. Στη Β' περίοδο απουσιάζουν αυτές οι αναφορές.

1025 Ε', 1891, σ. 140 και ΣΤ', 1910, σ. 116.

1026 Ε', 1955, σ. 85.

1027 Δ', 1955, σ. 206.

Ο μοναχισμός στα ελάχιστα δελτία που καταγράφηκε εμφανίζει μια άλλη διάσταση της θρησκευτικότητας και δημιουργεί την εντύπωση της ευθύνης και της «εξάρτησης» μόνο απ' το Θεό και την αγνόηση των συνανθρώπων, παραθεωρώντας το ρόλο του στα ελληνικά, κοινωνικο - εθνικά πράγματα.

5. Άγιοι - Μάρτυρες

Η αγιότητα ως ιδιότητα ανήκει στο Θεό και είναι απρόσιτη στον άνθρωπο. Κι δύναμε για αγίους, άγια Ευαγγέλια, αγία εβδομάδα. Η αγιότητα δεν αποτελεί ουτοπία¹⁰²⁸. Το άτομο, η οικογένεια, η Εκκλησία την επιδιώκουν πορευόμενοι το δύσκολο δρόμο της τελείωσης. Αρωγός τους η διδασκαλία και η πανταχού παρουσία του Χριστού. Η κοινωνία μαζί Του πραγματώνεται «πρεσβείαις αγίων», οι οποίοι εμφανίζουν την ατομικότητά τους και μαζί της τη χάρη του Θεού της οποίας μετείχαν όχι ως ήρωες, αλλα ως ταπεινοί δούλοι¹⁰²⁹.

Η αγιότητα αποτελεί προσωπικό και κοινωνικό αίτημα των μελών της εκκλησίας και γι' αυτό οι βίοι των αγίων τρέφουν, διαπαραδαγωγούν, χαράσσουν τη χριστιανική ηθική. Η σπουδαιότητα της συμβολής βρίσκεται στην έλλειψη δημιουργίας θεωρητικών αξιών, οι οποίες μοιραία θα άγγιζαν τα όρια της καθηκοντολογίας και της περιπτωσιολογίας. Αποτελούν συγκεκριμένες φανερώσεις του χριστιανικού ήθους στις διάφορες περιστάσεις της ζωής¹⁰³⁰.

Η εκκλησία τους αποδίδει τιμή και προσκύνηση. Φυσικά η αμάθεια, η κοινωνική δυστυχία και η εθνική εξαθλίωση σε παλιότερες εποχές οδήγησαν στη «θεοποίησή» τους.

Τα αναγνωστικά της Πόλης αποφεύγουν τέτοια ατοπήματα. Παρουσιάζουν αναφορές και διηγήσεις χωρίς εξιδανικεύσεις, φτάνοντας ως την παρουσίαση της ύψιστης θυσίας του μαρτυρικού θανάτου.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

«Α' Περί του κόσμου γενικώς. Άγιοι, Μακάριοι, Προφήται, Απόστολοι, Μάρτυρες»¹⁰³¹. Η διάκριση αναφέρεται στο βιβλίο της Αλληλοδιδακτικής μεθόδου.

1028 Β. Γιούλτση, Εισαγωγή στη Γενική Κοινωνιολογία, Θεσ/νίκη, 1984, σ. 109.

1029 Γ. Ι. Μανζαρίδη, Ηθική, Θεσ/νίκη, 1983, σ. 16.

1030 δ.π., σ. 325.

1031 Αλληλοδιδακτικής, 1848, σ. 6.

Απ' τις στρατειές των αγίων γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην Αγία Ελένη, η οποία αγωνίστηκε για την εδραίωση της νέας θρησκείας της αγάπης κτίζοντας ναούς, ερευνώντας για την εύρεση του Τιμίου Σταυρού, που έγινε σύμβολο και στήριγμα των δοκιμαζόμενων ακόμη χριστιανών¹⁰³².

Η αγιότητα, το έργο και η ζωή των Τριών Ιεραρχών καλύπτουν τις περισσότερες αναφορές. Εξαίρονται για τον Μ. Βασίλειο η επιμέλεια και η χρηστομάθεια της παιδικής ηλικίας, οι οποίες έδωσαν στην κοινωνία έναν ενάρετο ενήλικα, πιστό στο θείο θέλημα και αλληλέγγυο προς κάθε δυστυχή¹⁰³³. Πρόκειται για το πρότυπο του ανθρώπου για τα βιβλία της Α' Περιόδου. Το θάρρος του αγίου να αντιπαρατεθεί προς τη ρωμαϊκή πολιτική εξουσία αποτελεί πρόσφορο συνασθηματικό υπόβαθρο για τους Έλληνες.

Ο αγώνας του Γρηγορίου εναντίον των αιρετικών¹⁰³⁴ και του Χρυσοστόμου κατά της θηικά διεφθαρμένης αυλής¹⁰³⁵ διευρύνουν τον κύκλο των εχθρών της ορθοδοξίας, μεταφέροντας σ' ένα επίπεδο παραλληλισμού την ανάγκη της αντιμετώπισής τους και στην εποχή της διδασκαλίας των βιβλίων.

Η Εκκλησία τιμά τους αγίους. Στο εορτολογιό της ορίζει τις ημέρες του γιορτασμού. Σ' ένα απόσπασμα βιβλίου εντοπίζεται η μοναδική αναφορά μαρτυρικού θανάτου γυναικών με το όνομα Σοφία: «ων η μεν εμαρτύρησεν επί Αδριανού, μετά των τριών αυτής θυγατέρων ...ετέρα δε υπέστη τον θάνατον του μαρτυρίου επί του τελευταίου διωγμού...»¹⁰³⁶

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι Απόστολοι και ο Παύλος οργανώνουν τη ζωή των πρώτων χριστιανών και διδάσκουν την ορθή εφαρμογή των θείων εντολών και της παρακαταθήκης των λόγων του Κυρίου¹⁰³⁷.

Η λατρεία στη μνήμη των αγίων περιορίζεται στη μοναδική αναφορά, όπου ο ναυτικός τάζει λαμπάδα στον Αγιο Νικόλαο για τη σωτηρία του¹⁰³⁸.

1032 ΣΤΓ', 1910, σ. 6 - 8.

1033 Β', 1884, σ. 142.

1034 Ε', 1891, σ. 142.

1035 δ.π., 143 - 146.

1036 ΣΤΓ', 1910, σ. 12.

1037 ΣΤΓ', 1926, σ. 165 - 166.

1038 δ.π., σ. 142.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Με το πέρασμα του χρόνου η πίστη γίνεται πιο προσωπική, πιο ανεπιτήδευτη, χωρίς να χάσει τίποτε απ' το ευλαβικό της υπόβαθρο.

Ο Αη Βασίλης, ο αγωνιστής της ορθοδοξίας είναι ο γελαστός παππούς της πρωτοχρονιάς με την παράξενη φορεσιά, που μοιράζει δώρα και χαρά στα παιδιά, τα οποία είναι σίγουρα για την αποδοχή της πρόσκλησής τους:

«Απόψε με την κάπα χιονισμένη
θα 'ρθη κι ο Αϊ - Βασίλης για να φάη»¹⁰³⁹.

Ο απλός λαός χαρίζει τα χρυσάνθεμα στον Άγιο Δημήτριο¹⁰⁴⁰ και η πίστη γίνεται προσευχή, γίνεται δέση στην ανάγκη. Οι συγγενείς των σεισμοπαθών στα Ιόνια νησιά «...προσηγούντο εις τον Άγιον Γεράσιμον και εις τον άγιον Διονύσιον»¹⁰⁴¹, αφού οι άγιοι τάχτηκαν προστάτες διαφόρων περιοχών συνήθως συνδεδεμένων με γεγονότα της ζωής τους ή της θαυματουργής τους παρουσίας.

Τα αναγνωστικά βιβλία χωρίς υπερβολή στις αναφορές και την αποδιδόμενη τιμή, παρουσιάζουν τη στρατευμένη εκκλησία να τιμά τους αγίους και μάρτυρές της (βλ. Α. Φυτράκη, Μαρτύριον και μοναχικός βίος, Αθήναι, 1948, σ. 4).

Βέβαια και πάλι η Β' Περίοδος παρουσιάζεται ανεπαρκής ως προς τη συχνότητα των αναφορών (2 Δελτία).

6. Γεγονότα - πρόσωπα της εκκλησιαστικής Ιστορίας - Διηγήσεις.

Στην παρούσα ενότητα θα συστηματοποιήσουμε επιγραμματικά τις αναφορές των αναγνωστικών, οι οποίες αφορούν τα βιβλία της Αγίας Γραφής και μερικούς σταθμούς της εκκλησιαστικής ιστορίας και οι οποίες αναλύθηκαν σ' ένα μεγάλο ποσοστό σε άλλες ενότητες των θρησκευτικών στοιχείων.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Υπάρχουν καταρχήν υπομνήσεις της θείας Δημιουργίας:
 «Ναι, είσαι ΣΥ, Αθάνατε! δόστις προ των αιώνων
 δι' άκραν αγαθότητα μ' εν «γεννηθῆτω» μόνον

1039 Β', 1955, σ. 124.

1040 Δ', 1955, σ. 72.

1041 Ε', 1955, σ. 193.

ον το μηδέν εποίησας το χάος εγκοσμήσας...»¹⁰⁴²

Ο άνθρωπος παρέβηκε τη θεία εντολή «ελησμόνησε την ύπαρξιν τον ενός και μόνον Θεού»...«Η περί Θεού, ιδέα των ανθρώπων βαθμηδόν ήλλοιωθη και ίσως τελείως έμελλε ν' απολεσθή, εάν μη ο Αβραάμ, εκλεγόμενος αρχηγός του Ισραηλιτικού λαού, διέσωζεν αυτήν»¹⁰⁴³. Ο λαός του Ισραήλ γίνεται ο «περιούσιος» και ο Θεός εμφανίζεται πάντα αρωγός Του «...τους Ισραηλίτας ανά τας ερήμους στήλη πυρός ωδήγει...»¹⁰⁴⁴

Ο Χριστός έρχεται να εκπληρώσει τους όρους της «Καινής Διαθήκης». Απ' τον Ευαγγελισμό και τη Γέννηση ως το τραγικό «τετέλεσται» τα βιβλία οδηγούν την παιδική σκέψη στα χνάρια της θεϊκής παρουσίας¹⁰⁴⁵.

Ο λόγος Του όμως καρποφόρησε κι ο χριστιανισμός στους πρώτους μετά Χριστόν αιώνες έδωσε τον αγώνα του για επικράτηση κι ελεύθερη λατρεία παρ' όλες τις αντιδράσεις των εθνικών¹⁰⁴⁶. Ο αυτοκράτορας Κων/νος και η Αγία Ελένη στήριξαν αυτόν τον αγώνα¹⁰⁴⁷.

Οι τρεις Ιεράρχες οικοδόμησαν το δογματικό θεωρητικό υπόβαθρο της νέας θρησκείας¹⁰⁴⁸. Ο ελληνικός λαός συνέδεσε άρρηκτα τη μοίρα του μαζί της. Ηρωικές μορφές Πατριαρχών, όπως ο Σέργιος¹⁰⁴⁹ και ο Γρηγόριος ο Ε'¹⁰⁵⁰, δίνουν ιστορική ταυτότητα στο δεσμό Θρησκείας και Έθνους.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

Από την Π. Διαθήκη στον πρόλογο ενός παραμυθιού οι μικροί μαθητές γνωρίζουν την ιστορία της ανθρώπινης διάσπασης, που θεμελιώθηκε στα ερείπια του πύργου της Βαβέλ¹⁰⁵¹.

Ο κατακλυσμός του Νώε αναφέρεται σε αρκετά κείμενα με αφορμή την παρουσίαση του ευλογημένου δέντρου, της ελιάς. «Εν

1042 Ε', Ε1891, σ. 76.

1043 δ.π., σ. 12.

1044 δ.π., σ. 183.

1045 ΣΤ', 1910, σ. 200, Ε', 1949, σ. 83, Ε', 1891, σ. 27 κ.α.

1046 ΣΤ', 1910.

1047 δ.π., σ. 6 κ.ε.

1048 Ε', 1891, σ. 140, 142 κ.ά, ΣΤ', 1914, σ. 160.

1049 ΣΤ', 1914, σ. 174.

1050 ΣΤ', 1910, σ. 14.

1051 Γ', 1926, σ. 133.

τη Αγία Γραφή η ελαία αναφέρεται ως δέντρον της ειρήνης, διότι η περιστερά, ήτις εστάλη υπό του Νώε, ανήγγειλε το τέλος του κατακλυσμού φέρουσα κλάδον ελαίας»¹⁰⁵². Το δάκρυ του Χριστού την αγίασε¹⁰⁵³ στους αιώνες.

Με επίκεντρο τη δράση των Αποστόλων περιγράφεται η ζωή των πρώτων χριστιανών, όπως οι «αγάπες» και η σύσταση των εορτών: «Η πρώτη εν τη χριστιανική εκκλησίᾳ συσταθείσα υπό των Αποστόλων εορτή, είναι η ημέρα της Αναστάσεως του Κυρίου...»¹⁰⁵⁴

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η συμβολή της ελιάς στον τερματισμό της περιπλάνησης του Νώε¹⁰⁵⁵ και η έμμεση υπόμνηση της σκάλας του Ιακώβ αποτελούν την παρουσία της Π. Διαθήκης. «Πάει πιά! Μου εφάνηκε πως ήμουν πεθαμένος και πως είχα αφήσει το σώμα μου στη γη κι ανέβαινε η ψυχή μου στον ουρανό με τη σκάλα του Ιακώβ»¹⁰⁵⁶.

Οι εκτενέστερες αφηγήσεις, εμπλουτισμένες με πλήθος δογματικά στοιχεία αφορούν το Γεγονός της Γέννησης¹⁰⁵⁷.

Η Βάπτιση απ' τον «ερημίτη Ιωάννη»¹⁰⁵⁸ ολοκληρώνει την παρουσία των ζητούμενων στοιχείων.

7. Προλήψεις - Δεισιδαιμονίες

Πλήθος δεισιδαιμονιών και προλήψεων υπήρχαν κατά την προχριστιανική εποχή¹⁰⁵⁹.

Υπό την ευρεία έννοια του όρου, δεισιδαιμονία είναι κάθε αντικατάσταση του Θεού με κάποιο δημιούργημα ως αντικείμενο πίστεως και υπό τη στενή σημασία ο επηρεασμός του ανθρώπου από προγνωστικά σημεία, μαγείες, λέξεις και αριθμούς, όπου κλονίζεται, εγκαταλείπεται ή υποσκάπτεται η εμπιστοσύνη προς το Δημιουργό¹⁰⁶⁰.

1052 Ε', 1927, σ. 30.

1053 δ.π., σ. 31.

1054 ΣΤ', 1926, σ. 165 - 166.

1055 Δ', 1955, σ. 18.

1056 ΣΤ', 1955, σ. 18.

1057 Γ', 1955, σ. 136, Ε', 1955, σ. 9, ΣΤ', 1955, σ. 19.

1058 Ε', 1955, σ. 100.

1059 Β. Θ. Αλεξόπουλου, Προλήψεις και Δεισιδαιμονίες, Ακτίνες, 1973, τ. 36, σ. 209.

1060 K. THIEME, Δεισιδαιμονία, M.P.E' τ. 2ος, σ. 63.

Είναι αλήθεια ότι η συναίσθηση της αδυναμίας της πεπερασμένης φύσης του, ο φόβος και η αγωνία για το μέλλον, δεν αφήνουν τον άνθρωπο αδιάφορο στη δύναμη των φυσικών φαινομένων, των οποίων τη συμπεριφορά καταρχήν επιθυμεί να προβλέψει στην αρχαία Ελλάδα, καθώς και κάθε επερχόμενο.

Από το σημείο αυτό αρχίζει η προσπάθεια για την αποτροπή των κακών και των δυστυχημάτων με την ανατροπή των προγνωστικών. Στο κατώφλι του 21ου αι. διαπιστώνουμε πως απ' τα Λύστρα και τους δεισιδαίμονες πρώτους χριστιανούς¹⁰⁶¹ μέχρι σήμερα λίγα πράγματα άλλαξαν, παρόλη τη βοήθεια των επιστημών, οι οποίες απομυθοποίησαν τη φυσική παντοδυναμία, που αποδιδόταν σε υπερφυσικές δυνάμεις.

Ο σύγχρονος άνθρωπος κατά πολὺ μοιρολάτρης, νιώθει ανίσχυρος απέναντι σ' όσα συμβαίνουν στο φυσικό και ανθρώπινο κόσμο θεωρώντας ότι ακολουθούν «προκαθορισμένην απαρέγκλιτον αναγκαιότητα»¹⁰⁶².

Οι δεισιδαίμονίες και οι προλήψεις οφείλουν να καταπολεμηθούν ειδικότερα στους νέους, γιατί σκοπεύουν να αντικαταστήσουν την θρησκευτικότητα —αν δεν το έκαναν— των ημιμαθών τουλάχιστον του αιώνα μας¹⁰⁶³.

A' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Οι άνθρωποι των αναγνωστικών αυτών γίνονται μοιρολάτρες μπροστά στο θάνατο, τον οποίο δεν μπορούν να αποφύγουν, και μάλιστα, όταν των συναντούν στα ξένα, είναι το μαύρο ριζικό και μόνο το χώμα το ελληνικό, που κρατούν μαζί τους, τους δίνει κουράγιο¹⁰⁶⁴.

Είναι ύβρις για το σταυρωμένο Χριστό η υποταγή στα χτυπήματα της μοίρας:

«Όταν, θνητέ, τα στήθη σου πατάσση ειμαρμένη,
εγείρουν, ένθα ο Χριστός εν των σταυρώ του μένει
και μη βαρυθημήσῃς...»¹⁰⁶⁵

1061 Πράξ, 14, 11 κ.ε.

1062 Κ. Δ. Γεωργούλη, Μοιρολατρεία ή Μοιρόκρατία, Μ.Π.Ε., τ. 3ος, σ.755.

1063 Κ. THIEME, δ.π.

1064 Δ', 1921, σ.21.

1065 ΣΤ', 1910, σ.5.

Η εκδίκηση των Ελλήνων εναντίον του Βράχου - σύμβολου των βαρβάρων μεταβάλλει τους εχθρούς σε φαντάσματα χωρίς λυτρωμό στο τελευταίο ταξίδι:

«Και'ς τον ανεμοστρόβιλο φαντάσματα αρμενίζουν...

(βράχε) Ξύπνησε τάρα, σε ζητούν του Άδη μου τ'
αχνάρια...»¹⁰⁶⁶

Ο μισεμός για τα ξένα αποτελεί προσφιλές θέμα. Η μάνα αποχαιρετά, συνήθως με στίχους δημοτικών τραγουδιών, το γιο:

«Παιδί μου, πάσινε 'ς το καλό

κι όλοι άγιοι κοντά σου,

Και της μαννούλας σου η ευχή νάναι για φυλαχτό σου,
να μη σε πιάνη βάσκαμα και το κακό το μάτι...»¹⁰⁶⁷

Η βασκανία, η πιο διαδεδομένη μορφή πρόληψης, έχει ως λέξη αρχαία ελληνική καταγωγή. Αρχικά σήμαινε το φθόνο και την κακολογία, μετά όμως το κακό που προξενείται υπό την επήρρεια του βλέμματος¹⁰⁶⁸. Από άποψη χριστιανική μπορεί να θεωρηθεί ως δεισιδαιμονία, που απορρίπτει έμμεσα ή αμβλύνει την πίστη στην θεία Πρόνοια¹⁰⁶⁹.

Η χρήση φυλαχτών είναι και σήμερα διαδεδομένη πόσο μάλλον την εποχή που ερευνάται. Η εμφάνισή τους, με την πεποίθηση ότι η χρήση τους ξορκίζει τα κακώς κείμενα, στα αναγνωστικά βιβλία τρέφει και συντηρεί τις προλήψεις:

«Μάνα και γιος

...Φιλά τον γυιο της με καῦμό, κι ένα σταυρό του δίδει

...Παρ' τον σταυρό για φυλαχτό, μαζί σου φύλαγέ τον...»¹⁰⁷⁰

Παρατηρούμε ότι στα συγκεκριμένα κείμενα το φυλαχτό είναι η ευχή της μάνας σε μια αλληγορική της αποστολή και ο σταυρός που η αγιαστική του παρουσία δίνει δύναμη σε κάθε χριστιανό. Η χρήση τους λοιπόν δε θεωρείται λανθασμένη.

Οι «οιωνοσκόποι» έδωσαν στο πουλί της άνοιξης την ταυτότητα του καλού οιωνού:

«Αι χελιδόνες

1066 ΣΓ', 1914, σ. 158 - 159.

1067 ΣΓ', 1910, σ. 160.

1068 Δ. Ν. Μερσάτης, Βασκανία, Θ.Η.Ε., σ. 734 - 735.

1069 ό.π., σ. 735.

1070 Δ', 1921, σ. 34.

Η παρουσία της θεωρείται ως καλός οιωνός και γίνεται παντού δεκτή ως ευλογία του Θεού»¹⁰⁷¹.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Η υποχώρηση των ορθόδοξων θεολογικών αναφορών στα βιβλία αυτά καλύφτηκε με την εμφάνιση εξωχριστιανικών δοξασιών. Είναι η μοναδική περίπτωση, όπου τα δελτία αυτής της περιόδου υπερτερούν αριθμητικά.

«Οι κοινοί των ανθρώπων αγνοούντες το φυσικόν αίτιον πάντων τούτων περιέπεσαν πολλάκις εις σκέψεις δεισιδαιμονίας, εις λογισμούς θαυμάτων, θείων σημείων και άλλων τούτων»¹⁰⁷². Τις υπόγειες σπηλιές και τα ζώα που τις κατοικούν «οι αρχαίοι τα εθεώρουν ως κατοικία καταχθονίων θεών. Κατά το Μεσαίωνα εθεωρούντο καταφύγιον εξωτικών στοιχείων και δαιμόνων...»¹⁰⁷³. Η πεποίθηση αυτή έγινε παρομοίωση στο κείμενο: «Τα νερά της πηγής έβγαιναν...μετά θελκτικού μωστηριάδους ψυθύρου, ως να ήσαν κύματα μαγικών ζωηφόρων υποχθονίων πνευμάτων...»¹⁰⁷⁴ που έστελνε η Πόντια μήτηρ, η γη.

Ο χρόνος δεν έσβησε ούτε τις δεισιδαιμονίες των ανθρώπων ούτε τα χνάρια απ' τον αλιφροπάτητο χορό των νεράδων και των ξωτικών κι ο γέροντας, εκπρόσωπος της παράδοσης, την παραδίδει στο μικρό παιδί. «Α! ...αυτό παιδάκι μου, είναι ο συρτός των Νεράδων...είναι κάτι ωραιότατες γυναίκες ξωτικές, λευκοντυμένες. Κάθονται στο λόγγο και κάπου τα μεσάνυκτα με το φεγγάρι βγαίνουν στο απλωτό λιβάδι και χορεύουν συρτό χειροπιασμένες...το χόρτο μαγενεται, μεγαλώνει και θηριεύει...»¹⁰⁷⁵

Τα βιβλία υμνώντας τη θάλασσα του Μαρμαρά δηλώνουν πως οι ψυχές των ναυτικών δεν ταλανίζονται εκεί από τρομαχτικές ιστορίες για φαντάσματα και στοιχειωμένα καράβια¹⁰⁷⁶. Σ' αυτή την περιοχή οι άνθρωποι οι ευλαβικοί φτιάχνουν ιστορίες για την Καλοκυρά του τζακιού, που φανερώνεται την παραμονή των Χριστουγέννων¹⁰⁷⁷ και το ξημέρωμα των Θεοφανείων, οπότε κάποιος

1071 Δ', 1921, Σ.84.

1072 ΣΤ', 1926, σ.29.

1073 δ.π., σ.115.

1074 δ.π., σ. 73.

1075 Γ', 1955, σ. 119.

1076 ΣΤ', 1947.σ. 8.

1077 δ.π., σ. 82.

«...Μπορεί να ζητήσῃ ό,τι θέλει και του γίνεται»¹⁰⁷⁸. Φτιάχνουν ιστορίες πλασμένες με την πίστη τους, που δεν μπορούν να εκδηλώσουν.

Βέβαια έχουν τις χαρές και τις λύπες τους και η «μοίρα» συντροφεύει τους συλλογισμούς τους. Το ορφανό είναι το αποπαίδι της μοίρας¹⁰⁷⁹ κι ο ναύτης, που αγαπά τη θάλασσα, τη δέχεται:

«...Κι αν μούχη η μοίρα μου γραφτό
στην αγκαλιά σου να θαφτώ,
τι ζηλεμένο μνήμα!...»¹⁰⁸⁰

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η καλοκυρά της φωτιάς και το χελιδόνι συνεχίζουν την παρουσία τους.

Η κουκουβάγια «...επειδή...ζη εις τας σκιάς και τα σκότη και έχει άσχημα μάτια, είναι το «καταραμένον πουλί» δια τον Ελληνικόν λαόν»¹⁰⁸¹.

Η Γοργόνα «θεόρατη, βαστιέται με τα χέρια της από το τιμόνι κι από την κουπαστή. Το κορμό της ως τη μέση είναι γυναικείο κι από τη μέση και κάτω θεριόψαρο, όλο λέπια.

....«Ζη στη θάλασσα, για να ρωτάει στην αιωνιότητα αν ζη ο βασιλιάς Αλέξανδρος»¹⁰⁸². Θρύλος πλασμένος με την ιστορία και τις ελπίδες του Έθνους.

Οι Καλικάντζαροι, ξεχωριστή κατηγορία πανελληνίων δαιμόνων, συνδέονται με δοξασίες, όπου κυριαρχεί το κωμικό στοιχείο μεταβάλλοντας την κακία των δαιμονικών σε μικροπονηριές και το κακούργο μίσος τους σε αστείες ιστορίες, που τείνουν να μπλέξουν τον άνθρωπο στην περιπέτεια του γέλιου. «Ευτυχώς που είναι κουτούτσικοι» στα βιβλία και δεν καταφέρνουν να κόψουν το στύλο της γης¹⁰⁸³.

Συμπερασματικά θα σημειώσουμε την ανάγκη αποφυγής τέτοιων αναφορών, οι οποίες βέβαια μεταφέρουν εικόνες και πεποιθήσεις της ελληνικής κοινωνίας των παλιότερων, αλλά και των σύγχρονων με τα βιβλία εποχών, όμως καλλιεργούν λανθασμένη α-

¹⁰⁷⁸ ὁ.π., σ. 85.

¹⁰⁷⁹ Ε', 1927, σ. 113.

¹⁰⁸⁰ ὁ.π., σ. 119.

¹⁰⁸¹ Δ', 1955, σ. 179.

¹⁰⁸² ὁ.π., σ. 95.

¹⁰⁸³ ὁ.π., σ. 70 - 71.

ντίληψη για τη σχέση ανθρώπου — Θεού και θεϊκής πρόνοιας. Παρατηρούμε την υπεροχή των περιπτώσεων αριθμητικά στη Β' Περίοδο: 12 Δελτία, ενώ έχουμε 7 Δελτία στην Α' Περίοδο και 6 στη γ'.

8. Παράγοντες διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης

α. Οικογένεια

Αποτελεί κοινό τόπο για τους στόχους της οικογενειακής αγωγής της ελληνικής κοινωνίας η επιδίωξη της διαμόρφωσης καλών χαρακτήρων. Με τη λέξη χαρακτήρας δεν περιοριζόμαστε στην ηθική της διάσταση. Τη θεωρούμε ως στάση προς το γύρω κόσμο και τους άλλους ανθρώπους, την κοινωνία και τα ζητήματα ζωής.

Με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης καλείται το παιδί να αφομοιώσει αξίες και κανόνες, που διέπουν την κοινωνία στην οποία ζη και να γίνει φορέας της κοινωνικής κληρονομιάς, που θεμελιώνει τη συλλογική ταυτότητα¹⁰⁸⁴. Με τη διαμορφούμενη συμπεριφορά του και τα επιλεγμένα μέσα γυρεύει είτε να επιβληθεί στους άλλους - συνήθως συνομήλικους - ή να συμβιβάσει τη διάθεση για ανύψωση του εαυτού του με το κοινωνικό συναίσθημα. Τα καλά αποτελέσματα της αγωγής ή η μετατροπή της σε δυσαγωγία συνδέονται άμεσα με την οικογένεια και μάλιστα με το μητρικό ρόλο¹⁰⁸⁵.

Οι διαπιστώσεις αυτές αφορούν και την καλλιέργεια της θρησκευτικότητας, η οποία αποτελεί ουσιώδη εκδήλωση της ύπαρξης και συνδέεται άμεσα με την ολοκλήρωση της ηθικής ζωής.

Η ελληνική οικογένεια και ίσως περισσότερο η μειονοτική ελληνική οικογένεια, επιδίωκε να μορφώσει χριστιανικό ήθος στα παιδιά της και μ' αυτό δηλώνεται ένας ιδιαίτερος τροπος του «ηθικώς βιούλεσθαι», το να ενεργούν και να ζουν σύμφωνα με τις αλήθειες της Ορθοδοξίας.

Οι γονείς συνεργαζόμενοι¹⁰⁸⁶ έπρεπε να μετατρέπουν την οικογένεια σε κατ' οίκον εκκλησία¹⁰⁸⁷ (Ρωμ.ις, 4). Ως άριστα μέσα λειτουργικής μόρφωσης και αγωγής θεωρούνται η οικογενειακή

1084 Β. Φίλια και άλλων, Κοινωνιολογία, ΟΕΔΒ' 1983, σ. 165.

1085 Γ. Τσαούση. Η κοινωνία του ανθρώπου, Αθήνα, 1983, σ. 146.

1086 Εκκλησία, 15 Αυγούστου 1949, αρ. 17, σ. 271, Εκκλησία και ευθύναι γονέων και παΐδων.

1087 Ε. Θεοδώρου, Ιστορία του χριστιανικού πολιτισμού, Αθήνα, 1949, σ. 126 κ.ε.

κατήχηση¹⁰⁸⁸ και τα βιώματα της λατρείας και της θρησκευτικής ζωής¹⁰⁸⁹, τα οποία κατανοούν τα παιδιά μέσα απ' το παράδειγμα των μεγάλων.

Είναι γεγονός ότι η προαγωγή της θρησκευτικής σκέψης και της ηθικής συμπεριφοράς σε μια σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλοπεριχώρησης, δείγμα της σοβαρότητας που αποδίδουν οι γονείς στο έργο της ανατροφής, πετυχαίνεται ευκολότερα στην οικογένεια. Με το κύρος και την αυθεντία, με την προσωπική συμμετοχή σε θρησκευτικές εκδηλώσεις πετυχαίνει η προσπάθεια της λειτουργικής - λατρευτικής εννημέρωσης - μόρφωσης. Η εσωτερίκευση της αποδεκτής συμπεριφοράς συντελείται με τους μηχανισμούς των εντολών και των συστάσεων, της ταύτισης με τους γονείς και την θετική αξιολόγιση της αναμενόμενης συμπεριφοράς.

Στην ενότητα αυτή θα αναφερθούν περιπτώσεις άμεσης παρουσίασης θέσεων πίστης και πράξεων λατρείας από την οικογένεια με επίκεντρο τον εκκλησιασμό και την προσευχή.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Οι αναφορές είναι μόνον 3

Οι γονείς με το προσωπικό τους παράδειγμα διδάσκουν την προσευχή ως πηγή δύναμης στον αγώνα της κάθε ημέρας: «Ο πατέρ μου, πριν εξέλθῃ της οικίας δια να μεταβῇ εις το έργον του, προσεύχεται ενώπιον των ιερών εικόνων και κάμνει το σημείο του Σταυρού, το αυτό δε πράττει και η μήτηρ μου»¹⁰⁹⁰.

Στις άλλες δύο περιπτώσεις με αφορμή απορίες των μικρών παιδιών, η μητέρα και ο πατέρας δίνουν τις πρώτες δογματικές θέσεις. «Τις έπλασε, πάτερ, το άνθος; Ο θεός τέκνον μου... (Διότι) και η Χρυσαλλίς είναι πλάσμα του Θεού, ως συ...πάντα, όσα βλέπομεν εν τω κόσμῳ τούτῳ είναι έργα του Θεού... Εις μόνος, ο Θεός, είναι ο ποιητής ορατών τε πάντων και αοράτων»¹⁰⁹¹.

1088 M.Muller, Familienka Fechese, Lexikonder Padagogik, I Band, σ. 1153 - 56.

1089 Eugene Vandeur, Pour refaire Chretienne la famille, Semaines liturgiques, III, Lourain, 1925, p. 89.

1090 Δ' 1921, σ. 3.

1091 Β' 1884, σ. 237.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι σημαντικότερες περιπτώσεις θρησκευτικής δράσης της οικογένειας εντοπίζονται στην αρχή της περιόδου.

Η μητέρα εμφανίζεται, σ' ένα κείμενο που την υμνεί, να διδάσκει την πίστη με το ξύπνημα του παιδιού σε μια υπερβολή του επαίνου, που της απονέμεται. «...Τις, εγειρόμενος την αυγήν, εκ της κλίνης, διδάσκει την ύπαρξιν του αγαθού Θεού και τις να στρέφηται προς ανατολάς και να επικαλήται την εξ Υψους βοήθειαν; Η μήτηρ.»¹⁰⁹² Ο διδακτισμός, στοιχείο αρνητικό, δίνει στην προσευχή συγκεκριμένο τυπικό, καθορίζει το περιεχόμενο και στερεί τον παιδικό αυθορμητισμό στην αναζήτηση του Θεού.

Ο Θεός επιστρατεύεται στη διδασκαλία των ηθικών αξιών. «Η μητέρα μου μου παρήγγειλε να μη λέγω ποτέ μου ψέμματα... Ο Θεός δεν αγαπά τους ψεύτας...»¹⁰⁹³ Η τήρηση της θείας εντολής συνδέεται αμετάκλητα με τη θεία αγάπη και η παράβασή της με τη στέρηση της θείας παρουσίας, δημιουργώντας την εικόνα του Θεού - Τιμωρού στην παιδική φαντασία.

Συχνά η διδασκαλία περιορίζεται σε εθιμικά διατυπωμένες ιστορίες, συνοθύλευμα πίστης και προλήγεων, όπως για την «απόκρυφη ώρα» των Θεοφανείων που πραγματοποιεί κάθε ανθρώπινη επιθυμία¹⁰⁹⁴, για να φτάσει ως την υπόθαλψη, αν όχι την υιοθέτηση δεισιδαιμονιών και φριχτών πλασμάτων, τα οποία επιστρατεύονται στον αγώνα για την επιβολή της υπακοής και της επιμέλειας στα μικρά παιδιά: «...Οι μητέρες μας και προπάντων οι γιαγιάδες μας, μας εφοβέριζαν με τρομερά, αλλανύπαρκτα πράγματα. Με Στοιχεία, με Βρυκόλακες, με Καλικαντζάρους και άλλα...»¹⁰⁹⁵

Ο πατέρας σπάνια βέβαια αλλά θετικά, εμφανίζεται να επαινεί τη συμπεριφορά κοινωνικής αλληλεγγύης του παιδιού¹⁰⁹⁶.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η οικογένεια, ταυτισμένη με το «σπίτι», το χώρο τον πιο ασφαλή για το παιδί μετά τη γέννησή του, το διδάσκει: «Το σπίτι μας ...Συ μ' έμαθες τον Πλάστη να πιστεύω»¹⁰⁹⁷

1092 Ε', 1927, σ. 54.

1093 Ε', 1927, σ. 37.

1094 ΣΤ', 1947, σ. 85.

1095 Γ', 1936, σ. 31.

1096 Ε', 1927, σ. 48.

Η μητέρα μονοπωλεί την ιδιαιτερότητα του ρόλου του καθοδηγητή. Μαθαίνει στο παιδί να σέβεται τον καλό παπά¹⁰⁹⁸, του δίνει, όταν μεγαλώσει, το εικόνισμα της Παναγίας¹⁰⁹⁹ μεταδίδοντας του την πεποίθηση για τη δύναμη της προσευχής, το γαλουχεί με την ιδέα της αξίας των καλών έργων¹¹⁰⁰.

Τα λόγια της αποκτούν ιδιαιτερη αξία περιβαλλόμενα το συναισθηματικό κάλυμμα της αγάπης και δεν λησμονιούνται.

«...Της ήλθε στο νου το ποίημα, που της είχε μάθει η μητέρα της:

...Ένα καντήλι ακοίμητο
κάθε καρδιά φωτίζει
και της γλυκάνει τον παλμό,
σαν είναι πάντα στο καλό,
που ο Θεός ορίζει»¹¹⁰¹.

Στα βιβλία αυτά εντοπίζεται και μία στοιχειώδης οικογενειακή κατήχηση, πάντα με πρωταγωνίστρια τη μητέρα, που διαφωτίζει και νοηματοδοτεί την πίστη σε συνάρτηση και εξάρτηση με τους σταθμούς της ζωής και του έργου του Χριστού, με τα βιώματα της λατρείας και της οικογενειακής συμμετοχής.

« - Πλησιάζει παιδί μου, η μεγάλη της Χριστιανοσύνης ημέρα η 25 Δεκεμβρίου. Οι Χριστιανοί, παιδί μου, δόλοι θα εορτάσουμε και πάλι τη γέννηση του Χριστού μας... Με τέτοια λόγια αποκοιμίζει τον μικρό της Γιαννάκη η μαννούλα του»¹¹⁰². «...τις ημέρες αυτές - Μ. Βδομάδα - έπαθε πολλά ο Χριστός από κακούς ανθρώπους και στο τέλος τον εσταύρωσαν.

... Έχομε κάποιον πολύ δικό μας, που υποφέρει! Έχομε το Χριστό μας. Όλη αυτή την Μεγάλη Εβδομάδα υποφέρει, βασανίζεται, σταυρώνεται. Εμείς, σαν Χριστιανοί, δεν είναι σωστό να μη νοιώθουμε τον πόνο Του. Αυτός για μας εσταυρώθηκε...»¹¹⁰³

Ο πατέρας στη μοναδική του παρουσία περιβάλλει τον εκκλησιασμό με το μανδύα του καθωστρεπισμού, μεταφέροντας την

1097 ΣΤ', 1955, σ. 35.

1098 Α', 1956, σ. 42.

1099 Δ', 1955, σ. 26.

1100 Ε', 1955, σ. 32.

1101 Γ', 1955, σ. 58.

1102 Δ', 1955, σ. 66.

1103 Β', 1955, 146.

εικόνα που τα αναγνωστικά καλλιεργούν για τον «αρχηγό του σπιτιού».

«...Στην εκκλησία τα καλά παιδιά στέκουν φρόνιμα και προσέχουν τι λέγει ο παπάς και τι ψάλλει ο ψάλτης...»¹¹⁰⁴.

β. Το Σχολείο

Το σχολείο είναι ο κύριος φορέας της συστηματικής παροχής γνώσεων. Η δράση του επεκτείνεται σ' όλη την περιοχή, που ορίζει η αγωγή και η μόρφωση.

Η επίδραση του σχολείου, το οποίο νοείται ως περιβάλλον άψυχων και έμψυχων, αντικειμένων και προσάπων, είναι σημαντική και προσδιορίζει τη μελλοντική πορεία του νέου ανθρώπου, ο οποίος δέχεται ποικίλες επιρροές.

Για τα ελληνικά σχολεία της Πόλης είναι μετά την οικογένεια¹¹⁰⁵ ο κύριος παράγοντας, ο οποίος συμβάλλει στη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση¹¹⁰⁶ και την ηθική μόρφωση των παιδιών¹¹⁰⁷: «αρχή και βάσις παντός εκπαιδευτικού συστήματος των χριστιανικών σχολών πρέπει να είναι η διδασκαλία της χριστιανικής πίστεως, ελπίδος και αγάπης, ήτοι η θεωρητική μελέτη και πρακτική εξάσκησις των προς τον Θεόν και τον πλησίον χριστιανικών καθηκόντων»¹¹⁰⁸. Το κέντρο βάρους εντοπίζεται στα Α.Π., τα διδακτικά βιβλία και το δάσκαλο.

Σ' αυτή την ενότητα θα προσδιορίσουμε την άμεση παρουσία της σχολικής κοινότητας στη διαμορφούμενη παιδική θρησκευτική συνείδηση.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Τα βιβλία στις ελάχιστες αναφορές απεικονίζουν την πραγματικότητα της εποχής τους.

«Τίνων πραγμάτων χρείαν έχει ο μαθητής:

1104 Γ', 1955, σ. 55.

1105 Ε. Α' ΕΤΟΣ ΚΑ' αρ. 39, 15 - 9 - 1901, σ. 363, Εκκλησία και σχολείον.

1106 Ακτίνες, 1933, αρ. 19, σ. 147, Το σχολείον και η θρησκευτική αγωγή.

1107 Ε. Α' ΕΤΟΣ ΙΓ' αρ. 14, 4 - 6 - 1893, σ. 112, Κατά τι δύναται να συντελέσῃ η Δημοτική Σχολή προς την ηθικήν του λαού μόρφωσιν.

1108 Ε. Α' ΕΤΟΣ ΚΑ' αρ. 39, 28 - 9 - 1901, σ. 389.

...Μανθάνω ιεράν ιστορίαν... Μανθάνω προσευχάς...»¹¹⁰⁹ Η αποστήλιση των προσευχών εντάσσεται στα απαραίτητα εφόδια του μαθητή.

Η διδασκαλία σε γλώσσα καθαρεύουσα μεταφέρει δια στόματος του δασκάλου τα πρώτα κεφάλαια της Γένεσης. «Ο Θεός, παιδία μου, έκαμεν όλον τον κόσμον κατ' αυτήν την τάξιν, καθώς τον βλέπομεν εις εξ ημέρας...»¹¹¹⁰

Παρίσταται ανθρωπομορφικά να παραδίδει στο Μωϋσή τις δέκα εντολές, τις οποίες έγραψε «με το δάκτυλόν του».

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Το σχολείο στοχεύει στη μόρφωση σωστά θρησκευόμενων ανθρώπων μακριά από τις προλήψεις, οι οποίες αμαυρώνουν την πίστη προς το Θεό δίνοντας μερίδιο της διακυβέρνησης του κόσμου σε ανύπαρκτες δυνάμεις, πλάσματα της φαντασίας.

«Οι καλοί μας όμως διδάσκαλοι εις το σχολείον με τόσα πολλά και καλά παραδείγματα μας έπειθαν, ότι όλα αυτά είναι γεννήματα της φαντασίας των αγαθών ανθρώπων.

Δια τούτο εις την ψυχήν μας εγένετο μία πάλη μεταξύ προλήψεων και της αλήθειας¹¹¹¹.»

Είναι τόπος γνώσης και προσευχής¹¹¹².

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Τα παιδιά στο σχολείο μαθαίνουν προσευχές κατάλληλες για κάθε περίοδο της ημέρας.

Τα κείμενα εμφανίζουν τη συμμετοχή τους αυθόρυμητη και εκούσια. Το ακόλουθο όμως απόσπασμα είναι κραυγή απόγνωσης του μικρού μαθητή, που συμμορφώνεται και παρακολουθεί κάτι, το οποίο δεν κατανοεί: «...αυστηρός όσο να φαίνεται άγριος, ήταν ο δάσκαλος. Στάθηκε στη μέση και πρόφερε μια προσευχή με ακατάληπτες λέξεις. Τα παιδιά όλα μαζί απάντησαν «Αμήν!»¹¹¹³

1109 Β', 1884, σ. 19.

1110 Αλληλοδιδακτικής, σ. 18 - 19.

1111 Γ', 1936, σ. 31.

1112 Γ', 1926, 121, 122.

1113 Ε', 1955, σ. 25.

Ένας άλλος δάσκαλος όχι άγριος, αλλά πανταχού παρών και αποδίδων δικαιοσύνη ελέγχει την τέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων των παιδιών και στο διάστημα των διακοπών¹¹¹⁴.

Ο εκκλησιασμός κατέχει προνομιούχα θέση στα μαθητικά καθήκοντα. Γίνεται τις Κυριακές και τις γιορτές, αλλά και με κάθε ευκαιρία, ακόμη και στην εκδρομή. «Ο δάσκαλος και τα παιδιά επήγαν πρώτα στο εκκλησάκι να προσκυνήσουν. Έκαμαν το σταυρό τους και ανεσπάσθησαν την εικόνα της Παναγίας¹¹¹⁵.»

Η προσπάθεια πληροφόρησης και μύησης στη λατρεία γίνεται συνήθως με διηγήσεις, στις οποίες εμπλέκονται τα έθιμα έτσι, που η περιφρέουσα ατμόσφαιρα με τις βιωματικές εθιμικές εμπειρίες ν' απογυμνώνει την αφήγηση απ' το θρησκευτικό λατρευτικό στοιχείο.

Ο δάσκαλος μιλά στην τάξη για την βασιλόπιττα¹¹¹⁶ και η δασκάλα: «...τους είπε πως τα χελιδόνια φέρνουν την άνοιξη, τον Ευαγγελισμό της Παναγίας, τη Λαμπρή με τα κόκκινα αυγά και τη χαρά»¹¹¹⁷.

γ. Εικονογράφηση - εικόνα

Η αξία των εικόνων είναι σημαντική και υπερτερεί σε σύγκριση με τη γραπτή πηγή, γιατί παρέχει αμεσότερη αντίληψη των γεγονότων και οι οπτικές παραστάσεις διατηρούνται περισσότερο χρόνο στη μνήμη¹¹¹⁸.

Η προβολή της εικόνας αποσκοπεί στην εποπτεία του αντικειμένου της αφήγησης και στην υποβοήθηση με αποτελεσματικό τρόπο της κατανόησης του περιεχομένου ενός κειμένου¹¹¹⁹. Η αφήγηση έτσι αποκτά στήριγμα.

Ο κύριος ρόλος όμως της εικόνας είναι να λειτουργήσει ως κίνητρο και ως ερέθισμα, το οποίο θα οδηγήσει στη δραστηριοποίηση του μαθητή.

Για τα παλιότερα αναγνωστικά η αξία των εικόνων μεγιστοποιείται, αφού είναι μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις, που τα παι-

¹¹¹⁴ Β', 1955, σ. 8.

¹¹¹⁵ δ.π., σ. 163.

¹¹¹⁶ Γ', 1955, σ. 141.

¹¹¹⁷ δ.π., σ. 180.

¹¹¹⁸ Γ. Βρεττού, Σχεδιασμός και αξιολόγηση Α. Π. Ιστορίας, Θεσ/νίκη, 1987, σ. 42.

¹¹¹⁹ Baumann H./Meese, H. Audionuelle Medien im Geschichtsunterricht und Raicch, H. Zur Kartenarbeit im Geschichtsunterricht, σ. 279 - 297.

διά έχουν την ευκαιρία να ρθουν σε επαφή με τις εικαστικές απεικονήσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι δε συναντήσαμε καμία εικόνα με θρησκευτικό περιεχόμενο ή που να αφορά το χώρο της θρησκείας στα βιβλία της Β' περιόδου. Αν ληφθεί υπόψιν η γενική τους προσπάθεια για αποθρησκευτικοποίηση του περιεχομένου τους, η έλλειψη των εικόνων τονίζει την αξία τους.

Α' Περίοδος (190ς αι. - 1923)

Η εικονογράφηση των βιβλίων αυτής της περιόδου, που μπορεί να θεωρηθεί σχετική με την αποκρυστάλλωση στοιχείων της θρησκευτικής ταυτότητας δεν είναι πλούσια.

Ναοί εμφανίζονται στη διδασκαλία του Ε, ε και στο τέλος του αλφαριθμηταρίου¹¹²⁰: «Το τέμενος της Αγίας Σοφίας», το οποίο αποτελεί προσφιλές θέμα¹¹²¹. Στοχεύει πιθανότατα να την προβάλει στη συνέδηση των παιδιών ως εθνικό σύμβολο.

Στο παλιότερο βιβλίο της αλληλοδιδακτικής μεθόδου απεικονίζεται με ρεαλισμό. «Η Δημιουργία του Κόσμου» και «Ο Μωϋσῆς με τας 10 εντολάς»¹¹²². Η εικόνα της Αγίας Τριάδος κάτω από την πολύ δύσκολη δήλωση - διευκρίνιση «Αγία Τριάς, Εις Θεός» προβληματίζει ως προς τη δογματική ορθότητα της απεικόνισης. Ο Ιησούς, ο Θεός προσωποποιημένος, το Αγιο Πνεύμα σαν περιστέρι και σε χαμηλότερο επίπεδο η Παναγία πλαισιωμένη από τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ ανταποκρίνονται βέβαια στο επίπεδο της συγκεκριμένης σκέψης των μικρών μαθητών, αλλά σαφώς προκαλούν βιώματα μέσα απ' αυτό το οπτικό ερέθισμα που δημιουργούν αντίστοιχες λανθασμένες απόψεις, οι οποίες δύσκολα εξαλείφονται.

Η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, καθισμένη σε θρόνο είναι επηρεασμένη απ' τη Δυτική αναγεννησιακή τέχνη¹¹²³.

Απ' τη ζωή του Χριστού εικονίζονται η Γέννηση, η Προσκύνηση των Μάγων, η Βάπτιση και ο ύπνος των τριών μαθητών την ώρα της Προσευχής Του¹¹²⁴.

Οι εικόνες των Τριών Ιεραρχών εμνέουν σεβασμό, αλλά κι εδώ δεν μπορούμε να μιλάμε για Βυζαντινή τεχνοτροπία¹¹²⁵. Οι Άγιοι

1120 Α', χ. χ. σ. 31.

1121 ΣΤ', 1914, σ. 69.

1122 Αλληλοδιδακτικής, σ. 18.

1123 ΣΤ', 1910, σ. 77.

1124 Αλληλοδιδακτικής, σ. 20 και ΣΤ', δ.π., σ. 4.

Κωνσταντίνος και Ελένη στο ίδιο μοτίβο ολοκληρώνουν τον εικονογραφικό κύκλο¹¹²⁶.

Παρατηρούμε τη χρήση των εικόνων για τη στήριξη της αφήγησης γεγονότων και βιογραφιών.

Β' Περίοδος - Κανένα Δελτίο.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Τα σκίτσα της Α' περιόδου έχουν αντικατασταθεί με έγχρωμες εντυπωσιακές ζωγραφιές.

Η εικόνα του μικρού μονόκλιτου ναού¹¹²⁷, της μεγαλοπρεπούς βασιλικής με τρούλλο¹¹²⁸ ή του σταυροειδούς με τρούλλο¹¹²⁹ συνοδεύει κείμενα που αναφέρονται στο χωριό, τον εκκλησιασμό, τις μεγάλες γιορτές τονίζοντας πως αυτός είναι κέντρο της λατρείας, αλλά και της κοινωνικής ζωής.

Ο ιερέας ασκητικός με το ψαλτήρι στο χέρι προσεύχεται στο ναό ή ευλογεί τα παιδιά¹¹³⁰ σε μια εικονογραφική αναπαράσταση της ποιμαντικής και λειτουργικής του παρουσίας.

Ο Χριστός κατέχει την πρώτη θέση των εικονιζομένων. Η εικόνα της Γέννησης με τη φάτνη, την Παναγία στοργική Μητέρα, τους βοσκούς, τους μάγους και τους αγγέλους να σκέπουν¹¹³¹ αποτελούν τέρψη οφθαλμών και ψυχής για τους μικρούς μαθητές, ζωντανεύοντας με τα λαμπερά τους χρώματα σα σε παραμύθι τη θεία Γέννηση.

Ο Ιησούς ευλογών, ο στολισμένος επιτάφιος¹¹³² οδηγούν στο Χριστό Σημαιοφόρο να βγαίνει από τον τάφο μπροστά στα τρομαγμένα βλέμματα του Ρωμαίου στρατιώτη¹¹³³. Η εικόνα και ο τίτλος του κειμένου ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ είναι λάθος από δογματική άποψη. Για την ορθόδοξη πίστη και θεολογία η δόξα της Ανάστασης είναι η «Εις Άδην κάθοδος». Η νίκη επί του θανάτου επήλθε μέσα στο βασιλείο του με τη διδαχή της ανάστασης στους νεκρούς. Ο

1125 ΣΤ', 1910, σ. 116 - 118 - 120.

1126 ΣΤ', 1910, σ. 6 - 7.

1127 Γ', 1955, σ. 85.

1128 Β', 1955, σ. 162 - 164.

1129 Α', 1956, σ. 96.

1130 Α', 1956, σ. 155 και ΣΤ', 1955, σ. 121.

1131 Β', 1955, σ. 121, Ε', 1955, σ. 9.

1132 Ε', 1955, σ. 186 - 187 και Β', 1955, σ. 149.

1133 Ε', δ.π., σ. 112.

άγγελος πάντως αποδεικνύει το μέγα θαύμα δείχνοντας στις γυναικες τον άδειο τάφο¹¹³⁴. Στην περίπτωση του βιβλίου αντικαταστάθηκε με νεκρόκαστα, πιο κοντά στις παιδικές εμπειρίες.

Η Παρθένος στην εικόνα του Ευαγγελίου υπό την ευλογία του Αγγέλου και το βλέμμα του Πνεύματος - περιστεράς δέχεται το μήνυμα. Οι επιγραφές «Ευαγγελίζου γη χαράν μεγάλην» και «Αἰνείτε ουρανοὶ Θεού την δόξαν»¹¹³⁵ φορτίζουν τη σκηνή μ' όλο το θεολογικό της βάρος.

Η σημαντικότερη ίσως ομάδα εικόνων είναι εκείνη που αφορά τη λατρευτική πράξη της προσευχής και μάλιστα της προσωπικής - ατομικής.

Η πρωινή προσευχή, η βραδυνή δοξολογία, η δέηση για βοήθεια σε δύσκολες καταστάσεις¹¹³⁶ όλες συμβαίνουν μπροστά στα εικονίσματα του σπιτιού, που συνήθως αφιερώνονται στο Χριστό και την Παναγία.

Η δυστυχισμένη χήρα, το κοριτσάκι, τα τρία αδελφάκια σταυροκοπιούνται ή με τα χέρια σταυρωμένα φαίνεται πως έχουν υιοθετήσει μια προδιαγεγραμμένη αποδεκτή στάση, μια τελετουργία. Σίγουρα αυτό δεν αφαιρεί από την ευλάβεια και την πίστη. Όταν όμως αποτελεί το μοναδικό τρόπο παροντίστης, δεν μπορεί παρά να δημιουργεί στον αναγνώστη - αποδέκτη του μηνύματος την εντύπωση ότι η αποδοχή της προσευχής και η ικανοποίηση των αιτημάτων του εξαρτώνται κατά πολύ απ' τη συμμόρφωση στο εξωτερικό αυτό τυπικό, το οποίο έτσι ταυτίζεται με την «ποιότητα» των αναπεμπομένων.

Συμπερασματικά θα σημειώσουμε ότι στη Γ' Περίοδο οι αναφορές της οικογενειακής παρουσίας είναι και περισσότερες και θετικές. Στις άλλες περιπτώσεις περιορίζονται στη διδάκτική ηθικολογία που στοχεύει στον περιορισμό των παιδικών επιλογών σ' ένα αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο λατρευτικής κυρίως συμπεριφοράς. Αυτό εξηγείται στο γενικότερο κλίμα των παλιότερων βιβλίων, από τα οποία απουσιάζουν εικόνες οικογενειακής ατμόσφαιρας.

Η παρουσία του σχολείου είναι σπανιότερη κυρίως στη Β' Περίοδο, οπότε γινόταν προσπάθεια μείωσης της θετικής επίδρασής του στη διαμόρφωση εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης των παιδιών. Τα βιβλία αυτή την εικόνα εμφανίζουν. Πάντως οι λί-

1134 ΣΤΓ', 1955, σ. 76.

1135 δ.π., σ. 91.

1136 Α', 1956, σ. 66, 89.

γες αναφορές κινούνται στο χώρο της εντολοθεσίας και της υπακοής από φόβο εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις.

Οι εικόνες υπογραμμίζουν το περιεχόμενο των κειμένων σε καίρια σημεία των βιβλίων με θετικό τρόπο γενικά (βλ. ΠΙΝΑΚΑ 7 για ποσοστά).

Κεφάλαιο Β'

Εθνική ταυτότητα

Στοιχεία τα οποία συμβάλλουν στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων.

Το Β' Κεφάλαιο του δευτέρου μέρους επιχειρεί ντην προσέγγιση της εθνικής ταυτότητας των Ελληνοπαίδων όπως καταγράφεται ως πραγματικότητα, αλλά και ως επιδίωξη μέσα στα αναγνωστικά βιβλία. Η ποιοτική και ποσοτική παρουσίαση αφορά τις παραμέτρους που ορίζουν την εθνική ταυτότητα και οι οποίες αναλυτικά παρουσιάστηκαν στο Α' μέρος της έρευνας.

Η αναζήτηση στοιχείων του ιστορικού και πολιτισμικού παρελθόντος, η προσφυγή στη δράση προτύπων συμπεριφοράς για την επίτευξη αντίστοιχης ενεργοποίησης για τα Ελληνόπουλα της Πόλης, ο ρόλος της οικογένειας και του σχολείου ως ομάδων αναφοράς αλλά και παραδειγματισμού, αποτελούν τους χώρους αναζήτησης θεματικών αναφορών.

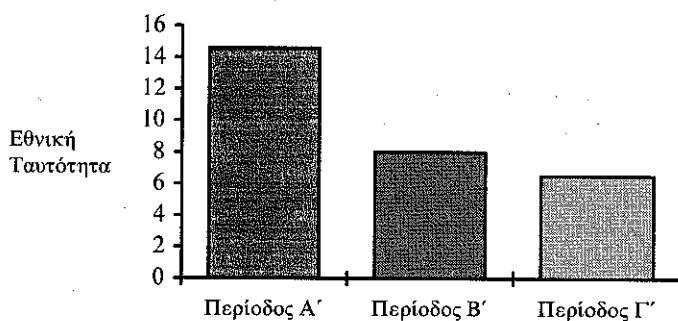
Η μεταβλητή που προσδιορίζει την κριτική των δεδομένων είναι ο χρόνος που επέφερε τη διαφοροποίηση στο περιεχόμενο των βιβλίων κάθε περιόδου.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω το δεύτερο κεφάλαιο επιχειρεί να αποτυπώσει την παρουσία των στοιχείων που στοχεύουν στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας καθώς και τον ορισμό της έννοιας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3				
Εθνική ταυτότητα	14.59%	8.007%	6.49%	29.087 %
	Περίοδος Α'	Περίοδος Β'	Περίοδος Γ'	Σύνολο

Ποσοστό επί τοις % στο σύνολο των δελτίων της έρευνας.

Διάγραμμα 2

Από τον πίνακα 3 και το διάγραμμα 2 προκύπτει ότι η πρώτη περίοδος, η περίοδος της Πατριαρχικής εποπτείας και του Μεγαλοϊδεατισμού, συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών στην Εθνική ταυτότητα.

Ακολουθεί η περίοδος του εθνικού αποχρωματισμού και της μεταστροφής του στόχου των αναφορών στο διάστημα μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης.

Για την Τρίτη χρονική περίοδο, η οποία παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό θα σημειώσουμε ότι αυτό είναι αποτέλεσμα της αφαίρεσης των κειμένων των ελληνικών αναγνωστικών, που αφορούσαν στοιχεία καλλιέργειας της εθνικής ταυτότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4				
Κατηγορία Κατεύθυνση				
Εθνική ταυτότητα	Θετικό	98.30%	37.70%	57.36%
	Αρνητικό	1.70%	62.30%	42.64%
	Περίοδος Α'	Περίοδος Β'	Περίοδος Γ'	

Ποσοστό επί τοις % στο σύνολο των δελτίων της περιόδου που αφορούν το Β' Κεφάλαιο: Εθνική ταυτότητα.

Τα 578 δελτία, που αφορούν την Εθνική ταυτότητα, ταξινομήθηκαν και στην κατηγορία κατεύθυνση με στόχο την κατάταξή τους σε αρνητικά ή θετικά σύνολα αναφορών.

Στην πρώτη περίοδο παρατηρείται η πλήρης επικράτηση των θετικών στοιχείων (98,30%). Ως θετικές χαρακτηρίστηκαν οι αναφορές, που οδηγούν στη διαμόρφωση και τη συντήρηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης.

Αρνητικές είναι όσες προσπαθούν να διαμορφώσουν τουρκική εθνική ταυτότητα.

Στη δεύτερη περίοδο υπερτερούν οι αρνητικές αναφορές. Η πολιτική αλλαγή οδήγησε και στη διαφοροποίηση των στόχων του περιεχομένου των αναγνωστικών. Ασκείται καθαρά φιλοτουρκική προπαγάνδα. Θετικές στη συγκεκριμένη περιπτώση χαρακτηρίστηκαν όσες αναφορές δεν αναφέρονται απροκάλυπτα σε στοιχεία της αρχαίας Ελληνικής ιστορίας και μυθολογίας και του λαϊκού πολιτισμού και συντηρούν το ελληνικό ιδεολογικό υπόβαθρο.

Στην τρίτη περίοδο οι θετικές αναφορές υπερτερούν, γιατί σ' αυτές κατατάχτηκαν τα πάμπολα στοιχεία και οι περιγραφές της Ελλάδας ως γεωγραφικού και κοινωνικοπολιτιστικού χώρου.

Σημειώνουμε επίσης ότι σε όλες τις περιόδους θεωρήθηκαν θετικές και οι αναφορές στη συναδέλφωση των δύο λαών.

1. Πολιτιστική - Πολιτισμική κληρονομιά

Ο πολιτισμός αναφέρεται σε κοινωνικά μεταβιβαστά στοιχεία από γενιά σε γενιά. Η μεταβίβαση γίνεται μέσα από κοινωνικούς μηχανισμούς, όπως η οικογένεια και το σχολείο. Χάρη στη δεσμευτικότητα αυτών των μηχανισμών τα στοιχεία αυτά κατατείνουν προς κάποια ιδιομορφία των διαμορφούμενων αντιλήψεων, των στάσεων και της συμπεριφοράς που χαρακτηρίζει ένα κοινωνικό σύνολο¹¹³⁷.

Η σημασία του εθνικού πολιτισμού είναι προφανής, αφού η ανθρώπινη φύση διαμορφώνεται με τον ανθρώπινο πολιτισμό, ο οποίος αποτελεί προϊόν της¹¹³⁸.

Η προβληματική για τη διάκριση ανάμεσα στους όρους Civilization και Culture¹¹³⁹ και την ελληνική τους απόδοση δεν εν-

1137 Δ. Γ. Τσαούση, Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας, Ελλ. Κοινωνία I, 1983, σ. 17.

1138 Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Ηθική, Θεατρική, 1985, σ. 227.

1139 T. B. BOTTOMORE, Κοινωνιολογία, 1983, σ. 20, 24.

διαφέρει την παρούσα μελέτη. Θα σημειώσουμε μόνο τις απόψεις του Alfred Weber, σύμφωνα με τις οποίες «πολιτισμός» είναι η επιστημονική και τεχνική γνώση και ο έλεγχος που η γνώση δίνει επί φυσικών πόρων, ενώ «παιδεία» είναι τα καλλιτεχνικά, τα θρησκευτικά, τα φιλοσοφικά και άλλα παρόμοια προϊόντα μας κοινωνίας¹¹⁴⁰. Η καθολική κοινωνική έκφραση όπου λειτουργεί η πολιτισμική αναπάραγωγή στις πολυποίκιλες εκφράσεις της.

Για τον προσδιορισμό του περιεχομένου της ενότητας δεχτήκαμε τον ορισμό της «παιδείας» εξαιρουμένων των θρησκευτικών θεμάτων, τα οποία καταγράφηκαν και αξιολογήθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η Θρησκεία των αρχαίων Έλληνων και η πίστη τους για το θεϊκό φανέρωμα των μελλούμενων στα μαντεία¹¹⁴¹ είναι το αποκρυστάλλωμα της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής θεωρησης των προβλημάτων της ζωής και του θανάτου.

Η χώρα και η εποχή μπορούν να περηφανεύονται ότι υπήρξαν το λίκνο των επτά σοφών κατά του Ζ' αιώνα¹¹⁴². Ο Θαλής παρατήρησε πρώτος τον ηλεκτρισμό¹¹⁴³ και άφησε παρακαταθήκη στις μελλοντικές γενιές το «φίλει την παιδείαν»¹¹⁴⁴; ενώ ο Πλάτων έλεγε: «Δικαιοσύνη είνε συλλήβδην πάσα αρετή...»¹¹⁴⁵

Στο χώρο της ευαισθητοποίησης απέναντι στην τέχνη η αρχαία Αθήνα παρέχει το κατάλληλο υλικό: Η Ακρόπολη αναδείχτηκε «ως το επιφανές μουσείο της Αθηναϊκής τέχνης»¹¹⁴⁶. Ένας μικρός αρχαίος, ο Πρόας, ως αυτόπτης και αυτήκοος μάρτυρας απ' τα βάθη της Ιστορίας εκφράζει το θαυμασμό του για το δημιουργημα¹¹⁴⁷ προδιαγράφοντας μια πορεία αναγωγής του σε σύμβολο του ελληνισμού, αποκορύφωμα της συνδυαστικής δράσης του

¹¹⁴⁰ βλ. *Kulturgeschichte als Kulturosoziologie* Leiden, 1935, βαναθ.έκδοση 1950. T. B. BOTTO MORE, δ.π., βλ. B. Νικολαΐδη Κοινωνικοτολητική επανάσταση..., Κατερίνη, 1987, σ. 47 (κουλτούρα) και Raymond Williams, *Culture...*, Glasco, 1981, σ. 10 - 12.

¹¹⁴¹ ΣΤ', 1910, σ. 47, 52.

¹¹⁴² Ε', 1891, σ. 136.

¹¹⁴³ δ.π.

¹¹⁴⁴ ΣΤ', 1910, σ. 84.

¹¹⁴⁵ δ.π., σ. 30.

¹¹⁴⁶ δ.π., 129.

¹¹⁴⁷ Δ', 1921, σ. 103.

ελληνικού πνεύματος με το καλλιτεχνικό αισθητήριο ενός λαού, όπως αυτό στρατεύτηκε, για να στεγάσει τις θρησκευτικές, λατρευτικές του εκδηλώσεις.

«...όπως έπραξαν οι αρχαιότεροι ημών προπάτορες, οι στήσαντες εν τη Ακροπόλει των Αθηνών ιερά της του Θεού Σοφίας, αλλά σωματοποιήσαντες την έννοιαν ταύτην δια του ονόματος και της εικόνος της Αθηνάς. Τω όντι ο Παρθενών του Περικλέους, του Ικτίνου, και του Φειδίου ουδέν άλλο ήτο ή το εθνικόν της Αγίας Σοφίας ιερόν»¹¹⁴⁸. Ο παραλληλισμός επιχειρεί τη διατίστωση και τη διατύπωση της εθνικής συνέχειας με την παραδοχή της πολιτιστικής διάχυσης και διαπήδησης ανάμεσα στις εποχές.

Η Ολυμπία φιλοξενεί το άγαλμα του Δία, έργο του Φειδία¹¹⁴⁹ και τον Ερμή του Πραξιτέλους: «...Βλέπων τις σήμερον το έξοχον άγαλμα σκέπτεται, ότι...ο Θεός...δεν συναπέθανε μετά του αρχαίου κόσμου, δεν συνεξέλιπε μετά της αρχαίας θρησκείας, αλλά ζη...ευλαβώς προσκυνούμενος υπό των επί πάσης πεπολιτισμένης χώρας προσερχομένων ...»¹¹⁵⁰.

Στο χώρο της πνευματικής δημιουργίας μνημονεύονται ο Τυρταίος, ο Πλάτων, ο οποίος έσωσε τα λόγια του Σωκράτη και ο 'Ομηρος¹¹⁵¹ μεταβαλλόμενος σε διαχρονικό σύμβολο της ελληνικής ποιητικής δημιουργίας. Το βιβλίο της ΣΤ' τάξης του 1910 κλείνει με εκτενές απόσπασμα του έργου «Κύρου ανάβασις. Βιβλίον Α' α', 1 - 1, 5 - 16»¹¹⁵².

Στο ίδιο βιβλίο σ' ένα κείμενο για την καταγραφή των κατορθωμάτων του Μ. Αλεξάνδρου παρελαύνουν σπουδαίοι Έλληνες ιστορικοί: «...ο Αλέξανδρος δεν έτυχεν ουδ' Ηροδότου ή Ξενοφώντος αφηγητού, ουδέ Θουκυδίδου δραματουργού. Πολλοί μεν των περι αυτόν επεχείρησαν να εξιστορήσωσι τα κατά την εκστρατείαν εκείνην, Πτολεμαίος ο Λάγον...οι δε συγγραφείς δι' αν σήμερον γνωρίζομεν τα κατά τον Αλέξανδρον, είνε όλοι μεταγενέστεροι...ο Διόδωρος ο Σικελώτης, ο Πλούταρχος και ο Αρριανός»¹¹⁵³.

Είναι προφανές ότι η συντρηπτική πλειοψηφία των αναφορών προέρχονται από την αρχαία Ελλάδα, η οποία θεωρείται για την εποχή πηγή δόξας για τους νεότερους Έλληνες, απ' τους οποίους ως

1148 ΣΤ', 1910, σ. 12.

1149 Δ', 1921, σ. 150

1150 ΣΤ', 1914, σ. 91

1151 Δ', 1921, σ. 114 - 115, ΣΤ' 1910, σ. 62, 97, 154

1152 ΣΤ', 1910, σ. 220 - 260

1153 6.π., σ. 162

πνευματικοί άνδρες αναφέρονται ο ποιητής Δ. Σολωμός και ο Αδαμάντιος Κοραής¹¹⁵⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι γίνεται ιδιαίτερη μνεία των Προλεγομένων και των κριτικών παρατηρήσεων «εις τους αρχαίους Ελληνας συγγραφείς» του Κοραή.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι Έλληνες της δύσκολης περιόδου της πνευματικής δυσπραγίας και του εθνικού αφανισμού δεν παρουσιάζονται επιλήσμονες του παρελθόντος.

Τιμούν το όνομα και τη μνήμη όσων απολαμβάνουν τη διεθνή αναγνώριση της προσφοράς τους στο πολιτιστικό οικοδόμημα. Ανάμεσά τους: «Οι μεγάλοι νόες, όσοι εδοξάσθησαν άλλοτε επί της γης, βασιλεύουν ακόμη και σήμερον. Ο Πλάτων διδάσκει αιωνίως την υψηλήν φιλοσοφίαν...ο Ομηρος, (ο Δάντης) εξακολουθούν να ψάλλουν ως εάν έζων»¹¹⁵⁵.

Διεκδικούν όμως το μονοπάλιο της κοινής καταγωγής. Το αντίγραφο του Δισκοβόλου του Μύρωνα βραβεύει τον πρώτο μαθητή με τη λήξη της σχολικής χρονιάς, επιτρέποντας στο δάσκαλο να κάνει μια αναδρομή στην αρχαιότητα¹¹⁵⁶.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η Ρόδος και η Δήλος¹¹⁵⁷ παρουσιάζονται στα αντίστοιχα οδοιπορικά ως αδιάψευστοι μάρτυρες της Ιστορίας. Αγάλματα και επιγραφές, στήλες και ερείπια ναών, η ακρόπολη της Ρόδου με οικοδέσποινες την Ομορφιά και την Ιστορία υποδέχονται τους ταλαντισμένους απογόνους, για να τροφοδοτήσουν την ελπίδα με τη δύναμη που παρέχουν τ' αρχαία πατρογονικά κληροδοτήματα.

Ο φιλόσοφος Διογένης συναντά τον Αλέξανδρο¹¹⁵⁸ κι η ιστορία συναντά το παρόν. Ο θαυμασμός για το παρελθόν νοηματοδοτεί τον αγώνα για επιβίωση.

Απ' τους σύγχρονους καλλιτέχνες μνημονεύεται ένας Τούρκος αρχιτέκτονας: «Τα έργα του αριθμούνται εις τριακόσια και ευρίσκονται εις όλα τα μέρη της Τουρκίας ...εδόξασε την Τουρκία»¹¹⁵⁹.

1154 δ.π., σ. 79, 198

1155 ΣΤ', 1926, σ. 2.

1156 ΣΤ', 1947, σ. 153.

1157 ΣΤ', 1955, σ. 64, 65 - 67.

1158 Δ', 1955, σ. 141.

Συμπερασματικά σημειώνουμε ότι η θετική παρουσία των αναφορών της πολιτιστικής κληρονομιάς του Έθνους εντοπίζεται κυρίως στην Α' Περίοδο, όπου είναι σαφής η στροφή προς το ένδοξο παρελθόν. Τα Δελτία είναι 22 ενώ για τη Β' Περίοδο 4 και το ίδιο για τη Γ'. Είναι προφανής ο στόχος της κατακόρυφης πτώσης στη συχνότητα εμφάνισης των στοιχείων, η οποία συνοδεύεται και απ' την αρνητική αναφορά σε πολιτισμικά επιτεύγματα των Τούρκων. Βέβαια αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια της εποχής, αλλά κρίνεται αρνητική για τη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης στα Ελληνόπουλα.

2. Ήθη - έθιμα - γνωμικά - λαϊκοί μύθοι (λαϊκός πολιτισμός)

Ο λαϊκός πολιτισμός, ο ελληνικός λαϊκός πολιτισμός μπορεί να ορισθεί σαν ένα σύνολο χαρακτηριστικών, που μαζί με τα στοιχεία τα οποία συνθέτουν τον εθνικό πολιτισμό, καθορίζουν την ξεχωριστή οντότητα, την ταυτότητα του ελληνικού λαού. Η παρουσία του έχει το προνόμιο να μην περιορίζεται από την έννοια κράτος, αλλά να αποτελεί στοιχείο αναγνώρισης της «συγγένειας» ανθρώπινων ομάδων, τις οποίες πολλές φορές χωρίζουν τεράστιες εδαφικές αποστάσεις. Σ' αυτές οικριβώς τις περιπτώσεις ο λαϊκός πολιτισμός είναι ο παράγοντας που αποδεικνύει την ιστορική συνέχεια και νοηματοδοτεί, με άλλους παράγοντες, την αναγκαιότητα της συντήρησης της εθνικής ταυτότητας, τρέφοντας μέσα από παραδόσεις, λαϊκούς μύθους, δημοτικά τραγούδια την ελπίδα για μελλοντική αποκατάσταση των κακώς κειμένων.

Είναι ένα μοναδικό σε σύνθεση μόρφωμα, που δημιούργησε η περίεχην απόσταξη γεγονότων, φαντασίας, τέχνης και ποίησης στο εργαστήρι του χρόνου, όπου η μνήμη ανήγαγε το υποκειμενικό σε αντικειμενικό και το ατομικό σε ομαδικό και η κοινή αποδοχή, η συνειδητοποίηση της ιδιαιτερότητας σφράγισε και διατηρεί πολύτιμο και ζωντανό το «αιθέριο έλαιο» της ψυχής του λαού.

Τα αναγνωστικά βιβλία περιέχουν στα κείμενά τους παραδόσεις, γνωμικά και μύθους. Βέβαια δεν παρουσιάζονται μορφές λαϊκής τέχνης, ζωγραφικής ή αγιογραφίας.

Θα παρατεθούν τα στοιχεία κατά περίοδο και η κριτική θα συνίσταται στην ποσότητα των αναφορών, αφού η επίδρασή τους δεν μπορεί παρά να είναι θετική σ' ένα περιβάλλον, όπου οι άμεσες εθνικές παραστάσεις φθείνουν ως τον αφανισμό τους με το πέρασμα

των δεκαετιών αποδεικνύοντας ότι οι προσδοκίες και οι «μεγάλες ιδέες» ήταν ένας ακόμη λαϊκός μύθος.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Αρχαία γνωμικά, που σε μερικά εμφανίζεται η υπογραφή του πρώτου λαλήσαντα, με το πέρασμα του χρόνου και τη συνεχιζόμενη χρήση τους, αποκτούν την αναμφισβήτητη αξία της παροιμίας, της λαϊκής θυμοσοφίας και σκέψης. Η διαφορά τους απ' τις παροιμίες βρίσκεται στον προσδιορισμό τους χρονικά στην αρχαία Ελλάδα. Αυτό βέβαια μεγιστοποιεί την αξία τους και τη δυνατότητα παρέμβασης στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίγνεσθαι με αξιακό σύστημα διαφοροποιημένο από εκείνο του εθιμικού δικαίου. Η συμμόρφωση του απόμου επιδιώκεται να γίνει με την αποδοχή του ορθού μηνύματος, που εγγυώνται η αρχαία προέλευση και η συντήρηση στο χρόνο και όχι οι επιπτώσεις που υφίστανται οι παραβάτες του εθιμικού δικαίου. «Σπεύδε βραδέως»¹¹⁶⁰, «Χρόνου φείδου»¹¹⁶¹, «Εις αύριον τα σπουδαία»¹¹⁶², «Η αργία είνε μήτηρ πάσης κακίας»¹¹⁶³, «Συν Αθηνά και χείρα κίνει»¹¹⁶⁴ είναι ρητά που καλούνται να νονθετήσουν τα μικρά Ελληνόπουλα. Είναι οι παράμετροι που ορίζουν τη συμπεριφορά των γονιών τους. Των εμπόρων, των βιοτεχνών, των ελευθέρων επαγγελματιών, οι οποίοι με την καλή χρήση χρόνου και χρήματος και την ανάπτυξη πρωτοβουλιών έγιναν μοχλοί της οικονομικής κίνησης ολόκληρου του Τουρκικού κράτους. Η φιλία αποτελούσε και αποτελεί σεβαστό συναίσθημα: «Επί τα δείπνα των φίλων βραδέως πορεύου, επί δε τας ατυχίας ταχέως», Χίλιφνος.

«Ομοίως αισχρόν μηδένα φίλον έχειν και πολλούς εταίρους μεταλλάττειν». Ισοκράτους¹¹⁶⁵.

Στο επίπεδο της οριζόντιας κοινωνικότητας, οι παροιμίες υπηρετούν ένα πλέγμα ηθικοκοινωνικών αρετών, με θρησκευτικό υπόβαθρο.

«Πολλά χαρίζει ο Θεός σ' εκείνον όπου δίνει»¹¹⁶⁶.

¹¹⁶⁰ Β', 1884, σ. 40.

¹¹⁶¹ Δ', 1921, σ. 25.

¹¹⁶² Ε', 1891, σ. 65.

¹¹⁶³ ΣΤ', 1914, σ. 119.

¹¹⁶⁴ Ε', 1914, σ. 119.

¹¹⁶⁵ Δ', 1921, σ. 9.

¹¹⁶⁶ δ.π., σ. 31.

«Η φιλοπονία είναι ευτυχία και ζωή, θάνατος η οκνηρία και των κακών πηγή»¹¹⁶⁷.

Η εργασία αξιολογήθηκε με άριστα απ' τους αρχαίους Έλληνες, στη Βίβλο ανάχθηκε σε θεάρεστη συμπεριφορά και για τους μειονοτικούς Έλληνες είναι τρόπος ζωής, ο μόνος τρόπος, για να διατηρήσουν τον πολιτισμό, την παιδεία, το αυτεξούσιο με την οικονομική τους αυτοδυναμία.

Στο βιβλίο της ΣΤ' του 1910 παρατίθεται μια σειρά Αισωπικών μύθων: Έριφος και Λύκος, Βους και Αξων... Ο Αίσωπος φορέας πείρας αιώνων και οξύτατης γνώστης με τη λιτότητα, την ακριβολογία, τη χάρτη του ύφους των αλληγορικών μύθων αναδεικνύεται σε άριστο διαχρονικό παιδαγωγό. Θίγοντας ηθικά προβλήματα προκαλεί στο επίπεδο του παραλληλισμού συμπάθεια για τον αδικημένο. Δίδαξε και διδάσκει τον ορθό τρόπο συμπεριφοράς του ανθρώπου προς το συνάνθρωπο, τη θεότητα, τα ζώα, τη φύση¹¹⁶⁸.

Ο ελληνικός λαός δημιούργησε και πλήθος παραδόσεων που είναι κατεξοχήν εθνικά μνημεία και σύνθεσε δημοτικά τραγούδια που εικονίζουν την ψυχή του καλύτερα από κάθε τι άλλο¹¹⁶⁹. Η πολύχρονη, περιπτειώδης ιστορική πορεία του Ελληνισμού τροφοδότησε το λαϊκό ποιητή με πλήθος ερεθίσματα. Η χαρά της νίκης, ο πόνος της σκλαβιάς, η οδύνη για την Άλωση έγιναν δημοτικά τραγούδια, θρύλοι που υπέθαλψαν την ελπίδα για απελευθέρωση. Σιγά - σιγά η Πόλη και η Αγία - Σοφία γίνονται τα κύρια σύμβολα του Έθνους.

«Η Αγία Σοφία

Σημαίνει ο Θεός, σημαίνη γη,
σημαίνουν τα επουράνια.

Σημαίνει κη Αγία Σοφία, το μέγα Μοναστήρι,

...Πάντε ψωλάδες τους ψαλμούς

κι' ας χαμηλώσουν τ' Άγια!

...Γιατ' είνε θέλημα Θεού η Πόλη να δουλέψη...»¹¹⁷⁰

Να «δουλέψη» και όχι να «τουρκέψη» η Πόλη. Το κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον επέβαλε τη διαμόρφωση του περιεχομένου. Ήταν θέλημα Θεού να κυριευτεί η Πόλη. Η θέση αυτή είναι συνέχιση των ιουδαϊκών απόψεων. Ο Ιουδαίος την εξήγηση του πε-

1167 δ.π., σ. 93.

1168 Τρ. Δελή, Αίσωπος, Μ.Π. Ε' τ. 10ς, σ. 109.

1169 Δ. Β. Οικονομίδη, Παραδόσεις, Μ.Π. Ε' τ. 40ς, σ. 422.

1170 ΣΤ', 1910, σ. 13.

πρωμένου του τη βρίσκει στο Θεό. Η άρνηση του Ισραήλ, η αμαρτία του μπορεί να σπάσει τους δεσμούς που δημιούργησε η αγάπη Του¹¹⁷¹.

Για τους Βυζαντινούς της δύσκολης περιόδου μετά την Πτώση, όσο λιγόστευε η ασφάλεια επί γης, όσο η επίγεια βασιλεία κλονίζοταν, τόσο μεγάλωνε η επιθυμία της αναζήτησης μιας υπερβατικής βασιλείας, της βασιλείας του Θεού. Η άλωση σήμανε την πολιτική πτώση και την κοινωνική υποδούλωση.

Ο ορθόδοξος λαός καλλιέργησε την εσωστρέφεια και την περισυλλογή. Ταυτόχρονα ευνόησε την ανάπτυξη μιας προφητικής και αποκαλυπτικής ουτοπίας¹¹⁷², για να πλάσει στο ακατάλυτο χρονικά λαϊκό χθωνευτήρι θρύλους και παραδόσεις και σύμβολα, τα οποία σύνθεσαν το ιδεολογικό υπόβαθρο για την υπαγόρευση της δράσης για την ανάκτηση των χαμένων συμβόλων.

Στα ελληνικά αναγνωστικά της Κων/πολης λείπουν τέτοιου είδους αναφορές. Το προηγούμενο ποίημα αποτελεί εξαίρεση. Οι θρύλοι περιορίζονται μάλλον στην προφορική παράδοση, υφαίνοντας ένα είδος εθνικού μυστικισμού.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι μύθοι του Αισώπου «Ο άνθρωπος και ο λέων»¹¹⁷³, «Ο λαγός και η χελώνη»¹¹⁷⁴, «ο βάτραχος κι ο ποντικός»¹¹⁷⁵ τέρπουν με την ιλαρότητα της αφήγησης και το χιούμορ, σατυρίζουν και κριτικάρουν ανθρώπινους χαρακτήρες, συμβουλεύουν και διδάσκουν με παιδαγωγικό τρόπο. Οι παροιμίες, παροιμιώδεις μύθοι μεταφοράς «απέιδος επείδος» κατά τον Αριστοτέλη αποκτούν διδακτικό χαρακτήρα, όταν προβάλλει η υποκρυπτόμενη αλήθεια με την υποχώρηση του ευτράπελου μανδύα¹¹⁷⁶.

Τα γνωμικά εκφράζουν τις εμπειρίες του λαού με διδακτικό τρόπο και σκοπό. Διεκδικούν την πατρότητα σοφών και επιφανών αντρών. Στη νεότερη Ελλάδα ο θησαυρός των λαϊκών γνωμικών είναι ανυπολόγιστος.

1171 Δ. Καϊμάκη, Εισαγωγή στα ιστορικά και προφητικά βιβλία της Π.Δ., Θεσ/νίκη, 1987, σ. 14.

1172 Γ. Ι. Μαντζαρίδη, Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, Θεσ/νίκη, 1985, σ. 113.

1173 Ε', 1949, σ. 17.

1174 Γ', 1926, σ. 14.

1175 Α', εξ. Β' 1936, σ. 35 Α', εξ. Α' 1939 - 1950, σ. 59.

1176 Β. Οικονομίδη, Παροιμίες, Μ.Π. Ε' τ. 4, σ. 444.

Τα όρια ανάμεσα στις παροιμίες και τα γνωμικά δε φαίνεται να απασχολούν τους συγγραφείς των αναγνωστικών. «Αἱ κακαὶ συναναστροφαὶ φθείρουσιν ἡθη χρηστά, λέγει μία αρχαία παροιμία. Σήμερον ἔχομεν μίαν ανάλογον με την παλαιάν που λέγει: Μ' ὅποιον δάσκαλο καθήσεις, τέτοια γράμματα θα μάθης»¹¹⁷⁷.

Παροιμίες, γνωμικά και ρητά ταξινομούνται ανάλογα με τον τομέα της ζωής που καλούνται να επηρεάσουν σε:

Ηθικές:

«Η τιμή, τιμή δεν έχει
και χαρά 'ς τον, που την έχει»¹¹⁷⁸.

Κοινωνικές:

«Οι καλοί τρόπο κάμνουν
τους καλούς φίλους»¹¹⁷⁹

Φυσικά με μια βαθύτερη θεώρησή τους οι αξιολογικές παρανέσεις αλληλοπεριχωρούνται και ο σαφής διαχωρισμός τους δεν είναι απόλυτα εφικτός.

Πρακτικές:

«Χρόνου φείδουν.
Ο καιρός είναι χρήμα.
Ο καιρός περνά κι' οπίσω δεν γυρνά.
'Οποιος νειος είν' αμελής, γέρος θάναι δυστυχής»¹¹⁸⁰

Η παράδοση «της γριάς τα τυριά» της Ιμβρου είναι, όπως λέει το κείμενο, προϊόν της «λαϊκής φαντασίας» και αυτό εξασφαλίζει την αντοχή της στο χρόνο.

«...Και όμως η ιστορία θα μείνη, θα ανθή πάντοτε εις τα χείλη των ανθρώπων, οι οποίοι την εφαντάσθηκαν και οι οποίοι τη διασώζουν από γενεάς εις γενεάν ...»¹¹⁸¹

Το μοιρολόγι στο «θάνατο του ναύτη» και το τραγούδι της ξενιτειάς «Ανάθεμά σε, ξενιτειά, με τα φαρμάκια πώχεις...»¹¹⁸² επιμένουν, όπως και τα αντίστοιχα άλλων ελληνικών περιοχών, να τραγουδούν την αγάπη για την πατρίδα, που ξεκινά απ' την ιδιαίτερη

1177 Ε', 1949, σ. 44.

1178 Γ', 1938, σ. 210.

1179 Ε', 1937, σ. 129.

1180 Ε', 1937, σ. 164.

1181 ΣΤ', 1947, σ. 118.

1182 ΣΤ', 1926, σ. 42 και ΣΤ', 1947, σ. 62.

πατρίδα ως βιωματικό χώρο και υφαίνει ένα αόρατο ανθεκτικό δίκτυο που τη συγκρατεί, έστω στο χώρο των πόθων και του ονείρου, να πορεύεται προς το μέλλον συνδεδεμένη με τη μεγάλη, ελεύθερη πατρίδα.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Οι μύθοι του Αισώπου διδάσκουν και τους μαθητές αυτής της περιόδου στην αποφυγή της ματαιοδοξίας, της έπαρσης, καταδικάζουν μέσα απ' τις επιβαλλόμενες τιμωρίες την απιστία και την εκδικητική εχθρότητα, ενώ η απρονοησία μπορεί να οδηγήσει ως το θάνατο.

Οι Καλικαντζάροι είναι πρωταγωνιστές σε νεοελληνικές παραδόσεις. Κατά τη γνώμη του Κ. Α. Ρωμαίου είναι πνεύματα των νεκρών που επανέρχονται για ορισμένο χρόνο στη γη και κατά το Δωδεκαήμερο απ' τα Χριστούγεννα μέχρι τα Φώτα συναναστέφονται με τους ζωντανούς¹¹⁸³. Ισως αυτός να είναι ο βαθύτερος λόγος που οδήγησε στην έντονη παρουσία της παράδοσης και των αντίστοιχων εθίμων στη ζωή των χριστιανών και στις σελίδες των βιβλίων¹¹⁸⁴.

Μαντέματα και αινίγματα στο βιβλίο της Δ' τάξης αποτελούν τον παιδαγωγικό τρόπο για να περάσουν οι ώρες του χειμώνα.

«Τέσσερις στέκονται,
δύο ακούνε,
ένας σκάφτει
κι ένας θυμιατίζει»¹¹⁸⁵

Η ελληνική σκέψη κατέγραψε με θαυμαστό τρόπο υποκρυπτόμενες έννοιες σε εικονικές περιγραφές ενός πράγματος ή μιας ενέργειας¹¹⁸⁶. Εκτός από τις παροιμίες του χειμώνα, που αφορούν τις καιρικές συνθήκες, τις γεωργικές ασχολίες και εμπλέκουν τις γιορτές και τους αγίους.

«Αγία Βαρβάρα μίλησε κι ο Σάββας απεκρίθη:
-Μαζέψτε ξύλα κι άχυρα και σύρτε και στο μύλο,
γιατ' Άι Νικόλας έρχεται στα χιόνια φορτωμένος...»,

1183 Δ. Β. Οικονομίδη, Παραδόσεις, Μ.Π. Ε' τ. 4ος, σ. 423.

1184 Δ', 1955, σ. 70 - 71.

1185 δ.π., σ. 62 - 64.

1186 Β. Δ. Οικονομίδη, Μ.Π. Ε' τ. 3ος, σ. 554.

στο βιβλίο της ΣΤ' παρατίθενται παροιμίες και γνωμικά με περιεχόμενο ηθικό, θρησκευτικό και κοινωνικό απ' τη συλλογή παροιμιών του N. Πολίτη. «Η αλήθεια πλέει σαν το λάδι στο νερό», «Ο Θεός είναι ψηλά, μα βλέπει χαμηλά», «Άκου γέρου συμβουλή και παιδεμένου γνώμη...»¹¹⁸⁷

Η περιγραφή των εθιμικών πράξεων και των ηθών του λαού αποτελεί θετικό στοιχείο ανάπτυξης της εθνικής ταυτότητας. Η παρουσία τους στα αναγνωστικά βιβλία είναι θετική και οι αναφορές αρκετές με φανερή τη μείωσή τους στη Γ' Περίοδο.

3. Μυθολογία

Οι μύθοι αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ζωής των αρχαίων Ελλήνων και ολοκληρώνουν το πολιτισμικό και πολιτιστικό τους πορτρέτο. Κανένας τομέας, καμιά εκδήλωσή τους δεν μπορεί αντικειμενικά να γίνει κατανοητή, χωρίς να ληφθεί υπόψιν το μυθολογικό υπόβαθρο της σκέψης τους. Η δύναμη της ζωής που περικλεί-ουν¹¹⁸⁸, πέραν του ότι αποτέλεσε τη βάση της αρχαίας φιλολογίας, αποδεικνύεται μέσα απ' τη χρήση τους από μέρους νεότερων λογοτεχνών ως μέσου έκφρασης.

Ο χριστιανισμός τους πολέμησε, γιατί δεν μπορούσε να αγνοήσει τον θρησκευτικό πυρήνα που περιέκλειαν.

Φαινομενολογικά ο ορισμός του μύθου είναι «εις τρόπος θεωρήσεως του κόσμου υπό του πνεύματος, ο οποίος δεν υπακούει εις την γνωστήν τάξιν των νόμων της σκέψεως, επηρεάζεται τα μέγιστα από το συναίσθημα, δημιουργεί δε μορφάς εις τας οποίας πιστεύει απολύτως»¹¹⁸⁹. Είναι αυτός που έλυσε το πρόβλημα της θρησκείας για τους αρχαίους Έλληνες. Επλασαν και τελειοποίησαν τη δίκη τους πιστη, γέννημα καθαρό της διάνοιας, δημιούργημα του φιλοσόφου, που επέβαλε η απουσία του προφήτη και του εξ αποκαλύψεως Θεού¹¹⁹⁰. Προβλήματα υπαρξιακά, ηθικά, η κοσμογονία, η θεότητα, οδήγησαν τους λογισμούς τους στη σύνθεση της πρωτότυπης θεώρησης, της κοσμοθεωρίας του «κατ' εικόνα και ομοίωσιν» ανθρώπου, που μορφοποίησε θεούς κομμένους και ραμμένους στα μέτρα τους, με ανθρώπινες και υπερανθρώπινες ιδιότητες και υπερφυσικές παρεμβάσεις στο ιστορικό γίγνεσθαι με επίκεντρο τον άν-

1187 ΣΤ', 1955, σ. 36.

1188 Β. Κ. Λαμπρινούδάκη, Μύθος, Μ.Π. Ε' τ. 40, σ. 45.

1189 δ.π., σ. 43.

1190 Θ. Ζήση, Μυστικοί πατέρες και Ασκητικοί συγγραφείς, Θεσ/νίκη, 1978, σ. 55.

θρωπο. Έπλασαν μια θρησκεία αισιόδοξη, γιατί τους έμοιαζε ή γιατί η αισιοδοξία θ' αποτελούσε το αντίδοτο στις μικρότητες των «ατελών» Θεών τους.

Γύρω απ' αυτή τη θρησκεία υφάνθηκαν με το πέρασμα του χρόνου προσωπικές ανθρώπινες παρουσίες και συλλογικές δράσεις, που νοηματοδοτούν το ιστορικό παρόν του έθνους και νομιμοποιούν τις εθνικές επιλογές.

Τα διδακτικά στοιχεία του μόθου είναι σημαντικά. Οι μαθητές οδηγούνται στη φιλική γνωριμία με τους προγόνους απαλλαγμένη απ' το μεγαλείο των επιτευγμάτων τους, που με το πέρασμα των αιώνων και τα δεινά που επισωρεύτηκαν στο λαό στεφανώθηκαν με την αίγλη του δέους.

Στα αναγνωστικά της Α' περιόδου συγκεντρώνονται οι περισσότερες αναφορές.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Το Αναγνωσματάριο της Ε' του 1891 συγκεντρώνει τα περισσότερα κείμενα, που αναφέρονται στους δώδεκα Ολύμπιους Θεούς. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι η πενιχρή εικονογράφηση του βιβλίου κοσμεί στο σύνολό της αυτά ακριβώς τα κεφάλαια. Ετσι εικόνα και μόθος μέσα στις βιογραφίες των αρχαίων Θεών συνδέουν αξίες, αρετές, το ήθος και τό ύψος του φρονήματος, το εξωτερικό κάλλος, τα φυσικά φαινόμενα, την πρόνοια για κάθε ζωντανό πλάσμα, το θάνατο κ.ά. με τον καθένα απ' αυτούς.

Ο Δίας και οι άλλοι Θεοί διδάσκουν, τέρπουν αλλά και τρομοκρατούν τα μικρά παιδιά με τις μεταξύ τους ίντριγκες και την εκδικητικότητά τους απέναντι στους ανθρώπους¹¹⁹¹. Συνήθως όμως - κυρίως στα Ομηρικά έπη - στο επίπεδο της κατακόρυφης κοινωνικότητας εμφανίζονται αφ' ενδός ως θεματοφύλακες της ηθικής τάξης και των αξιών και αφ' ετέρου ως τιμωροί των οιδικούντων και των ενόχων, ικανοποιώντας την παιδική σκέψη της σχολικής ηλικίας, στην οποία υπερτερεί ο ιουδαϊκός εξισωτισμός.

Η συνάντηση του Έκτορα και της Ανδρομάχης αποτελεί αγαπημένο θέμα.. Η ευσέβεια και η φιλοπατρία του Τρώα ανάγονται σε ύψιστες αξίες, αφού μάλιστα ο ίδιος εμφανίζεται γνώστης του οικτρού τέλους. «Ναι, ηξενρω καλώς, ότι θα έλθη ημέρα, καθ' ην θα

¹¹⁹¹ Ε', 1891, σ. 16, 43, 49 κ.α.

απολεσθή η Τροία και ο Πρίαμος και ο λαός αυτού»¹¹⁹² Η πρόγνωση λίγο απέχει απ' τη μοιρολατρία: «...ουδείς θα με φονεύσῃ παρά το πεπρωμένον. Την μοίραν όμως δεν δύναται τις να αποφύγη, είτε δειλός είνε είτε ανδρείος».

Ο Ομηρικός λόγος προλαλεί την ελληνική άποψη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ότι κάθε εθνική συμφορά είναι «θέλημα Θεού». Ο Θεός πολιτογραφείται προστάτης στο πλευρό των Ελλήνων. Άποψη, που οι ρίζες της ξεκινούν από τα βάθη του χρόνου, την καρδιά του μύθου ή τη σκέψη του ποιητή.

Στην τραγωδία «Ιφιγένεια εν Ταυρίδι»¹¹⁹³ γνωστοποιείται μια τραγική πτυχή της ζωής στην ελληνική κοινωνία κατά την εποχή πριν και μετά τον Τρωικό πόλεμο. Ο φόνος τιμωρείται ανεξάρτητα απ' το αιτιακό του υπόβαθρο, οι ερινύες αναλαμβάνουν την καταδίωξη και το ταξίδι επιτίμιο στην Ταυρίδα φέρνει το ευτυχές συναπάντημα οριοθετώντας ταυτόχρονα τη μοναδικότητα του ελληνικού έθνους. Ο ίδιος ο Απόλλωνας θεωρεί προσβολή την κατοχή του αγάλματος της αδελφής του απ' τους βαρβάρους Σκύθες, οι οποίοι με την παρουσία τους συμβάλλουν στη συνειδητοποίηση του «εμείς» των Ελλήνων. Η ελληνική ταυτότητα ορίζεται μέσα από την απόρριψη στοιχείων και χαρακτηριστικών ξένων προς αυτήν¹¹⁹⁴.

Ο Θησέας «φύσει φιλότιμος και φιλάνθρωπος ων, φιλοτιμότατος και φιλανθρωπότατος εγένετο, ακροάμενος μετά προσοχής τα περί αρετής και άθλων του Ηρακλέουν»¹¹⁹⁵.

Ο μύθος της «αρετής και της κακίας» δίνει τον ορισμό του ενάρετου για τους αρχαίους Έλληνες: «...φίλοι μεν είνε προς τους Θεούς, αγαπητοί δε εις τους φίλους, τίμοι δε εις τας πατρίδας»¹¹⁹⁶.

Η μουσική καθαγιασμένη απ' τον Απόλλωνα και τον Πάνα¹¹⁹⁷ ημερεύει τα πάθη, αίρει τα δεσμά του θανάτου ανασταίνοντας την Ευριδίκη, κάνει τα δελφίνια αρωγούς του λυράρη¹¹⁹⁸.

Ο Ηρακλής φυτεύει την ιερή εληή¹¹⁹⁹ και μετρά το στάδιο της Ολυμπίας¹²⁰⁰. Ο αθλητισμός είναι ιδανικό.

1192 ΣΤ', 1910, σ. 62.

1193 ο.π., σ. 36.

1194 Δ. Μακρυνιώτη, Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία, Αθήνα - Γιάννενα, 1986, σ. 281.

1195 Ε', 1891, σ. 30 - 34.

1196 ΣΤ', 1910, σ. 134.

1197 Β', 1884, σ. 245.

1198 ΣΤ', 1910, σ. 100.

1199 ΣΤ', 1914, σ. 90.

1200 Δ', 1921, σ. 151.

Οι μύθοι ξεπηδούν σε κάθε γωνιά της γνωστής στους μαθητές γης. Της γης που ανήκει τώρα σε όλους. Καλλιεργούν την ιδεολογία της κυριότητας με τις μνήμες του παρελθόντος, το οποίο καλείται να λειτουργήσει δυναμικά και όχι σαν νεκρή, νοσταλγική ανάμνηση, για τη χάραξη της μελλοντικής εθνικής παρουσίας σ' αυτούς ακριβώς τους τόπους: «Το ρεύμα του Βοσπόρου, ον διέβη ποτέ η Ιώ, μεταμορφωθείσα εις δάμαλιν, εξ ου και το όνομα Βόσπορος (Βοός - πόρος)...το χωρίον Ξηροκρήνη, όπου μυθολογείται ότι η Μήδεια κατά την εκ Κολχίδος μετά του Ιάσονος επιστροφήν εφύτευσε δάφνην... Εκεὶ πλησίον υπάρχουσιν οι δώδεκα βράχοι των Συμπληγάδων ας ο Ιάσων κατώρθωσε να διέλθη αβλαβής μετά των Αργοναυτών...»¹²⁰¹

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι αναφορές από την ελληνική μυθολογία, όπως και όλα τα άλλα στοιχεία που μπορεί να θεωρηθούν ότι παρατίθενται, για να ασκήσουν θετικό επηρεασμό ως προς τη διαμόρφωση της εθνικοθρησκευτικής ταυτότητας των μαθητών, είναι άχρωμες. Στοχεύουν στην τέρψη της παιδικής φαντασίας και τη χαροποίηση του συναισθηματικού κόσμου των μικρών αναγνωστών.

Ο μόνος δίαιυλος για τη διοχέτευση εθνοφελούς επίδρασης, είναι η περηφάνεια για τα κατορθώματα των προγόνων.

Η αφήγηση πολλές φορές σε χρόνο ενεστώτα προχωρεί σε χρονική συνάρρεση, στην προσωπική οικείωση των ρόλων και έτσι στη διασφάλιση της ιδεολογικής φόρτισης, η οποία, ίσως επειδή αποφεύγει το διδακτισμό, πετυχαίνει ευκολότερα το στόχο. Οι γάμοι των θεών της θάλασσας στις μεγάλες πομπές των υδάτων, περιγράφονται με λεπτομέρειες. Οι θεότητες, οι τρίτωνες κι «όλα των βυθών» τα ξωτικά¹²⁰² συνθέτουν ένα παραμύθι, που ταξιδεύει το νου στη φαντασία των αρχαίων Ελλήνων. Ο γάμος αποτελώντας θεϊκή πράξη «θεσμοποιεί» το χριστιανικό μυστήριο και σηματοδοτεί το μονόδρομο της ανθρώπινης συμβίωσης, που εξάλλου εκείνη την εποχή δεν είχε αμφισβητηθεί.

Η ρεαλιστική διήγηση προσδίδει στις μορφές των πρωταγωνιστών το χαρακτήρα του επιστητού, όσον αφορά τα ξωτικά, τα οποία

¹²⁰¹ ΣΤ', 1914, σ. 77.

¹²⁰² ΣΤ', 1947, σ. 10.

η λαϊκή φαντασία συνεχίζει να κρατά στη ζωή και μάλλον συμβάλλει αρνητικά στη διατήρηση δεισιδαιμονιών και προλήψεων.

Το άγαλμα της Ελευθερίας μνημονεύεται με μια συγκριτική παρουσίαση των θεοτήτων του Ολύμπου: «Δεν είναι η Ήρα, της οποίας έχει την επιβλητική στάσιν ούτε η Αθηνά, της οποίας έχει τη σεμνότητα. Δεν είναι ούτε η Αφροδίτη, της οποίας ενθυμίζει το γλυκό πρόσωπον»¹²⁰³.

Η σπερματική προσωποποίηση αρετών, όπως η σεμνότητα και η αξιολογική τοποθέτηση φυσικών αγαθών, όπως η ομορφιά σε σχέση με τις αρχαίες θεές οδηγούν στη διαμόρφωση μιας αξιακής κίνησης, που με τη σειρά της θέτει τη νομοτέλεια στην οργάνωση του όλου. Φυσικά εδώ οι νόρμες που ιδιοποιείται το άτομο, στην προκειμένη περίπτωση ο μαθητής, φαίνεται πως γενικεύονται οδηγώντας απ' το υποκειμενικό στο αντικειμενικό, στο αναντίρρητα αποδεκτό.

Η αργοναυτική εκστρατεία¹²⁰⁴ συνθέτει τον ύμνο της ομοψυχίας, της υποχώρησης της ατομικότητας μπροστά στο σύνολο. Θυσία απαραίτητη για την επιτυχία των εθνικών στόχων.

Η φιλία του Ηρακλή και του Ύλα, χωρίς υπερβολές, συγκινεί. Είναι μια σχέση προστασίας προς τον αδύνατο, η οποία όμως δεν εμπεριέχει την υποταγή. Ο Ύλας κάνει χρήση της ελευθερίας του και ακολουθεί τις νεράδες¹²⁰⁵: «... Ήταν αμέτρητες... Τον χαιδεύονταν οι Καλοκυρές ... αρχίζουν το χορό πάνω στα λουλούδια και πάνω στης λίμνης τα νερά γράφοντας κύκλους, αμέτρητους κύκλους... Με τη χαραγή όλες οι Νεράδες βυθίστηκαν στα νερά και χάθηκαν. Πήραν μαζί τους και τον Ύλα...»

Όπως ήδη τονίστηκε, τέτοιου είδους αφηγήσεις περιβαλλόμενες το μανδύα του επιστητού επιτείνουν τη ροπή προς την αποδοχή φανταστικών δυνάμεων. Ασκούν την επίδραση του αυθεντικού γεγονότος και οδηγούν στο εξωλογικό ρίζωμα μυθευμάτων, προλήψεων και δεισιδαιμονιών.

Ο Δαίδαλος είναι προσφιλής ήρωας των αναγνωστικών¹²⁰⁶. Το πρωτότυπο εδώ είναι η παρουσίαση της προσωπικότητάς του πριν από τη μετάβαση στην Κρήτη: «Κατά τους πανάρχαιους χρόνους, ο Δαίδαλος ήτο ο μέγιστος τεχνίτης της εποχής του. Αυτός εφεύρε πολλά εργαλεία, ως το σκεπάρνιον, το τρυπάνιον, τον διαβήτην και

1203 Ε', 1937, σ. 141.

1204 ΣΤ', 1947, σ. 13.

1205 ΣΤ', 1947, σ. 17.

1206 ό.π., σ. 35 και Ε', 1949, σ. 148.

κατασκεύασε επίσης εις πολλάς χώρας έργα τα οποία προκαλούσαν τον θαυμασμόν των συγχρόνων του. Ήτο γλύπτης τα δε αγάλματα, τα οποία αυτός κατεσκεύασε, ήταν τόσον τεχνικά, ώστε οι άνθρωποι έλεγον, ότι είναι έμψυχα ότι βλέπουν και βαδίζουν»¹²⁰⁷. Ο προσδιορισμός «πανάρχαιοι χρόνοι» δίνει την αξία της ιστορικότητας στην αφήγηση. Όλο το ελληνικό μεγαλείο, η εφευρετικότητα, η απαράμιλλη τέχνη παρουσιάζονται εγκεντρισμένα στο πρόσωπο του πρώτου αεροπόρου. Τα επιτεύγματά του δίνουν το χαρακτήρα της παγκοσμίοτητας στην αξία του ελληνικού πνεύματος. Το δηλώνουν «οι πολλές χώρες» που το αποδέχονται. Ο Μίνωας, σύμβολο της εξουσίας, της απρόσωπης εξουσίας κάθε είδους, είναι η στέρηση της ελευθερίας για το Δαίδαλο. Η άρνηση της παλινόστησης στην πατρίδα αφυπνίζει τον πόθο για αυτοδιάθεση και πραγματώνει τη νίκη. Ο ήρωας δρώντας με την ιδιότητα του πατέρα, μέσα από την υπακοή του Ικαρού, αγγίζει τις ευαίσθητες χορδές των μικρών. Η συμπεριφορά του και κατεπέκταση των ενηλίκων, που σαν εκπρόσωποι της προηγούμενης γενιάς απολαμβάνουν τα αγαθά του σεβασμού, αποτελεί δείκτη του κοινωνικού γίγνεσθαι, προσφέρει τα εχέγγυα της σωστής στάσης απέναντι στα εθνικά προβλήματα. Υπαγορεύει τη συμμετοχή στην επίλυσή τους κατά τρόπο, που να διασφαλίζει την επιτυχία.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η χρονική αυτή περίοδος χαρακτηρίζεται απ' το πλούσιο μυθολογικό στοιχείο των αναγνωστικών βιβλίων. Η διαφορά της παρουσίασης συνίσταται στο έντονο θεολογικό υπόβαθρο κάθε πράξης. Κι αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί καλείται να αναπληρώσει το κενό που δημιουργεί η αφαίρεση κειμένων με εθνικο - θρησκευτικό περιεχόμενο απ' το πρωτότυπο κείμενο.

Ο Δαίδαλος και ο Ικαρος ξετυλίγουν το μίτο του μύθου. Εμφανίζονται ως άτομα θρησκευόμενα και επιτρεάζουν θετικά τους μαθητές δρώντας όπως οι ίδιοι. «Παιδί μου, με την βοήθειαν του Θεού και με την θέλησιν και επιμονήν μας κατεσκευάσαμεν τα θαυμαστά αυτά πτερά»¹²⁰⁸. Ο άνθρωπος πορεύεται στον αγώνα της ζωής οκολουθώντας τη θεϊκή παρουσία. Ο μύθος δε σταματά στον πόνο για το χαμό του απερίσκεπτου Ικαρού. Ο Δαίδαλος γενέται τη

1207 δ.π., Ε', 1949, σ. 148.

1208 Γ', 1955, σ. 181, Δ', 1955, σ. 124.

συγκίνηση του γυρισμού. «... Όταν έφθασεν εις Αθήνας, εγονάτισεν, εφίλησεν το χώμα της πατρίδος και εδόξασε τον Θεόν διὰ την σωτηρίαν του»¹²⁰⁹. Η σκηνή αναπαριστά τη στερεότυπη συμπεριφορά του Έλληνα μετανάστη, του Έλληνα Οδυσσέα κάθε εποχής και για τον Έλληνα αλύτρωτο είναι όνειρο και πόθος. Η έννοια της πατρίδας συγκεκριμένοποιείται στο σύμβολο - χώμα και η αγάπη γι' αυτήν το μετουσιώνει, το ανάγει στη σφαίρα του ιερού.

Ο Δάμων και ο Φιντίας παρέχουν το πρότυπο της ειλικρινούς φιλίας¹²¹⁰ με την προβολή της σχέσης τους «...προς την μυθολογούμενην φιλίαν του Ορέστη και του Πιλάδου, του Αχιλλέως και του Πατρόκλου».

Η απληστία του Μίδα, «του ἀφρονος πλουσίου» της εποχής, τιμωρείται από κάποιο θεό, ο οποίος εμφανίζεται με ανθρώπινη μορφή. Η ευσπλαχνία όμως της θεότητας αμείβει τη μετάνοια με την απόσυρση της ποινής¹²¹¹ εξασφαλίζοντας ένα τέλος ευτυχέστερο απ' εκείνο του βιβλικού πλουσίου.

Δε συμβαίνει το ίδιο στην περίπτωση της επαρμένης Αράχνης, όπου η ασέβεια της θνητής προκαλεί θεία οργή. Περίτεχνα όμως οι αρχαίοι μυθοπλάστες προφυλάσσουν τη θεά της φρόνησης από πράξεις εκδίκησης. Απλά τρελλαίνει την Αράχνη κι αυτή αυτοτιμωρείται, αυτοχειρίζει αποδίδοντας δικαιοσύνη, για να δώσει στην Αθηνά την ευκαιρία να εμφανιστεί συγχωρετική, όπως ταιριάζει στην ανώτερη φύση της¹²¹².

Στα ίδια χνάρια και η ιστορία της Αλκυώνας¹²¹³ μας κάνει να συμπεράνουμε ότι η ποινή που επιβάλλεται μετατρέπει τον εγωιστή άνθρωπο σε εκπρόσωπο του ζωικού βασιλείου και σ' αυτό το επίπεδο επιτρέπει ο μόθος τη συγγνώμη.

Σε αντίστοιχα παραμύθια με πρωταγωνιστές χριστιανούς και δικαιοκρίτη το μοναδικό Θεό της αγάπης, η μεταμόρφωση επέρχεται μετά από παράκληση των ανθρώπων, οι οποίοι προσπαθούν να αποφύγουν τις πίκρες που τους ποτίζουν οι συνάνθρωποί τους. Δυστυχώς συνήθως τη δεύτερη κατηγορία εκπροσωπεί η κακιά μητριά. Είναι λοιπόν θετική η απουσία τέτοιων αναφορών από τα αναγνωστικά της Πόλης, ενώ κοσμούν τα αντίστοιχα Ελληνικά.

1209 Δ', 1955, σ. 124.

1210 Δ', 1955, σ. 128.

1211 δ.π., σ. 125.

1212 Γ', 1955, σ. 217.

1213 Γ', 1955, σ. 107.

Στο μόθο της Περσεφόνης¹²¹⁴ ο παντοδύναμος δεσμός μητέρας - κόρης, η δίκαιη απόφαση του Δία, η πονηριά του ερωτευμένου Πλούτωνα ικανοποιούν την παιδική ψυχή.

Ο Τρωικός πόλεμος μνημονεύεται ως θρύλος για την Ωραία Ελένη¹²¹⁵. Η απαγωγή της ενεργοποίησε εκείνο το εναίσθητο σημείο των Ελλήνων που αποκαλείται εθνική περηφάνεια. «Αυτό όλοι οι Έλληνες το εθεώρησαν προσβολή για την πατρίδα των και απεφάσισαν να πολεμήσουν και να τιμωρήσουν τους Τρώες»¹²¹⁶. Η προσβολή είναι η αιτία. Ο πόλεμος το αιτιατό. Το δίκαιο, το χαρακτηριστικό του αγώνα.

Η έννοια της πατρίδας αρχίζει να συγκεκριμενοποιείται υπαγορεύοντας την αποδεκτή συμπεριφορά των πολιτών της και τον κατάλογο των καθηκόντων τους. Στην πρώτη θέση η αυτοθυσία, η υπέρτατη υπέρβαση του εγώ και του ατομικισμού. Η Ιφιγένεια δηλώνει:

«...Πατέρα, θέλω να πεθάνω, αν είναι για το καλό της πατρίδος μας...εφόναξε η κόρη. Είναι αλήθεια, ευχάριστο να ζη κανείς, μα είναι ακόμα πιο ευχάριστο να πεθαίνη για την πατρίδα»¹²¹⁷.

Η δοκιμασία της, «φωτογραφία» της θυσίας του Αβραάμ, έχει το ίδιο αίσιο τέλος γεμίζοντας ανακούφιση τους μικρούς αναγνώστες. Η ευτυχής κατάληξη μεγιστοποιεί την αξία της πράξης. Την κατατάσσει στις θεάρεστες πράξεις. Η θυσία για την πατρίδα καλύπτεται με την αίγλη της θείας ευαρέσκειας.

Το μήνυμα είναι σαφές και διαχρονικό.

Στις πεδιάδες του Ιλίου οι ανδρείοι Έλληνες μάχονται τους Τρώες. Ο Έκτωρας «... Σπεύδει εις την πόλιν, ίνα συστήσῃ να προσφέρουν θυσίας εις τους Θεούς, των οποίων φοβείται την οργήν»¹²¹⁸. Η ευσέβεια και η φιλοπατρία των χαρακτηρίζουν:

«...Συνήθισα να είμαι πάντοτε γενναίος και να μάχωμαι πρώτος υπερασπίζων τον πατρικόν θρόνον, την τιμήν μου και την οικογένεια μου... Ζεύ, πάτερ και σεις επουράνιοι Θεοί, ας δώσῃ η χάρις σας να μη χαθεί η Πατρίς μου ...»¹²¹⁹

Η γενναιότητά του δίνει το πρότυπο του ηγεμόνα. Ο Έκτωρας προσπαθεί στα όρια των γνωστών κοινωνικών δεδομένων να δράσει

1214 δ.π., σ. 108 και ΣΤ', 1955, σ. 218.

1215 ΣΤ' 1955, σ. 65.

1216 Γ', 1955, σ. 97.

1217 δ.π.,

1218 Ε', 1955, σ. 123.

1219 δ.π.,

και για την ικανοποίηση των προσδοκιών εσωτερικεύοντας τους ρόλους που αυτές υπαγορεύουν, οικοδομώντας ένα είδωλο αυτών ακριβώς των προσδοκιών, όπως ο ίδιος ομοιογεί:

«...Εντρέπομαι όμως να φανώ άνανδρος και να φύγω από τον πόλεμον με τι πρόσωπον θα εμφανισθώ, αν θα κλεισθώ εις τα τείχη, εις τας σεβαστάς μητέρας των πολεμιστών μας και εις τους γενναίους Τρώας;»¹²²⁰

Η αγάπη θρύλος του Οδυσσέα για τη μικρή του πατρίδα την Ιθάκη κλείνει τις αναφορές. «...λαχταρούσε να δη και καπνό μονάχα να βγαίνη από κάποια γωνία της πατρίδος του, κι ύστερα ας πέθαινε»¹²²¹. Ο Οδυσσέας γίνεται σύμβολο κάθε Ελληνα, που για κάποια αιτία έχασε την πατρίδα του.

Κι αν ο γυρισμός καθυστερεί, κάποια πλανεύτρα μάγισσα είναι η αιτία: «Βελανίδια έδινε και η Κίρκη στους συντρόφους του Οδυσσέως και έτρωγαν, αφού τους μεταμόρφωνε σε χοίρους, όπως λέει η ιστορία»¹²²².

Και πάλι η Α' Περίοδος (190ς αι. - 1923) συγκεντρώνει το μεγαλύτερο αριθμό αναφορών (30Δ). Είναι άλλωστε η εποχή όπου οι Ελληνες τρέφονται και τροφοδοτούν την ελπίδα της Μ.Ι. Η Μυθολογία είναι ο λιγότερο «παρεξηγήσμως» απ' την πλευρά των Τούρκων χώρος άντλησης στοιχείων για τη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης των μικρών Ελλήνων.

Με την εμφάνιση θέσεων υπέρ της διαμόρφωσης «τουρκικής συνείδησης - ταυτότητας» η Μυθολογία υποχωρεί (βλ. πίνακα 8 για ποσοστά).

4. Εθνος - Έλληνες - Ελλάδα - Τούρκοι - Τουρκία.

Χρέη - καθήκοντα - αρετές - χαρακτηριστικά γνωρίσματα αξιολογικές κρίσεις

Η έννοια του έθνους αναλύθηκε στην εισαγωγή της παρούσας μελέτης. Η ιδιαιτερότητα αυτών των αναγνωστικών είναι ότι τείνουν να βαδίσουν αντίθετα με την πορεία εκείνων του ελληνικού κράτους, μη θέλοντας να δεσμευτούν στη διαμορφούμενη πεποίθη-

1220 δ.π.,

1221 ΣΤΓ', 1955, σ. 9.

1222 Δ', 1955, σ. 54.

ση για την ταύτιση έθνους και κράτους, δίδυμου, που διασφάλιζε την πραγμάτωση των εθνικών στοχοθεσιών.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Το έθνος για τα αναγνωστικά βιβλία της περιόδου είναι το ελληνικό. «Τη ημέτερον έθνος»¹²²³, «το έθνος ημών»¹²²⁴, εμφανίζεται ως άρρηκτη και συμπαγής ανθρώπινη ομάδα. Το κέντρο βάρους εντοπίζεται όχι στην προέλευση αυτής της συλλογικότητας, αλλά στην συντήρηση και τη διατράνωση της πίστης των μελών της προς αυτή την ομοιογένεια, όπως τη νομιμοποιεί η κοινή Ορθόδοξη θρησκεία. Η Παρθένος είναι η Εστία της εθνικής οικογένειας και η προσφερόμενη θυσία ευχαριστίας για την προστατευτική παρουσία της είναι η ευλαβέστερη αγάπη, που επισώρευσε «όλας τας δυνατάς διαδηλώσεις της αφοσιώσεως προς την σώτειραν του Έθνους ημών, και της Βασιλείας και της Εκκλησίας...η Ακολουθία του Ακαθίστου Υμουν δεν παύει αναπέμποντα προς τον Ύψιστον αίνους ευγνωμοσύνης επί τη σωτηρία του Ελληνισμού»¹²²⁵.

Το έθνος μέσα από την ιστορική του διατήρηση αρθρώνει λόγο αιτιακής αλληλουχίας ως προς την αναγνώριση της εξουσίας της Εκκλησίας επί των τυχών του. «Ο Ελλην είναι Χριστιανός»¹²²⁶. Η απόκρυφη εσχατολογία της δουλείας, που ερμήνευε υπό αυτό το πρίσμα πολεμικές επιτυχίες του παρελθόντος αγνοώντας τη γενετική της Ιστορίας, μετατρέπει τη διαμορφωμένη θρησκευτικο-εθνική αντίληψη σε δήλωση πίστης των αλύτρωτων προς τη Μ. Ιδέα. Ετσι η ακολουθία του ακάθιστου ύμνου «...δεν παύει πληρούσα τας καρδίας ημών ελπίδων περί αισιωτέρου μέλλοντος»¹²²⁷.

Το ενδιαίτημα του έθνους, η ελληνική χώρα¹²²⁸ αποκτά τη γεωγραφική του ταυτότητα την εποχή του ενδόξου Βυζαντίου, επιχειρώντας την αιτιολόγηση των διεκδικήσεων του παρόντος.

Οι εθνικοί ευεργέτες ανάγονται σε πρότυπο φιλοπατρίας, ενισχύουν το ιδεολογικό οπλοστάσιο της ιστορικής συνέχειας μέσα απ' τη χωρίς περιορισμό στα στενά όρια της ελεύθερης Ελλάδας, εθνοφελούς δράσης. Η παρουσία τους αποδίδει ένα ακόμα στοιχείο

1223 ΣΤ', 1914, σ. 106.

1224 ΣΤ', 1910, σ. 76.

1225 ό.π., σ. 76.

1226 ΣΤ', 1910, σ. 76.

1227 ό.π., σ. 79.

1228 ό.π.

μοναδικότητας στην εθνική ταυτότητα ανάγοντας την προσωπική αρετή σε εθνική φιλοπρωτία. «Λαμπρά παραδείγματα τοιούτων εθνικών ευεργετών ... ουδέν άλλ έθνος έχει να επιδείξῃ τόσα, όσον το μικρόν μεν κατά τον πληθυσμόν, αλλά μέγαν εν έργοις και ενδόξου Έθνος ημάδων...»¹²²⁹ Ανάμεσα στις φροντίδες τους κυριαρχεί η προσοχή «... υπέρ της εκπαίδευσεως και μορφώσεως του Γένους ημών»¹²³⁰

Η παιδεία αξιολογείται στην πρώτη θέση της ιεραρχίας των εθνικών αναγκών, αποτελώντας ταυτόχρονα γνώρισμα του Έθνους μαζί με την ελληνική γλώσσα¹²³¹ και την ελληνική γη, που περιλαμβάνει και εκτάσεις, οι οποίες δεν απολαμβάνουν την εθνικοπολιτική αυτονομία τους¹²³².

Η αναφορά των ονομάτων Ελλάδα και Ελληνες είναι δηλωτική της κοινής καταγωγής, του ανεξάρτητου κράτους, αλλά και των πόθων του αλυτρωτισμού. Η διατήρηση του ονόματος απ' την αρχαιότητα συνεπικουρεί την ιστορική διαδοχή και συνέχεια, οι οποίες δεν επιτρέπουν την αμφισβήτηση της ελληνικότητας των περιοχών που περιλαμβανε. Απ' την αρχαία Ελλάδα παρουσιάζονται θέματα, που αφορούν τις θρησκευτικές γιορτές πλαισιωμένες με αθλητικές εκδηλώσεις¹²³³ και την πρώτη χαλαρή ομοσπονδία του αμφικτυνοικού συνεδρίου¹²³⁴, η οποία φαίνεται ότι προήλθε ή αποτέλεσε τη γενεσιονύργο αυτία της γνώστης για την κοινή εθνική ταυτότητα. Οι αναφορές στο ένδοξο παρελθόν, τα επιλεγμένα ιστορικά θεάματα και ακροάματα ασκούν μια έντονη επίδραση, η οποία λειτουργεί ως υπεραναπλήρωση και εκλογίκευση των προσδοκιών για το μέλλον.

Για το κράτος της ελεύθερης Ελλάδας την προσωπική παρουσία των ευεργετών διαδέχεται στο χώρο της αρωγής προς την προνοιακή του πολιτική η συλλογική δραστηριοποίηση των πολιτών¹²³⁵. Αρρώστιες δοκιμάζουν την αντοχή του νέου κράτους¹²³⁶, αλλά παραμένει ωραίο και δοξασμένο υπό το φως των αναμνήσεων των προγονικών κατορθωμάτων¹²³⁷.

1229 δ.π., σ. 86.

1230 Α', 1922, σ. 61 και ΣΤ', 1914, σ. 106.

1231 ΣΤ', 1914, σ. 149 - 152.

1232 δ.π., σ. 46.

1233 Ε', 1891, σ. 46 και 85.

1234 δ.π., σ. 39.

1235 Δ', 1921, σ. 28.

1236 ΣΤ', 1914, σ. 28.

1237 Δ', 1921, σ. 59.

Οι νεαροί μαθητές καλούνται να προεξοφλήσουν τη χρέωση της στρατιωτικής θητείας, πιστώνοντας το λογαριασμό των καθηκόντων προς την πατρίδα με τη συμμετοχή στην οργάνωση των προσκόπων¹²³⁸.

Οι αλύτρωτοι μοιρολογούν το χθεσινό πόνο και τη σημερινή ιστορική αστοργία: «Ο ασπασμός. Αθήναι 1864. 25 Μαρτίου:

Ανοιξε μάνα μας γλυκειά, την άφθαρτη καρδιά σου
κι' αγκάλιασέ μας τα φτωχά, τα μαύρα τα παιδιά σου
...πάρε μας, μάννα, σφίξε μας γλυκά στην αγκαλιά σου...»¹²³⁹

Η αγωνία και η συναισθηματική φόρτιση της επίκλησης, με το επίχρισμα της επίτασης που επιφέρει η παράλληλη μεταφορά εικόνων της ιερής διαπροσωπικής σχέσης μητέρας - παιδιού, είναι έντονη.

Τα αναγνωστικά βιβλία διατυπώνουν εθνικό λόγο. Οριοθετούν και οροθετούν τις εθνικές αρετές. Ο άξονας είναι ο χαρακτηρισμός κάποιου ως γνήσιου τέκνου της Ελλαδος¹²⁴⁰. Η υποδειγματική συμπεριφορά σύμφωνα με την κλίμακα των χριστιανικών και πολιτικών αρετών και η αγάπη προς την πατρίδα - υπέρ παν άλλο¹²⁴¹-, η δεσμευτική βεβαιότητα για την επιθυμία ωφελιμιστικής δράσης υπέρ της¹²⁴² και η υπακοή και πίστη «εις τον Ανώτατον Άρχοντα της πολιτείας και εις την κυβέρνησιν της πατρίδος» των προσκόπων, είναι¹²⁴³ οι οδοί της ασφαλούς μετάβασης.

Ο γενικός και αόριστος χαρακτήρας της αξιολόγησης της συμπεριφοράς προς την πατρίδα μην επιτρέποντας τον προσδιορισμό των πλαισίων του δέοντος καλλιεργεί τη στάση της διαρκούς εγρήγορσης, αφού η αοριστία συνεπάγεται και τη ρευστότητα στην αξιακή εκτίμηση των εθνικών αρετών.

Μια μερική καταγραφή τους θέτει στην πρώτη θέση της κοινωνικής - κοινωνικής εκτίμησης το χρέος της τιμής προς την πατρίδα μέσα στους αγώνες υπέρ της και υπέρ της πίστεως¹²⁴⁴. Ο θάνατος για την εθνική δόξα - και όχι επιβίωση - είναι εντυχία. Ο σκοπός τον ανάγει σε ύψιστο ηρωισμό και απελευθερώνει τον άνθρωπο από.

1238 δ.π.

1239 ΣΤ', 1914, σ. 143

1240 ΣΤ', 1910, σ. 20, 171

1241 ΣΤ', 1910, σ. 33

1242 Δ', 1921, σ. 58

1243 δ.π., σ. 59

1244 ΣΤ', 1910, σ. 22

τα δεσμά του φόβου μπροστά στο τέλος του. Το ιστορικό παρελθόν συνηγορεί παρουσιάζοντας προσωπικές ιστορίες θυσίας¹²⁴⁵.

Ο στρατιώτης ξεκινώντας τον ίδιο δρόμο ζητά την ευχή και το φιλί της μητέρας¹²⁴⁶. Η σύνδεση της απόφασης με στιγμές συγκίνησης, αφ' ενός περιβάλλει την επιβαλλόμενη συμπεριφορά με την ιερότητα της μητρικής ευχής - άρα της οικογενειακής συγκατάθεσης και αφ' ετέρου μεγιστοποιεί την προτεραιότητα της μεγάλης οικογένειας μέσα από τη συμμετοχή σε συλλογικότητες, όπως ο στρατός. Κι αυτό, γιατί ο λαός των Ελλήνων δεν πρέπει να επαναπαυθεί μετά την απελευθέρωση:

«Ο αγών δεν επεράνθη.
Μη δεχθήτε ήθη ξένα.
Της ελευθερίας τάνθη
Είναι δώρα του Θεού,
που ανξάνουν φυτευμένα
Εις τα σπλάχνα του λαού»¹²⁴⁷

Εδώ τα ήθη εμφανίζονται ως φορείς και συντηρητές της εθνικής συνείδησης. Το «κόμαιμον» μνημονεύεται: «Και οι αρχαίοι Έλληνες, οι προπάτορες ημών, ήσαν ειδωλολάτραι»¹²⁴⁸ «Ως καταγόμενοι δε εξ Ελλήνων συμψιεύχον των αγώνων και οι βασιλείς της Μακεδονίας»¹²⁴⁹.

Η θρησκεία των αρχαίων εμφανίζεται ως συντελεστής στη διαμόρφωση της πεποίθησης του «εμείς» απέναντι στους βαρβάρους¹²⁵⁰.

Οι αναφορές στην Τουρκία είναι μόνον τρεις. Είναι χώρα με τον δικούς της θρύλους¹²⁵¹. «Εις την Τουρκίαν ιδία, η κυπάρισσος είνε το συνηθέστερον και δημοτικότερον των δέντρων»¹²⁵².

‘Όταν όμως η πατρίδα παρουσιάζεται ανώνυμα, η σύγχυση είναι αναπόφευκτη: «Εάν θέλωμεν λοιπόν... να ίδωμεν ταχέως την πατρίδα ημών ευτυχή και ακμαίαν, υπερήφανον και ισχυράν, ένδοξον και μεγάλην... να εργασθώμεν.. όπως αναπτυχθή η γεωργία εν τη πατρίδι ούσον το δυνατόν τελειότερον»¹²⁵³. Το όλο κλίμα του συγκε-

1245 δ.π., σ. 170.

1246 Δ', 1921, σ. 62.

1247 ΣΤ', 1910, σ. 24.

1248 Ε', 1891, σ. 13.

1249 ΣΤ', 1914, σ. 82.

1250 Ε', 1891, σ. 19, 28 κ.α.

1251 ΣΤ', 1914, σ. 48.

1252 ΣΤ', 1910, σ. 199.

1253 ΣΤ', 1914, σ. 15.

κριμένου αναγνωστικού, βαθύτατα ελληνοκεντρικό, δεν επιτρέπει αμφισβήτηση ως προς την πρόθεση. Η ιδιομορφία όμως της στοχοθεσίας που απευθύνεται σε πολίτες μιας χώρας καλλιεργώντας την αγάπη για μια πατρίδα έξω απ' τα γεωγραφικά της όρια, οδηγεί σε τραγικές παρανοήσεις.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Η προηγούμενη διάσταση στόχων και ρεαλιστικής θεώρησης των περιστάσεων θεωρητικά, βρήκε τη λύση στα βιβλία της περιόδου.

Η Ελλάδα είναι μια απ' τις πολλές «άλλες» χώρες, οι οποίες αναφέρονται στο κεφάλαιο για τα ιαματικά νερά¹²⁵⁴.

Η Τουρκία είναι η χώρα με το γόνιμο έδαφος¹²⁵⁵ και τη μεταξοσκωληκτροφία¹²⁵⁶, όπου ενδοκιμεί «θαυμασίως η ελαία»¹²⁵⁷. Είναι οργανωμένο κράτος, στρατευμένο στον αγώνα για ευημερία και πρόοδο¹²⁵⁸. Η παιδεία υπό την ευρεία έννοια αποτελεί ανάτερο στόχο του Εθνους¹²⁵⁹. «Με το πολίτευμα αυτό σιγά - σιγά αναγεννήθηκε η Τουρκία και έκαμε τόσας προόδους.

Ο στρατός και ο στόλος της έγιναν πρώτης δυνάμεως. Η γεωργία, το εμπόριο, η ναυτιλία, η εγχώρια βιομηχανία έχουν αναπτυχθή πολύ. Απειρα εργοστάσια ιδρύθηκαν... Αι τέχναι, τα γράμματα και οι επιστήμαι έχουν μεταρρυθμισθή... Η νέα Τουρκία έγινε πλέον ανεξάρτητος πολιτικώς και οικονομικώς¹²⁶⁰.»

Η επικράτηση της «λεκτικής» δημοκρατίας¹²⁶¹ μέσα σε καθεστός βίας και φανατισμού συρρικνώνει τα περιθώρια της επιλογής προς το μονόδρομο της «εκούσιας» ένταξης.

Τα εθνικά ιδεώδη - που¹²⁶² δεν κατονομάζονται - συμπυκνώνονται στο ιδανικό του Ατατούρκ: «ευημερία τόσον της χώρας, όσον και της οικογενείας»¹²⁶³.

1254 Β', 1937, σ. 207.

1255 ΣΤ', 1926, σ. 10.

1256 Ε', 1927, σ. 126.

1257 δ.π., σ. 31.

1258 ΣΤ' 1947, σ. 134.

1259 Ε', 1927, σ. 19, Ε', 1937, σ. 179 - 180.

1260 Δ', 1943, σ. 110.

1261 δ.π., σ. 158.

1262 ΣΤ', 1926, σ. 49.

1263 δ.π.

Η φιλοπατρία οδήγησε στη δημοκρατία. Είναι η αρετή που επέφερε τη ρήξη στις παραδοσιακές κοινωνικοπολιτικές δομές. Ως αιτία δεν αναφέρονται οι συχετίσεις και οι αντιθέσεις των παραγόντων της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αλλά η φιλοτιμία που στρατεύτηκε κατά της ταπείνωσης του έθνους απ' τους νικητές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο συγγραφέας δολοφονεί την ελπίδα για κάθε Ελληνόπουλο. «Ευτυχώς όμως το Τουρκικό Έθνος, το οποίον τοσάύτα υπέφερε δεινά, ηγρύνει και όταν κατά το τέλος του ολεθρίου παγκοσμίου πολέμου συνήφθη η ανακωχή και έγινε μία δύσιολη παράνομος και άδικος κατοχή μερών τινών της χώρας, τότε το ηρωϊκόν Τουρκικόν έθνος εξανέστη σύστημον...»¹²⁶⁴

Η Σημαία, «το σεμνόν έμβλημα της γλυκυτάτης μας Πατρίδος»¹²⁶⁵, είναι αντικείμενο σεβασμού και αγάπης, που αποτελούν βασικό καθήκον για κάθε Τούρκο υπήκοο. Προσωπικές αντωνυμίες και υπερθετικοί βαθμοί προοιωνίζουν το μέλλον. Καλούν «εις αγώνα αμύνης, εις θυσίας αίματος»¹²⁶⁶ ...όταν η πατρίδα κινδυνεύει. Η Μ.Ι. αναπαύεται στον ύπνο του Μαρμαρωμένου Βασιλιά!

Η εθνική ελληνική μοναδικότητα μεταλλάσσεται σε ταυτοποίηση.

Η μητρική σχέση αναπαράγεται με ριζική μεταβολή των γονεϊκών χαρακτηριστικών. «...Ω τέκνον του Τουρκικού μέλλοντος!...»¹²⁶⁷

Το δικαίωμα για διατήρηση της ελευθερίας της σκέψης και της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, ευνοούχιζεται με τη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων υπεροχής του τουρκικού έθνους, του οποίου μέλη θεωρούνται: «Η δύναμις η οποία σου χρειάζεται, ευρίσκεται μέσα εις το ευγενές αίμα, το οποίον ρέει εις τας φλέβας σου!»¹²⁶⁸

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Τα κείμενα που έχουν προστεθεί με τη διαδικασία η οποία έχει εκτεθεί, είναι φυσικό μέσα σε λίγες σελίδες να δρουν ως εξισορροπιστές του πνεύματος, που διαπνέει τα ελληνικά αναγνωστικά, όσον και εφ' όσον διατηρούνται στοιχεία που θεωρούνται αντεθνικά από την τουρκική ηγεσία.

¹²⁶⁴ Ε', 1927, σ. 57.

¹²⁶⁵ Ε', 1937, σ. 139 - 140, Ε', 1949, σ. 28, Γ', 1938, σ. 155.

¹²⁶⁶ Ε', 1937, σ. 139.

¹²⁶⁷ ΣΤ', 1947, σ. 4.

¹²⁶⁸ δ.π.

Η Τουρκία δοξάζεται στο χώρο των πνευματικών δραστηριοτήτων, αφού γέννησε μεγάλους εθνικούς ποιητές και αρχιτέκτονες¹²⁶⁹.

Συμμετέχει στην πανανθρώπινη προσπάθεια αλληλεγγύης: «Εις την χώραν μας υφίσταται η Ερυθρά ημισέληνος ... Τελευταίως ἐσπευσε και εις βοήθειαν των σεισμοπλήκτων της Ελλάδος»¹²⁷⁰.

Είναι γεγονός ότι οι δυο λαοί προς τους οποίους ο ελληνισμός της Πόλης έχει δεσμούς αίματος ή σχέσεις αγχιστείας επιβεβλημένες ιστορικά, εμφανίζονται όχι εχθρικοί αλλά με μια σχέση ευγενούς αδιαφορίας.

Το παρελθόν της Τουρκίας αξιολογείται ιστορικά στην περίοδο του εκδημοκρατισμού της χώρας, περίοδο αγώνων του τουρκικού έθνους, που φρόντισε και φροντίζει με βαθιά συναίσθηση του καθήκοντος για την «φραίνα Τουρκία»¹²⁷¹. Το επίθετο εγκλείει τη σύγκριση, που με έμμεσο τρόπο επιχειρεί την αντίστοιχη επίδραση.

«Η Ινσταμπούλ είναι η μεγαλύτερη και ωραιότερη πόλις της Τουρκίας. Είναι ξακουσμένη σ' όλο τον κόσμο»¹²⁷². Διατύπωση, που επιχειρεί να προβάλει το παρελθόν και να ιδεολογικοποιήσει το παρόν, ερμηνευόμενο υπό την αιτιατή διασύνδεση των μη γενομένων!

Όλη η τραγικότητα της εσωτερικής σύγκρουσης των Ελλήνων της Τουρκίας εκφράζεται σε κείμενα της ελληνικής έκδοσης, που διατηρούνται αποκτώντας εντελώς διαφορετικό νόημα με αλλαγές λέξεων ή φράσεων. «Η Σημαία. Πάντα κι όπου σ' αντικρύζω με λαχτάρα σταματώ... Δόξα αθάνατη στολίζει κάθε θεία σου πτυχή και μαζί σου φτερουγίζει της Πατρίδος η ψυχή, ...Να είσαι πάντα δοξασμένη, ω Σημαία Τουρκική!»¹²⁷³ «Ολοι οι ξένοι, που κατοικούν πιο εύφορους τόπους, εργάζονται. Θα εργασθώ για να τους φθάσω και να τους περάσω, γιατί η τουρκική φυλή είναι πιο έξυπνη και πιο επιδέξια από τόσες άλλες φυλές»¹²⁷⁴.

Η Ελλάδα περιγράφεται σε όλα τα αυτούσια κείμενα που καταγράφουν την καθημερινή ζωή και τις ασχολίες των κατοίκων. Η παρουσία της εύλογα συνδυάζεται με την πεποίθηση της παραδοχής της ακινδυνότητας.

1269 Ε', 1955, σ. 117 και Δ', 1955, σ. 150.

1270 Ε', δ.π., σ. 96.

1271 ΣΤ', 1955, σ. 80 - 81.

1272 Β', 1955, σ. 181.

1273 Ε', 1955, σ. 27.

1274 Δ', 1955, σ. 38.

Ο λαός του σήμερα, λαός που έπλασε αντιλήψεις και αποδέχεται προλήψεις¹²⁷⁵, ο λαός της θάλασσας¹²⁷⁶ έχει ένδοξο παρελθόν: «...Κατά την παλαιάν εποχήν διεκρίθησαν ως τολμηροί ναύται οι Φοίνικες, οι Καρχηδόνιοι και οι Έλληνες...συννεφεσες μεγάλως εις την πρόοδον της ναυτιλίας η εφεύρεσις της απομοηχανής ...πρώτος εφευρέτης ο αρχαίος Έλλην μαθηματικός και μηχανικός Ήρων ο Αλεξανδρεύς»¹²⁷⁷.

Για να οδηγηθούμε σ' ένα συνοπτικό συμπέρασμα, θα παραθέσουμε αριθμητικά τις αναφορές κατά Περίοδο:

Α' Περίοδος. (19ος αι. - 1923) 43 αναφορές Θετικές, 3 αρνητικές

Β' Περίοδος. 28 αναφορές Αρνητικές, 2 Θετικές

Γ' Περίοδος. 11 αναφορές Αρνητικές, 9 Θετικές, όπου παρουσιάζεται η καθημερινή ζωή των Ελλήνων και δε διατυπώνονται αξιολογικές κρίσεις.

Θετικές χαρακτηρίζονται οι αναφορές στο ελληνικό έθνος και τους Έλληνες και αρνητικές όσες αφορούν το τουρκικό έθνος και τους Τούρκους

5. Πατρίδα - Σύμβολα

Απ' την ετυμολογία της λέξης «πατρίδω» φαίνεται πως ο δεσμός με την πατρική γη στην αρχέγονη μορφή του, σήμαινε τη διατήρηση και την προάσπιση των συμφερόντων της πατριάς (φυλής)¹²⁷⁸.

Σήμερα στο περιεχόμενο της μπορούμε να διακρίνουμε τη χώρα της προέλευσης, το αρχέγονο έδαφος, όπου ο άνθρωπος τρέφεται πνευματικά και σωματικά και περιλαμβάνει δικαιωματικά και την έννοια της ιδιαίτερης πατρίδας, το «λαϊκό ζωτικό χώρο». Κατά δεύτερο λόγο η πατρίδα έχει και μια πολιτική σημασία. Είναι ταυτόχρονα πολιτειακό δημιούργημα, ιστορικά συνυφασμένο με την ιδιαίτερη πατρίδα σε μια ενότητα ζωής¹²⁷⁹.

Η συνειδητοποίηση της έννοιας συνήθως οδηγεί στην ταύτισή της με το δίδυμο πατρίδα - κράτος, που προσδιορίζεται με τη διαμόρφωση των γεωγραφικών ορίων.

1275 ί.π., σ. 179.

1276 Ε', 1955, σ. 71.

1277 ΣΤ', 1955, σ. 195.

1278 Η λέξη στην αρχαία ελληνική γλώσσα ήταν επίθετο αρχικά και προσδιόριζε το ουσιωτικό γη (πατρίς γη).

1279 K. Haase, Πατρίδα, Μ.Π. Ε, τ. 5, σ. 511.

Τα αναγνωστικά βιβλία παρουσιάζουν την πατρίδα με ορισμένες ιδιαιτερότητες, που θα επισημανθούν σ' έναν οψίδιπλο βιωματικό χαρακτήρα.

Η φιλοπατρία αποτελεί την κατεξοχήν εθνική αρετή, η οποία πρέπει να καλλιεργηθεί στα Ελληνόπουλα. Σ' αυτήν ανήκουν και τα αισθήματα της υπέρτατης εξάρτησης και της λατρείας και αφοσίωσης, που μόνο σαν ευλάβεια και σεβασμός, PIETAT, μπορούν να θεωρηθούν. Κοινωνικό συναίσθημα, που στην υγιή του μορφή μετουσιώνεται σε ετοιμότητα έργων ή αγώνων με τη δυνατότητα μορφοποίησης όλων των φάσεων του ατομικού συναισθήματος, με αφορμή τις τύχες της πατρίδας αντί των τυχών του «εγώ».

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η έννοια της πατρίδας παρουσιάζεται γενικευμένη. Η μετάβαση στο ειδικό και το συγκεκριμένο επιτυγχάνεται με την προσθήκη των γνωρισμάτων, που αποδίδουν το ιδιότυπο της ελληνικής πατρίδας. «Η πατρίς. Η πατρίς είνε η πολυσέβαστος μήτηρ του λογικού ανθρώπου ...το iερώτατον στάδιον, εις το οποίον κατέβη πρώτον να γυμνασθή τους αγώνας της φιλαδελφείας και της φιλανθρωπίας. Εις την πατρίδα...ετράφη, καθ' ο χριστιανός, το άδολον γάλα της ευσεβίας, έλαβε τα στοιχεία της ηθικής ανατροφής. Χρεωστεί λοιπόν να τιμά την πατρίδα...οι θεοί και ανθρώπινοι νόμοι καταδικάζουσιν ως πατραλοίαν τον παραβάτην των πατριωτικών καθηκόντων»¹²⁸⁰.

Η σύνδεση πατρίδας και οικογένειας στο πρόσωπο της μητέρας, μεταφέρει σε επίπεδο διαπρωτωπικών σχέσεων και υποκειμενικοποιεί τη θεωρούμενη αντικειμενική σχέση με την πατρίδα στο χώρο των συλλογικοτήτων.

Πριν προχωρήσουμε στην προσέγγιση της παρουσίας της στο χώρο των αναγνωστικών βιβλίων της α' χρονικής περιόδου, θα σημειώσουμε ακόμη μια φορά το θρησκευτικό επίχρισμα, που χρησιμοποιείται παράλληλα με τις εθνικές αναφορές αποδεικνύοντας τη διάχυνση Ελληνισμού και Ορθοδοξίας, που κληρονομήθηκε απ' το Βυζάντιο και αποτέλεσε μέσα από την ιστορική γένεση δόγμα ορθής συμπεριφοράς. «Ο Κύριος μου είνε με σε, Πατρίς ανάστα, χαιρέ»¹²⁸¹. «Τι λέγεται πατρίς; Πατρίς είναι η χώρα, εις την οποίαν εγεννήθησαν οι γονείς ημών και είδομεν ημείς κατά πρώτον τον ή-

1280 ΣΤ', 1910, σ. 21 - 22.

1281 ΣΤ', 1910, σ. 200.

λιον ... Εκεί όπου η γη έχει βαφή με αίμα αδελφικόν, όπου οι πατέρες ημών ηγωνίσθησαν κατά των εχθρών, οι οποίοι εξήτησαν να μας υποδουλώσουν, εκεί είναι η πατρίς ημών.

Η χώρα αυτή η ελληνική είναι η πατρίς μας»¹²⁸², η κοινή ελληνική Πατρίδα¹²⁸³, η οποία ιδεολογικοποιεί το παρόν μέσα απ' τη θεώρηση ενός συλλογικού παρελθόντος και την προοπτική ενός συλλογικού πεπρωμένου. Είναι όσα ενστερνίσματα υπαγορεύει η ιδιαίτερη πατρίδα προσδιορισμένη τοπικά και χρονικά, δίνοντας το δικό της στίγμα στη γενική εικόνα. Αυτή ακριβώς η γενίκευση επιδιώκεται μέσα απ' την κοινή συμπεριφορά φιλοπατρίας και θυσιών, που κωδικοποιεί τα «πρέπει» και τα «γιατί» στον κατάλογο των αρετών των νεαρών Ελλήνων.

Οι παραδοσιακές εκφάνσεις της ζωής μένουν στη μνήμη όσων ξενητεύονται. Στο «ροζακί σταφύλι» οι δύο Έλληνες συναντιούνται για να διηγηθούν τα καλά της πατρίδας¹²⁸⁴, της γλυκιάς πατρίδας¹²⁸⁵, που το αποστακτήριο της μνήμης πλουτίζει με μοναδικότητες της φύσης και της ψυχής των ανθρώπων. Το χώμα της γης μετουσιώνεται σε ζωηφόρο πηγή, σε σύμβολο μας χώρας, μας νοοτροπίας και μιας ιστορίας¹²⁸⁶.

Στο επίπεδο της ιστορικής μνήμης και των αιτιακών αποδείξεων: «Η δε Πατρίς μας είνε η χώρα εν τη οποίᾳ κατεξοχήν ελατρεύθη η ελευθερία... Δια τούτο η Πατρίς μας καλείται Πατρίς της ελευθερίας»¹²⁸⁷. Η αναγωγή της σε σύμβολο της λατρείας προς την ελευθερία νομιμοποιεί την αναμενόμενη στάση του σημερινού Ελληνα για τη συνέχιση της ένδοξης πορείας.

«Ο Πολίτης ανήκει καθ' ολοκληρίαν εις την Πατρίδα ... Ο Έλλην πρέπει να αγορά την Πατρίδα υπέρ παν άλλο ... απάντων τιμώτερον είνε η Πατρίς. Όταν η Πατρίς το απαιτεί οφείλεις να εγκαταλείπης και τους γονείς σου...»¹²⁸⁸ Το επόμενο βήμα μετά τη διακοπή της λειτουργίας του οικογενειακού ομφάλιου λάρου είναι η θυσία της ζωής, του πολυτιμότερου αγαθού, για το καλό της πατρίδας.

1282 Δ', 1921, σ. 14.

1283 ΣΤ', 1914, σ. 151.

1284 Δ', 1921, σ. 17.

1285 δ.π., σ. 23.

1286 Δ', 1921, σ. 20.

1287 δ.π., σ. 32 - 33.

1288 ΣΤ', 1914, σ. 84.

Διαφορετική διάσταση αποκτά η λέξη, όταν χρησιμοποιείται για την αρχαία Ελλάδα, όπου αναφέρεται στην πόλη - κράτος και όχι στην κοινή ελληνική πατρίδα. Έτσι οι Ολυμπιονίκες δοξάζουν την πατρίδα τους¹²⁸⁹ και οι Αθηναίοι φονεύονται πολεμώντας υπέρ της¹²⁹⁰. Η ιδιαιτερότητα της πολιτικής διαίρεσης της εποχής δεν εμποδίζει την ανάδειξη της αυτοθυσίας σε κορωνίδα των αρετών της φιλοπατρίας, οδηγώντας στην ποθητή γενίκευση, η οποία μεταβάλλεται σε μοναδικότητα στη συμπεριφορά του Έθνους, για να νοηματοδοτήσει κι άλλες στάσεις και πράξεις ζωής. «Πίσσον εντυχείς είνε εκείνοι, διότι δια της ζωής και του θανάτου των εδόξασαν την πατρίδα!»¹²⁹¹ Η αόριστη αντωνυμία μαρτυρεί μια διαδικασία χρονικής συνάρτησης, που μέσα απ' την ιστορία προβάλλει ένα πολύ συγκεκριμένο διεκδικητικό πλαίσιο αιτημάτων και υποχρεώσεων με πρώτο αυτό του μαχόμενου στρατιώτη:

«Ο υπέρ πατρίδος μαχόμενος στρατιώτης.

...Εκεί πλησίον την λόγχην του κρατών.

Ετραγωδούσεν ο νέος Πελοπίδας

«Ω ζέφυροι τερπνοί πετάτ’ ευθύς»

«Μηνύσατε ’ς την φίλην μου Πατρίδα»

«Δια την δόξαν σου Πατρίς.

Φρουρώ εδώ εις την κοιλάδω...»

Η νύκτα χρόνος ο Έλλην ζωηρός

και τραγουδεί ’ς την λόγχην στηριγμένος...

Κι αν αποθάνω ’ς την λόγχην μου σιμά

Υπέρ Πατρίδος και ελευθερίας,

«Πετάτε πάλι ω Ζέφυροι τερπνοί»

«Ειπέτε, ειπέτε ’ς την φίλην μου Πατρίδα

Δια την δόξαν σου Πατρίδα...

Απέθανα εις την κοιλάδα

εις την κοιλάδω»¹²⁹².

Φυσικά για τα Ελληνόπουλα της Πόλης και η καθηκοντολογία προσαρμόζεται στην περιπλοκότητα της κατάστασης. Η πατρίδα ως πολιτειακό δημιούργημα ανήκει στο επίπεδο των διεκδικήσεων και των εθνικών πόθων και επομένως η στρατιωτική θητεία δεν αποτελεί καθήκον άμεσα μετατρέψιμο σε δράση, αλλά ύψιστη ίσως προ-

1289 ΣΤ' 1914, σ. 84.

1290 Δ' 1921, σ. 156.

1291 ΣΤ' 1910, σ. 20.

1292 ΣΤ' 1910, σ. 140.

σφορά σε ώρες κινδύνου της Ελλάδας. Οι ευεργέτες δίνουν μια άλλη διάσταση της αυτοθυσίας στο επίπεδο της οριζόντιας κοινωνικότητας: «Και εγώ μεν ως πρεσβύτερος δεν θα νυμφευθώ και δια να ευεργετήσω περισσότερον τον τόπον τούτον και την πατρίδα μου...»¹²⁹³

«Η μόνη ωραία αμοιβή των υπέρ Πατρίδος θυσιών και αγώνων σας ας είνει η γλυκυτάτη συναίσθησις της εκπληρώσεως των προς αυτήν νῦκκων καθηκόντων σας»¹²⁹⁴ (Ζάππας).

Κλείνοντας την Α' χρονική Περίοδο σημειώνουμε πως η λέξη πατρίδα πάντα αναφέρεται στην Ελλάδα και ποτέ στην Τουρκία στα αναγνωστικά βιβλία.

B' Περίοδος (1924 - 1955)

Η αγάπη προς την πατρίδα παρουσιάζεται στην επιθυμία του νόστου του κάθε ξενητεμένου. Η οιδετερότητα των αναφορών λειτουργεί αμφίδρομα εξυπηρετώντας και τις δύο πλευρές. Αφ' ενός η ανωνυμία ικανοποιεί την τουρκική εξουσία και αφ' ετέρου αφήνει το περιθώριο στους Έλληνες συγγραφείς να εγκεντρίσουν τη φιλοπατρία στα κείμενα των βιβλίων με έμμεσες αναφορές¹²⁹⁵.

Η περιπέτεια ακολουθεί τη στερεότυπη συμπεριφορά των φτωχών Ελλήνων, που πλουτίζουν μεταναστεύοντας, για να μοιραστούν την περιουσία τους με τη φτωχή πατρίδα συνεχίζοντας την εμφάνιση παρόμοιων περιπτώσεων στα προηγούμενα εγχειρίδια.

Οι επόνυμοι ευεργέτες βέβαια απουσιάζουν, γιατί η δράση τους υπέρ της Ελλάδας κάνει απαγορευτική την παρουσία τους.

Είναι σημαντική η περίπτωση, όπου το Αϊβαλή χαρακτηρίζεται πατρίδα του Ελλήνα iερέα, που βοήθησε τον Τούρκο ήρωα...που...«Του χάρισε ξεχωριστά προνόμια για την πατρίδα του και το Αϊβαλή έγινε μια εντυχισμένη πολιτεία»¹²⁹⁶.

Ο συγγραφέας πετυχαίνει τρεις στόχους:

a. Παρουσιάζει τη χριστιανική φιλανθρωπία και αλληλεγγύη προκαλώντας αυτόματα τη σύγκριση με τις τελευταίες τουρκικές βιαιότητες.

1293 ΣΤ', 1914, σ. 153.

1294 ΣΤ', 1910, σ. 89.

1295 Γ', 1938, σ. 212, Ε', 1949, σ. 160.

1296 ΣΤ', 1947, σ. 25.

β. Αποδεικνύει το αισταθές και μεταβλητό του συστήματος των προνομίων, αφού η πηγή του εντοπίζεται σε κάθε μορφή και βαθμίδα εξουσίας.

γ. Σκιαγραφεί το «εμείς» των Ελλήνων αποδεχόμενος την ελληνικότητα ολόκληρων περιοχών ως προς την πληθυσμιακή σύνθεση.

Η ουδέτερη παρουσίαση της πατρίδας επιτρέπει και τη διατύπωση κανόνων συμπεριφοράς του πολίτη. «Αγάπα την πατρίδα σου»¹²⁹⁷. «Πας πολίτης δημοκρατικός, δια να είναι ωφέλιμος εις την πατρίδα του, εις τον εαυτόν του και εις όλην την κοινωνίαν, είναι ανάγκη να γνωρίζῃ καλώς τι πρέπει να πράττῃ και τι να μη πράττῃ»¹²⁹⁸.

Η εικονική μετάβαση του κέντρου βάρους στην περιοχή αυτογνωσίας και της συνειδητής τοποθέτησης απέναντι στις πατριωτικές υποχρεώσεις αναυρείται με δηλώσεις, όπως αυτές:

«Ο χρόνος είναι δια σας το μέλλον σας αυτό, το μέλλον της πατρίδος σας, της ανθρωπότητας όλης»¹²⁹⁹.

Η σύγχρονη μάνα - Σπαρτιάτισσα συνηγορεί: «Μ' αν την πατρίδα απαρνηθής που τη λατρεύουν δλοι νάν' η ζωή σου, όπου κι αν πας, αγκάθια και τριβόλοι»¹³⁰⁰.

Η έννοια όμως της πατρίδας συγκεκριμενοποιείται σε άλλα κείμενα: Η «ωφαία» πατρίδα είναι η Δημοκρατική Πατρίς¹³⁰¹, που φροντίζει για την παιδεία, την υγεία, την πρόνοια των ορφανών: «Όχι! αν τα ορφανά δεν έχουν γονείς, έχουν όμως μίαν μεγάλην μητέρα, φιλόστοργον και γλυκείαν, την Πατρίδα!»¹³⁰²

Τα Ελληνόπουλα πρωταγωνιστώντας στις σελίδες των βιβλίων, δηλώνουν την αποδοχή των προηγούμενων απόψεων τουλάχιστον στο χώρο των προθέσεων όσων έχουν την ευθύνη της συγγραφής. Συχνά διαβάζουμε «...η πατρίδα μας Τουρκία, η χώρα μας»¹³⁰³.

Η μετα - πολιτευτική περίοδος αναφέρεται σ' αντιδιαστολή με την τυραννία των Πατισάχ¹³⁰⁴.

1297 Α', 1η εξαμηνία, 1939 σ. 50 και 1950 το ίδιο.

1298 Ε', 1937, σ. 72.

1299 δ.π., σ. 62.

1300 δ.π., 156.

1301 Δ', 1943, σ. 83.

1302 Γ', 1926, σ. 29.

1303 Ε', 1937, σ. 60, 180.

1304 Γ', 1926, σ. 2, ΣΤ', 1947, σ. 5 - 7.

Ο κίνδυνος για την τουρκική πατρίδα εντοπίζεται σε αλλοεθνείς εχθρούς. Οι υπαινιγμοί σαφώς απευθύνονται προς την Ελλάδα. «Δια δόλου και δια της βίας ενδέχεται να έχουν καταλάβει όλα τα φρούρια της ιεράς σου πατρίδος, ...να έχη καταληφθή εν γένει πάσα γωνία της χώρας σου»¹³⁰⁵.

«Την πατρίδα ως γεωγραφικήν έκτασιν, ως ελεύθερον κράτος ως στρατιωτικήν δύναμιν, ως εκπολιτιστικόν παράγοντα, ως κυβέρνησιν και έθνος εξεικονίζει η Σημαία»...¹³⁰⁶ «Η Σημαία της Τουρκικής Πατρίδος...»¹³⁰⁷ κάνει αισθητή την παρουσία της μέσα από ποιήματα και ύμνους¹³⁰⁸ και την προπαγάνδα του δάσκαλου¹³⁰⁹. «Το ιερόν σύμβολον» συνοφίζει όλα όσα συνθέτουν την έννοια πατρίδα, μετατρέπεται στον κατεξοχήν εκπρόσωπό της, περικλείει τους στόχους και τις παραδόσεις της και υπαγορεύει ένα ορισμένο είδος συμπεριφοράς στο πεδίο της μάχης ή σε καιρό ειρήνης, πανομοιότυπο για κάθε πολίτη¹³¹⁰.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η Τουρκία είναι η «φραία πατρίδα» των Ελλήνων¹³¹¹. Ο χρόνος απομακρύνοντας την πίστη στη Μ.Ι., ανήγαγε σε φενάκη την εθνική εσχατολογική φιλοσοφία κι έφερε το συμβιβασμό με το παρόν.

«Κάθε παιδί έχει την ξεχωριστή, την μικρή του πατρίδα. Κι όλες οι μικρές πατρίδες κάμινουν μια μεγάλη, την Τουρκία»¹³¹². Η δήλωση αυτή αλλοιώνει το ελληνικό κείμενο, όπως και στα λόγια του δασκάλου: «Εμείς έχομε το δάρο από το Θεό, να έχωμε πατρίδα από τις πιο όμορφες»¹³¹³.

Και τα παιχνίδια των παιδιών στρατεύονται στην προσπάθεια του ιδεολογικού αποπροσανατολισμού. Ο Θάνος ο πρωτομάστορας που χτίζει το μύλο του όμοια κι απαράλλαχτα με το ελληνικό αναγνωστικό της Β' του 1954, γίνεται φορέας ενός μεγαλόστομου πα-

1305 ΣΤ', 1947, σ. 4.

1306 Ε', 1937, σ. 138.

1307 δ.π., 139.

1308 Γ', 1938, σ. 156.

1309 δ.π., σ. 155.

1310 Δ. Μακρυνιώτη, Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά Αθήνα - Γιάννινα, 1986, σ. 289.

1311 Β1955, σ. 181.

1312 Δ', 1955, σ. 37.

1313 Γ', 1955, σ. 36.

τριωτισμού: «Στην κορυφή της σκεπαστής έμπηξε μια μικρή Τουρκική σημαία: -Να φαίνεται, πως είναι ο μύλος Τουρκικός, είπεν ο Θάνος»¹³¹⁴.

Το σύμβολο της «Τουρκικής Πατρίδας» σφετερίζεται την ελληνική μοναδικότητα στο λόγο του ποιητή:

«Δόξα αθάνατη στολίζει
κάθε θεία σου πτυχή
και μαζί σου φτερούγιζει
της πατρίδας η ψυχή.
...ω Σημαία Τουρκική»¹³¹⁵

Στη γιορτή της Δημοκρατίας η πλαστογράφηση συνεχίζεται. «Τι είναι Πατρίδα μας;»¹³¹⁶ όταν ρώταγε ο ποιητής δε φανταζόταν την απάντηση, την ειρωνεία της συμβατικότητας.

Ηρωικές μορφές σαν τον Γαζή Μουσταφά Κεμάλ πασά διδάσκουν το δρόμο της θυσίας για την πατρίδα¹³¹⁷. Και τα Ελληνόπουλα βρίσκονται μπροστά στο τραγικό δίλημμα, όταν ο διευθυντής νουθετεί στην τελετή των εξετάσεων:

« -Το καθήκον, η φιλοτιμία, η ελπίς του μέλλοντος, η επιθυμία δια την πρόδον και ο πόθος να γίνετε μίαν ημέραν ωφέλιμοι εις την Κοινωνίαν και την Πατρίδα ας εξάπτη εις τας νεανικάς σας καρδίας το ευγενές της φιλοπονίας αίσθημα»¹³¹⁸.

Η μοναδική σύνδεση της Ελλάδας με τη λέξη πατρίδα σήμειώνεται, όταν «...οι φίλοι λαοί δεν λησμονούν αυτήν την στιγμήν πόσα οφείλουν εις τους ηρωϊκούς αγώνας της Πατρίδος μας» με αφορμή τους σεισμούς στο Ιόνιο¹³¹⁹.

Ο Πολέμης και ο Δροσίνης βέβαια με την υπογραφή τους βαφτίζουν και την ανώνυμη «ξακουντή πατρίδα»¹³²⁰ έστω κι αν το χώμα το ελληνικό γίνεται «χώμα αγαπητό»¹³²¹. Με τους ίδιους συνειρμούς ανιχνεύονται και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις υποθάλπουσας παρουσίας της Ελλάδας στα τελευταία αναγνωστικά:

«Ποτέ δε σε ξεχνούμε,
ποτέ δε λησμονούμε,

1314 Β', 1955, σ. 198.

1315 Ε', 1955, σ. 27.

1316 Β', 1955, σ. 79.

1317 ΣΓ', 1955, σ. 80.

1318 δ.π., σ. 244.

1319 Ε', σ. 185.

1320 δ.π., σ. 23, 47.

1321 δ.π., σ. 29.

**Χριστός και η Πατρίδα
τιμόνι μας κι ελπίδα».¹³²²**

Για την Α' Περίοδο όλες οι αναφορές στην Πατρίδα αφορούν την Ελλάδα και κρίνονται θετικές.

Στη Β' Περίοδο η κυριολεκτική περιγραφή της Ελλάδας περιορίζεται σε 2 δελτία στα οποία προστίθενται και οι 5 «ανώνυμες» αναφορές, που απ' τα συμφραζόμενα και την προέλευση των κειμένων από αναγνωστικά της ελεύθερης πατρίδας προσδιορίζονται. Η Τουρκία ως πατρίδα των Ελλήνων καταλαμβάνει 21 αναφορές, οι οποίες είναι αρνητικές για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των μαθητών.

Το ίδιο συμβαίνει και στην Γ' Περίοδο, όπου η Ελλάδα αναφέρεται σε κείμενα των ελληνικών βιβλίων που δεν αλλοιώθηκαν (7) και η Τουρκία σε περιγραφές και ποιήματα, όπου αντικατέστησε τη χώρα της πρόθεσης και της δημιουργίας των συγγραφέων και αναφέρεται επίσης στα κείμενα που προστέθηκαν, για να ασκήσουν σάφως αρνητική επίδραση όσον αφορά την εθνική ταυτότητα των αναγνωστών.

6. Ελληνική - Τουρκική ιστορία. (Προσωπικότητες - γεγονότα - στρατός - επιχειρήσεις)

Αν για τα ελεύθερα αστικά κράτη η δόμηση του παρελθόντος, η στοιχειοθέτηση της πολιτικής και συμβολικής αυτονομίας τους, η τεκμηρίωση της αποκλειστικής τους ταυτότητας, η δικαιολόγηση του μέλλοντος πραγματώνονται μέσα στα πλαίσια της παράδοσης¹³²³ για τις εθνικές ομάδες που τελούν υπό ξένη κυριαρχία, είναι η μόνη πηγή άντλησης πειστηρίων για τη νομιμότητα της καταγωγής, που τους διαφοροποιεί.

Το παρελθόν ιδεολογικοποιείται ως συλλογική κληρονομιά και προδιαγράφει το μέλλον που ιδεολογικοποιείται ως συλλογικό πεπρωμένο¹³²⁴ και που για τις μειονότητες παραμένει θεωρητική σύλληψη ή κάνει κατανοητή την αναγκαιότητα επαναπροσδιορισμού των στόχων, υπαγορεύοντας συμπεριφορές ανάλογες με την προτεραιότητα των εθνικών ή των κοινωνικών επιλογών.

1322 Γ', 1955, σ. 21.

1323 Δ. Μακρυνιάτη. Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά..., δ.π., σ. 278.

1324 Κ. Τσουκαλά, Παράδοση και εκσυγχρονισμός, Αθήνα, 1984, σ. 42.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Οι αναφορές στην αρχαία Ελλάδα είναι πάρα πολλές. Περιγράφεται η καθημερινή ζωή των ανθρώπων, η θρησκεία και οι λειτουργοί της¹³²⁵, η θεϊκή παρουσία στο πλευρό των Ελλήνων σε χρόνο Παρακείμενο και Υπερσυντέλικο, βάζοντας στη θέση των δεήσεων και των δοξολογιών τις παρακλητικές και τις δοξαστικές θυσίες¹³²⁶.

Οι Ολυμπιακοί¹³²⁷ αγώνες και οι διάφορες θρησκευτικές γιορτές¹³²⁸ περιγράφονται με κάθε λεπτομέρεια του τελετουργικού. Οι αναγνώστες διδάσκονται την ευσέβεια προς τους Θεούς, βιώνοντας το αθλητικό ιδεώδες σ' όλο του το μεγαλείο. Οι νικητές των αγώνων «...ετιμάντο πολύ υπό των Ελλήνων»¹³²⁹.

Η εμφάνιση της συνείδησης για την κοινή τους καταγωγή εντοπίζεται στον παραμερισμό του ιδιαίτερου «σωβινισμού» των πόλεων - κρατών και τη συμμετοχή στους κοινούς αγώνες.

Το αμφικτυονικό συνέδριο ήταν η επισημοποίηση αυτής της πεποίθησης. Ετσι οι αρχαίες πόλεις «...είχον κοινόν σύνδεσμον προς αλλήλας ουχί μόνον την γλώσσαν, την θρησκείαν και πολλά ήθη και έθιμα, αλλά και εις διάφορα κοινά συνέδρια συνήρχοντο και από κοινού εβουλεύοντο περί των κοινών πραγμάτων των διαφόρων πολιτειών.

Το επισημότατον των συνεδρίων τούτων ήτο το αμφικτυονικόν»¹³³⁰. Το απόστασμα αυτό ορίζει και τις συντεταγμένες της εθνικής ταυτότητας, η συνειδητοποίηση της οποίας οδήγησε τους Έλληνες να υπερασπιστούν την κοινή πατρίδα.

Οι Περσικοί πόλεμοι αναδεικνύουν ηρωϊκές μορφές πρότυπα δράστης, όπως ο Μιλτιάδης κι ο Θεμιστοκλής¹³³¹.

Το σθένος και η αγωνιστικότητα των μυρίων είναι παράδειγμα για μίμηση. «Το θρησκευτικόν αίσθημα των μυρίων...υπήρξεν εν των κυριωτάτων στηριγμάτων του στρατού εκείνου εις τας ποικίλας και μακράς δοκιμασίας»¹³³².

1325 Ε', 1891, σ. 22.

1326 ό.π., σ. 28 - 30.

1327 Δ', 1921, σ. 150, ΣΤ', 1914, σ. 79 - 80.

1328 Δ', ό.π., σ. 128, 141...

1329 Ε', 1891, σ. 46.

1330 ό.π., σ. 38.

1331 ό.π., σ. 39, ΣΤ', 1910, σ. 126.

1332 ΣΤ', ό.π., σ. 147.

Η αδιάκοπη σύνδεση εθνικών περιπτειών και θρησκείας, διατηρούμενη ως την εποχή της συγγραφής των βιβλίων μεταθέτει σ' ένα επίπεδο υπερεαλισμού και πανσύληπτης εσχατολογίας δρώμενα, που ο χρόνος και οι συγκυρίες επιβάλλουν, ανάγοντας το πρόβλημα στην περιοχή των «άνωθεν» ζητούμενων λύσεων.

Η φιλοπατρία είναι το ύψιστο καθήκον και η ανώτερη αρετή. Πρότυπο φιλοπάτριδος ο Αριστείδης, ο οποίος «...εξόριστος δε ούτῳ διατελών εν Αιγίνη, του περσικού στόλου μετά Ξέρξου περί Σαλαμίνα καθορισθέντος, φοβούμενος μη οι συμπολίται αίφνης και εν αγνοίᾳ περικλείομενοι διαφθαρώσιν, απεφάσισεν πάραντα υπέρ της σωτηρίας αυτῶν να διακινδυνεύστη...»¹³³³

Πρόκειται για περίπτωση - όχι μοναδική - αυτοθυσίας στο επίπεδο των σχέσεων της οριζόντιας κοινωνικότητας με τη θυσία του εγωισμού, του βασικού στοιχείου της ατομικότητας.

Ο Τυρταίος αναδεικνύεται σε σωτήρα των Λακεδαιμονίων, ενεργώντας ως φιλόπατρις προς μια χώρα «εξ αγχιστείας» πατρίδα του¹³³⁴ στην τακτική της ειρωνικής συμβατικότητας.

Οι Σπαρτιάτισσες προτιμούν το θάνατο απ' την ατίμωση της εχθρικής δουλείας¹³³⁵ προχαράσσοντας τα βήματα στο χορό του Ζαλόγγου, το νόημα στο χαμό του Αραπίτσα.

Η Δημαινέτη, επώνυμο σύμβολο ανάδυμων Ελληνίδων στο ρου της ιστορίας, θάβει δίχως δάκρυα τους γιους της. «Η ταν ἡ επί τας»¹³³⁶.

Η σκληρή αυτή εικόνα είναι η μοναδική περίπτωση ρήξης του αδιάλυτου ιερού δεσμού μητέρας - παιδιών που καλλιεργούν τα αναγνωστικά βιβλία, προσπαθώντας να τεκμηριώσουν τη θέση της γυναίκας στον τιμητικό ρόλο του ανατροφέα.

Στα παιδιά δημιουργείται τραγικός προβληματισμός που με τη ριζική ανατροπή των δεδομένων μεγιστοποιεί την απόφαση για την αποδοχή της άποψης: η θυσία για την πατρίδα στο πλέγμα αμοιβών - ποινών είναι μονόδρομος στη θεωρία και στην πράξη. Οδηγεί στην κατεύθυνση των εθνικών προσδοκιών.

Στην επιδρομή του Πύρρου οι Σπαρτιάτισσες και οι γενναίες γυναίκες των Φωκαέων¹³³⁷ προτιμούν το θάνατο, μεταφέροντας τη

1333 ΣΤ', 1910, σ. 196.

1334 δ.π., σ. 96.

1335 δ.π., σ. 25.

1336 δ.π., σ. 24.

1337 ΣΤ', 1910, σ. 19, 20.

συναισθηματική φόρτιση του «ταν ἡ επί τας» με μια δικαιούτερη κατανομή του χρέους στις ίδιες.

Ο Φίλιππος και κυρίως ο Αλέξανδρος, άξιος μαθητής του Αριστοτέλη, πρωταγωνιστούν σε πολλά δελτία¹³³⁸. Οι κατακτήσεις του Αλέξανδρου επιτρέπουν χρονικές διασυνδέσεις και αλληλουχίες που ευνοούν την τεκμηρίωση της ελληνικότητας των περιοχών της Μ. Ασίας. Σε μια προσπάθεια σφαιρικής παρουσίασης της αρχαιότητας, ορθά τα αναγνωστικά βιβλία αναφέρουν τους αγώνες εναντίον της τυραννίας των τριάκοντα στην Αθήνα¹³³⁹ και των «κακών αρχόντων» της Θήβας¹³⁴⁰. Μνημονεύονται οι μάχες της Χαιρώνειας και των Λεύκτρων¹³⁴¹. Οι συγκρούσεις βέβαια παρουσιάζονται σαν ρήξη ανάμεσα σε φυσικούς και αναμενόμενους αντιπάλους, χωρίς εντοπισμό του ολέθρου των εμφυλίων πολέμων.

Ως καρποί της ευστοργίας της ειρήνης αναφέρονται η υλική ευμάρεια, «έθαλλον ελληνικάί πόλεις», και η άνθιση της παιδείας. Η Αθήνα είναι το κέντρον των φιλοσόφων¹³⁴². Ο παραλληλισμός του Σωκράτη με το Χριστό αποτελεί μοναδική υποχώρηση του χριστιανισμού, ύψιστη αναγνώριση¹³⁴³.

Τα μαθητικά χρόνια στην αρχαία Αθήνα περιγράφονται με ιλαρότητα και χιούμορ, που επιτρέπει την αμεσότητα της επιρροής. Σχολείο και πολιτεία λειτουργούν με τη σχέση συγκοινωνούντων δοχείων, ως προς την ανατροφή της νέας γενιάς. Η οικογένεια παρατηρεί, αντίθετα με ό,τι συνέβη στο μέλλον¹³⁴⁴.

Το Βυζάντιο ως ιστορική περίοδος δεν προβάλλεται όσο η αρχαιότητα. Οι αναφορές είναι λιγοστές, στερημένες από τα στοιχεία του ηρωισμού, που χαρακτήριζαν μεμονωμένα γεγονότα και πρόσωπα της προηγούμενης εποχής. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία παρουσιάζεται συμπαγής και η ιστορική δράση συμπυκνωμένη στο δίδυμο Ελληνισμό - Ορθοδοξία. Η εποχή εγκαινιάζει τη διάχυση της ορθοδοξίας στον ελληνισμό και το αντίστροφο.

Οι αυτοκράτορες είναι «ελέω Θεού» κυβερνήτες. Η θεοκρατία δεν κατέχει θέση «θεολογούμενου» αλλά «δόγματος». Ο Μέγας Κωνσταντίνος ιδρύει ναούς στην πρωτεύουσα του νεοσυσταθέντος

1338 Δ', 1910, σ. 19, 20.

1339 Δ', 1921, σ. 98, 100 και Ε', 1891, σ. 47.

1340 Ε', 1891, σ. 65.

1341 Δ', 1921, σ. 100, 134, 131 και ΣΤ', 1910, σ. 172.

1342 ΣΤ', 1914, σ. 111.

1343 ΣΤ', 1910, σ. 193.

1344 Δ', 1921, σ. 102, 147.

κράτους και οι διάδοχοί του συνεχίζουν το έργο¹³⁴⁵. Ο Θεοδόσιος μνημονεύεται σαν άξιος πολεμιστής των εξωτερικών εγχρώμων¹³⁴⁶, που οριοθέτησε τα γεωγραφικά σύνορα του κράτους στηρίζοντας τις εθνικές εδαφικές διεκδικήσεις του 20ου αιώνα. Η μεταβολή του σε ταπεινό αμαρτωλό αποδεικνύει την αναγνώριση του κύρους της διοικούσας εκκλησίας επί της πολιτικής εξουσίας¹³⁴⁷.

Ο Βασίλειος ο Α' είναι ο αγαπημένος των βιβλίων. Οι νίκες του στις εμφύλιες συγκρούσεις και εναντίον των Βουλγάρων τον καταξίωσαν στο χώρο της στρατηγικής τέχνης¹³⁴⁸. Οι επιλογές δεν είναι τυχαίες. Οι βιαστήτες των Βουλγάρων στις αρχές του αιώνα είναι γνωστές. Οι Έλληνες αναστάνουν τον τροπαιούχο βασιλιά για ν' αντιμετωπίσουν το παρόν.

Η αρωγή της θείας παρουσίας αποδεικνύεται την εποχή του Ηρακλείου¹³⁴⁹.

Ο διαμελισμός της Αυτοκρατορίας καταλήγει μετά από αιώνες στην «ευτυχή» ανάκτηση της ανεξαρτησίας τμήματος του κράτους «εις τους καθ' ημάς χρόνους»¹³⁵⁰.

Η Αγία - Σοφία ανάγεται σε θρύλο κι ο μαρμαρωμένος Βασιλιάς καρτερεί το εγερτήριο Σάλπισμα¹³⁵¹. Για τους Έλληνες της Α' Περιόδου η συγκινησιακή ιστορία τεκμηριώνει την ιστορική συνέχεια¹³⁵². «Οι τοίχοι ευθύς σωριάζονται...» Οι τύραννοι γκρεμίζονται υπό την προστατευτική παρουσία του Αγγέλου σε μια παράλληλη προς τον Ευαγγελισμό αφήγηση. «Ο Κύριός μου είνε με σε, Πατρίς, ανάστα Χαίρε»¹³⁵³.

Ο ξεσηκωμός του 1821 είναι η είσοδος στις αναφορές της νεότερης ιστορίας. Η φιλοπατρία των Ελλήνων δεν ικανοποιείται με την επίτευξη των άμεσων στόχων της Επανάστασης. Μεταλλάσσεται σε φιλοτιμία με την έννοια της περηφάνειας για τα κεκτημένα, αλλά και της φιλοπρωτίας, που τροφοδοτεί την υπομονή για συνέχιση του αγώνα.

1345 ΣΤ', 1910, σ. 12, ΣΤ', 1914, σ. 68 - 69.

1346 ΣΤ', 1910, σ. 141.

1347 ΣΤ', 1914, σ. 58.

1348 ΣΤ', 1910, σ. 165.

1349 ΣΤ', 1914, σ. 173.

1350 ΣΤ', 1910, σ. 78.

1351 ΣΤ', 1914, σ. 73.

1352 Αύγ. Μπαγιόνα, Κριτήριο αντικειμενικότητας της ιστορικής γνώσης, σεμινάριο 8, ΠΕΦ, 1988, σ. 22 - 23.

1353 ΣΤ', 1910, σ. 200.

Η προσφορά του κλήρου στον αγώνα τονίζεται. Η θυσία του Σαμουνήλ κι ο απαγχονισμός του Πατριάρχη είναι σταθμοί¹³⁵⁴. Μακριά από οποιεσδήποτε αμφισβητήσεις και αναλύσεις τα αναγνωστικά βιβλία συμπορεύονται με τον ποιητή:

«Το λείψανο σου το φτωχό το ποδοπατημένο.

Τ' ανάστησ' η αγάπη μου κ' εδώ μαρμαρωμένο
θα στέκη ολόθρο...αιώνιο θα ζήσῃ...»¹³⁵⁵

Οι θυσίες αιτιολογούνται με την περιγραφή των δεινών της Τουρκοκρατίας¹³⁵⁶. Η πατρίδα προσφωνείται «Μάννα!»¹³⁵⁷ εμπλέκοντας το συναίσθημα και το υποκειμενικό στοιχείο στις σχέσεις καθήκοντος - χρέους απέναντί της.

Ο γενναίος θάνατος είναι ο ιδανικός θάνατος.

«...το βήμα μας είνε θανάτου βροντή...

γελώμεν αψήφως μ' αγρίων τυράννων

τα ξίφη 'ς τας θήκας

...θα έλθη κι αυτή η στιγμή...

παντού ο γενναίος

γενναί' αποθνήσκει, γενναία και ζη...»¹³⁵⁸

«Αιρού τεθνάναι καλώς μάλλον ή ζην αισχρώς», γιατί πέφτονται στο πεδίο της τιμής, οι ήρωες, επάνυμοι κι ανώνυμοι, μετουσιώνονται σε φως απορρίπτοντας τη χοϊκή τους υπόσταση, δαμάζουν σε μια άλλη μοναδική διάσταση το χρόνο. Η πρόσκληση - πρόκληση για τον αναγνώστη είναι προφανής.

Βασική ενότητα αποτελούν οι βιογραφίες των εθνικών ευεργετών¹³⁵⁹. Η ιδιωτική μέριμνα και η πρωτοβουλία που απορρέει απ' το αίσθημα του καθήκοντος προς το Έθνος και όχι την Πατρίδα με τη στενή έννοια του όρου, είναι για τους αλύτρωτους μοναδική πηγή πρόνοιας. «...οι άνδρες ούτοι είτε διετέλεσαν καθόλον τον βίον των συνεισφέροντες προθύμως υπέρ των φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών αναγκών του Έθνους, ή υπήρξαν ιδρυταί και γενναίοι

1354 ί.π., σ.14-15 και ΣΤ', 1914, σ.176-179.

1355 ΣΤ', 1910, σ.14-15.

1356 ΣΤ', 1914, σ.144-145

1357 ί.π.

1358 ΣΤ', 1910, σ.25-26

1359 ί.π., σ.81-87, ΣΤ', 1914, σ.97

χορηγοί προς ίδρυσιν κοινωφελών έργων πρωτίστης σπουδαιότερος»¹³⁶⁰.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Αν για την προηγούμενη χρονική περίοδο μπορούσε κανείς να εκφράσει το θωμασμό του για το πλήθος και την απροκάλυπτη ειλικρίνεια των αναφορών στην ελληνική ιστορία, στην προκειμένη περίπτωση δεν μπορεί παρά να νιώσει δέος για τη λεξιπενεία και τη λεξικράτεια που κρύβουν την απόγνωση του ελληνικού λαού της Τουρκίας.

Η αρχαία Ελλάδα παρουσιάζεται όχι σαν χωροχρονική ενότητα για την τεκμηρίωση της καταγωγής των Ελλήνων, αλλά σαν συμπυκνωμένη ιστορία σοφίας, τεχνικών επιτευγμάτων και εμφυλίων συγκρούσεων. Ο Κλεάνθης, ο φιλομαθής νέος των βιβλίων της προηγούμενης περιόδου, επιμένει να «αφικνείται» στην Αθήνα, στη σχολή του φιλοσόφου Ζήνωνος. Η Αθήνα όμως γίνεται «η πόλη των σοφών»¹³⁶¹. Το όνομα της είναι πλέον «ταμπού». Ο Αρειος Πάγος αναφέρεται ως φορέας εξουσίας που νομιμοποιεί την αξία της εργασίας. Είχε «...και το καθήκον να επιβλέπῃ τους αέργους»¹³⁶². Ο Πραξιτέλης και ο Σωκράτης είναι τα φωτεινά πρότυτα του αρχαίου Ελληνικού δημιουργικού πνεύματος¹³⁶³. Μετά την αρχαία Ελλάδα η ιστορία σιωπά. Η μοναδική αναφορά στη δράση των Ελλήνων αφορά τους ευεργέτες. «Τα πλούσια της πατρίδος τέκνα, έχουν ανεγείρει εις τας πόλεις μεγάλα και ωραία οικοδομήματα, ορφανοτροφεία, δηλαδή, πτωχοκομεία και νοσοκομεία»¹³⁶⁴.

Η υπόμνηση της εθνοφελούς φιλανθρωπίας ενταγμένη στο γενικότερο κλίμα των βιβλίων μάλλον συνηγορεί υπέρ της νομιμοποίησης της πεποίθησης ότι για το μέλλον πατρίδα και κράτος για τους αλύτρωτους είναι η Τουρκία.

Η τουρκική ιστορία κάνει αισθητή την παρουσία της. Το τουρκικό έθνος μετά από ποικίλες περιπέτειες και πολέμους όπως ο Ρωσοτουρκικός του 1770¹³⁶⁵ ανέδειξε ήρωες, που «...κανένας από το γένος τους δεν γεννήθηκε, που νάναι τόσο μεγαλόψυχος, τόσο δί-

1360 ΣΤ', 1910, σ.85-87

1361 Ε', 1949, σ.145.

1362 δ.π., σ.146.

1363 δ.π., σ.156 και ΣΤ', 1947, σ.146.

1364 Γ', 1926, σ.29.

1365 ΣΤ', 1947, σ. 24.

καιος και τόσο γνωστικός»¹³⁶⁶. «Εις τας 23 Απριλίου του 1920, επί του σκληρού και απροσίτου βράχου της Αγκύρας, ιδρύθη το Νέον Κράτος»¹³⁶⁷. Ο Ατατούρκ πρωταγωνιστεί σχεδόν ως μυθικό πρόσωπο. Ήταν «μεγαλοφυής και μεγαλεπίβολος», μέγιστο πρότυπο φιλοπατρίας¹³⁶⁸.

Ακόμα κι ο Θεός επιστρατεύεται για τη θεμελίωση της νέας κατάστασης. «Ο Θεός όμως, που πάντοτε αγαπά την πατρίδα μας, έστειλεν τον Μέγαν Ατατούρκ.. Η Τουρκία έγινε Δημοκρατία. Οι Κυβερνήται της είναι λαϊκοί, με αγάπην και πατριωτισμόν αληθινόν»¹³⁶⁹.

Η μειονότητα ως φορέας της συλλογικής εμπειρίας των ενηλίκων υμνεί τον Ατατούρκ: «Επί τω θριαμβευτικώ ερχομά του στην Πόλι. Ως ευ παρέστης! Συ πόταν, την Μάνα Σου Πατρίδα είδες δεινή μια συμφορά να τηνε συνταράττη έλαμψε μέσα Σου με μιας Ελευθερίας αχτίδα, και για την απολύτρωσι Σε βρήκε πρωτοστάτη...»¹³⁷⁰

Σ' αυτό το πνεύμα η τουρκική ηγεσία εντάσσει την αιτιολόγηση της συμπεριφοράς της στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο, μεταπλάθοντας την πολιτική επιλογή σε εθνικό ελιγμό. «Εκρατήθημεν έξω τον κατακλυσμού του πολέμου. Δεν είναι από τα σπάνια και θαυμάσια γεγονότα της Ιστορίας;»¹³⁷¹

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η αρχαία Ελλάδας κάνει συχνότερες εμφανίσεις μέσα σε κείμενα που διατηρήθηκαν απ' την ελληνική έκδοση.

Η Κρατησίκλεια στον πόλεμο Σπαρτιατών - Μακεδόνων¹³⁷² συνεχίζει την προπαγάνδιση της γυναικείας γενναιότητας. Η προδοσία της πατρίδας μεταβάλλει την Ελληνίδα μάνα σε ρομφαία εκδίκησης¹³⁷³. (Παυσανίας).

Απ' την αρχαία Αθήνα καταγράφονται οι νικηφόρες εκστρατείες κατά της Ποτίδαιας και του Δηλίου της Βοιωτίας, για να πα-

1366 ὄ.π., σ. 26.

1367 ὄ.π., σ. 157.

1368 Ε', 1927, σ. 58.

1369 Γ', 1936, σ. 24.

1370 Ε', 1927, σ. 62 - 63.

1371 ΣΤ', 1947, σ.

1372 Δ', 1955, σ. 1485.

1373 ὄ.π., σ. 140.

ρουσιαστή ο Σωκράτης και ως πολεμιστής¹³⁷⁴. Ο παραλληλισμός του προς το Χριστό συνεχίζεται¹³⁷⁵. Ο εξοστρακισμός πιστοποιεί το μεγαλείο της Δημοκρατίας, για να χάσει την αίγλη του υπερπροσωπικού και ακέραιου θεσμού με την καταδίκη του Αριστείδη¹³⁷⁶.

Στο κείμενο «Φιλοξενία του Μιλτιάδου» διαβάζουμε: «Πριν ακόμη εκστρατεύσουν οι Πέρσαι κατά της Ελλάδος, την Θράκην κατείχον οι Δόλογγοι...ήσαν λαός Ελληνικός»¹³⁷⁷. Πρόκειται για μαρτυρία, που πιστοποιεί την ελληνικότητα της περιοχής απ' την αρχαιότητα.

Στον Αλέξανδρο γίνεται αναφορά σχετικά με την εκλογή του στη θέση του αρχηγού της εκστρατείας των Ελλήνων κατά των Περσών¹³⁷⁸ δίνοντας πανελλήνιο, άρα εθνικό χαρακτήρα στον πόλεμο.

Το Βυζάντιο απουσιάζει ως ιστορία τεκμηρίωσης για τη χρονική διαδοχή της εθνικής αλύσωσης. Μόνο ο Ιουστινιανός αναφέρεται στην ιστορία του μεταξιού¹³⁷⁹.

Η παγκόσμια κοινότητα δεν είναι επιλήσμων. «Η ίδρυσις του ΟΗΕ και αι αρχαί, τας οποίας εστήριξε, μας υπενθυμίζουν την ιστορίαν των αρχαίων Ελληνικών Αμφικτυονιών, αι οποίαι επιδίωξαν να εξασφαλίσουν δια της ενώσεως γειτονικόν πόλεων τα κοινά των συμφέροντων»¹³⁸⁰.

Η παρουσία των ευεργετών συνεχίζεται. Η φιλανθρωπική δράση είναι σύμβολο ζωής. Η διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού είναι «ποίημα ευποίας»¹³⁸¹.

Στα νέα κείμενα ασκείται σαφώς φιλοτουρκικός επηρεασμός. Το κέντρο των αναφορών συνίσταται και εδώ στην πολιτική αλλαγή, της οποίας ηγήθηκε ο Ατατούρκ - «Πατήρ της Τουρκίας»¹³⁸² και η οποία παρουσιάζεται ως κοινή συντεταγμένη της βούλησης του λαού, χωρίς διακρίσεις εθνικοτήτων και ως αγώνας για την αποκατάσταση της Τουρκίας στον διεθνή χώρο.

1374 ΣΤ', 1955, σ. 109.

1375 δ.π.

1376 Δ', 1955, σ. 135.

1377 Δ', 1955, σ. 134.

1378 Δ', 1955, σ. 142.

1379 ΣΤ', 1955, σ. 200.

1380 δ.π., σ. 238.

1381 δ.π., σ. 125.

1382 Ε', 1955, σ. 117, ΣΤ', 1955, σ. 79.

Συμπερασματικά θα σημειώσουμε ότι στην Α' Περίοδο όλες οι αναφορές στην αρχαία, βυζαντινή και νεότερη ελληνική ιστορία είναι θετικές.

Στη Β' Περίοδο υπάρχουν ελάχιστες (5) αναφορές στην αρχαία ελληνική ιστορία και μία στη νεότερη που αφορά τη δράση των εθνικών ευεργετών, οι οποίες κρίνονται θετικές για τη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης των Ελλήνων. Το Βυζάντιο απουσιάζει. Η Τουρκία και η ιστορία της καταλαμβάνουν την πρώτη θέση στη νεότερη ιστορία (12 αρνητικές αναφορές).

Στη Γ' Περίοδο υπερτερούν συνολικά οι θετικές αναφορές στην ελληνική ιστορία, κυρίως την αρχαία και στη νεότερη ιστορία η Τουρκία με 6 Δελτία κειμένων που προστέθηκαν στα ελληνικά αναγνωστικά.

7. Πόλεις - χώρα - γεωγραφικοί όροι

Επειδή σήμερα πατρίδα θεωρείται μια περιοχή η οποία περικλείεται από κρατικά σύνορα, ταυτίζεται δηλαδή με το δίδυμο πατρίδα - κράτος, αναφορές που αφορούν τη χώρα, τις πόλεις και τους γεωγραφικούς όρους την προσδιορίζουν.

Για τα βιβλία των Ελλήνων της Κων/πολης το κράτος του οποίου είναι πολίτες βρίσκεται σε αντίθεση μ' εκείνο, που θεωρούν πατρίδο τους. Η χώρα όμως, η φύση, ο λαϊκός βιωματικός χώρος της ιδιαίτερης πατρίδας που αγαπούν κατά περίεργο τρόπο τη συνδέουν με την Ελλάδα με την οποία είναι συνειδησιακά δεμένοι.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Στα αναγνωστικά βιβλία της περιόδου πόλεις, βουνά, ποτάμια, νησιά της Ελλάδας παρουσιάζονται συχνά.

«...της νήσου Πάρου και της Πεντέλης τα μάρμαρα είναι περίφημα»¹³⁸³. Η Κύπρος, η Ζάκυνθος και άλλα νησιά φημίζονται για τους «ρωμαλέους όνους τους»¹³⁸⁴. Για τα Αιγαιοπελαγίτικα νησιά οι συγγραφείς σκαρδώνουν αινίγματα και μέσα από οδοιπορικά¹³⁸⁵ ξετυλίγεται η ζωή των ανθρώπων τους. Είναι εξάλλου ο χώρος που γέννησε τον Έλληνα ναυτικό και έμπορο απ' την αρχαιότητα: «Από των ανατολικών παραλίων και από των πολυαρίθμων κόλπων, λιμέ-

1383 Β', 1884, σ. 219.

1384 ΣΤ', 1910, σ. 121.

1385 Ε', 1891, σ. 27.

νων και νήσων του Αιγαίου ορμώμενοι οι Έλληνες, έπλευσαν εν παλαιοίς ήδη χρόνοις εις τας ακτάς και τους λιμένας της Μακεδονίας, της Θράκης και της Μικράς Ασίας, της Σικελίας... Από του Ευξείνου πόντου μέχρι της Μασσαλίας και των εκβολών του Δουνάβεως μέχρι της Αφρικής εκινείτο ο Έλλην ναύτης και έθαλλον αι ελληνικού πόλεις»¹³⁸⁶. Το ιστορικό χρονικό συνδέει με τα ιστιοφόρα των Σπετσών, των Ψαρών, της Ύδρας και άλλων περιοχών της Ελλάδας μέσα απ' το εμπόριο τη Σμύρνη, την Κρήτη, τις Κυδωνιές δίνοντας άλλο ένα στοιχείο για την ελληνικότητα των περιοχών της τουρκικής κυριαρχίας. Η κοιλάδα των Τεμπών¹³⁸⁷ κάτω απ' το προστατευτικό βλέμμα του «νεφεληγερέτου Διός» αντιπροσωπεύει τις ελληνικές φυσικές καλλονές. Αρκετές πόλεις της «ευάνδρου Ήπείρου»¹³⁸⁸, η Βέροια, η Αθήνα, το Μεσολόγγι μνημονεύονται ως σταθμοί στη δράση των εθνικών ευεργετών. Η Θεσσαλονίκη είναι από τις πόλεις που ενεργετήθηκαν. «Το Ορφανοτροφείον «Μελιτεύνς», το Θεαγένειον ελληνικόν νοσοκομείον και άλλα, είνε τόσα τεμένη εν μόνη τη Θεσσαλονίκη εις την φιλανθρωπίαν αφιερωμένα»¹³⁸⁹.

Για την Τουρκία η Κων/πολη, πρωτεύουσα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων¹³⁹⁰, είναι η «περικαλλής» πόλη του σήμερα. Ο Βόσπορος, η Προτοντίδα, ο Κεράτιος Κόλπος, τα Θεραπειά, ο Γαλατάς είναι μέρη ζυμωμένα με τους ελληνικούς μύθους, τόπος διαμονής των πλουσίων Ελλήνων¹³⁹¹. Η Εηροκρήνη, που «...υπήρξε το ενδιαίτημα των Ελλήνων ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας» και όπου άκμασε η του Γένους Σχολή, τώρα μαρτυρεί την αλλαγή. Η αρχιτεκτονική σύζευξη, η πληθυσμακή σύνθεση «Οθωμανών, Ευρωπαίων, Αρμενίων, Εβραίων...» περιθωριοποιούν τη συνέχιση της ιστορικής παρουσίας και των Ελλήνων.

Μερικά κείμενα όμως τη δηλώνουν: «Μέχρι της σήμερον εις πάσαν ελληνικήν χώραν, εις Αθήνας και εις Κωσταντινούπολιν, εις Θεσσαλονίκην και εις Σμύρνην, εις Ιωάννινα και εις Χίον την εσπέραν της Παρασκευής της Ε' εβδομάδος της μεγάλης Τεσσαρακοστής η Ακολουθία του Ακαθίστου Ύμνου δεν παύει αναπέμπουσα

1386 ΣΤ', 1914, σ. 48.

1387 ΣΤ', 1920, σ. 114.

1388 ΣΤ', 1914, σ. 97, 148, 151 κ.α.

1389 ΣΤ', 1910, σ. 124.

1390 ΣΤ', 1914, σ. 40.

1391 ΣΤ', 1914, σ. 74.

προς τον Ύψιστον αίνους ευγνωμοσύνης επί τη σωτηρία του Ελληνισμού...»¹³⁹²

Η Ορθοδοξία εδώ λειτουργεί για τη χρονική και γεωγραφική συναίρεση.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Η θερμή και πάλλουσα ελληνικότητα που εξέπεμπαν οι αναφορές στις φυσικές ομορφιές της Ελλάδας και των θεωρούμενων ελληνικών περιοχών λείπει. Οι συγγραφείς εμφανίζονται παθητικοί αποδέκτες της τραγικότητας που η εθνική καταστροφή του 1922 επέφερε. «Η Αγκυρα είναι πρωτεύουσα της Τουρκίας»¹³⁹³ Το οδοιπορικό της αυτοθυσίας του Έλληνα πηδαλιούχου στο πλοίο προς την Αλεξάνδρεια επιτρέπει και τη μοναδική αναφορά στο Αιγαίο πέλαγος. Το όνομα του ήρωα παραμένει ελληνικό, επιτρέποντας στα Ελληνόπουλα να νιώσουν περηφάνεια για τις αρετές της φυλής τους έστω και με τόσο έμμεσο τρόπο παρουσιαζόμενες¹³⁹⁴.

Ο Πειραιάς είναι λιμάνι της Μεσογείου¹³⁹⁵ και «Στο γενναίο ναυτόπολο», κείμενο των αντίστοιχων ελληνικών αναγνωστικών του ελεύθερου κράτους, δεν επιτρέπεται η παραμονή των Ελληνικών πόλεων: «Εταξίδευε, εδώ και κάμποσα χρόνια από τη Σμύρνη για την Πόλι με ένα ωραίο τρικάταρτο καράβι...»¹³⁹⁶

«Η νήσος ωνομάσθη Ικαρία, η δε θάλασσα εις την οποίαν επνίγη, Ικάριον πέλαγος...»¹³⁹⁷

«Εις το βιλαέτιον της Σμύρνης υπάρχουν τα λουτρά της Λυδίας, γνωστά υπό το όνομα «λουτρά Αγαμέμνονος»¹³⁹⁸.

Η μυθολογία αντικατέστησε την ορθοδοξία στο ρόλο του συνεκτικού δεσμού με το παρελθόν και με τους ελεύθερους Έλληνες.

1392 ΣΤ', 1910, σ. 78.

1393 Α', Α' εξαμηνία 1939, 1950, σ. 43 - 44.

1394 Ε', 1937, σ. 191.

1395 Ε', 1949, σ. 8.

1396 ΣΤ', 1947, σ. 240.

1397 Ε', 1949, σ. 152.

1398 Ε', 1937, σ. 207.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Οι περιγραφές της Δήλου και της Ρόδου γοητεύουν τους μαθητές με την ομορφιά της φύσης και την παρουσία της αρχαίας Ελλάδας, στην οποία περιορίζεται η παρουσία της ιστορίας¹³⁹⁹.

Τα Μετέωρα, η Αραπίτσα¹⁴⁰⁰ είναι το κεντρικό θέμα περιγραφών, οι οποίες επιτρέπουν τη μνημόνευση πόλεων, βουνών και ποταμών. Η πίστη στην πρώτη περίπτωση και το πορτρέτο της Ελλάδας, που προσπαθεί να εκβιομηχανιστεί στη δεύτερη συνθέτουν την εικόνα της ζωής των ανθρώπων της. Καθημερινές ασχολίες, κυρίως των κατοίκων παραθαλάσσιων περιοχών, ολοκληρώνουν την εικόνα¹⁴⁰¹. Η συγκίνηση για τους σεισμούς στο Ιόνιο¹⁴⁰² επιτρέπει την εκδήλωση αδελφικού πόνου κάτω από το κάλυμμα της παγκόσμιας συμπαράστασης.

Η απόσταση και η στέρηση ανάγουν τις αναφορές σε περιοχές της Ελλάδας σε πολύτιμα στοιχεία τροφοδότησης της εθνικής ταυτότητας. Στα κείμενα που προστέθηκαν η Τουρκία είναι «η χώρα» των Ελλήνων που κατοικούν εκεί.

Επιγραμματικά σημειώνουμε την κυριαρχία της Ελλάδας, των πόλεων και των περιοχών της σε όλες τις περιόδους. Όταν αναφέρονται αντίστοιχα πόλεις και περιοχές της Τουρκίας, αυτό γίνεται με την αναγωγή τους στην ελληνική κυριαρχία του παρελθόντος. Μόνο στη Γ' Περίοδο η Τουρκία γίνεται «η χώρα μας».

8. Πολίτευμα - Κράτος - δράση πολιτών - Ελληνικοί και τούρκικοι οργανισμοί

Αν και ο θεσμός του κράτους υφίσταται σ' ένα επίπεδο απρόσωπων σχέσεων, εν τούτοις είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για τη διασφάλιση της εθνικής κυριαρχίας και την ελευθερία της εκδήλωσης της εθνικής υπόστασης.

Βέβαια η χριστιανική θεώρηση «Ου γαρ ἔστιν εξουσία ει μη Θεού...» (Ρωμ. 13, 1) στο πνεύμα της απολυτοποίησης της κοσμικής εξουσίας αφανίστηκε. «Σκοπός του κράτους δεν είναι η πραγματοποίηση του παραδείσου πάνω στη γη, αλλά η παρεμπόδιση του κό-

1399 ΣΤ', 1955, σ. 63, 66.

1400 Ε', 1955, σ. 78, 85.

1401 Δ', 1955, σ. 83, 158...

1402 Ε', 1955, σ. 182 - 185.

σμου να μεταβληθεί σε κόλαση»¹⁴⁰³. Αυτό βέβαια ισχύει για τις πλειοψηφίες και όχι τις μειοψηφίες, οι οποίες εντάσσονται στο κοινωνικοπολιτικό κατεστημένο της περιοχής όπου ζουν.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Οι συγγραφείς εκτός από τη συναίρεση του ιστορικού παρελθόντος με το παρόν στην προσπάθειά τους να βρουν ερίσματα που θα εγγυηθούν τη μελλοντική αποκατάσταση των πραγμάτων, προχωρούν στο θεωρητικό γκρέμισμα των συνόρων, συντάσσοντας την εθνική ομάδα την οποία εκπροσωπούν με τη μητέρα - Πατρίδα. Περιγράφοντας το πολίτευμά της και τις σχέσεις επιφανών Ελλήνων με τις διάφορες μορφές της πολιτικής εξουσίας, προσδιορίζουν με σοβαρή αληθοφάνεια τη στάση των μαθητών - αυριανών ενηλίκων προς την ίδια εξουσία.

«Το Συνταγματικόν πολίτευμα.

Το πολίτευμα της Πατρίδος μας λέγεται συνταγματική μοναρχία. Συμφώνως δε προς αυτήν υπάρχει εις μονάρχης, όστις λέγεται βασιλεύς, μία Κυβέρνησις και μία Βουλή. Η βουλή αποτελείται σήμερον εκ 266 βουλευτών και ψηφίζει τους νόμους... Τοιουτορόπως ορίζει το Σύνταγμα ημών»¹⁴⁰⁴.

Οι μικροί αναγνώστες ζουν την αγωνία της Κυβέρνησης, η οποία ήταν «εν εσχάτῃ απορίᾳ» μετά την απελευθέρωση. Κι όμως, παρόλη την ένδεια, ανέθεσε στο Γ. Γεννάδιο την οργάνωση του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου¹⁴⁰⁵.

Η αλληλογραφία επιφανών ευεργετών με την Κυβέρνηση και τον πρόεδρο της Βουλής¹⁴⁰⁶ νομιμοποιεί τη μορφή της διακυβέρνησης. «Αν Έλλην τις πράξη ή εφεύρη μέγα κατόρθωμα υπέρ της κοινής ελληνικής πατρίδος, και της Κυβερνήσεως, το οποίον να επιδοκιμασθή παρόλου του Εθνους...»¹⁴⁰⁷ κέρδιζε χρυσό στεφάνι σύμβολο δόξας και χρηματική αμοιβή και φυσικά κερδίζει το σεβασμό των ομοεθνών του.

Η Τουρκία ως οργανωμένο κράτος εμφανίζεται στη διεξαγωγή του εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου και στη μέριμνά της για

1403 P. Evdokimov, L' Orthodoxye, 1972, σ. 39.

1404 ΣΤ', 1910, σ. 31.

1405 ΣΤ', 1914, σ. 143.

1406 δ.π., σ. 157 (Κ. Ζάππας).

1407 δ.π., σ. 151.

την ίδρυση ειδικών εμπορικών σχολών¹⁴⁰⁸. Απουσιάζει κάθε μνεία στην κρατική της δομή.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Η Τουρκία είναι η «Δημοκρατική πατρίς»¹⁴⁰⁹. Οι αιμοσταγείς τύραννοι και οι ερυθροί σουλτάνοι «είδον τους θρόνους και τα στρέμματά των ποδοπατούμενα... Επί των ερειπίων...εστήθη νέα κυβέρνησις του λαού (Δημοκρατική Κυβέρνησις) δηλαδή Κυβέρνησις δική σου»¹⁴¹⁰.

Η βία θεωρείται αναγκαία για την καλυτέρευση της τύχης της πατρίδας. Μήνυμα δυσοίωνο για όσους ήδη απολαμβάνουν τη δυσαρέσκεια του παντούρκισμού των Νεοτούρκων. Βέβαια η Δημοκρατία εμφανίζεται ως επίτευγμα συναδέλφωσης: «Μάλιστα, αδελφέ! Δεν υπάρχει πλέον Αυτοκράτωρ υπάρχει έθνος. Δεν υπάρχουν ανάκτορα υπάρχει Πατρίς»¹⁴¹¹. Ναι, αδελφέ, Αβελ. Τα ανάκτορα γκρεμίστηκαν θάβοντας τις υπογραφές και τις υποσχέσεις για τα ελληνικά προνόμια! Υπάρχει ένα έθνος σ' αυτή την πατρίδα, στο οποίο δεν ανήκεις.

«Ο νόμος είναι κοινός εις πάντας τους πολίτας και εις πάντας τους κατοίκους μιας χώρας. Πάντες οι πολίται απέναντι του νόμου είναι ίσοι ανεξαιρέτως και αδιακρίτως γένους, φυλής, θρησκείας και κοινωνικής τάξεως»¹⁴¹². Το δικαίωμα της ισότητας νομοθετικά κατοχυρωμένο φαίνεται να προδιαγράφει ένα καλύτερο μέλλον.

Για τη «Δημοκρατική Κυβέρνηση», «...η οποία νύκτα και ημέρα δεν παύει να σκέπτηται τα μέσα, με τα οποία θα δύναται ο λαός της να είναι ευτυχισμένος...»¹⁴¹³, η μέριμνα για την παιδεία¹⁴¹⁴ αποτελεί πρώτιστο μέλημα, όπως και η γεωργία¹⁴¹⁵.

«Ο, τι βλέπομεν και ό, τι αισθανόμεθα είναι άξιον να μελετηθή από σοφόν και να υμνηθή από ποιητήν, διότι εις νέος κόσμος ανεπήδησε, νέα ζωή εδημιουργήθη... μεθ' υπερηφανείας δύναται κα-

1408 ὁ.π., σ. 43.

1409 Δ', 1943, σ. 5, 158.

1410 ΣΤ', 1926, σ. 3 - 4.

1411 ΣΤ', 1926, σ. 5.

1412 Ε', 1937, σ. 73.

1413 Δ', 1943, σ. 141.

1414 Δ', 1943, σ. 158 - 159.

1415 ὁ.π., σ. 140.

νείς να είπη, ότι εις την Τουρκική Δημοκρατίαν οι καρποί εξεπέρασαν την υπόσχεσιν των αθέων»¹⁴¹⁶.

Οι πολίτες δραστηριοποιούνται. Αναλαμβάνουν τη δημιουργία οργανώσεων με σκοπό τη στήριξη αυτής της Κυβέρνησης στο χώρο της προνοιακής πολιτικής τουλάχιστον. Γίνονται έρανοι για την ενίσχυση των σεισμοπλήκτων του Μαρμαρά¹⁴¹⁷ και «...Η ερυθρά Ημισέληνος βοηθεί με χρήμα και με είδη εκείνους, οι οποίοι προσβάλλονται από πυρκαϊάς, σεισμούς και επιδημίας, χωρίς να κάμη διάκρισιν γένους, φυλής και θρησκείας»¹⁴¹⁸. Η σημαία της αλληλεγγύης, γίνεται λάβαρο ανεξιθρησκείας και συναδέλφωσης. Οι Έλληνες της Πόλης φαίνονται ν' ανταποκρίνονται.

«Είναι καθήκον μας να συνδράμωμεν

....Η ερυθρά Ημισέληνος, παιδιά μου, είπεν ο πατήρ, είναι εν σωματείον, το οποίον συνέστησαν μερικοί φιλάνθρωποι πατριώται...»¹⁴¹⁹

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

« - Ζήτω η Τουρκική Δημοκρατία!

- Ζήτω ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας»¹⁴²⁰

Ο Διευθυντής του σχολείου «...ευχαρίστησε τη δημοκρατική μας Κυβέρνηση για το ενδιαφέρον της για τα σχολεία»¹⁴²¹.

Η νεογέννητη δημοκρατία της προηγούμενης περιόδου ανδρώνεται.

Η ερυθρά Ημισέληνος ευεργετεί τους σεισμόπληκτους Ελλήνες¹⁴²². Οι συγγραφείς των επιπρόσθετων κειμένων δεν αφήνουν περιθώριο αμφιβολίας και αμφισβήτησης. Η Δημοκρατία δεν επιτρέπει αναζήτηση άλλης λύσης. Οι Έλληνες της Τουρκίας γίνονται αποδέκτες του μηνύματος.

Συμπερασματικά θα σημειώσουμε ότι τις θετικές αναφορές στην Ελλάδα της Α' Περιόδου, διαδέχεται η αρνητική προπαγάνδιση του Τουρκικού καθεστώτος τη Β' Περίοδο (11 Δελτία) Θετικά

1416 ΣΤ', 1947, σ. 5.

1417 Ε', 1937, σ. 175.

1418 Δ', 1943, σ. 121.

1419 ό.π., σ. 119.

1420 Γ', 1955, σ. 8.

1421 ό.π.

1422 Ε', 1955, σ. 96.

χαρακτηρίστηκαν 2 Δελτία, ανά ένα στις δύο τελευταίες περιόδους, στα οποία γίνεται λόγος για φιλία και ισότητα των δύο λόγων.

9. Ιδανικά Ελλήνων - Τούρκων

Απρόσωπες, γενικές αξιολογικές κρίσεις.

Ιδανικό είναι το πνεύμα με τους ζωντανούς του νόμους. Δεν είναι μία μορφή, είναι μία δύναμη¹⁴²³. Είναι το υπόδειγμα, το τέλειο πρότυπο σε μια ορισμένη περιοχή της σκέψης ή της δράσης και επομένως η δυνατότητα επίδρασής του στο χώρο της ατομικής, κοινωνικής, ιστορικής πορείας είναι εμφανής. Αποτελεί μέτρο σύγκρισης και αίτιο επίκρισης για κάθε δρώμενο.

Μια πνευματική δύναμη, για να χαρακτηρισθεί ως ιδανικό, δεν αρκεί η αυθαίρετη αναγνώριση μιας αξίας της από ένα άτομο ή ένα σύνολο ατόμων. Τα εχέγγυα της αντικειμενικής ορθότητας στην επιλογή παρέχει η ανταπόκρισή του προς την παράδοση, στην ιστορία του λαού και στη στενή σχέση με την πραγματικότητα του παρόντος, που εν πολλοίς προσδιορίζει το μέλλον.

Για το ελληνικό έθνος απ' την ομηρική εποχή ιδανικό είναι η αρετή με την έννοια του συνόλου των ιδιοτήτων της ανδρείας, ευψυχίας, ευσέβειας, φρόνησης, σωφροσύνης, δικαιοσύνης, ελευθερίας, δημοκρατίας και αγάπης για τη ζωή¹⁴²⁴.

Τα βιβλία της ανάγνωσης περιέχουν μνείες μερικών ιδεωδών όπως τα αποκρυστάλλωσε η ιστορία ως κινητήριες δυνάμεις της δράσης του Έθνος και επιχειρούν να ασκήσουν θετική επίδραση στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η ελευθερία είναι το πρώτο αξιολογικά ιδανικό. «Οι γενναίοι πρόγονοι ημών και οι αρχαίοι και οι νεώτεροι είνε ο πρώτος λαός, όστις πάντοτε ηγωνίσθη υπέρ της Ελευθερίας. Η δε Πατρίς μας είνε η χώρα εν τη οποία κατεξοχήν ελατρεύθη η ελευθερία και δια ποταμών αίματος υπεστηρίχθη»¹⁴²⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ελευθερία είναι ιδανικό το οποίο προασπίζονται οι Έλληνες απέναντι στους ξένους, αλλά και το μεγαλύτερο αγαθό για το δούλο της

1423 Μαρίας Πετρούτσου, ιδανικόν ή ιδεώδες, Μ.Π. Ε', τ. 3, σ. 198

1424 δ.π., σ. 199

1425 ΣΤ', 1910, σ. 27

Αθήνας: «...δύναται κανείς να ειπή πως ζη εκείνος που έχει χάσει το μεγαλύτερον αγαθόν του κόσμου την ελευθερίαν;»¹⁴²⁶.

Οι κοκορομαχίες του Θεμιστοκλή αποδεικνύουν στους Αθηναίους την ανάγκη της θυσίας γι' αυτήν: «...φαντάσθητε τι θα έπραττον, εάν εμάχοντο υπέρ πατρίδος, υπέρ θρησκείας, υπέρ δόξης, υπέρ ελευθερίας, υπέρ των τέκνων των!»¹⁴²⁷

Οι Έλληνες που ευτύχησαν να δουν την πατρίδα τους μικρή αλλά ελεύθερη ογωνίζονται να διατηρήσουν το πολύτιμο απόκτημα και με τους απανταχού ομοεθνείς εύχονται να τη δουν γρήγορα ευτυχή, ακμαία, «υπερήφανον και ισχυράν, ένδοξον και μεγάλην»¹⁴²⁸. Η εργασία, η ανάπτυξη της γεωργίας ακόμη και η προσφορά πολύτιμων προσωπικών αντικειμένων αποτελούν ενδεδειγμένους τρόπους δράσης για την πραγματοποίηση των παραπάνω¹⁴²⁹.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Η αποδοχή της τουρκικής εξουσίας επιδιώκεται με την παρουσίαση των ιδανικών της Τουρκικής Δημοκρατίας, που είναι η δικαιοσύνη, η ελευθερία, η παιδεία των «αγροίκων», η ισότητα μεταξύ των πολιτών, το τέλος του δεσποτισμού και της δουλείας και η λαϊκή κυριαρχία¹⁴³⁰.

Για τα Ελληνόπουλα, την Τουρκική νεολαία!, το κυριότερο καθήκον είναι να διαφυλάσσουν και να προασπίζουν πάντοτε την Τουρκική ανεξαρτησία και Δημοκρατία, να τη σώσουν,, αν εμφανισθούν εχθροί. «Ω τέκνον του Τουρκικού μέλλοντος!... Ιδού...το καθήκον σου...»¹⁴³¹ Η προσφώνηση «τέκνο» καταργεί το μονοπάλιο της οικογενειακής παρουσίας στον καθορισμό των καθηκόντων και των υποχρεώσεων κάθε Έλληνα, γιατί ασφαλώς τα ιδανικά της ελληνικής οικογένειας δε συμφωνούν μαντά της Κυβέρνησης. Η φιλοπατρία λοιπόν βρίσκεται στην κορυφή της πυραμίδας των αρετών «Ημείς οι Τούρκοι πολίται, βλέποντας την γενομένην πρόοδον και την γενικά διόλους μέριμνα της κυβερνήσεως, οφείλομεν ν' αγαπώ-

1426 Δ', 1921, σ. 156

1427 ΣΤ', 1910, σ. 126

1428 ΣΤ', 1914, σ. 15

1429 δ.π. σ. 13, 141 κ.α.

1430 ΣΤ', 1926, σ. 5.

1431 Ε', 1927, σ. 61 - 62.

μεν την Τουρκικήν πατρίδα μας και πιστώς να υπακούωμεν εις τους νόμους και τα κελεύσματά Της»¹⁴³².

Τα λόγια του Σωκράτη επιστρατεύονται για τη στήριξη των προηγούμενων: «...και από την μητέρα και από τον πατέρα και από όλους τους άλλους προγόνους πολυτιμότερον πράγμα και σεβαστότερον και iερώτερον και ανάτερον και εις τους Θεούς και εις τους ανθρώπους είναι η Πατρίς ...»¹⁴³³ Και μόνο η προέλευση των λόγων τα συνδέει με την Ελλάδα.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Τα ιδανικά που προπαγανδίζονται στις σελίδες αυτών των αναγνωστικών έχουν το χαρακτήρα του γενικά αποδεκτού, των γενικών αξιολογικών κρίσεων.

Ο σεβασμός και η μνήμη στις θυσίες των προγόνων αποτελούν πρότυπο συμπεριφοράς, που οδηγεί στην αγάπη της ελευθερίας και σε παρόμοια συμπεριφορά, όταν αυτό είναι αναγκαίο¹⁴³⁴. Οι εκπρόσωποι της προηγούμενης γενιάς νοσηλευόμενοι σε άσυλα αποδεικνύουν τα προηγούμενα¹⁴³⁵. Η υπεράσπιση της σημαίας ακόμα και με το τίμημα του θανάτου αποτελεί ύψιστο καθήκον¹⁴³⁶.

Η τραγικότητα των αναφορών εντοπίζεται στο γεγονός ότι τα κείμενα που περιέχουν αυτά τα στοιχεία γράφτηκαν, για να γαλούχισουν τις νέες γενιές των Ελλήνων στα προαιώνια ιδανικά της Φυλής και με την παραμονή τους στα συγκεκριμένα βιβλία αποκτούν εντελώς διαφορετικό νόημα. Ξεπερνώντας το υπεραίχμιο των ορέων του παραλόγου μέσα απ' τα λόγια Ελλήνων ποιητών και πεζογράφων αυτοχειριάζουν την εθνική τους συνείδηση μετατρέποντάς την σε οικόσιτη ατροφική αυτοεκτίμηση. Το απόσπασμα που ακολουθεί αποδεικνύει όσα σημειώθηκαν.

«Εσείς, που πρωτοσπείρατε
της Λευτεριάς το σπόρο
λαχταρισμένο δώρο
στη σκλαβωμένη γη.
...Κι όπου πολέμου τρέξιμο
...εσείς περνάτε πρώτοι

1432 Ε', 1927, σ. 61 - 62.

1433 ΣΤ', 1947, σ. 147.

1434 Γ', 1955, σ. 185.

1435 ΣΤ', 1955, σ. 55.

1436 ί.π. σ. 84.

κι ακολουθούμε εμείς...»¹⁴³⁷

Η αλλαγή μιας λέξης επιφέρει την πλήρη αντιστροφή του νόματος. «Ηξεύρω πως και στις άλλες πατρίδες, τις ξένες, εκατομμύρια όλλα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, είναι ωσάν και με. Τ' αγαπώ και εύχομαι το καλό των. Μα δεν θέλω να μ' αδικήσουν. Η πατρίδα μου χρειάζεται ειρήνη και ασφάλεια. Γνωρίζω ότι η Τουρκία πάντα επολέμησε για να είναι ελεύθερη. Δεν ονειρεύομαι βέβαια πολέμους. Θα υπερασπισθώ όμως με το αίμά μου και την τελευταία σπιθαμή του τόπου μου, που με ζη και με ανδριεύει με την πολλή του δόξω»¹⁴³⁸. Γεννιτσαρισμός της σύγχρονης «ήπιας πολιτικής» στο θέμα των μειονοτήτων. Οι διεθνείς συνθήκες προστάτευαν μόνο τους τύπους!

Μετά την παράθεση των στοιχείων οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι και σ' αυτή την ενότητα παρατηρείται η μεταστροφή του θετικού περιεχομένου των αναγνωστικών της Α' Περιόδου (5 Θετικά Δελτία) σχετικά με την παρουσίαση των ιδανικών που προπαγανδίζονται.

Για τις επόμενες Περιόδους απροκάλυπτα επιχειρείται ο ενστερνισμός από μέρους των μαθητών των ιδανικών, που οδηγούν στην υπεράσπιση, την αγάπη, τη θυσία για την Τουρκία (β' Περίοδος 3 Δελτία. Γ' Περίοδος 4 Δελτία).

Γενικές αξιολογικές κρίσεις, που εκφέρονται ουδέτερα οδηγούν σε θετικούς συνειρμούς συνδυαζόμενα με το ευρύτερο περιεχόμενο των κειμένων, στα οποία παρατίθενται (β' Περίοδος 2 Δελτία. Γ' Περίοδος 3 Δελτία).

10. Εθνικές γιορτές - τρόπος συμμετοχής

Οι εθνικές γιορτές υπομνηματίζουν γεγονότα της ιστορικής πορείας του έθνους, αποδίδουν τον απαιτούμενο σεβασμό σε πρόσωπα, των οποίων το ήθος και η προσφορά στους κοινούς αγώνες αποδείχτηκε στη ροή της ιστορίας. Γεγονότα και πρόσωπα, εκβάσεις και δράσεις αποκαλύπτουν το δυναμικό, που καθορίζει τις νόρμες της προσωπικής δράσης απέναντι σε παρεμφερή θέματα.

Παιζουν το ρόλο του κριτή συγκροτώντας αόρατες, αλλά πανίσχυρες απ' την αντικειμενοποίηση της παραδοχής των προσφο-

1437 Δ', 1955, σ. 149.

1438 Δ', 1955, σ. 38.

ρών τους, οι μάδες αναφοράς. Εκπροσωπούνται από ένα πλέγμα προσδοκιών προς το οποίο οφείλει να συμμορφωθεί η νέα γενιά! Η διαδικασία για τη συντήρηση της μεταφοράς αυτής της νοοτροπίας από γενιά σε γενιά αναπτύσσεται στους κόλπους της οικογένειας και του σχολείου.

Ο θεσμός των εθνικών γιορτών είναι ευκαιρία για «έγερση των φορέων των αξιών» για εκδήλωση του πνεύματος της κοινότητας, της δύναμης και της θέλησης της ύπαρξής του¹⁴³⁹.

Σε καιρό ειρήνης είναι οι μόνες ευκαιρίες, για να αναπτύξουν οι μαθητές κοινή δράση, ξεπερνώντας το εγώ τους για τη δημιουργία του συλλογικού «εμείς», το οποίο υπαγόρευσαν, ακριβώς τα κατορθώματα των ενδόξων προγόνων.

Οι περιορισμένες αναφορές στα αναγνωστικά βιβλία που εξετάζονται στη μελέτη, αφορούν τούρκικες εθνικές εκδηλώσεις. Τα κείμενα αυτά αποδεικνύουν την πίεση, εμπειριέχουν το φόβο του διωγμού και αναδεικνύουν το μεγαλείο ενός λαού που παρόλα αυτά δεν έχασε την ταυτότητά του.

A' Περίοδος (1905 αι. - 1923) Καμία αναφορά

B' Περίοδος (1924 - 1955)

«Την 29 Οκτωβρίου εκάστου έτους εορτάζομεν την εορτήν της Δημοκρατίας, διότι αυτήν την ημέραν η Μεγάλη Εθνοσυνέλευσις ανεκήρυξε την Δημοκρατίαν εις την πατρίδα μας, με πρόεδρον αυτής τον εξοχώτατον Κεμάλ Ατατούρκ». ¹⁴⁴⁰ Αν και αναφέρονται «επίσημες εθνικές γιορτές» στον πληθυντικό αριθμό¹⁴⁴¹, περιγράφεται μόνο η γιορτή της Δημοκρατίας. Οι Έλληνες εμφανίζονται να συμμετέχουν. Το σχολείο πρωταγωνιστεί στην προσπάθεια δολοφονίας της σκέψης για ένα καλύτερο «εθνικό» αύριο. Η πατριωτική παιδεία των αιώνων της Τουρκοκρατίας έγινε λεωφόρος της ψυχής για το χτές και το μονοπάτι του νου για το αύριο. «Ητο η εορτή της Δημοκρατίας. Τρεις μαθητάι με την ευκαιρίαν αυτήν - όπως και πολλοί άλλοι μαθητές - ...ήρχισαν να συνάζουν χρήματα δια τους πτωχούς και ασθενείς της πόλεως»¹⁴⁴²

1439 W. Lenartz, «Εθνικοί Εορταί», Μ.Π. Ε', τ. 2, σ. 565.

1440 Γ', 1936, σ. 35.

1441 Ε', 1937, σ. 40.

1442 Δ', 1943, σ. 178.

Η θεσμοθέτηση πράξεων κοινωνικής αλληλεγγύης και η σύνδεσή τους με τη συγκεκριμένη γιορτή τη νομιμοποίει στη συνείδηση του μικρού μαθητή. Το εθνικό χρέος παραλληλίζεται προς το κοινωνικό:

«Ο Τάκης σήμερα σηκώθηκε πολύ πιο πρωί... Μια κρυφή χαρά...δεν τον άφηνε να κοιμηθή. Ξημέρωνε η 29 Οκτωβρίου, η μεγάλη εορτή της Δημοκρατίας»¹⁴⁴³. Η ιδεολογία του αλυτρωτισμού μετατρέπεται σε προϊόντα αλλοτρίωση.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

«Άύριον είναι η εορτή της Δημοκρατίας. Τα παιδιά στολίζουν το σχολείο με δάφνες, με στημάτες, με εικόνες...»¹⁴⁴⁴

«Τι ωραία που είναι σήμερα στολισμένο το σχολείο! ... Ο κόσμος έχει μιζευθή...»¹⁴⁴⁵

Ο κόσμος που είναι οι αρχές της μειονότητας, οι γονείς των παιδιών, η κοινότητα με τη συμμετοχή της, απεικονίζει το συμβιβασμό που επέβαλαν οι καιροί, αίροντας απ' τις πλάτες του σχολείου το βαρύ φορτίο της μοναδικότητας για την ευθύνη του ιδεολογικού πειθαναγκασμού.

Συμπερασματικά θα σημειώσουμε την απόλυτη κυριαρχία των Τουρκικών Εθνικών γιορτών στις δύο τελευταίες περιόδους. Οι αναφορές είναι σαφώς αρνητικές και τα δελτία κατανέμονται ως εξής: Β' Περίοδος: 4, Γ' Περίοδος 3

11. Σχέσεις υποδούλων - κατακτητών.

Τα εθνικά παθήματα ενδεδυμένα το μανδύα του συλλογικού προκαλούν έντονα συναισθήματα, τα οποία εκτείνονται από τη θλίψη και τον πόνο ως την αποφασιστικότητα για αποκατάστηση της τάξης δικαίου υπέρ της οποίας συνηγορεί και η θεία παρουσία. Ο επηρεασμός που ασκούν στους μαθητές είναι άμεσος.

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η εποχή των δεινών για το ελληνικό έθνος αρχίζει απ' την Άλωση της Πόλης, η οποία στο συναισθηματικό χώρο προετοιμά-

1443 Γ', 1936, σ. 67.

1444 Β', 1955, σ. 78.

1445 Γ', 1955, σ. 184.

στηκε στην τελευταία λειτουργία και στην Κοινωνία του τελευταίου Αυτοκράτορα¹⁴⁴⁶.

«Από των χρόνων, κατά τους οποίους η Ελλάς υπεδουλώθη, η ελληνική ναυτιλία ήρχισε να παρακμάζῃ, διότι οι κατακτηταί δεν επέτρεπαν εις τους Έλληνας να ασκώσιν αυτήν την ελευθέρωσιν»¹⁴⁴⁷. Οι κατακτητές σε άλλα κείμενα γίνονται λύκοι που προσπάθησαν «το αίμα να ρουφήξουν», να καταπιούν την «έρμη» ψυχή των σκλάβων. «Είδανε τον Αλήπασα να ρυάζεται τριγύρου, σαν έφαγε ως το κόκκαλο τη σάρκα της Ηπείρου...»¹⁴⁴⁸. Οι μικροί αναγνώστες νιώθουν την απόγνωση του παρατηρητή, που δεν μπορεί να βοηθήσει επεμβαίνοντας, να ανατρέψει το παρελθόν συμμετέχοντας.

Τα βιβλία επενδύουν ιδεολογικά στο συναισθηματικό τους υπόβαθρο για τη μελλοντική συμπεριφορά τους. Οι Έλληνες είναι περήφανοι στην καταφρόνια: «Δε θέλομε περίγελα και ξένου καταφρόνια»¹⁴⁴⁹. Οι απογοητεύσεις απ' τους κατά καιρούς «συμπαραστάτες» οδήγησαν στην απομόνωση. Συντόμευσαν το χρόνο εμφάνισης ισχυρής συνειδήστης για τη μοναδική ταυτότητα του λαού και έντονου εθνικισμού, που οδήγησε στην οργάνωση για την αποτίναξη του ζυγού.

Τα αναγνωστικά παρουσιάζουν μια εικόνα περήφανης εγκαρτέρησης.

«...Κλάγμε βουνά και βράχοι
τ' αηδόνι δεν λαλεί.
Και συ, δαφνούλα ελληνική
...πες μου γιατί τ' αηδόνι,
δαφνούλα, δεν λαλεί;
...Παρηγορήσου, δάφνη μου,
γιατί δεν - είσαι μόνη...
που καρτερείς τ' αηδόνι.
Νάξευρες πόσα κόκκαλα
και σπλάχν' ανδρειωμένα
'ς το μνήμ' ξαπλωμένα
με σε το καρτερούν»¹⁴⁵⁰.

1446 ΣΤ', 1914, σ. 73.

1447 δ.π., σ. 47.

1448 δ.π., σ. 144, 145.

1449 δ.π.

1450 ΣΤ', 1910, σ. 190 - 192.

Κι ως την ώρα της λευτεριάς ο αγώνας συνεχίζεται σ' όλα τα πεδία: «Ασπάσθητε λοιπόν, φίλοι μου, προσέθεσεν ο γέρων, την ελληνικήν παιδείαν, την αρετήν, την φρόνησιν και την ανδρείαν, διότι αυτά είνε τα μόνα αντιφάρμακα κατά των δεινών της δουλείας»¹⁴⁵¹. Ο ανώνυμος δάσκαλος προπαγανδίζει τη στροφή του πνεύματος προς την αρχαία Ελλάδα.

Η Πόλη είναι ο χώρος όπου το έθνος εμφανίζεται ανασυγκροτημένο: «Η Κων/πόλις περιλαμβάνει άπειρα ελληνικά εμπορικά καταστήματα, ελληνικά εκπαιδευτήρια και παντοειδή φιλανθρωπικά καταστήματα»¹⁴⁵². Όλη αυτή η προσπάθεια σαν κύμα τρέει τα θεμέλια του βράχου¹⁴⁵³.

Και μια μέρα.στη γιορτή του Ευαγγελισμού¹⁴⁵⁴ η προσωποποιημένη Ελλάδα:

«...του λέοντος φοιβερωτέρ' ακόμα

ηγέρθη». Τα δούλα δάκρυα στέγνωσαν

Κ' ηγέρθη βαρυσίδηρος/η σπάθη της οργής σου

Κ' εθέρισε τ' αμέτρητα/καθάριατα της γης σου»¹⁴⁵⁵

Είναι πράγματι εντυπωσιακή η απροκάλυπτη σκληρότητα της φραστικής επίθεσης!

Η προσπάθεια μερικών κειμένων να καλλιεργήσουν το πνεύμα της παγκόσμιας συναδέλφωσης ωχριά μπροστά στη συγκλονιστική επίδραση των προηγούμενων απόψεων.

«Οι ξένοι είνε και ούτοι κλάδος της Ανθρωπότητος»¹⁴⁵⁶, αλλά «Επιτρέπεται μόνον να προτιμώμεν τους Έλληνας, όπως αγαπώμεν τους συγγενείς μας πλειότερων των γειτόνων ή των συμπολιτών μας»¹⁴⁵⁷.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Απουσιάζουν αυτή τη χρονική περίοδο κείμενα, όπως τα προηγούμενα.

1451 ό.π., σ. 88.

1452 Δ', 1921, σ. 12.

1453 ΣΤ', 1914, σ. 159.

1454 ΣΤ', 1910, σ. 200

1455 ΣΤ', 1910, σ. 23

1456 ό.π., σ. 33

1457 ό.π.

Οι φόβοι της γριάς κλησάρισσας τη νύχτα της ανάστασης, που «διπλοαμπάρωσε την πορτίτσα της κι έβαλε για καλό και για κακό από πίσω και το σεντούκι της...γιατί το ξεφάντωμα μπορούσε να ξεσπάσῃ επάνω της»¹⁴⁵⁸, αφού οι Τούρκοι γιόρταζαν το Ραμαζάνι, είναι η μικρογραφία της πραγματικότητας.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Η μόνη αποκάλυψη της κατάστασης που επικρατούσε επί Τουρκοκρατίας γίνεται στη βιογραφία του Ζώη Καπλάνη. «...Στέλλει επίσης χρήματα, δια να ελευθερωθούν συμπατριώται του από τας τουρκικάς φυλακάς»¹⁴⁵⁹. Φυσικά η τοποθέτηση της πράξης στο παρελθόν αποφορτίζει το κλίμα των αρνητικών εντυπώσεων.

Το παρόν εμφανίζεται στα βιβλία αισιόδοξο. Οι δυσκολίες που φαίνεται να ξεπεράστηκαν, αποϊδεολογικοποιούν τον κύκλο της σκέψης των Ελλήνων. Υπογράφουν εκούσια την υποθήκη του εθνικού ονείρου, για ν' αποκομίσουν το δικαίωμα της επιβίωσης.

Τουρκικό πλοίο «πλέει ολοταχώς» να βοηθήσει και να διασώσει ελληνικό επιβατηγό πλοίο¹⁴⁶⁰. Το τουρκικό κράτος σπεύδει να συμπαρασταθεί στα σεισμόπληκτα νησιά του Ιονίου: «Πόσον καλύτερος θα ήτο ο κόσμος, αν πάντοτε οι λαοί παρουσίαζον αυτήν την αδελφική αλληλεγγύη! Θα είχε πραγματοποιηθεί η εντολή του Χριστού μας: «Και επί γης ειρήνη...»»¹⁴⁶¹

Ολοκλήρωνοντας την παρουσίαση της ενότητας θα διατυπώσουμε το συμπέρασμα της θετικής παρουσίασης των στοιχείων που την αφορούν, με την προϋπόθεση της ένταξης στις ιστορικές συνθήκες της κάθε περιόδου.

Έτσι τα 12 Δελτία της Α' Περιόδου παρουσιάζουν τις σχέσεις υποδούλων - κατακτητών στα πλαίσια του εθνικισμού των Ελλήνων της Μ.Ι. Στις επόμενες περιόδους η βία, η αδικία και η επιθυμία της εκδίκησης αντικαταστάθηκαν από παραινέσεις για φιλία, ειρήνη, συνεργατικότητα. Τα βιβλία προσαρμόστηκαν θετικά στις ανάγκες της εποχής τους.

1458 ΣΤ', 1947, σ. 93

1459 Δ', 1955, σ. 197

1460 ΣΤ', 1955, σ. 173.

1461 Ε', 1955, σ. 184.

12. Παιδεία υποδούλων

Στην ενότητά αυτή εντοπίζονται οι αναφορές στην ίδρυση, τη λειτουργία και ενδεχομένως στο έργο που επιτέλεσαν τα επώνυμα και ανώνυμα σχολεία απ' την εποχή που άρχισε να οργανώνεται η παιδεία των υποδούλων. Σχολεία, που έγιναν σύμβολα στη λαϊκή συνείδηση για τη μελέτη και την ανάμνηση του παρελθόντος και αθλοθέτησαν τις πράξεις εθνικής προσφοράς.

Όλα τα δελτία εμφανίζονται στα αναγνωστικά της ΣΤ' τάξης της Α' χρονικής περιόδου.

Η φροντίδα για τη μόρφωση του Γένους ανήκει αποκλειστικά στους ευεργέτες, οι οποίοι ιστορικά είχαν αναλάβει την προνοιακή πολιτική υπέρ του Έθνους. Ο Στέφανος Ζαφειρόπουλος «Ιδιαιτέραν προσοχήν και φροντίδα επεδείκνυε καθ' όλον αυτόν τον βίο υπέρ της εκπαίδευσεως και μορφώσεως του Γένους ημών. «Γινώσκων κάλλιστα «λέγει εν τω μνησθέντι λόγω (ο μητροπολίτης Αχγιάλου) «ότι το τηλαυγές και αιγλήνεν της παιδείας φως υπέρ παν άλλο μορφώνει και αναπτύσσει τον άνθρωπον υπό πάσαν ἐποψιν...«ίδρυσε το»Κεντρικόν Παρθεναγωγείον» στο Πέραν, χρηματοδότησε την αποκατάσταση των ζημιών ναών και σχολών μετά το σεισμό του 1894, στήριξε με δωρεές τις σχολές της Χάλκης, εμπορική και θεολογική, το Ιωακείμιο Παρθεναγωγείο και πολλά σχολεία της Μακεδονίας»¹⁴⁶².

Ο Κων/νος Ζάππας ίδρυσε ...«τα εξής Ζάππεια εκπαιδευτήρια: τα εν Λιμπόβι και Λέκλη αρρένων και θηλέων, το εν Ανδριανού πόλει Παρθεναγωγείον, το εν Φέρραις της Θράκης, το εις Πρεμετή, το εν Δρόβιανη, τα εν Δελβίνω, Φιλιάτας και Νιβάνη αρρεναγωγεία και το περίβλεπτον και ονομαστόν εν Κων/πολει Ζάππειον Παρθεναγωγείον, εν εκ των αρίστων και ανωτάτων των Θηλέων εκπαιδευτηρίων του Έθνος μας»¹⁴⁶³. Ταυτόχρονα ενδιαφέρεται και για την ποιότητα των παρεχομένων γνώσεων «...προνοών υπέρ της ορθής των παιδευομένων μορφώσεων και φοιβούμενος μήπως το έθνος του παρασυρθή υπό των υλιστικών δοξασιών...». Φιλόσοφοι και ποιητές, δάσκαλοι επιστρατεύονται για τη συγγραφή έργων τα οποία δεν απέκλιναν απ' το ελληνορθόδοξο ιδεώδες.

Ο λαός τίμησε αυτές τις σχολές ανάγοντάς τες σε πνευματικά και ταυτόχρονα πολιτικά κέντρα. Ετσι «ήκμασε ...η του Γένους

1462 ΣΤ', 1914, σ. 106.

1463 δ.π., σ. 156.

Σχολή, η συσταθείσα των 1863 υπό του Μουρούζη ...¹⁴⁶⁴ Επιφανείς Έλληνες, άντρες των γραμμάτων, φοίτησαν σ' αυτές: Ο Αδ. Κοραής¹⁴⁶⁵ στα σχολεία της Σμύρνης, ο Γ. Γεννάδιος¹⁴⁶⁶ απ' τα σχολεία των Ηπειρώτικων χωριών, των Ιωαννίνων και του Βουκουρεστίου ολοκλήρωσε τις σπουδές του και μετέδωσε τις γνώσεις του στα Ελληνόπουλα της Οδησού και στο Βουκουρέστι, επιδιδόμενος «μετά ζήλου και αφοσιώσεως...εις την διάπλασιν των νέων».

Απόφοιτοι των σχολών των αλύτρωτων περιοχών επάνδρωσαν αξιόλογα σχολεία του ελεύθερου κράτους και το εθνικό Πανεπιστήμιο, ενώ η ελληνική κυβέρνηση είχε εντάξει στην πολιτική της την ενίσχυση των μειονοτικών σχολείων. (βλ.εισαγωγή).

Η παρουσία των αναφορών κρίνεται θετική, αν και θα μπορούσε να προπαγανδισθεί ευρύτερα η συμβολή της παιδείας για τους Έλληνες και στις επόμενες χρονικές περιόδους.

13. Παράγοντες διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης

a. Η οικογένεια ως παράγοντας διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης

Ο ρόλος της οικογένειας στη διαμόρφωση της παιδικής προσωπικότητας είναι ίσως ο πιο σημαντικός από όσους καλούνται να διαδραματίσουν άλλοι παράγοντες, πρόσωπα ή θεσμοί. Με το συνδυασμό του σεβασμού και της αποδοχής προς τους γεννήτορες και ενός συστήματος επαίνων και ψύγων εύκολα διοχετεύονται στο παιδί της προσχολικής και της σχολικής ηλικίας γνώσεις, γνώμες και στάσεις ζωής.

Το συναίσθημα της φιλοπατρίας και η συνειδητοποίηση των υποχρεώσεων κάθε πολίτη προς την πατρίδα αποτελούν χώρους ενδιαιτήματος του ενδιαφέροντος των γονέων στα αναγνωστικά της έρευνας. Ενεργούν άλλοτε με τρόπο που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση κι άλλοτε ενεργοποιώντας τους μηχανισμούς του συναίσθηματισμού και της αγάπης, για να συμβάλουν στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των παιδιών.

A' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

¹⁴⁶⁴ δ.π., σ. 77

¹⁴⁶⁵ ΣΤ', 1910, σ. 79

¹⁴⁶⁶ ΣΤ', 1914, σ. 140 - 143

Κάθε Έλληνας «...όταν ανδρωθή, οφείλει νυμφευόμενος να παρέχῃ πολίτους προς την Πατρίδα και να ανατρέψῃ τα τέκνα του διδάσκων αυτά την προς την Πατρίδα αγάπην και την άσκησιν πάσης αρετής»¹⁴⁶⁷. Η αγάπη για την πατρίδα εδώ ιδεολογικοποιεί το γάμο και την τεκνοποιία υπέρ της, για να θυμηθούμε και την περίπτωση του Ευεργέτη - Ζάππα, ο οποίος αρνείται τις χαρές της έγγαμης ζωής για το καλό της πατρίδας. Είναι οι μοναδικές αναφορές, που στρατεύουν τους γονείς στον αγώνα για τη διάπλαση της εθνικής ταυτότητας των παιδιών τους ή στρατεύουν το άτομο στη συλλογική ευθύνη και του στερούν τη χαρά του πρώτου ρόλου.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Οι γονείς είναι πρότυπα καλών, τιμών και μορφωμένων πολιτών, νομιμοποιώντας την ασκούμενη επίδραση στους μικρούς μαθητές, οι οποίοι καλούνται να παραμείνουν «όμηροι στη σπηλιά του αναπαραγόμενου μοντέλου».

«Οι γονείς ήσαν πολύ καλοί και μορφωμένοι και έδωκαν καλήν ανατροφήν εις τα τέκνα των και δια του ιδίου παραδείγματος και δια των συμβουλών των, να δώσωσιν εις την κοινωνίαν καλούς και τιμίους πολίτας»¹⁴⁶⁸.

«Μ' αν την Πατρίδα απαρνηθής, που την λατρεύουν όλοι ν' ἀν' η ζωή σου, όπου κι αν πας, αγκάθια και τριβόλοι»¹⁴⁶⁹.

Η μητρική κατάρα συντηρεί τη Σπαρτιάτικη σκληρότητα στους αιώνες, εικόνα σκληρή και ξένη για τους μικρούς μαθητές, μέσα στην υπερβολή της ενδεχόμενης απειλής ενεργοποιεί το σύστημα αυτοπροσδιορισμού και στάσης στη συγκεκριμένη κατάσταση. Η εμπλοκή του ζητήματος μετατίθενται απ' τον προσδιορισμό της δέουσας συμπεριφοράς στην ταυτότητα της πατρίδας υπέρ της οποίας συμβαίνουν όλα τα προηγούμενα.

Ο πατέρας συνεισφέρει στον έρανο της Ερυθράς ημισελήνου. «Τούτο δίδει δύναμιν και έπαινον εις το Έθνος μας»¹⁴⁷⁰. Ο Έλληνας μιλά για το Τουρκικό έθνος!! Η επικάλυψη μετατρέπεται σε αλλοτρίωση. Το έργο των σωματείων μετατίθεται απ' την κοινωνική αλληλεγγύη, στη συμπαράσταση προς «τους αδελφούς μας στρατιώτας, οι οποίοι, δια να υπερασπίσουν την πατρίδα μας, επληγώθησαν

1467 ΣΤ', 1910, σ. 33.

1468 Δ', 1943, σ. 89

1469 Ε', 1937, σ. 156

1470 Δ', ο.π., σ. 120

εις μάχας και μένουν έκτοτες οι δυστυχείς ανάπηροι». Τα Ελληνόπουλα μαθαίνουν την υποχρεώση της στρατιωτικής θητείας μέσα απ' τον ηρωισμό των αλλοεθνών τους.

Ο πατέρας κάνει προπαγανδιστικές ερωτήσεις δελεάζοντας το γιο με το αντίτυπο του κινηματογραφικού εισιτηρίου. Ο Κωστάκης περήφανος διακρίνει στη λίρα «- Εδώ ...η εικών του Προέδρου μας, Ισμέτ Ινονού και γύρω γράφει «Τουρκική Δημοκρατία» το όνομα της πατρίδας μας»¹⁴⁷¹. Η ιδεολογία του αλυτρωτισμού γίνεται αποφασική φιλοσοφία και η Μ.Ι., θρυλούμενο.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Οι μικρές - έμμεσες αναφορές, που επιβιώνουν στα βιβλία της Γ' περιόδου, δεν εξισορροπούν την κατάσταση:

«Το σπίτι μας.

...Συ μ' έμαθες τον Πλάστη να πιστεύω
και τη γλυκειά πατρίδα να λατρεύω...»¹⁴⁷²

β. Η Γλώσσα

Η αξιολόγηση του «οιμογλώσσου» στη σύνθεση της ταυτότητας ενός Έθνος αναλύθηκε στην εισαγωγή. Εδώ θα καταγράψουμε μία απ' της ελάχιστες αναφορές, η οποία αποδεινύει τη σπουδαιότητα του ζητήματος και μάλιστα δια στόματος Τούρκου συγγραφέα.

«...Οι κυρίαρχοι της χώρας.

(ο ύρχοντας προς τους διεκδικητές μιας πόλης.

...Και τελευταία άκουσα τη γλώσσα, που ομιλείται μέσα στους δρόμους. Ήταν η γλώσσα η δική τους. Κι αυτό είναι η μεγαλύτερη απόδειξις. Γιατί κυρίαρχος μιας χώρας είναι το έθνος εκείνο, που η γλώσσα του ομιλείται στις αγορές, στους δρόμους και στα σπίτια της»¹⁴⁷³.

1471 Δ', 1943, σ. 158.

1472 ΣΤ', 1955, σ. 35.

1473 Ε', 1955, σ. 23.

3. Το σχολείο

Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923)

Η ιστορία είναι το κατεξοχήν μάθημα για την καλλιέργεια ορθής εθνικής συνείδησης¹⁴⁷⁴. Ο δάσκαλος ασκεί παντοιοτρόπως την επιρροή του. «Φρόνιμός τις γέρων διδασκάλους... Κατά τινά ημέραν ανέφερε τους Μαρούτσας, τους Καπλάνας και τους Ζωσιμάδας, οίτινες απέκτησαν υπόληψην εθνικήν, σέβας, αγάπην, ευγνομοσύνης πανελλήνιον και δόξαν αθάνατον»¹⁴⁷⁵.

Σημαντικό είναι το κείμενο που επιγράφεται: Προς τας μαθητρίας». Οι νουθεσίες στοχεύοντας στην αποδοχή και την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το σχολείο και τους γονείς καταλήγουν στη σημαντικότατη διαπίστωση «..αν μεν επιδοθή...εις το διδασκαλικό στάδιον, θα ευεργετήσῃ την πατρίδα της μορφώνουσα επαξίως τας συμπατριώτιδάς της, αν δε γείνη οικοδέσποινα, θα αναθρέψῃ χάριν της πατρίδος πολίτας κοινωφελείς και εναρέτους»¹⁴⁷⁶.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

«...Ο διδάσκαλος δεν αντιροστωπεύει μόνον τους γονείς, αλλά και την πατρίδα, η οποία ανέθηκεν εις αυτόν την εκπαίδευσιν των τέκνων της»¹⁴⁷⁷.

Ο διευθυντής λειτουργώντας ως προπαγανδιστής υπέρ της Κυβέρνησης συμβουλεύει: «...Λοιπόν αγαπητοί μου μαθηταί! Πρέπει και σεις να ακολουθήτε εις όλην σας την ζωήν τον δρόμο, τον οποίον μας έδειξεν η Κυβέρνησίς μας...»¹⁴⁷⁸. Η παρουσία των εκπαιδευτικών της εποχής στις σελίδες των αναγνωστικών είναι απογοητευτική. Κάνοντας χρήση του κύρους και της «δυνάμει» αυθεντίας τους δεν καλλιεργούν καν τη λαθεμένη εθνική συνείδηση, αλλά οδηγούν στη διαμόρφωση ορισμένης πολιτικής ταυτότητας.

Το σχολείο είναι ο χώρος της εξωεθνικής επίδρασης, απ' την εκλογή της παρεχόμενης γνώσης (τα τουρκικά στο Α.Π. είναι πρώτα¹⁴⁷⁹) ως τη συμμετοχή στις Εθνικές Τουρκικές γιορτές¹⁴⁸⁰. «Το

1474 Β', 1884, σ. 14.

1475 ΣΤ', 1910, σ. 84.

1476 δ.π., σ. 21.

1477 Ε', 1937, σ. 62.

1478 Δ', 1943, σ. 141.

1479 δ.π., σ. 117, Β', 1946, σ. 170.

σχολείο σημαιοστόλιστο κι αυτό και δαφνοστολισμένο... με την... ολοκαίνουργή σημαία του... Η εορτή αρχίζει με τον ύμνο της ανεξαρτησίας... Χειροκροτεί ο κόσμος ... 'Όλοι... ενθουσιασμένοι... Μας πήρε η χαρά...'¹⁴⁸¹ Ο ελληνισμός σύσσωμος χειροκροτεί τον αφανισμό του! «...πολύ ορθώς, εθεσπίσθη υπό του Υπουργείου Παιδείας, όπως εις όλους γενικώς τας Σχολάς πρώτης παιδεύσεως τελήται Δευτέρα και Σάββατο ο χαιρετισμός της Σημαίας ...»¹⁴⁸²

Στον περίπατο συναντώντας ένα τάγμα πεζικού «διατάσσει» ο δάσκαλος τους μαθητές να χαιρετίσουν στρατιωτικά. «Ποίαν χαράν και ποίαν τιμήν θα αισθάνεσθε, όταν αξιωθήτε να υπηρετήσετε ως στρατιώται την πατρίδα μας! Με πόσην υπερηφάνειαν θα κρατήτε την σημαίαν!»¹⁴⁸³

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Όπως ήδη τονίστηκε λόγω της ιδιομορφίας στην επέμβαση για τη διάρθωση της ύλης επιβιώνουν κείμενα, στα οποία ο δάσκαλος κάνει αναφορά στην αρχαία Ελλάδα, σε περιοχές γνώσης πεπτημένες και συναισθηματικά αποφορτισμένες, όπως λ.χ.ο μύθος της Αλκυόνωνας¹⁴⁸⁴. «Η όμορφη χώρα» γράφτηκε, για να περιγράψει την Ελλάδα. Η αλλαγή του ονόματος αντιστρέφει την αλήθεια κι ο δάσκαλος από κήρυκας της εθνικής φιλοτιμίας στο αρχικό κείμενο εμφανίζεται ως φορέας του ψέματος¹⁴⁸⁵.

Η «εθνικοφροσύνη» των Ελλήνων εκδηλώνεται στο χώρο του σχολείου με τις «εθνικές γιορτές» «...Όλα τα παιδιά ξέρουν γιατί εορτάζουμε την εορτή της Δημοκρατίας. Ο δάσκαλος τους τα εξήγησε όλα»¹⁴⁸⁶. Η «γνώση» νομιμοποιεί το χαρακτήρα της εκούσιας ένταξης και αποδοχής.

Στην τελετή των εξετάσεων υπό το βλέμμα του Ατατούρκ, του «Αιωνίου Αρχηγού» τα Ελληνόπουλα «εις Τουρκιστί και άλλος ελληνιστί, απεχαιρέτησαν τους διδασκάλους και συμμαθητάς των»¹⁴⁸⁷. Ακόμα και η γλώσσα, το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της Φυλής από χιλιετρίδες, iεραρχείται αξιολογικά στη δεύτερη θέση.

1480 Γ', 1936, σ. 67 και 35.

1481 δ.π., σ. 67.

1482 Ε', 1937, σ. 140.

1483 Γ', 1938, σ. 155.

1484 Γ', 1955, σ. 107.

1485 δ.π., σ. 36.

1486 Β', 1955, σ. 78.

1487 ΣΤ', 1955, σ. 242 - 243.

δ. Εικονογράφηση

Η θεματολογία είναι περιορισμένη, αλλά σημαντική.

Α' Περίοδος (1905 αι. - 1923)

Το βιβλίο της Ε' του 1891 αντλεί τα θέματά του αποκλειστικά από την ελληνική μυθολογία με τους Θεούς του Ολύμπου και σκηνές, όπως η μονομαχία Θησέα - Μινώταυρου¹⁴⁸⁸ κ.ά. Ο Περικλής, ο Μ. Αλέξανδρος, ο Παρθενώνας κ.α συνοδεύουν και υπομνηματίζουν τις αναφορές στην αρχαία Ελλάδα¹⁴⁸⁹ στο αναγνωστικό της ΣΤ' του 1910.

Το τέμενος της Αγίας Σοφίας¹⁴⁹⁰ εθνικοθρησκευτικό σύμβολο και ο Γρηγόριος ο Ε' με επιβλητικό βλέμμα από το παρελθόν¹⁴⁹¹, υποβάλλουν το μέλλον.

Β' Περίοδος (1924 - 1955)

Ο Κεμάλ Ατατούρκ πρωταγωνιστεί με βλέμμα αυστηρό και επίμονο, βλέμμα προφητείας για το λαμπρό «Τουρκικό μέλλον»¹⁴⁹². Οι εικόνες των Ισμέτ Ινονού και Σουκρού Σαρατσόγλου¹⁴⁹³ συμπληρώνουν το σύνολο των Τούρκων εθνικών προτύπων. Η χωρίς «αντιπάλους» παρουσία τους μεγεθύνει την επιρροή που ασκούν στους μικρούς μαθητές.

Γ' Περίοδος (1955 και εξής)

Το παρόν εγκεντρίζεται στην εικόνα του Μουσταφά Κεμάλ πασά¹⁴⁹⁴ και στην άποψη της Πόλης, όπου δεσπόζει η Άγια - Σοφία, σιωπηλή μαρτυρία του ελληνισμού, αφού στο κείμενο δεν αναφέρεται¹⁴⁹⁵.

1488 Ε', 1891, σ. 31.

1489 ΣΤ', 1910, σ. 129 - 130, 161.

1490 ΣΤ', 1914, σ. 69, Δ', 1921, σ. 10.

1491 ΣΤ', 1910, σ. 14.

1492 ΣΤ', 1926, σ. 49, ΣΤ', 1947, σ. 3.

1493 Δ', 1943, σ. 108 - 109.

1494 ΣΤ', 1955, σ. 79.

1495 Β', 1955, σ. 182.

Εικόνες - μηνύματα απ' το παρελθόν οι Σπαρτιάτισσες στην ώρα του κινδύνου¹⁴⁹⁶ και ο Μ. Αλέξανδρος¹⁴⁹⁷ στεριώνονταν την ελληνική δόξα στο μακρινό χτες, το απρόσιτο απ' την ιστορική καπηλεία του παρόντος.

Συμπερασματικά θα διατυπώσουμε την αρνητική παρουσία των δελτίων που αφορούν τη δράση της οικογένειας και του σχολείου και την επίδραση της εικονογράφησης στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων μαθητών της Β' Περιόδου.

Η κατανομή των δελτίων είναι η εξής:

Οικογένεια	Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923): 1 Δελτίο Θετικό Β' Περίοδος: 4 Δελτία Αρνητικά Γ' Περίοδος: —
Σχολείο	Α' Περίοδος (19ος αι. - 1923): 3 Δ Θετικά Β' Περίοδος 15 Δ Αρνητικά 1 Δ.Θ. Γ' Περίοδος 7 Δ Αρνητικά 1 Δ.Θ.
Εικονογράφηση	Α: Περίοδος 9 Δ.Θ. Β' περίοδος 2 Δ.Α. - 1 Δ.Θ. Γ' περίοδος 1 Δ.Α. - 3 Δ. Θ.

1496 Δ', 1955, σ. 92.

1497 ί.π., σ. 143.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μπορούμε να πούμε συμπερασματικά πως η υπόθεση, η οποία αποτέλεσε το κίνητρο για τη διεξαγωγή της έρευνας, επαληθεύτηκε.

Τα αναγνωστικά βιβλία για τα Ελληνόπουλα της Κων/πόλης λειτούργησαν μέσα απ' το περιεχόμενό τους ως φορείς ιδεολογίας και επηρεασμού των μαθητών, όσον αφορά τους χώρους της θρησκευτικής και της εθνικής ταυτότητας. Οι ιστορικές εξελίξεις συνοδεύτηκαν από ποσοτικές και ποιοτικές μεταβολές της διδαχθείσης ύλης, διπος αποδεικνύουν τα δελτία που ταξινομήθηκαν.

Ξεκινώντας τις διαπιστώσεις μας για τα ευρήματα που σχετίζονται με τη θρησκευτική ταυτότητα, μπορούμε να συμπεράνουμε πως και στις τρεις περιόδους υπερτερούν αριθμητικά των στοιχείων που αφορούν τα άλλα δύο κεφάλαια. Στην πρώτη χρονική περίοδο, 1880 - 1922, ήταν αναμενόμενη μια τέτοια «συμπεριφορά» των βιβλίων, εφόσον η συγγραφή τους υπαγορευόταν από τα Πατριαρχικά όργανα και τις εκτιμήσεις τους για το «κινούτελο» του Ελληνα πολίτη στο συγκεκριμένο χώρο.

Η παρουσία των αναφορών κρίνεται θετικά. Το παιδί, σε αντίθεση με τα κρατικά βιβλία της ελεύθερης Ελλάδος, δεν είναι το ηθικά άπειρο και εύπλαστο, το «ετερόφωτο» που εξαρτά την ύπαρξή του απ' την ευεργετική παρουσία των μεγάλων. Δέχεται την παρουσία των ενηλίκων φορέων των κοινωνικών εξουσιών, αλλά συμμετέχει στη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων και οδηγείται συνειδητά στη «συμμόρφωση» προς τη δέουσα συμπεριφορά.

Πλειοψηφούν οι αναφορές σε θέματα πίστης μέσα απ' την παρουσίαση των Θείων ιδιοτήτων και της δράσης του Χριστού και των άλλων ιερών προσώπων της Εκκλησιαστικής Ιστορίας. Ακολουθούν οι προσευχές με έντονα τα προσωπικά βιωματικά στοιχεία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι, παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει η καθαρεύοντα για τη νοηματική προσπέλαση των κειμένων, η οικογένεια και η ευρύτερη κοινωνική ομάδα των Ελλήνων προπαγανδίζουν με την προσωπική τους δράση τη χριστιανική συμπεριφορά.

Στην περίοδο μετά την εθνική καταστροφή τονίζεται η κοινωνική διάσταση της θρησκείας. Ο θάνατος και η ψυχή ακολουθούν σε συχνότητα τις δογματικές θέσεις. Παράλληλα αυξάνονται και οι λαθαμένες δογματικά αναφορές. Πρέπει εδώ να τονισθεί ότι τα θρησκευτικά στοιχεία συγκεντρώνονται σε αναγνωστικά τα οποία εκδόθηκαν αμέσως μετά τη συνθήκη της Λωζάνης. Στη δεκαετία

1930 - 1940 στα βιβλία των εκδόσεων ΣΕΡΓΙΑΔΗ μπορούμε να μιλάμε για «αποψύλωση» των περιεχόμενου από παρόμοιες αναφορές. Το κενό καλύπτουν τα δελτία του Ζου Κεφαλαίου, στα οποία ορίζονται οι συντεταγμένες της κοινωνικά ενάρετης συμπεριφοράς. Οι αξιολογικές κρίσεις διατυπώνονται απ' τους γονείς ή τους φορείς της εκπαίδευσης ή απρόσωπα ως αποφθέγματα. Ο δογματισμός στο ύφος και το ήθος των βιβλίων δεν μπορεί να χρεωθεί στο χώρο της θρησκείας, η οποία αποδεσμεύεται απ' τη μοναδικότητά της ως προς τη σύνδεση με την ηθική.

Στα ελληνικά αναγνωστικά, λόγω της φιλοσοφίας της συγγραφής τους και μετά την αφαίρεση των στοιχείων της εθνικής προπαγάνδης, τα δελτία που αναφέρονται σε θέματα θρησκείας και πίστης καλύπτουν τα 2/3 του συνόλου των δελτίων της περιόδου.

Από απαντήσεις στα πώς και τα γιατί της χριστιανικής αναζήτησης ως τις τρυφερές παιδικές προσευχές κι ως την επιδίωξη για εξωλογικό ρίζωμα δογματικών αντιλήψεων στο νου των μικρών μαθητών, τα βιβλία αυτά γράφουν τη δική τους ιστορία. Είναι γεγονός ότι η μείωση και η αλλοίωση του περιεχομένου τους τα διαφοροποιούν απ' τα πρωτότυπα. Οι συνθήκες μέσα στις οποίες καλούνται να δράσουν είναι δύσκολες και, αν οδηγηθούμε στη διαπίστωση της ανάγκης να καταφύγουν και πάλι οι Έλληνες στην ανάπτυξη μιας επίγειας εσχατολογίας, για να επιβιώσουν, τότε τα συγκεκριμένα εγχειρίδια είναι ακατάλληλα.

Τα κείμενα που διασώθηκαν τονίζουν τη συμμετοχή στη λατρεία και αποτελούν τις μοναδικές περιπτώσεις συνάξεων. Ανάγουν τη θρησκεία σε κορυφαίο παράγοντα εθνικής συντήρησης, αφού μόνο αναφορές στην Τουρκία συναντά κανείς. Ο δεσμός με την Ελλάδα καλλιεργείται με τα περιγραφικά κείμενα και μέσα από τα ποιήματα γνωστών Ελλήνων ποιητών (Δροσίνης), όπου η ανώνυμη πατρίδα αποκτά ταυτότητα με την υπογραφή τους.

Στη δεύτερη χρονική περίοδο στα αναγνωστικά του Σεργιάδη έχει εξαφανισθεί κάθε τι που - συνειρμικά έστω - θα μπορούσε να συνδεθεί με την Ελλάδα. Σχολείο, οικογένεια και συγγραφείς στρατεύονται, για να πείσουν τους μαθητές ότι ανήκουν στο Τουρκικό Έθνος και μόνο η μυθολογία συντηρεί την ιστορική διαδοχή.

Για την Α' χρονική περίοδο βέβαια η κατάσταση είναι διαφορετική. Παρελθόν και παρόν προσυπογράφουν την ελληνικότητα του μέλλοντος.

Όσο το Πατριαρχείο ελέγχει την έκδοση των βιβλίων, το περιεχόμενο τους καλλιεργεί έναν - όχι μεγαλόστομο - πατριωτισμό

στηρίζοντας τα δνειρά και τις ελπίδες του έθνους σε ιστορικά κυρίως επιχειρήματα. Φτάνουν βέβαια σε γενικεύσεις συμπερασμάτων και επιδιώξεων, αλλά εκεί οδηγούσε η περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Σε αντίθεση πάντως με τα βιβλία της Ελλάδας ο Θεός, ο Χριστός και η Παναγία σπάνια εμφανίζονται, για να στηρίξουν τα εθνικά αιτήματα. Τα βιβλία αυτά κινούνται σ' ένα επίπεδο ρεαλιστικής συντήρησης του Έθνους χωρίς λεκτικούς και νοηματικούς ακροβατισμούς.

Ολοκληρώνοντας τα συμπεράσματα θα πούμε ότι τα στοιχεία που αφορούν τη θρησκευτική και την εθνική ταυτότητα εμπεριέχουν το χώρο της προσωπικής συμπεριφοράς, αλλά και συνδέουν την παιδική ύπαρξη με την κοινωνία της ελληνικής μειονότητας. Μέσω αυτής της προβολής καθορίζεται και το πλαίσιο των επαφών με την τουρκική κοινωνία. Όσο το Πατριαρχείο διατηρούσε τη διακαιοδοσία του στο χώρο της παιδείας μπορούμε να μιλάμε για μια επαρκή και αξιοπρεπή για τα δεδομένα της εποχής παρουσία στοιχείων θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας. Η συνθήκη της Λωζάνης σηματοδότησε τη νέα κατάσταση και τη διαφοροποίηση - τραγική - στο χώρο των βιβλίων.

Θα ήταν ενδιαφέρον να διατυπωθούν προτάσεις για την αντιμετώπιση του θέματος σήμερα. Για τον ελληνισμό της Πόλης όμως, που διαρκώς ελαττώνεται, δεν αποτελεί παρά θεωρητικό χώρο ενασχόλησης.

Παράρτημα

Πίνακες με τα στοιχεία των ευρημάτων

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατηγορία Θέμα			
A' Περίοδος	5,72%	4,50%	9,78%
1880-1922	K1	K2	K3

K1 = Θρησκευτική ταυτότητα

K2 = Εθνική ταυτότητα

K3 = Αρετές, θρησκευτικές και εθνικές

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κατηγορία Θέμα			
B' Περίοδος	49,45%	25,60%	24,89%
1923-1954	K1	K2	K3

Ποσοστά επί τοις εκατό των δελτίων κάθε περιόδου

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Κατηγορία Θέμα			
G' Περίοδος	70,09%	24,25%	5,46%
1955-	K1	K2	K3

Οι πίνακες 9, 10, 11 μαζί δείχνουν συγκριτικά τα περιεχόμενα των χρονικών περιόδων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

	Περίοδος A'	Περίοδος B'	Περίοδος G'
1.1	28,42%	25,81	25,67
1.2	1,06%	0,98	1,89
1.3	2,56%	5,88	0,54
1.4	2,87%	15,35	3,24

1.5	0,42%	0,65	0,27
1.6	3,41%	7,61	2,43
2	14,31%	13,72	14,05
3.1	3,63%	0,65	3,51
3.2	3,84%	4,90	6,75
3.3	1,49%	0,98	2,70
3.4	3,84%	2,94	1,62
3.5	9,61%	0,98	2,70
3.6	0,42%	0,32	3,51
3.7	0,21%	0,65	0,81
3.8	4,05%	5,55	5,94
3.9	1,28%	1,30	4,59
4	4,48%	0,65	4,32
5	2,56%	0,65	1,35
6	6,41%	2,94	1,62
7	1,49%	3,92	1,62
8α	0,64%	2,61	2,70
8β	0,64%	0,98	1,89
8γ	2,35%	-	6,21

Θρησκευτική ταυτότητα. Ποσοστά επί τοις εκατό των δελτίων κάθε περιόδου για τη συγκεκριμένη ενότητα

1.1 Θεός - Χριστός - Παναγία - Αγγελοι

1.2 Θαύματα

1.3 Θάνατος

1.4 Ψυχή

1.5 Αιρέσεις - άλλα θρησκεύματα

1.6 Αντιορθόδοξες απόψεις

2 Προσευχή

3 Λατρεία

3.1 Ναός

3.2 Εκκλησιασμός

3.3 Θεία Λειτουργία - τελετές

- 3.4 Μυστήρια
 3.5 Ψαλμοί - Ιερά βιβλία
 3.6 Ιερές εικόνες
 3.7 Τάματα - αφιερώματα
 3.8 Γιορτές
 3.9 Έθιμα
- 4 Οργάνωση της Εκκλησίας. Έργο λειτουργών. Μονα χισμός - Ιεραποστολή
- 5 Αγιοι - Μάρτυρες
- 6 Γεγονότα - πρόσωπα της εκκλησιαστικής Ιστορίας Διηγήσεις
- 7 Προλήψεις - Δεισιδαιμονίες
- 8 Παράγοντες διαμόρφωσης της θρησκευτικής συνείδησης
- α. Οικογένεια
  - β. Σχολείο
  - γ. Εικονογράφηση

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

	A'	B'	C'
1	7,93	2,51	3,10
2	4,82	3,43	4,65
3	10,34	5,03	11,62
4	15,86	17,61	15,50
5	8,96	18,86	17,05
6	30	11,32	15,50
7	4,82	4,40	7,75
8	2,75	7,54	1,55
9	1,72	3,14	5,42
10	-	2,51	2,32
11	4,13	1,25	2,32
12	1,72	-	-
13α	0,34	2,51	0,77
13β	1,03	10,06	6,20
13γ	3,10	1,88	3,10
13δ	3,10	1,88	3,10

Εθνική ταυτότητα

Ποσοστά επί τοις εκατό των δελτίων κάθε περιόδου για τη συγκεκριμένη ενότητα.

- 1 Πολιτιστική - πολιτισμική κληρονομιά
- 2 Ήθη - έθιμα - γνωμικά - λαϊκοί μύθοι (λαϊκός πολιτισμός)
- 3 Μυθολογία
- 4 Έθνος - Έλληνες - Ελλάδα - Τουρκία - Τούρκοι. Χρέη, καθήκοντα, αρετές, χαρακτηριστικά γνωρίσματα, αξιολογικές κρίσεις
- 5 Πατρίδα - Σύμβολα (έννοια - γνωρίσματα)
- 6 Ελληνική - Τουρκική ιστορία. Προσωπικότητες - γεγονότα - στρατός
- 7 Πόλεις - χώρα - γεωγραφικοί όροι
- 8 Πολίτευμα - κράτος δράση πολιτών - ελληνικοί και τούρκικοι οργανισμοί - πρότυπα
- 9 Ιδανικά Ελλήνων - Τούρκων Απρόσωπες, γενικές αξιολογικές κρίσεις
- 10 Εθνικές γιορτές - τρόπος συμμετοχής
- 11 Σχέσεις υποδούλων - κατακτητών
- 12 Παιδεία υποδούλων
- 13 Παράγοντές διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης.
  - α. Οικογένεια
  - β. Σχολείο
  - γ. Γλώσσα
  - δ. Εικονογράφηση

Βιβλιογραφία

Α' Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου Μ. Περί ενανθρωπήσεως του Λόγου 54, PG 25, 192, Β
Αθανασοπούλου Κ. Ορθόδοξος Λειτουργική, Λάρισα, 1985
- Αλεξανδρή Αλ. Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, 1850 - 1922. Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 23, 1980
- Αλεξανδρή Αλ. Η συνδιάσκεψη της Λωζάνης 1922, 1923. Η διευθέτηση του θέματος του Οικ. Πατριαρχείου και των Ελλήνων της Κων/πόλης. Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 40, 1981
- Αλεξανδρή Αλ. Το ιστορικό πλαίσιο των Ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1988.
- Αλεξόπουλου Β. Θ. Προλήψεις και δεισιδαιμονίες, Ακτίνες, τ. 36, 1973
- Αλληλογραφία (Κ. Παλαμά) τ. Α' 1875 - 1915, εισ. Φιλολ. επιμέλεια Κ. Γ. Κασίνη, 2, Ίδρυμα Κ. Παλαμά 2, Αθήνα 1975
- Αλληλογραφία της Π. Δέλτα 1906, 1940. Εκδ, Εστία 1957
- Άλτουσέρ Λ. Θέσεις, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983
- Ανδρεάδη Χαρ. Ο διαγωνισμός του Φωτιάδη, περ. Νουμάς 4/2/1907
- Ανδρούτσου Χρ. Σύστημα Ηθικής, Αθήνα, 1925.
- Αχγή Ν. Οι γειτονικοί λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1983.
- Apple Μ. Ιδεολογία και Α. Παρατηρητής, Θεσ/νίκη, 1986
- Βακαλόπουλου Α. Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. τ. Β' Τουρκοκρατία 1453 - 1669. Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, Θεσ/νίκη, 1964
- Βακαλόπουλου Κ. Νεοελληνική Ιστορία 1204 - 1940, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1990
- Βακαλόπουλου Κ. Η Ελληνική παιδεία στη Θράκη κατά τον 19ο και 20ο αιώνα, Κυριακίδης, Θσ/νίκη, 1990.
- Βακαλόπουλου Κ. Κείμενα εθνικής αυτογνωσίας, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1990
- Βασιάδη Ιακ. Υπάρχει αρετή ἀνευ θρησκείας; Ε.Α. 13 - 5 - 1894
- Βασιάδη Ιακ. Φιλόπατρις σύμπραξις εν τω έργῳ της προόδου Ε.Α. 12 - 5 - 1900
- Βασιλειάδη Ν. Εικόνες Κων/πόλεως και Αθηνών, Αθήναι, 1910

- Βέη Ν. Α «Γρυπαρικά», περ. «Νέα Εστία» τ. 32, 1942
- Βέη Ν. Α «Απανθίσματα» από τη «Φιλολογική Ηχώ» Εφ. Πρωία, 26 - 7 - 1942
- Βέλτσου Γ. Η κοινωνική δύναμη της γλώσσας. Κοινωνία και Γλώσσα, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976
- Βηλαρά Ι. Απαντα, 1871 Εκδ. Ζακύνθου
- Bernard V. Τουρκία και Ελληνισμός, Τροχαλία, Αθήνα, 1896
- Βερέμη Θ. Το κίνημα των Νεοτούρκων, Ε.Ε.Ε, τ. ΙΔ'
- Βερέμη Θ. Μπούρα Κατερίνας. Εισαγωγή στον τόμο Αθ. Σουλιώτη - Νικολαΐδη, Οργάνωσις Κων/πόλεως, Δωδώνη, Αθήνα, Γιάννινα, 1984
- BOTTOMORE T. B. Κοινωνιολογία, Gutenberg, Αθήνα, 1983
- Βρεττού Γ. Σχεδιασμός και αξιολόγηση Α.Π. Ιστορίας, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1987
- Βώρου Φ. Προσέγγιση κοινωνιολογικών θεμάτων. Νέα παιδεία, τ. 24
- Γαϊτάνου - Γιαννιού Αθ. Τα φιλολογικά σαλόνια της πόλης. Περ Νέα Εστία, αρ. 44, 1948
- Γαϊτάνου - Γιαννιού Αθ. Ένας αξέχαστος της Πόλης (Ν. Βασιλειάδης) Νέα Εστία τ. 32, 1946
- Γαλάνη Ι. Η σχέσις ανθρώπου και κτίσεως κατά την Κ.Δ. Θεσ/νίκη, 1974
- Γεδεών M. Αποσημειώματα (Χρονογράφου Αθήναι, 1932)
- Γεδεών M. Μνεία των προ εμού 1880 - 1912, Αθήναι, 1936
- Γεδεών M. Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα, Αθήναι, 1976
- Γεωργίου Νίλσεν M. Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου, Κέδρος, Αθήναι, 1980.
- Γεωργούλη K. Δ. Μοιρολατρία ή Μοιροκρατία, Μ.Π.Ε. τ. 3
- Γιαλούρη A. Το γλωσσικό ζήτημα στην Πόλη, Δ.Ε.Ο. τ. 8, 1920
- Γιαλούρη A. Γεώργιος Βιζυηνός. Ο άνθρωπος και το έργο του περ. Ρυθμός, Πειραιάς, τ. 2, 1933.
- Γιούλτση B. Πνευματικότητα και κοινωνική ζωή, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1978
- Γιούλτση B. Εισαγωγή στη Γενική Κοινωνιολογία, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1984
- Γληνού Δ. Έθνος και Γλώσσα, Μ.Α., ΔΕΟ, 5, 1915
- Γληνού Δ' Έθνος και Γλώσσα, Μ.Β., ΔΕΟ, 10, 1922
- Γληνού Δ' Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας περ. Εργασία, 1924

- Γουσίδη Α. Ποιμαντική στη σύγχρονη κοινωνία, Πουρνάρας,
Θεσ/νίκη, 1986
- Γρηγορίου Ευθ. Η καλύτερη γλώσσα για το δημοτικό σχολείο ΔΕΟ,
1915
- Gyorgio F. Πολιτισμός, Εγκυκλ. Λεξικό Ελευθερουδάκη τ. 10
- Δάμιτσα Ν. Η αγωνία της Κων/πολεως, Αθήνα, 1982
- Δελή Τρ. Αίσωπος Μ.Π.Ε. τ. 10
- Δελμούζου Α. Το κρυφό Σχολείο 1908 - 1911, Αθήνα, 1950
- Δελμούζου Α. Η εθνική μόρφωση και ο νεοελληνικός πολιτισμός
Μελέτες και πάρεργα, Αθήνα, 1958
- Δελικάνη Κ. Τα δίκαια και τα προνόμια του Οικουμενικού Πατρι-
αρχείου, Κων/πολις, Αθήνα, 1909
- Deschamps G. Στους δρόμους της Μικρασίας. Οδοιπορικό 1890.
- Μεταφρ. Σ. Κασενιάν. Τροχαλία, Αθήνα, 1990
- Δεσποτόπουλον Κ. Η Δημοτική γλώσσα και η παιδεία του έθνους,
Νέα Εστία, 100, 1976
- Δημαρά Κ. Θ. Νεολληνικός Διαφωτισμός, Ερμής, Αθήνα, 1989
- Δημάστη Μ. Το ηθικοθρησκευτικό περιεχόμενο των αναγνωστικών
βιβλίων του Δημοτικού σχολείου κατά την περίοδο 1932 -
1982, Θεσ/νίκη, 1990
- Δημητριάδη Δ. Ο όρκος Ε.Α. 25 - 3 - 1894
1 - 4 - 1894
8 - 4 - 1894
- E.A. 1880 - 81 τ. 16 Πατριαρχική εγκύλιος περί Σχολών
- E.A. 1882 - 83 τ. 48 ΕΙΔΗΣΕΙΣ
- E.A. 1883 τ. ΚΣ' 30 - 5 - 1883 ΕΙΔΗΣΕΙΣ
- E.A. 14 - 6 - 1883 Κανονισμός της Π.Κ.Ε.Ε.
- E.A. 8 - 9 - 1883 Εγκρίσεις βιβλίων
- E.A. 30 - 9 - 1891 Βιβλιοκρισία
- E.A. 13 - 9 - 1891 Βιβλιοκρισία
- E.A. 20 - 9 - 1891 Βιβλιοκρισία
- E.A. 16 - 7 - 1893 Βιβλιοκρισία
- E.A. 23 - 7 - 1893 Βιβλιοκρισία
- E.A. 7 - 8 - 1893 Βιβλιοκρισία
- E.A. 13 - 8 - 1893 Βιβλιοκρισία
- E.A. 20 - 8 - 1893 Βιβλιοκρισία
- E.A. 28 - 5 - 1893 Θεραπεία των κακώς εχόντων
- E.A. 4 - 6 - 1893 Κατά τι δύναται να συντελέσῃ η Δημοτική Σχολή
προς την ηθικήν του λαού μόρφωσιν.
- E.A. 9 - 7 - 1893 Προς την ηθικήν του λαού μόρφωσιν

- E.A. 10 - 12 - 1893 Έκθεσις της καταστάσεως των σχολών της Αρχ.
Κων/πόλεως
- E.A. 4 - 3 - 1894 ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΙΣ της Π.Κ.Ε.Ε.
- E.A. 12 - 8 - 1894 Πατριαρχική απόδειξις περί του προγράμματος
των Δημ. Σχολών.
- E.A. 5 - 8 - 1894 Η Π.Δ. και ο Εθνισμός
- E.A. 30 - 9 - 1894 Παιδαγωγικαί υποθήκαι
- E.A. 2 - 12 - 1894 Η προσευχή
- E.A. 11 - 8 - 1895 Η Κ' επετηρίς της εις τον θρόνον αναρρήσεως
της Α.Α Μεγαλειότητος του ΣΟΥΛΤΑΝ ΑΠΤΟΥΛ ΧΑΜΙΤ
ΧΑΝ ΤΟΥ Β'
- E.A. 28 - 6 - 1896 Η αποστολή του ιερέως
- E.A. 16 - 8 - 1897 Σκοπός του Δημοτικού Σχολείου
- E.A. 30 - 6 - 1898 Ανάγκη αναθερμάνσεως του θρησκευτικού αισ-
θήματος. Σχολείον και οίκος
- E.A. 17 - 9 - 1899 Προσηλυτισμός Ειδήσεις
- E.A. 15 - 9 - 1901 Εκκλησία και Σχολείον
- E.A. 28 - 9 - 1901 Εκκλησία και Σχολείον
- E.A. 1/7 - 1905 Τεσκερές περί γλώσσης
- E.A. 27 - 10 - 1900 Εκπαιδευτικαί μεταρρυθμίσεις
- E.A. 21 - 11 - 1900 Εκπαιδευτικαί μεταρρυθμίσεις
- E.A. 15 - 2 - 1902 Περί της αναγκαιότητας της εξωτερικής λατρείας
- E.A. 19 - 9 - 1903 Το ενεστώς και το μέλλον του κλήρου και των δι-
δασκάλων ημάν (Ι. Β)
- E.A. 1 - 7 - 1905 Τα Α. Π. της Π.Κ.Ε.Ε
- E.A. 24 - 12 - 1905 Εγκύκλιος περί σχολείων
- E.A. 22 - 7 - 1905 Έκθεσις της Κ.Ε.Ε περί της καταστάσεως Σχολών
και διδασκάλων
- E.A. 22 - 12 - 1906 Διδακτικά βιβλία εγκριθέντα παρά της Π.Κ.Ε.Ε
- E.A. 15 - 7 - 1908 Η μεταβολή του πολιτεύματος
- E.A. 10 - 10 - 1908 Ναός - Λατρείας
- E.A. 17 - 6 - 1909 Αι τελευταίαι αποφάσεις του Οθωμανικού Κοινο-
βουλίου.
- E.A. 16 - 8 - 1909 Χάριν υπουργικών δηλώσεων
- E.A. 5 - 2 - 1911 Ζήτημα εκπαιδεύσεως
- E.A. 12 - 2 - 1911 Υπέρ πατρίων αγών
- E.A. 7 - 5 - 1911 Το έργον της εκκλησίας εν τη εκπαίδευσει
- E.A. 10 - 9 - 1911 ΣΤΩΜΕΝ ΚΑΛΩΣ
- E.A. αρ. 35, 1919 Εγκύκλιος της Μ. Εκκλησίας

- Εκκλησία 15 - 8 - 1949, αρ. 17. Εκκλησία και ευθύναι γονέων και παίδων
- Εκκλησία 15 - 8 - 1949, αρ. 17. Η θυσία και η προσφορά της ευχαριστίας εν τη Ανατολική Ορθοδόξω λατρεία
- Εργολάβου Σπ. Παιδεία και ζωή, Αθήνα, 1986
- Ε.Φ.Σ.Κ. τ. Α' 1866 - 67 Κεφ. Ε' Κανονισμός
- Ε.Φ.Σ.Κ. 1873 Ακοπός των Διδασκάλων
- Ε.Φ.Σ.Κ. 1883 - 84, τ. 18 και 1893 - 94 τ. 25. Καραπάνειος και Βουτιναίος αγών.
- Ε.Φ.Σ.Κ. 27 - 2 - 1884 Πρακτικά Συνεδρίασης ΨΛΘ
- Ε.Φ.Σ.Κ. 20 - 4 - 1889 Συνεδρίασις ΙΕ, έκτακτος
- Ε.Φ.Σ.Κ. 3 - 12 - 1890 Συνεδρίασις ΑΞΕ
- Ε.Φ.Σ.Κ. 17 - 4 - 1891 Συνεδρίασις ΑΙΙ
- Ε.Φ.Σ.Κ. 15 - 5 - 1893 Συνεδρίασις ΑΡΜΕ.. Κρίσις επί του Καραπανείου αγώνος.
- Ε.τ.Κ. τ. Α' αρ. φ 103 23 - 4 - 1952. Διακρατική μορφωτική σύμβασις Ελλάδος - Τουρκίας
- Ευχολόγιον Μ., Αθήνα, 1970
- Ζήση Θ. Μυστικοί πατέρες και Ασκητικοί συγγραφείς Θεσ/νίκη, 1978
- Ζωηρού Ν. Α. Πασά. Μ.Π.Ε., τ. 5
- Ηλιού Φ. Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός, ΕΜΝΕ. ΜΝΗΜΩΝ 1981
- Θεοδώρου Ε. Ιστορία του χριστιανικού Πολιτισμού, Αθήνα, 1949
- ΙΔΑΣ (Ο. Δραγούμης) Έθνος, τάξεις και ο ένας Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, Ο ΝΟΥΜΑΣ. Επιμέλεια Ρένας Σταυρίδη - Πατρικίου, Ερμής, Αθήνα, 1976
- Ιορδάνογλου Α. Κ. Το εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον, Κων/πόλεως, 1882 - 1988, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσ/νίκη, 1991
- Ιωαννίδη Ι. Οι ηθικοί καρποί της παρ' ημίν Εκπαίδευσεως
- Ε.Α. 31 - 7 - 1898
- Καζεπίδη Τ. Η Φιλοσοφία της παιδείας, Βάνιας, Θεσ/νίκη, 1991
- Καϊμάκη Δ. Εισαγωγή στα ιστορικά και προφητικά βιβλία της Π. Δ., Θεσ/νίκη, 1987
- Καλλινίκου Κ. Η προσευχή, Αθήνα, 1929
- Καλοκύρη Κ. Η ζωγραφική της Ορθοδοξίας, Θεσ/νίκη, 1972
- Κανελόπουλου Π. Εθνικισμός Μ.Ε.Ε' τ. 9
- Κανταρτζή Ε. Η εικόνα της γυναίκας στα αναγνωστικά βιβλία. Διαχρονική έρευνα 1955 - σήμερα, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1992

- Καραθανάση Α. Ο Ελληνισμός και η Μητρόπολη του Νευροκοπίου κατά τον Μακεδονικό αγώνα, Ι.Μ.Χ.Α., Θεσ/νίκη, 1991
- Καρανικόλα Α. Τα Παρθεναγωγεία της Κων/πόλεως περ. Παρνασ- σός τ. 17 (1975)
- Κιλίφη Τιμ. Η ταυτότητά μας και η αληθινή ζωή, Γραφικές Τέχνες, Αθήνα, 1986
- Κιτρομηλίδη Πασχ. Το Ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο. Ελλη- νισμός και Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας, Αθήνα, 1983
- Κογκούλη Ι. Η ευχαριστιακή αγωγή εις την παιδικήν ηλικίαν των 6 - 13 ετών, Θεσ/νίκη, 1980
- Κογκούλη Ι. Κατηχητική και Χρ. Παιδαγωγική, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1990
- Κορδάτου Γ. Δινο ξεχασμένοι δημοτικιστές. Νέα Εστία 1929
- Κορδάτου Γ. Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος, εκδ. Μπου- κουμάνη, Αθήνα, 1973
- Κοτσιώνη Παν. Η εθνική και πολιτιστική ταυτότητα των Ελλήνων μεταναστών περ. Νεοελληνική παιδεία, Αθήνα, έτος 1, τ. 3, Δεκέμβριος 1985
- Κούμα - Γεδεών Μ. Η πνευματική κίνησις του Γένους ημών κατά τα πρώτα του ΙΘ αι.έτη, Ε. Α' τ. 3, 1889
- Κριαρά Εμ. Πρόσωπα και θέματα από την Ιστορία του δημοτικι- σμού τ. Α', Αθήνα, 1986
- Κωνσταντινίδη Φ. Ζητήματα εκπαίδευσης των Ελλήνων στην Τουρκία από τη συνθήκη της Λωζάνης ως σήμερα, Θρακική επετηρίδα 5, 1984
- Λαμπίδη Χ. Αντιεπιθέσεις για τη γλώσσα, για τον ελληνισμό. Κεί- μενα κριτικής, Αντίφωνον, Αθήνα, 1986
- Λαμπτρινούδάκη Β. Κ. Μύθος. Μ.Π.Ε' τ. 4, Θεσ/νίκη
- Λαμψίδη Γ. Ν. Οι πρόσφυγες του 1922, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1989
- Lenartz W. Εθνικαί εορταί, Μ.Π.Ε', τ. 2
- Λεξικό Βιβλικής Θεολογίας, Αρτος Ζωής, Αθήνα, 1980
- Μαζαράκη Α. Εκπαιδευτικά Μεταρρυθμίσεις, Ε.Α. 20 - 7 - 1901
- Μαμώνη Κυριακή, Ο Ε.Φ.Σ.Κ. Ο Βενιζέλος και η Μικρασιατική καταστροφή. Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών σπουδών τ. 4, 1983, 291
- Μακρυνιώτη Δ. Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία. 1834 - 1919 Αθήνα - Γιάννινα, 1986
- Μαντζαρίδη Ι. Χριστ. Ηθική, Πουρναράς, Θεσ/νίκη, 1983

- Μαντζαρίδη Ι. Κοινωνιολογία του Χριστιανισμού, Πουρναράς,
Θεσ/νίκη, 1985
- Μαντζαρίδη Ι. Ορθόδοξη Θεολογία και κοινωνική ζωή, Πουρνα-
ράς, Θεσ/νίκη, 1989
- Ματσούκα Ν. Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Πουρναράς,
Θεσ/νίκη, 1985
- Μεταλληνού Γ. Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική αυτο-
κρατορίας. Εκδ. Ακρίτας, Αθήνα, 1988
- Μεταλληνού Γ - Μεταλληνού Βαρβ. Αρχείον της Θεολογικής
Σχολής της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Ι.Θ. Σχ.
Χάλκης, τ. Α', Αθήνα, 1985
- Μιχαλακοπούλου Γ. Ανάπτυξη της ηθικής; σκέψης και ηθική αγω-
γή. Φιλόλογος τ. 24, 23 - 4 - 1981
- Μιστριάτου Γ. Ρητορικοί λόγοι. Μετά διατριβών εθνικής υποθέ-
σεως, τ. 5, Εν Αθήναις, 1911
- Μοσχόπουλου Νικηφόρωνος, Κών/πολις, Μ.Ε.Ε, τ. 5
- Μπαγιόνα Αυγ. Κριτήρια αντικειμενικότητας της ιστορικής γνώ-
σης, ΠΕΦ, 1988
- Μωραΐτη Δ. Ν. Βασκανία, ΘΗΕ
- Ξενοφάνη Δ. Β. Παραδόσεις, Μ.Π.Ε., τ. 4
- Ουστένσκη Λ. Η εικόνα, Αστήρ, Αθήνα, 1952
- Παλαμά Κ. Μια αλήθεια, Νουμάς Χρ., Ε', αρ. 229
- Παπά Α. Ε. Σύγχρονη θεωρία και πράξη της παιδείας, Ελ. Γράμμα-
τα, Αθήνα, 1988
- Πάνου Στ. Γλώσσα και ιδεολογία, Το Βήμα 25 - 5 - 1976
- Παπαγεωργακοπούλου Ανδ. Κ. Η προσευχή ως θεωρία και πράξις,
1973
- Παπαδοπούλου Αλ. Αρετή και κακία. Ταχυδρόμος 4 - 8 - 1899
- Παπαδοπούλου Ε. Αναμνήσεις από την Πόλη, Αθήναι, 1978
- Παπαδοπούλου Στ. Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του
ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της
Τουρκοκρατίας, Θεσ/νίκη, 1976
- Παπακώστα Γ. Η ζωή και το έργο της Αλ. Παπαδοπούλου ΕΛΙΑ Α-
θήνα, 1980
- Παπακώστα Γ. Ο Φ. Φωτιάδης και το αδερφάτο της εθνικής γλώσ-
σα, Εστία, Αθήνα, 1989
- Παπαστάθη Χ. Κ. Οι κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοι-
νοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς. Τ. Α'
Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί Μακεδονίας, Κυριακίδης,
Θεσ/νίκη, 1984

- Παρρέν Καλλιρόης: «Φιλολογική Ήχώ» εφ. Εφημερίς των Κυριών,
24 - 3 - 1894, σ. 436
- Πασαδαίου Αριστ. Ι. Θ. Σχ. Χάλκης, εκδ. Ι.Μ.Ελβετίας, Αθήνα,
1987
- Πετρούτσου Μ. Ιδανικόν ή Ιδεώδες, Μ.Π.Ε., τ. 3
- Πίνακες στατιστικοί των εν Κων/πόλει και κατά τα προάστεια
Σχολείων των Ορθοδόξων, εκ του Πατριαρχικού Τυπογρα-
φείου, Κων/πόλις, 1902.
- Πολίτου Ν. Έθνος περ. Λαογραφία Β' 1910
- Πολίτου Ν. Αναθήματα κατευχήν, Παροιμίαι, τ Γ'.
- Πουλαντζά Ν. Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό,
Θεμέλιο, Αθήνα, 1981
- Πρόοδος (Εφημ) Εθνικόν Ιωακείμειον Παρθεναγωγείον 25 - 6 -
1920 και 14 - 6 - 1922
- Πυργιωτάκη Ι. Διαδικασίες κοινωνικοποίησης. Φιλόλογος τ. 30,
1988
- Ρωμαίου Κ. Α. Ασημόπαιδα, Μελέτη, 1909
- ΤΗΙΕΜΕ Κ. Δεισιδαίμονία, Μ.Π.Ε., τ. 2ος
- Tilmann K. Προσευχής αγωγή, Μ.Π.Ε., τ. 4ος
- Σαλτέλη Θ. Έκθεσις Εκπ. Επιτρ. Ε.Φ.Σ.Κ. τ. 13, 1878 - 79
- Σβορώνου Ν. Γ. Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Θεμέλιο,
Αθήνα, 1986
- Σκοπετέα Ελλ. Το πρότυπο Βασίλειο και η Μ.Ι, Αθήνα, 1962
- Σολδάτου Χ. Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνι-
σμού της Μ. Ασίας. 1880 - 1922, τ.Β', Αθήνα, 1989
- Σολωμονίδη Χ. Η παιδεία στη Σμύρνη, Αθήνα, 1962
- Σπανούδη Σ. Οι «μαλλιαροί της πόλης. Τα Νέα 22 - 4 - 1948
- Πρεσβ. Στανίλος Δημ. Θεολογία και Εκκλησία, Τήνος, Αθήνα,
1989
- Σταυρίδου Β. Θ. Εκκλησιαστική Ιστορία από της Αλώσεις έως του
1923, Θ.Η.Ε., τ. 9
- Σταυρίδου Β. Ιστορία του Οικ. Πατριαρχείου 1453 - σήμερα, Κυ-
ριακίδης, Θεσ/νίκη, 1987
- Σταυρίδη - Πατρικίου Ρένα. Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα,
Αθήνα, 1976
- Σταύρου Τατιάνας. Ο εν Κων/πολει Ε.Φ.Σ., Αθήναι, 1967
- Στεργίου Φ. Κοινωνικές συντεταγμένες και εκπαιδευτικές δυνατό-
τητες. Λόγος και πράξη, τ. 6. 1978
- Σωφρονίου Αρχιεπ. Πατριαρχικού επόπτου Σχολών. Η Λύμη του
χυδαϊσμού. Ε.Α. αρ. 37, 3 - 10 - 1910

- Τρεμπέλα Π. Θαύμα, Θ.Η.Ε., τ. 6ος
 Τριανταφυλλίδη Μ. Μνημόσυνα Ψυχάρη, Πάλλη Φωτιάδη, Αθήνα,
 1939, 1946
- Τσαγκιά Τζ. Επετηρίς Δημ. Εκπαιδεύσεως, Δημητράκου, Αθήνα,
 1932, ΕΤΟΣ Α'
- Τσαούση Δ. Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιο-
 λογία, Αθήνα, 1983
- Τσολάκη Χ. Λεξιπενία και λεξικρατεία. Τα Νέα. 14 - 8 - 1991
- Τσολάκη Χ. Τα αρχαία και η άγλωσσος νεότης. Τα Νέα 13 - 8 -
 1991
- Τσουκαλά Κ. Παράδοση και εκσυγχρονισμός, Αθήνα, 1984
- Τσουκαλά Κ. Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος
 των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα. 1830 - 1922.
 Αθήνα, 1987
- Τσουλούφη Α. Η ανταλλαγή Ελληνικού και Τουρκικού πληθυσμού
 και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθησάν περιου-
 σιών, Αθήνα, 1989
- Φίλια Β. Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνι-
 κών ερευνών, Αθήνα, 1977
- Φίλια Β. Κοινωνιολογία. τ. Β' Γ' Λυκείου ΟΕΔΒ', 1983, τ. 3
- Φραγκουδάκη Α. Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου,
 Θεμέλιο, Αθήνα, 1978
- Φραγκουδάκη Α. Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι
 διανοούμενοι, Κέδρος, Αθήνα, 1987
- Φυτράκη Ανδ. Η εκκλησιαστική ημών ποίησις. Αθήναι 1957
- Φωτεινόπουλου Θ. Αναγνωστικά βιβλία, Μ.Π.Ε., τ. 1
- Χαραλαμπόπουλου Β. Β. Η πνευματική αναγέννησις του υπόδουλου
 Ελληνισμού, Χ.Ε.Ε.Λ. Αθήνα, 1971
- Χασιώτου Γ. Η παρ' ημίν δημοτική εκπαίδευσις από της αλώσεως
 της Κων/πόλεως μέχρι σήμερον. περ. Ε.Φ.Σ.Κ. τ. 8, 1878
- Χασιώτου Γ. Η γλώσσα του Ελλήνος. Ο πτωχοπρόδρομος και οι ο-
 παδοί αυτού, Εν Κων/πόλει, 1909
- Χόρηχαϊμερ Μαξ. Εξουσία και οικογένεια. Φιλοσοφία και κοινω-
 νική κριτική, Αθήνα, 1980.
- Χρόνη Σταύρου. Διδακτική πράξη και κοινωνικός έλεγχος. Η κρα-
 τική παρέμβαση στο έργο του εκπαιδευτικού, Ομ. Συγ. Εκπ.,
 Αθήνα, 1993
- Ψυρούκη Ν. Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο Αθήνα 1975
- Ψυρούκη Ν. Ιστορικός χώρος και Ελλάδα, Αθήνα, 1975
- Ψυχάρη Ρόδα και Μήλα, τ. Δ̄.

Ωρολογά Γρηγ. Α. Η νυν θρησκευτική θέσις ημών Ε.Α. 30 - 6 - 1898. αρ. 28

B' Επινόηση

- Abadan X. Tanzimat Fermaninin.Tahlili, Tanzimat I, Istambul 1940
- Alexandri A.A. Minority Without a Future :The Greek Community of Istanbul, 1918 to the present, 1981
- Althusser L. Ideologie et appareils ideologiques deta, Positions, 1976
- Bartlett J.athers «Dick and Jane as Victim; Sex stereotyping in Childrens Readers» Wone on Words and Images, Princeton, N.J., 1972
- Bates R.Thomas.Cramsci and theory of Hegenony, Journelof History of ideas xxxvi 1975
- Baumann H./Meese H. Audiovisuelle, H Zur Kar tenarbeit im Gerchchtsunterricht Bourdet Guy and Hevre Martin, Les ecoles his toriques Paris 1983
- Boerne M, Was heisel Volkskirche? Berlin, 1935
- Berelson B.Content Analysis in Communication research, New York, 1952
- Berger P, Zur Dialektik von Religion und Gesellschaft, Tübingen 1973
- Brofbrenner Unie, Two Worlds of Childhood CNEW YORK: Russell age Foundation, 1970
- Chassiotis G, Linstruction publique chez les Crecs depuis la prise de Constantinople par les Turecs Jusqua no Jours.Paris 1881
- Evdokimov P, Lorthodoxie, 1972
- Gervaise P, Pour une catechese de leucharistie, «Catecheses», 71, 1978.
- Gillis J. Youth and History - Tradition and Change in European Age Relations, 1970 - Present, London: Academic Press Inc., 1980
- Goslin D.Introduction to Handbouk of sosializa tion theory and research. Chicago. Roud Mc Nally 1969
- Heckausen H.Einflussfactoren der Motiventwick lung «Padagogiche Psychologie, Frankfurt, 1974 (Bd19)
- Hoffner J.Die rechtzeitige Erstkommunion in Rah men der Gesamtseelsorge, K BI 92 (1967)
- Holsti O. R. Content analysis, In E.AronsonG. Zindrey, The Handbook of social prychology, vol II, 2nd edition, Texas, 1954

- Kane M. B. Minorities in text books. 1970 New York
- Karal E. Z. Osmanli Tarihi, τ. 5, Ankara, 1970
- Mamoni Kyriaki: «Les assosiations pour la propagation de linstruction gresque a Constantinople» (1861 - 1992) περ. Balkan Studies, p. 16, 1975
- Pentzopoylos Dim. The balkan excange of minovities and its Impact Upon Greece Mouton 2 Co Paris. MCMLXII
- Piaget J. Ou na leducation. «Mediations». Paris, 1972
- Psomiades H. J.The Eastern Question: «The Last Phase», Thessalonique, 1969
- Turner Ralph. Cullade of Sosial Ascend though Education Sponsored and contest mobility, A. H. Hdsey Floyd - Anderson, Education Economy and Society, N. York, 1962
- Vandeur Eugene, Pour refaire Chretienne la famille, semaines titurgique, III, Lourain 1925

Συμπληρωματική βιβλιογραφία

Α' Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου Θ. Περί των ελληνικών σχολών εν Ρουμανίᾳ από του 1644 - 1821 και περί της επιρροής αυτών επί τε του θρησκευτικού και πολιτικού εδάφους, Αθήναι, 1898
- Αλλαμανή Ε, Παναγιωτόπουλον Κ. Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό, Ι.Ε.Ε τ. ΙΕ', Αθήνα, 1978
- Αναστασιάδου Ιφιγένεια. Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο φιλίας του 1930 στο «Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του», Αθήνα, 1980
- Ασπρέα Γ. Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, τ. Α' - Β'
- Α.Β.Ε. Β' Πολιτική 1927. Β/33 Ελληνική μειονότης εν Τουρκίᾳ
- Α.Β.Ε. Πίναξ εκπαιδευτικής Κινήσεως Κων/πόλεως 1925 - 26
- Α.Β.Ε. Σχολαί Κων/πόλεως
- Α.Β.Ε. Β' Πολιτική 1928 - 29 Β/32. Δηλώσεις ανταλλαξίμων και διάφορα Ομογενών
- Βαβούσκου Κ. Η Μεγάλη Ιδέα ως ιδέα και πραγματικότης, Θεσ/νίκη, 1970
- Βακαλόπουλον Κ. Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908 - 1912), Θεσ/νίκη, 1988
- Βακαλόπουλον Κ. Ιων Δραγούμης. Μαρτύρων και ηρώων αίμα, Θεσ/νίκη, 1991
- Βερέμη Θ. Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα στο «Ελληνισμός - Ελληνικότητα», Ελληνική Κοινωνία 1.
- Βλάχου Ν. Ιστορία των Κρατών της χερσονήσου του Αίμου 1908 - 1914, τ. Α', Ο.Ε.Δ.Β., Εν Αθήναις, 1954
- Βοσταντζή Ν. Α. Η αναγέννησις της Ελληνικής Παιδείας επί Τουρκοκρατίας, Ιωάννινα, 1955
- Γεδεών M. Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΗ' αιώνα, Ε.Α. τ. 8 (1888)
- Γεδεών M. Η πνευματική κίνησις του Γένους ημάν κατά τα πρώτα του ΙΘ' αι. έτη, Ε.Α. τ. 8 (1888)
- Γεδεών M. Παιδεία και πτώχεια παρημήν κατά τους τελευταίους αιώνας, Κων/πόλις, 1893
- Γεδεών M. Γράμματα εκ της Αδριανού πόλεως, Κων/πολις, 1913
- Γιαννουλόπουλον Ι. Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κων/νου, Ι.Ε.Ε τ. ΙΕ', Αθήνα, 1978

Γούναρη Β. Οι ελληνοβουλγαρικοί ανταγωνισμοί μέσα από τις ανταποκρίσεις του «Φάρου της Μακεδονίας». Μακεδονικά, 23/1983

Γρηγοριάδη Φ. Διχασμός, Μικρά Ασία, τ. Β', Αθήνα, 1971.

DAKIN. D. Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770 - 1923, μεταφρ. A. Σανθόπουλος, Αθήνα, 1984.

Δάρδα Α. Η ίδρυση και η λειτουργία του Τραμπαντζείου Γυμνασίου Σιάτιστας με την εποπτεία της εκκλησίας, Θεσ/νίκη, 1991

Δασκαλάκη Απ. Η ελληνική παιδεία κατά τον αγώνα της ελευθερίας, ΕΕΦΕΠΑ, τ. 8(1957 - 58)

Δημαρά Κ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα, 1980

Δημαρά Κ. Ελληνικός Ρομαντισμός, Αθήνα, 1982

Δημαρά Κ. Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας, Αθήνα, 1970

Διαμαντούρου Ν. Ι. Ελληνισμός και Ελληνικότητα, στο Ελληνισμός, Ελληνικότητα, Ελληνική Κοινωνία I, 1983

Έκθεσης των πεπραγμένων του Δ.Ε.Μ.Ε από τις 23/12/1919 μέχρι τις 22/11/1920. Εν Κων/πόλει εκ του Πατριαρχικού Τυπογρ., 1920.

Εμμανουηλίδου Εμ. Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορικής Αυτοκρατορίας, Αθήνα, 1924.

Ευαγγελίδου Τρ. Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας. (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδίστρια. τ. Α'), Αθήναι, 1936

Ζακυθηνού Δ. Η ιδεολογία του Μεγαλοϊδεατισμού, πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας, Αθήνα, 1965.

Ζαχαροπούλου Ν. Γρηγόριος Ε'. Σαφής έκφρασης της Εκκλησιαστικής πολιτικής επί Τουρκοκρατίας, Θεσ/νίκη, 1974.

Ζαχαροπούλου Ν. Η παιδεία στην Τουρκοκρατία, Θεσ/νίκη, 1983

Ιωαννίδη Β. Χ. Το χριστιανικόν ήθος, στα πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, εν Αθήναις, 1956.

Κακριδή Ι. Θ. Φως Ελληνικό. Πανεπιστημιακοί Λόγοι, Αθήνα, 1963.

Καλλινίκου, Μητροπ. Κυζίκου, Τα δίκαια του Οικουμενικού Πατριαρχείου εν Τουρκίᾳ, Ε.Α. 42 (1922).

Καλίφρονος Β. Δ. Εκπαιδευτικά και Εκκλησιαστικά, εν Κων/πόλει, 1867.

Κανονισμός των αλληλοδιδακτικών και ελληνικών Σχολείων την εν Κων/πόλει και εν απάσαις ταις τω Οικουμενικώ Θρόνω υποκειμέναις επαρχίαις ου προηγείται το επι τη συστάσει αυτού εκδοθέν παρά της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Πατριαρχικόν και Συνοδικόν Γένους Γράμμα, εκ της εν Κων/πόλει Πατριαρχικής του Γένους Τυπογραφίας, 1846.

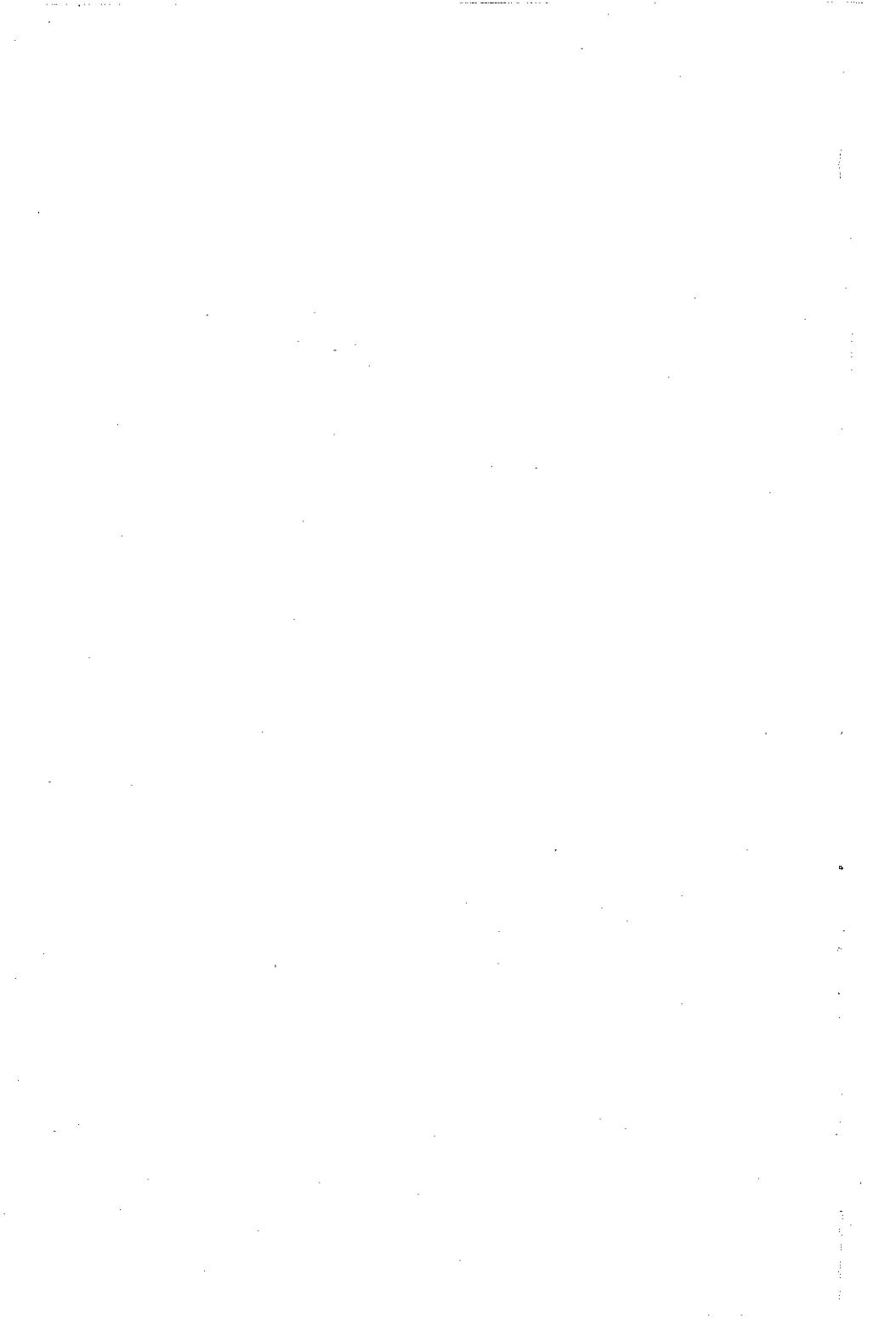
Καραθανάση Α. Η τρίσιμη ενότητα του ελληνισμού, Θεσ/νίκη, 1985

- Κιτρομηλίδη Π. Προβλήματα της Εθνικής ολοκλήρωσης Φιλολογικής Καθημερινή, 14 και 21 Αυγούστου 1980.
- Κιτρομηλίδη Π. Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο, Ελληνισμός - Ελληνικότητα, Ελληνική Κοινωνία Ι', Αθήνα, 1983
- Κιτρομηλίδη Π. Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα. Προσποτική από τον ελληνικό 19ο αι. Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας την 19ου αι. Ελληνική Κοινωνία 2, Αθήνα 1984.
- Κοντογιώργη Γ. Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας, Αθήνα, 1982.
- Κωτσάκη Δ. Αι επιστήμαι κατά τους τρεις τελευταίους αι. του Βυζαντίου. Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, εν Αθήναις, 1956.
- Κωφού Εν. Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869 - 1881, Αθήνα, 1981.
- LANDAU I. Πραντούρκισμός, Αθήνα, 1985
- Λαούρδα Β. Ο Ι. Δραγούμης και η εποχή του. «τετράδια ευθύνης», 7, Αθήνα, 1978.
- Λάσκαρι Μιχ. Το ανατολικόν ζήτημα 1800 - 1923 τευχ.α, εν θεσ/νίκη, 1948
- Λεονταρίτη Γ. Β. Εθνικισμός και διεθνισμός. Πολιτική ιδεολογία. Ελληνική Κοινωνία Ι', Αθήνα, 1983.
- Λιάκου Α. Η Ιταλική ενοποίηση και η μεγάλη Ιδέα, Αθήνα, 1985
- Μανούσακα Μ. Συμβολή εις την ιστορίαν της εν Κων/πόλει Πατριαρχικής Σχολής, Αθήνα, τ.54, 1950
- Ματσούκα Ν. Περί την έννοιαν της απουσίας και αγνωσίας του Θεού. Ανάτυπον εκ της «ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ», τ. 2, τευχ. Β' Θεσ/νίκη 1970.
- Ματσούκα Ν. Ορθόδοξη παράδοση και δυτικός πολιτισμός, Θεσ/νίκη, 1985.
- Μαύρη βίβλος διώγμών και μαρτυρίων του εν Τουρκία Ελληνισμού. (1914 - 1918. εν Κων/πόλει, εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1919.
- Μαυροπούλου Δ. Πατριαρχικές σελίδες, Εν Αθήναις, 1968
- Μοσχοβάκη Ν. Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί τουρκοκρατίας, εν Αθήναις, 1882.
- Μπομπουλίδου Φρειδ. Έλληνες λόγιοι μετά την Αλωσιν Α' Μιχαήλ Ερμόδωρος Λήσταρχος, Αθήναι, 1954.
- Νανάκη Στ. Η χρησία του Οικουμενικού Θρόνου και η εκλογή του Μ. Μεταξάκη. 1918 - 1922, Θεσ/νίκη, 1988
- Νικολαΐδη Απ. Κοινωνικοπολιτική Επανάσταση και πολιτική Θεολογία, Κατερίνη, 1987

- Νικολοπούλου Η. Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου, Αθήνα, 1988.
- Ξηροτύρη Ι. Τα ελληνικά σχολεία κατά την Τουρκοκρατίαν, Θεσ/νίκη, 1963.
- Παπαδόπουλον Γ. Γ. Λόγος περί των προγενεστέρων ελληνικών σχολείων. Πανδώρα, τ. 8 (1859)
- Παπαδόπουλον Στ. Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αι.της Τουρκοκρατίας, Θεσ/νίκη, 1970.
- Παπαδόπουλον Χρυσ. «Περί των μετά την άλωσιν της Κων/πολεως ελληνικών Ακαδημιών.» Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών 1927.
- Παπαρρηγοπούλου Κ. Ιστορία του Ελληνικού έθνους. Η πρώτη μορφή 1853, Αθήνα, 1979. εισ. Κ. Δημαρά.
- Παρανίκα Ματθ. Σχεδίασμα περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων, από Αλώσεως της Κων/πολεως (1453 μ.χ) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΠΘ) εκατονταετηρίδος, Εν Κων/πόλει, 1861.
- Πατρινέλη Χρ. Από την άλωση ως τις απαρχές της πρώτης Αναγενήσεως της Παιδείας, Ι. ΕΕ' τ. Γ', Αθήνα, 1978
- Πέτρου Ι. Ε. Εκκλησία και πολιτική, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη, 1992
- Πολίτου Ν. Γ. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού, Αθήναι, 1914.
- Ράνσιμαν Ε. Η μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσίᾳ, τ.Β', Αθήνα, 1979
- Ράνσιμαν Ε. Η τελευταία Βυζαντινή αναγέννηση. Μετ. Λ. Καμπερίδη, Αθήνα, 1980.
- Σάθα Κ. Βιογραφικόν σχεδίασμα περί του Πατριάρχου Ιερεμίου Β' (1572 - 1594), Εν Αθήναις, 1870. Φωτοτυπική Επανέκδοση, Θεσ/νίκη, 1972.
- SHERWARD D. Δοκίμια για το νέο ελληνισμό, Αθήνα, 1971.
- Τσαούνη Δ. Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας, Ελληνική Κοινωνία Γ', 1983
- Τσιρπανλή Ζαχ. Οι Μακεδόνες σπουδαστές του ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και την Ιταλία (16ος αι. 1650). Ε.Μ.Σ, Θεσ/νίκη, 1971.
- Τσουκαλά Κ. Η ελληνική τραγωδία, Αθήνα, 1981.
- Φραγκούδακη Α. Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911, Ιωάννινα, 1977.

B' Εενόγλωσση

- Alaux A.et R.Puaux.Les persecutions authihelleniques en Turquies, Lozanne, 1918
- Alivizatos N. Les intitutions politiques de la Grèce à travers les années 1922 - 1974.Paris, Pichon et Durand - Auzias, 1979.
- BOURLTOE ST. M, DIE ENTIWICKLUNG DES GRISCHI-SCHEN ERZIEHUNGS SCHULNESENS, SET DER EIN-NAHAHME KONSTANTIPLES, JENA 1916
- Bryer Ant, The Great Idea History today xx, 3, 1961
- Campbellis Sherrard ph.Modern Greece.New York Pracger, 1988, 4, The New State and the Great Idea.
- Davison R.Pefom in the Othoman Empire, 1856 - 1876 Princeton, 1963
- Dawkins R.M, Modern Greek in Asia Minor, Cambridge 1916
- Dimaras C.La Grèce au temps de lumières.Génève 1969
- Driault Ed.et Lheritier M.Historie diplomatique de la Grece de 1821 a nos jours.Le legne d othom La Grande Idee 1862, Paris 1925
- GRUSSII MARTINI.TURCOGRACIAE LIBRI OCTO BASIA-EAE, 1854
- HELLIADI AL., STATUS PRAESENS ECCLESIAE GRAESAE IN QUO ETIAM CAUSAE EXPONUNTUR CUR GRAECI MODERNI ET NOVI TESTAMENTI, IMPRESSUS ARS MDCCXIV (1714)
- KNOS Borje, l' historie de la littérature néo grecque, Le periode jusques 1821.Uppsala, 1962.
- Maccas L.L' Hellenisme de l Asie Mineuvre Paris 1919.
- Pentzopoulos D.The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece.The Hague Paris 1972.
- Petropoulos S.A.Politics and statecraft in the Kingdom of Greece, 1833 - 1843, Princeton 1968.
- Puaux R.La deportation et la repatriement des Grecs en Turquie, Paris 1919.
- Raymond Williams Culture, Glasco 1981.
- RIZOS Jakavaky EROUGOS N., Gours de litterature grecque moderne, Geneve, Paris 1828.
- Yordu Turk, Smyrne au point de rue geographique economique, de linstruction publique, ethnographique, historique et politique lo 1918.

Η Μαρία Γ. Δημάση γεννήθηκε στην Καλαμπάκα το 1959. Το 1979 πήρε με άριστα το πτυχίο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης. Το 1986 πήρε το πτυχίο του Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. Στο διάστημα 1986 - 1988 παρακολούθησε ευδόκιμα τον μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών του Χριστιανοπαιδαγωγικού τομέα της ίδιας σχολής. Το 1986 πήρε το πτυχίο της Σχολής επιμόρφωσης Λειτουργών Δημοτικής Εκπαίδευσης (ΣΕΛΔΕ).

Το 1990 έλαβε μεταπτυχιακό δίπλωμα με την εργασία της "Το ηθικοθρησκευτικό περιεχόμενο των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου της Ελλάδας κατά την περίοδο (1923 - 1982)". Το 1994 αναγορεύτηκε Διδάκτορας για τη διδακτορική της διατριβή με θέμα: "Τα ελληνόγλωσσα αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου της Κωνσταντινούπολης και η εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των ελληνοπαίδων". Το 1994 πήρε το πτυχίο του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης με την διαδικασία της εξομοίωσης.

Από το 1979 υπηρετεί στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Υπηρέτησε με απόσπαση στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης και στο Τμήμα Νηπιαγωγών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου. Διδάσκει από την έναρξη λειτουργίας τους στο 1ο και 2ο Περιφεριακό Επιμορφωτικό Κέντρο Θεσσαλονίκης.